

ОКРУГЛИ СТО

УДРУЖЕЊЕ "ЈАСЕНОВАЦ-ДОЊА ГРАДИНА"
БАЊА ЛУКА

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

ЗБОРНИК

МРАКОВИЦА - КОЗАРА
19. мај 2012.

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА
НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ НА
КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У
ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Издавач:

Удружење "Јасеновац-Доња Градина"
Бања Лука

За издавача:

Проф. др Владимир Лукић,
предсједник ИО Удружења "Јасеновац-Доња Градина"

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Владимир Лукић

Организациони одбор:

Драго Годић, предсједник
Владимир Лукић,
Здравко Маријанац,
Гојко Кнежевић,
Добрила Кукољ,
Зорка Делић - Скиба

Лектор:

Ранко Павловић

Фотографије:

Милан Дашић,
архива аутора

Графичка припрема и дизајн:

Јанко Велимировић

Штампарија:

ГрафоМарк, Лакташи

За штампарију:

Светозар Ђеркета

Тираж:

1500

УДРУЖЕЊЕ "ЈАСЕНОВАЦ-ДОЊА ГРАДИНА"
БАЊА ЛУКА

ПРВИ ОКРУГЛИ СТО

**ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА
НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ
НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У
ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ**

МРАКОВИЦА - КОЗАРА, 19. МАЈ 2012. ГОДИНЕ

Бања Лука, мај 2014

САДРЖАЈ

Драго Тодић	
СВЈЕДОЧЕЊЕ О ИСТИНИ	11
Проф. др Владимир Лукић	
ЗЛОЧИНИ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ	13
САОПШТЕЊА	17
Јован Мирковић	
ЖРТВЕ РАТА 1941-1945. СА ПОДРУЧЈА КОЗАРЕ	19
Драго Тодић	
КОЗАРА – СИМБОЛ ЛЈЕПОТЕ, ОТПОРА И СТРАДАЊА	55
Др сци Милован Милутиновић	
УЗРОЦИ СТРАДАЊА СРПСКОГ НАРОДА КОЗАРЕ	61
Душан Бурсаћ	
НЕЗАВИСНА ДРЖАВА ХРВАТСКА ИЗМЕЂУ ИСТИНЕ И ЛАЖИ	83
Добрила Кукољ	
СУЂЕЊЕ ЈЕДНОМ ВРЕМЕНУ	95
Јанко Велимировић Жељко Вујадиновић	
КОЗАРА 1942. И КУРТ ВАЛДХАЈМ	99
Биљана Живковић	
ОПЕРАЦИЈА ЧИШЋЕЊА ЗАПАДНЕ БОСНЕ.....	115
Иван Фумић	
СТРАДАЊЕ СРБА НА КОЗАРИ, С ОСВРТОМ НА СТРАДАЊЕ ДЈЕЦЕ	129
Нарциса Ленгел-Кризман	
АКЦИЈА СПАШАВАЊА КОЗАРСКЕ И ДРУГЕ ДЈЕЦЕ	143
Гојко Шербула	
МАСОВНО СТРАДАЊЕ ДЈЕЦЕ У ГРАДИШКОМ ПОТКОЗАРЈУ	155

Зорка Скиба	
ДЈЕЦА ЗАТВОРЕНИЦИ КЛЕРО-УСТАШКИХ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ ЛОГОРА У ХРВАТСКОЈ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ	163
Јудита Албахари-Кривокућа	
НЕЗАБОРАВНА СЈЕЋАЊА.....	169
Перо Родић	
СЈЕЋАЊА КОЈА БОЛЕ.....	187
Милан Лајшић	
РАТНО СИРОЧЕ СА КОЗАРЕ.....	195
Нада Љубић	
НЕКА ЗАПАЖАЊА НАСТАЛА ТОКОМ ИНТЕРВЈУИСАЊА ПРЕЖИВЕЛИХ ЖРТАВА УСТАШКОГ И НАЦИСТИЧКОГ ПРОГОНА ДЕЦЕ КОЗАРЕ И ПОТКОЗАРЈА	205
СЈЕЋАЊА.....	221
Живко Радишић	
СЕЛО МАЛО ВЕЛИКОГ ПАТРИОТСКОГ СРЦА И СЛОБОДАРСКОГ ПОНОСА.....	223
Проф. др Мићо Стојановић	
УСТАШКИ ЗЛОЧИНИ НА ТЕРИТОРИЈИ ТИМАРА И ОТПОР СРПСКОГ НАРОДА.....	235
Василије Каран	
ОСМОГОДИШЊИ ДЈЕЧАК И ДОМОБРАН.....	245
Славко Далинић	
СТРАДАЛИ ОД УСТАШКЕ КАМЕ У СЕЛУ ШЕВРЛИЈЕ.....	249
Милка Хрњез	
ИЗ ЛОГОРА У ЛОГОР, ИЗ УЖАСА У УЖАС.....	253
Васо (Милош) Крнета	
СВЕ СПАЉЕНО, УНИШТЕНО, ОПЉАЧКАНО.....	257
Вида (Саван) Крнета	
САМО ДВОЈЕ ПРЕЖИВЈЕЛО.....	259
Богдан (Петар) Гаћеша	
БЈЕКСТВО СА ЗГАРИШТА.....	261

Милка (Бранко) Петровић	
ПОРОЂАЈ У ЗБЈЕГУ	265
Љубан (Душан) Ацић	
СТАЛНО БЈЕЖАЊЕ ОД УСТАША.....	267
Илија (Јован) Крнета	
ЖИВИ ЗАПАЉЕНИ.....	271
Др Душан Алексић, Приједор	
ГОРЊИ ЈЕЛОВАЦ И ЊЕГОВА РАТНА ТРАГЕДИЈА.....	275
Даница Праштало	
НИТ' ДЈЕТИЊСТВА, НИТ' СТАРОСТИ	285
Драгомир Раде Шурлан	
КАКО ЈЕ НЕСТАЛО ДОМАЋИНСТВО МАРКА	
ЛАЗАРЕВИЋА ИЗ ЉЕШЉАНА	287
Милан Аћимовић	
НЕЈАЧ НАЈВИШЕ СТРАДАЛА	291
Милица Сабљић, Бања Лука	
ДЈЕЦУ СУ ОДВАЈАЛИ ОД МАЈКИ.....	293
Милош Марјановић	
ГЕЛЕРИ ПАДАЛИ КАО КИША.....	295
Милош Ђирић	
ЖИВОТ МИ САЧУВАО ЕСЕСОВАЦ ФЕРДО	297
Станка (Међед) Кос	
РАЊЕНИЦИ СЕ САМИ УБИЈАЛИ.....	299
Стоја (Рабат) Карлица	
ХУМАНИСТИ МЕЂУ ЗВИЈЕРИМА.....	301
Станоја Аћимовић	
ПОСЉЕДЊИ СУСРЕТ СА ОЦЕМ НА КОЗАРИ	305
Спасоја Алексић	
ЊИВЕ ПРЕКРИВЕНЕ ЛЕШЕВИМА	309
Гојко Кнежевић	
КОЗАРСКИ КРИК.....	313
Милутин - Мићо Поповић	
ИЗ ЗБЈЕГА ПРЕКО ЈАСЕНОВЦА ДО КУКУЊЕВЦА	319

Мићо Тривић	
ДИАНА БУДИСАВЉЕВИЋ НАС ИЗВУКЛА ИЗ ЈАСЕНОВЦА ...	323
Милинко Скробић	
МАШТАО САМ О ХЉЕБУ и СЛОБОДИ.....	327
Мирко - Миле Лазић	
РОЂЕН У ПРОГОНСТВУ	333
Ранко Стојана Русић	
ЗАТРВЕНА ПОРОДИЦА	335
Саво Међед	
ТОРТУРА КОЈА СЕ НЕ ЗАБОРАВЉА	341
Мара Међед	
ЗАТИРАЊЕ У КОРИЈЕНУ	347
Стојка (Тривић) Марчета	
СВЈЕДОК СТРАХОТА и УЖАСА.....	353
Бранка (Милојица) Бјелајац	
ПАКЛЕНИ ДАНИ У ЛОГОРУ ПРИЈЕДОР	357
Мирјана Миливојчевић	
ИЖИВЉАВАЊЕ УСТАШКИЊА У ЛОГОРУ ЈАСЕНОВАЦ.....	361
Павле Гојковић	
ВАЛДХАЈМ „СПАСАВАО“ ЦИВИЛЕ ШАЉУЋИ ИХ У ЛОГОРЕ	365
Живко Петра Шиник	
ИСТРГНУТА МАРАМА	369
Милош Милиновић	
СТРАНИЦЕ ИСПИСАЛИ ЈУНАЦИ КЊИГЕ	373
Милош Лазић	
БИОГРАФИЈА ЈЕДНОГ РАТНОГ СИРОЧЕТА ИЗ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА	379
Радован Гргић	
ТИПИЧНА КОЗАРСКА ПРИЧА ИЗ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА.....	385
ЗАКЉУЧЦИ	395

Драго Тодић

СВЈЕДОЧЕЊЕ О ИСТИНИ

Драги пријатељи, даме и господо,

Добро дошли на Козару, легендарну планину коју ниједан непријатељ није могао покорити. Примите наше најсрдачније поздраве у жељи да нашим данашњим и будућим радом трајно забиљежимо и очувамо успомене на хиљаде страдале дјеце, жена, стараца и палих бораца.

На подручју Козаре и Поткозарја прије тачно седамдесет година, одиграла се чувена битка позната као козарска епопеја, у срцу поробљене Европе и злогласне Независне Државе Хрватске. Због жестоког отпора окупатору и домаћим издајницима, Козара је ушла у легенду јунаштва, отпора и солидарности њеног народа и бораца. Добро је неко рекао да је овдје природа у сјени историје, а историја у окриљу природе, по чему је Козара вјечито поносна и легендарна планина.

Од првих становника на овим просторима Козара и Поткозарје су стално били на граници разних царстава, па су у њеним једрима пламтили ратови, хајдуковале хајдучке чете и избијали устанци. Преко ње су протутњали Илири, Римљани, Авари, Словени, Турци, Мађари, Нијемци и разни други окупатори. Међутим, сви су устанци и буне против освајача били су игре у поређењу са Козарском офанзивом средином јуна и јула мјесеца 1942. године. На удару надмоћнијих и до зуба наоружаних непријатељских снага и домаћих издајника, нашло се око 200.000 становника Козаре и Поткозарја. И да не буде забуне, на удару се нашло српско становништво, стегнуто у обруч од 45.000 непријатељских војника. Након 53 дана тешких и неравноправних борби, у којима је страдало више од 15.000 дјеце, жена и стараца, непријатељ је заробио и отјерао 60.000 преживјелих у злогласне концентрационе логоре из којих се већина није никад вратила.

Наш задатак је да бар дјелимично забиљежимо и очувамо успомене на те жртве кроз наша сјећања и сјећања других, кроз исповијести, казивања и сјећања на кржаве дане безнађа и отпора према крволочном непријатељу. Без ваших свједочења не би било истине о злочинима НДХ на Козари и Поткозарју у интересу будућег живота

на овим просторима. Та свједочења ће бити штампана на српском и енглеском језику и достављена стручним и научним радницима, разним институцијама и међународним организацијама. Овај скуп су помогле неке од поткозарских општина и Градско удружење логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука. Данас су овдје присутни стручњаци из разних научних области, чији је задатак да се лате одговорног и нимало лаког задатка израде Зборника саопштења, свједочења и докумената о злочину над невиним, ненаоружаним женама, старцима и дјецом српске националности. Ако је игдје почињен геноцид, почињен је овдје са циљем затирања само једног народа. Питамо се откуд склоност злочину дојучерашњих комшија из редова хрватског и муслиманског народа, посебно према дјечијој нејачи. Откуд толика безразложна мржња у кратком времену и само према Србима, Јеврејима и Ромима.

Излажући своја свједочења и саопштења ви ћете одиграти веома важну улогу у скидању вела тајне са злочина и злочинаца израслих из Ватикана и ватиканске кухиње смрти. Ваша свједочења су посљедња нада да се ови злочини отргну од заборава и укаже на све пропусте бивше државе према недужним жртвама из времена злочиначке Независне Државе Хрватске, продужене руке повампиреног фашизма и нацизма.

Желим да се најсрдачније захвалим вама на издвојеном драгоцјеном времену и труду, да учествујете и допринесете успјеху овог скупа. Посебно се захваљујем неким општинама и организацијама које су материјално подржале овај скуп без чије помоћи он не би био могућ. Ваша свједочења и свједочења других, отргнуће од заборава многа страдања недужних становника Козаре и Поткозарја, чија имена одлазе у вјечност и дају опомену за будуће генерације. Нека нам овај скуп улије нову снагу за нове округле столове чији ће зборници отићи широм свијета и дати потпунију слику о злочинима геноцида НДХ на Козари.

Хвала вам!

ПРОФ. ДР ВЛАДИМИР ЛУКИЋ

ЗЛОЧИНИ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ

Одржавањем међународних конференција о Јасеновцу у Њујорку, Јерусалиму и Бањој Луци дошли смо до закључка да знатан број гостију из свијета, па и наших грађана, добија утисак да злочина у Другом свјетском рату, више-мање, није било у многим општинама и селима широм Независне Државе Хрватске, што у ствари ни случајно није тачно. Управо из тих разлога дали смо идеју и помогли организовање округлих столова: Први и Други округли сто „Шушњар 1941“ у Оштрој Луци 2008. и 2010. (5.500 убијених Срба и 50 Јевреја) и Први округли сто „Гаравице 1941.“, Бихаћ у Бањој Луци 2010. (12.000 убијених Срба и Јевреја). Зборници са ових округлих столова одштампани су на српском и енглеском језику и послани у многе институције бројних земаља свијета, прије свих у земље бивше Југославије, затим у Израел, Русију, САД, Велику Британију, Француску, Њемачку, Аустрију, Италију... Поред наведених, одржани су: Први округли сто о злочинима на Козари и у Поткозарју убијено (51.750 Срба и 377 Јевреја - Б. Лука - 3. 631, Бос. Градишка -14. 687, Бос. Дубица - 15.934, Бос. Нови - 8.641, Лакташи - 1.823, Приједор - 7.034 Срба), те Први округли сто о злочинима у Гламочу, Дувну (Томиславграду), Ливну, Грахову и Купресу 2012. године, (убијено 8.267 Срба и 25 Јевреја). Припрема зборника са ова два округа стола је у току.

Овдје треба нагласити да је Извршни одбор Удружења „Јасеновац - Доња Градина“ све материјале са међународних конференција (Њујорк - 1997, Бања Лука - 2000, Јерусалим - 2002, Бања Лука, 2007. и 2011. - пет конференција) одштампао на српском и енглеском језику и те зборнике на ова два језика издао у потребном броју примјерака, те послао у земље бивше Југославије, као и бројне земље

свијета. Сви зборници, како са међународних конференција, тако и са округлих столова, стављени су на сајтове Удружења „Јасеновац - Доња Градина“ – српска верзија и Међународне комисије за утврђивање истине о Јасеновцу - енглеска верзија.

Злочини на Козари и у поткозарским општинама (Козарска Дубица, Костајница, Нови Град, Приједор, Бања Лука, Лакташи, Србац и Градишка), по обиму, броју извршилаца, њиховој структури, посебно монструозности злочина геноцида, нису имали примјера у Другом свјетском рату.

Прво страдање Срба, Јевреја и Рома на овим просторима почело је 1941. године, формирањем Независне Државе Хрватске у свим наведеним општинама, градовима и селима Поткозарја, од стране злочинаца из реда хрватског и муслиманског народа, предвођених усташама, римокатоличким свећеницима, часним сестрама, нарочито фрањевачког реда.

Друго страдање Срба, Јевреја и Рома, односно Козарчана, настављено је још стравичније по формирању бројних концентracионих логора у НДХ, као што су: Јасеновац, Сајмиште, Стара Градишка, Паг, Сисак, Јастребарско... У тим логорима смрти жртве су мучене на разне начине. Предсједник Међународне комисије за утврђивање истине о Јасеновцу проф. Србољуб Живановић наводи да је судско медицинско истраживање у Доњој Градини и Јасеновцу установило више од 40 начина на које су жртве убијане.

Треће страдање Козарчана било је најстравичније за вријеме козарске офанзиве 1942. године. Због невиђеног страха становништво са читавог поткозарског простора нашло се у збјегу на Козари (мушкарци, жене, дјеца, старо и младо). На Козари се тог момента нашао знатан број слабо наоружаних партизанских јединица. Међутим, непријатељске злочиначке снаге (хрватске, муслиманске, њемачке) биле су неупоредиво бројније, добро наоружане (артиљерија, тенкови, оклопна возила, ријечни монитори, авијација) и посебно припремљене за стегање обруча око Козаре. И поред таквог односа снага један број партизанских јединаца са народом и породицама успио је пробити непријатељски обруч и повући се према Грмечу. Био је то невиђен морал и храброст наших бораца када су се пробијали кроз густе непријатељске редове водећи и често носећи на леђима своју дјецу. Међутим, највећи број жена, дјеце, старца, болесника и рањеника остао је на милост и немилост незапамћених зликоваца, који су искористили сав арсенал уништавања односно

истребљења цјелокупног становништва, које је спас потражило под крошњама дрвећа, у пећинама и безданима Козаре, као и сталним бјежањем испред непријатеља. Све што су живо нашли на Козари убијали су ватреним оружјем, тупим и оштрим предметима, посебно им је било омиљено клање и силовање жена и девојчица, које су послије тог неморалног чина редовно убијали.

Душан Бурсаћ у својој књизи „Анђели у паклу“ написао је, на основу својих истраживања, да су у 365 села у подножју Козаре Хрвати убили 23.858 деце од једне до 14 година старости.

Егон Бергер у свом свједочењу „За будуће генерације да се сећају“ написао је следеће: „У току лета 1942. године, сваки дан, људи жене и деца превозени су у Градину да би били побијени. Тада је 45.000 Рома изгубило живот. У току 1942. године више стотина хиљада невиних људи побијено је у Градини... Српска, јеврејска и ромска деца довожена су из 1.107 места да буду убијена у Јасеновцу.“

Са Козаре је 1942. године отјерано у концентрационе логоре 23.800 дјеце (Пета међународна конференција о Јасеновцу, реферат Владимира Лукића „Вјековни злочини над Србима“, уводно обраћање). Независна Држава Хрватска је једина држава која је у Другом свјетском рату имала логоре за дјецу и која је свим средствима вршила систематско убијање дјеце у више логора.

Остало је непознато колико је голоруког и исцрпљеног народа било у збјегу у окруженој, опкољеној Козари, тако блокираној да наводно ни птица није могла изаћи из обруча. Ипак је обруч пробијен и тај голоруки народ је нашао пукотине у обручу тог геноцидног непријатеља и тако су се многи војници, жене, дјеца и старци спасили од сигурне смрти. Такође, жртве на Козари се никада неће моћи избројати, али морал народа и војске, ратна вјештина и упорност у одбрани својих породица и народа, те огромно страдање народа и војске, остаће за памћење као непознат примјер у Другом свјетском рату.

На крају треба нагласити да на подручју Поткозарја нема насељеног мјеста, посебно у општинама Козарска Дубица и Приједор, у којем у Другом свјетском рату није извршен геноцид над Србима од стране Хрвата и муслимана.

САОПШТЕЊА

ЈОВАН МИРКОВИЋ

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945. СА ПОДРУЧЈА КОЗАРЕ

Апстракт: Злочини геноцида и ратни злочини против српског становништва на простору Козаре и Поткозарја и шире Босанске Крајине, центру већег, непрекинутог српског етничког простора у средишту Независне Државе Хрватске, сходно идеолошкој основи на којој је почивала ова државна творевина, представљени су кроз бројчану – статистичку анализу достигнутог нивоа пописаности људских губитака, с нагласком на цивилне жртве и посебним освртом на жртве које су карактеристичне за злочине геноцида (деца, жене, старци).

Кључне речи: Козара, Поткозарје, Босанска Крајина, злочини геноцида, жртве рата, цивилне жртве, страдање деце и старијих лица.

Простор Козаре простире се у дужину од 70 км и ширину од 20 до 30 км. Омеђена је ријекама Уном, Савом, Врбасом, Саном и Гомјеницом, чије више дијелове чини планина Козара, а ниже Поткозарје.¹ Козара се протеже у правцу северозапад-југоисток на подручју 7 општина: Нови Град, Костајница, Козарска Дубица, Градишка, Лакташи, Бања Лука и Приједор.²

У предговору едиције *Козара у НОР-у, записи и сјећања*³ наведено је: „Подручје Козаре простире се на око 2.500 квадратних километара и обухвата у целини ратне срезове Босанску Дубицу и Босанску Градишку, делове Босанског Новог и Приједора са десне обале реке Сане, делове бањалучке општине и села на левој обали Врбаса,

¹ Драго Тодић, *Козара - вјечито поносна и легендарна планина*, у: Српске земље и свијет, бр. 27, Бања Лука, 2007, стр.5.

² Исто.

³ *Козара у НОР-у, записи и сјећања*, Београд, 1971, I, 7.

лакташке и србачке општине.“ Козара је део ширег подручја које је познато као Босанска Крајина.⁴

Независна Држава Хрватска је читавим низом законских и подзаконских аката, настојала легализовати и уградити у правни систем не само расистичку политику већ и политику и практичну provedбу терора.⁵ Да је у НДХ вршен злочин геноцида⁶ над Србима, Ромима и Јеврејима, показује намера исказана кроз законску

⁴ Под простором Босанске Крајине подразумевамо општине које се налазе у попису „Жртве рата 1941-1945“, из 1964. године: Бања Лука, Бихаћ, Босанска Градишка, Босанска Дубица, Босанска Крупа, Босански Нови, Босански Петровац, Босанско Грахово, Велика Кладуша, Гламоч, Дрвар, Јајце, Кључ, Лакташи, Мркоњић Град, Приједор, Сански Мост, Цазин и Шипово. Ове општине је у простор Босанске Крајине уврстио и Драгоје Лукић у својим анализама страдања деце. Види: Драгоје Лукић, *Деца на ломачи рата у НДХ 1941-1945, Именословник 74.762 жртве млађе од 14 година*, књига 2, рукопис, Београд 1998 (даље: Лукић, *Деца на ломачи рата*), Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), лични фонд: Драгоје Лукић (ЛФ ДЛ). Види такође: Драган Цветковић, *Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губитака у Другом светском рату*, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 82.

⁵ *Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941*; књига 1, сvezak 1-10; књига 2, сvezak 11-70; књига 8, сvezak 71-80; књига 9, сvezak 81-90 и књига 10. сvezak 92, Naklada knjižare St. Kugli, Zagreb s. a. (1941) (даље: *Zakoni i zakonske odredbe*); *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, том 1, књ. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Београд 1993 (даље: *Zločini NDH*); *Ustaški zakoni*, Priređivač Goran Babić, Београд 2000, 332 (даље: *Ustaški zakoni*); Nikola Živković i Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Београд 1998 (даље: *Živković – Kačavenda, Srbi u NDH*); *Ustaša – dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995 (даље: *Ustaša – dokumenti*).

У прва три месеца постојања НДХ, донети су, међу осталима: Законска одредба за обрану народа и државе (17. IV), Законска одредба о забрани ћирилице (25. IV), Законска одредба о држављанству (30. IV), Законска одредба о расној припадности (30. IV), Законска одредба о заштити аријске крви и части Хрватског народа (30. IV), Законска одредба о пријелазу с једне вјере на другу (3. V), Законска одредба о заштити народне и аријске културе хрватског народа (4. VI), Законска одредба о обавезној пријави иметка жидова и жидовских подuzeћа (5. VI), Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка (5. VI), Законска одредба о оснутку Државног равнатељства за понову (24. VI), Изванредна законска одредба и заповијед, (26. VI), којом је установљена колективна одговорност Жидова (Јевреја) и налог да се отпреме у „заточеничка збиралишта под ведрим небом“, Законска одредба о имовини особа, које су напустиле подручје Независне Државе Хрватске (6. VIII). Види: *Narodne novine*, од 17, 25. и 30. априла; 5. маја; 4, 5, 24. и 26. јуна 1941.

⁶ Да би се неки злочин означио злочином геноцида битно је да постоји изражена **намера** да се уништи нека национална, верска, етничка или расна група.

регулативу, јавним иступима функционера усташког покрета и нове државе и пракса масовних ликвидација и депортација становништва. Масовни злочини управних, судских и војно-полицијских органа и постројби НДХ, као и усташке организације и партијских постројби, од првих дана постојања ове државне творевине, усмерени су првенствено на српски етнички простор, са настојањем да се физичком ликвидацијом српског етноса разбије његов континуитет и концентрација.⁷

НДХ је и административном поделом настојала да српски етнички простор подели на што више административних јединица.⁸ Тако је простор Козаре припадао великим жупама: *Сана–Лука*, Бања Лука (котареви: Бања Лука, Приједор и град Бања Лука); *Гора*, Петриња (котар Босански Нови); *Ливац–Запоље*, Нова Градишка (котареви: Босанска Дубица и Босанска Градишка).⁹

О Козари у време Другог светског рата, борбама, погинулим учесницима Народноослободилачког рата, страдањима цивилног становништва, страдањима деце итд. објављено је на десетине историографских, публицистичких и белетристичких наслова,¹⁰ тако да се у овом раду нећемо бавити историјом и историографијом Козаре, већ ћемо извршити нумеричку анализу страдања, пре свега, цивилног становништва, на основу достигнутог нивоа пописаности жртава

⁷ Више о злочинима у периоду април-август 1941 (пре побуне српског становништва због терора и погрома) види: Јован Мирковић, *Хронологија злочина (април-август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске* (даље: *Хронологија злочина*), у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 11-78.

⁸ *Zakonska odredba o velikim župama*, br. CLIX-345-Z.p. – 1941, od 10. lipnja 1941, „Nagodne novine“ br. 49 od 10. juna 1941 (Оснивање, подручје и почетак пословања одређени су посебном законском одредбом); *Popis imena mjesta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, uredio Dr Hrvoje Velzek, nadstojnik odsjeka S.O.R, Zagreb 1942, 537 (Даље: *Popis imena mjesta u NDH*).

⁹ *Popis imena mjesta u NDH*, 537-562.

¹⁰ Поменимо само едицију *Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, I-VI, Београд 1971-1978. и зборник *radova sa naučnog skupa oktobra 1977: Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945)*, Prijedor, 1980. Тражило би пуно и простора и времена да се наведу сви наслови од публикација о борбеном путу појединих бригада, монографија појединих насеља и општина, историографских, публицистичких и белетристичких радова Душана Лукача, Драгоја Лукића, Раде Башића, Младена Ољаче, Драгутина Ђургуза и многих других. Интересантно је напоменути да је пропаганда Независне Државе Хрватске имала такође Козару у фокусу своје пажње, види нпр. Franjo Rubina, *Kozara grob partizana*, Zagreb, 1942. и drugo, prerađeno izdanje под насловом, *Krvave tajne planine Kozara*, Zagreb, 1942.

рата,¹¹ не улазећи у анализу пописа на нивоу Југославије или ширих територијалних јединица.¹²

У анализи која следи узети су подаци из Базе „Жртве рата 1941-1945“ за општине (административна подела из 1964. године): Бања Лука, Босанска Градишка, Босанска Дубица, Босански Нови, Лакташи и Приједор, а не појединачно по насељима која чине козарско подручје, јер би то знатно отежало анализу (захтевало много више времена). Анализирани подаци су са ширег простора од простора Козаре и са већим бројем становника,¹³ али подаци дају добру основу за судове и закључке, посебно имајући у виду да насеља у овим општинама изван простора Козаре уствари имају нижи проценат људских губитака, односно да се добијени параметри за простор Козаре још увећавају.

¹¹ База „Жртве рата 1941-1945“ која се води у Музеју жртава геноцида у Београду.

¹² О демографским и стварним ратним губицима на основу рачунања статистичким методама види: Јован Мирковић, Објављени извори и литература о јасеновачким логорима, Бања Лука – Београд, 2000, 212-222; Исти: *Predgovor = Forward*, u: *Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac camp* (fototipско izdanje), Banja Luka 2000, V-XIX.

Стварни ратни губици у Другом светском рату на простору Југославије утврђивани су пописима: Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. године (Статистичка служба Државне комисије је дала број од 505.182 жртве ратних злочина на простору ФНРЈ без припадника оружаних формација НОВ и ПОЈ и тзв. квислиншких формација; Види: Мирковић, *Хронологија злочина*, 65; Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I, Beograd 1996, 42), пописом из 1950. године, који је организовао СУБНОР (Попис из 1950. се само помиње у литератури, а објављен је једино податак из збирних табела за Хрватску: 155.142, односно 156.226 жртава. Види: Mate Rupiћ, *Popis žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, *Dijalog povjesničara/istoričara* 4, Zagreb 2001, 544.), те пописом „Жртве рата“ из 1964. године (*Žrtve rata 1941-1945 (Rezultati popisa)*, Beograd 1966, Reprint: Beograd 1992 (даље: *Žrtve rata – rezultati popisa*); Mirković, *Predgovor = Forward*, XIX и XXI).

Ниједан попис није дао децидан одговор о стварном броју страдалих у току Другог светског рата на југословенским простору, па тако ни на подручју НДХ. У материјалу Репарационе комисије о људским и материјалним губицима изнета је бројка од 1,706.000 стварних људских губитака, али без икакве методолошке основе на темељу које је та бројка изнета. Види: *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine*, Beograd (s.a.) (1946), 9. Пописом „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године утврђено је 597.323 смртно страдала лица (*Žrtve rata – rezultati popisa*, 6.)

¹³ *Козара у НОР-у*, I, н.д. 7: На простору Козаре, уочи рата, у 33.867 домаћинстава, живело је 199.289 становника

Према попису из 1921. године¹⁴ број становника овог простора износио је 226.220, а по срезовима:

Бања Лука 59.654,
 Бања Лука град 18.102,
 Босанска Градишка 45.190,
 Босанска Дубица 27.354,
 Босански Нови 30.666,
 Приједор 45.254,

а по вероисповести апсолутно је највише православне:¹⁵ православци 150.411 или 66,49%, римокатоличке 34.490 или 15,25%, исламске 37.234 или 16,46% и остали (гркокатолици, протестанти, израелићани, други и без конфесије) 4.076 или 1,80%.

Становништво на подручју Козаре према пописима из 1931. и 1948. године

Р. бр.	Срез (општина)	1931 по вероисповести ¹⁶					1948 по националности ¹⁷				
		Укупно	Православна	Римокатол.	Исламска	Остали ¹⁸	Укупно	Срби	Хрвати	Неоп. мусл.	Остали
	∑ Козара	283022	189916	44886	43627	4593	298018	197989	44849	50235	4945
1	Бања Лука	98002	58730	26696	11030	1546	120471	75460	29812	12573	2626
2	Б. Градишка	57235	39621	8682	7335	1597	46013	32821	4935	7284	973
3	Б. Дубица	33129	28121	1641	3039	328	28461	24732	1169	2512	48
4	Б. Нови ¹⁹	38737	0694	1861	6110	72	35695	28044	1208	6382	61
5	Лакташи ²⁰										
6	Приједор	55919	32750	6006	16113	1050	67378	36932	7725	21484	1237

¹⁴ Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31. јануара 1921. године, Сарајево, Државна штампарија 1924, 20.

¹⁵ Становништво по срезовима према вероисповести (укупно/православне/римокатоличке/исламске/остали): Бања Лука 59654 / 41579 / 15159 / 2364 / 552, Бања Лука град 18102 / 5324 / 4718 / 7201 / 859, Босанска Градишка 45190 / 30887 / 6724 / 6349 / 1230, Босанска Дубица 27354 / 22657 / 1487 / 2806 / 404, Босански Нови 30666 / 23568 / 1733 / 5222 / 143, Приједор 45245 / 26396 / 4669 / 13292 / 888.

¹⁶ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, Knjiga I: *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, 110-113, Knjiga II: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, 110-113, Beograd, Državna štamparija 1937. (даље: *Definitivni rezultati popisa 1931*).

¹⁷ Дигитални материјал (CD) Савезног завода за статистику Савезне Републике Југославије „*Попис 1991*“ (даље: *CD-Попис 1991*) садржи и податке о ранијим пописима, па тако и попис из 1948.

¹⁸ Према попису 1931. Јевреја је било укупно у посматраном простору 482: Бања Лука 368, Босанска Градишка 46, Босанска Дубица 7, Босански Нови 12 и Приједор 49.

¹⁹ Укључује садашњу општину Костајница.

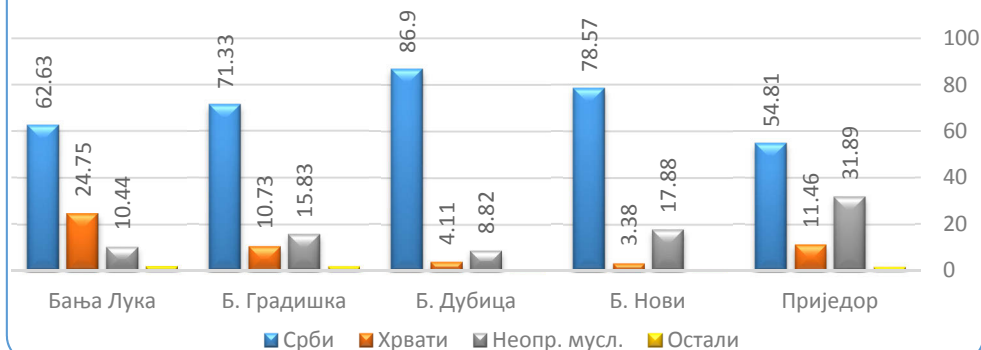
²⁰ Лакташи у срезу Бања Лука.

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НДХ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

Учешће у становништву на подручју Козаре према пописима из 1931. и 1948. године

Р. Број	Срез (општина)	1931 по вероисповести					1948 по националности				
		Укупно	Православна	Римокатол.	Исламска	Остали	Укупно	Срби	Хрвати	Неоп.мусл.	Остали
	Σ Козара	100,00	67,10	15,86	15,42	1,62	100,00	66,43	15,05	16,86	1,66
1	Бања Лука	100,00	59,93	27,24	11,25	1,58	100,00	62,63	24,75	10,44	2,18
2	Б. Градишка	100,00	69,22	15,17	12,82	2,79	100,00	71,33	10,73	15,83	2,11
3	Б. Дубица	100,00	84,88	4,96	9,17	0,99	100,00	86,90	4,11	8,82	,17
4	Бос. Нови	100,00	79,24	4,80	15,77	0,19	100,00	78,57	3,38	17,88	0,17
5	Лакташи										
6	Приједор	100,00	58,57	10,74	28,81	1,88	100,00	54,81	11,46	31,89	1,84

Попис 1948. по националности
- процентуално учешће у становништву

Попис 1931. по вероисповести
- процентуално учешће у становништву

Простор који обрађујемо има површину²¹ од 4.236 км² и чини 4,30% простора НДХ.²²

Према попису из 1931. године, има 283.022 становника,²³ од чега је 67,10% православне, 15,86% римокатоличке, 15,42% исламске вероисповести, а осталих је 1,62%.²⁴ Према израчунавањима демографа за БиХ, укупан број становника би од 1931. до 1941. порастао за око 22%,²⁵ уз напомену да је стопа годишњег прираста различита код разних верских/националних група.²⁶ Ако то применимо на простор који обрађујемо, тада би 1941. године на њему било 345.287 становника,²⁷ што представља 5,49% броја становника НДХ.

²¹ *CD-Попис 1991, н.д.* (Б. Лука 1188, Б. Градишка 774, Б. Дубица 496, Б. Нови 544, Лакташи 385, Приједор 849).

²² Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 22, 22. Простор НДХ заузима, према немачком МИП-у, 98.572 km².

²³ *CD-Попис 1991; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, Knjiga I: *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava* i Knjiga II: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Opšta državna statistika, štampa: Državna štamparija, Beograd 1938, 139+139 (даље: *Definitivni rezultati popisa 1931*). Пописом из 1921, овај простор је имао 525.449 становника. Види: *CD-Попис 1991* и *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 31. јануара 1921. године*, Дирекција државне статистике у Београду, штампа: Државна штампарија, Сарајево 1924, 254 (даље: *Претходни резултати пописа 1921*).

²⁴ *Definitivni rezultati popisa 1931, n.d.*, *CD-Попис 1991, н.д.*

²⁵ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 12, је прерачунао да је број становника БиХ 1931. године (попис рађен по ба новинама, по вероисповести и матерњем језику) износио 2.321.502, а да би 1941. износио 2.850.396 (стр. 12), односно 2.825.000 (стр. 18). Vогољуб Коџовић, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, на стр. 69 наводи да би тај број 1941. године износио 2.814.000 становника. У *CD-Попис 1991* је прерачунао да би 1921. године БиХ имала 1.890.440, а 1931. године 2.323.555 становника. Види и: *Definitivni rezultati popisa 1931* и *Претходни резултати пописа 1921*).

²⁶ Коџовић, *n. d.*, 69, наводи да су Срби у периоду 1931-1941. имали најјачи прираштај, затим Муслимани, а потом Хрвати, док у каснијем периоду Муслимани имају најјачи прираштај.

²⁷ Православна/Срби 231.698; римокатоличка/Хрвати 54.761, исламска/неопредељени муслимани 53.225 (заједно Муслимани и Хрвати који су су чинили Хрвате као политички народ у НДХ 107.986) и остали 5.603.

Из Базе података „Жртве рата 1941-1945“ анализирали смо достигнути ниво ревизије Пописа за смртно страдала лица на подручју Козаре.²⁸

Анализе жртава рата са овог простора по општинама, рађене су према Бази података „Жртве рата 1941-1945“.²⁹ Анализа је рађена према полу, према националној припадности, према години смрти, према одговорнима за страдање, према категоријама страдања, према узроку смрти и према занимању.

На овом простору је евидентирано 55.194 смртно страдалих лица, што чини 12,10% евидентираних жртава у НДХ,³⁰ и 15,98% претпостављеног становништва 1941. године овог подручја (процент евидентираних жртава у НДХ у односу на претпостављено становништво 1941. износи 7,25%), односно ако до сада евидентиране људске губитке овог простора упоредимо са демографским израчунавањима стварних ратних губитака, тада се стварни људски губици могу проценити до 26,64% претпостављеног становништва.

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према полу

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	М	Ж	Д
	∑ Козара	55194	37836	16991	367
1	Бања Лука	4533	3218	1308	7
2	Босанска Градишка	16067	8618	7170	279
3	Босанска Дубица	16173	11507	4623	43
4	Босански Нови	8901	6926	1974	1
5	Лакташи	1889	1444	413	32
6	Приједор	7631	6123	1503	5

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према полу у %

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	М	Ж	Д
	∑ Козара	100,00	68,55	30,78	0,67
1	Бања Лука	100,00	70,99	28,86	0,15
2	Босанска Градишка	100,00	53,64	44,63	1,73
3	Босанска Дубица	100,00	71,15	28,58	0,27
4	Босански Нови	100,00	77,81	22,18	0,01
5	Лакташи	100,00	76,44	21,86	1,69
6	Приједор	100,00	80,24	19,70	0,06

²⁸ Анализе рађене април-мај 2011.

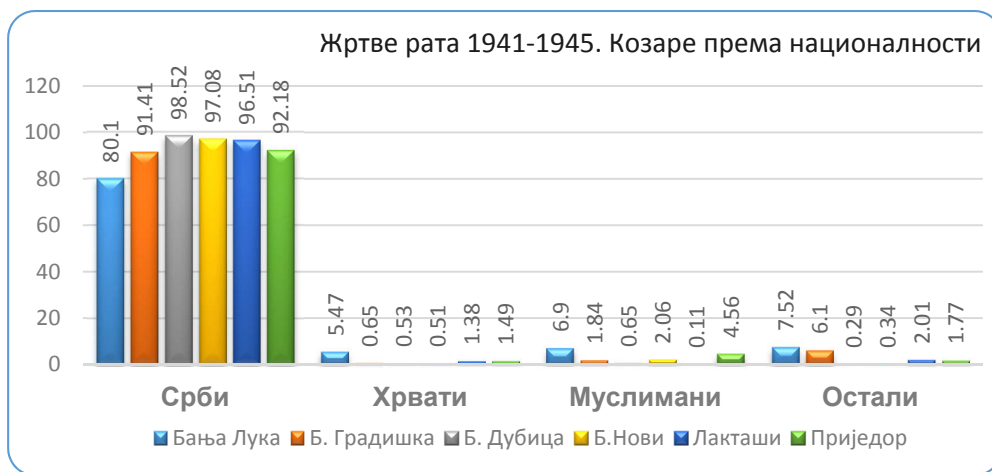
²⁹ Анализе рађене април-мај 2011.

³⁰ За простор НДХ у Бази „Жртве рата 1941-1945» евидентирано је до сада 455.973 смртно страдалих лица (Срби 291.356, Хрвати 79.329, Муслимани 32.714, Јевреји 28.497, Роми 12.240, остали и непознато 11.837).

Према полној припадности, на подручју Козаре је 68,55% жртава било мушког пола, а 28,86% женског, док се за 0,67% пол није могао утврдити.

Жртве рата 1941-1945. Козаре (по општинама) према националности

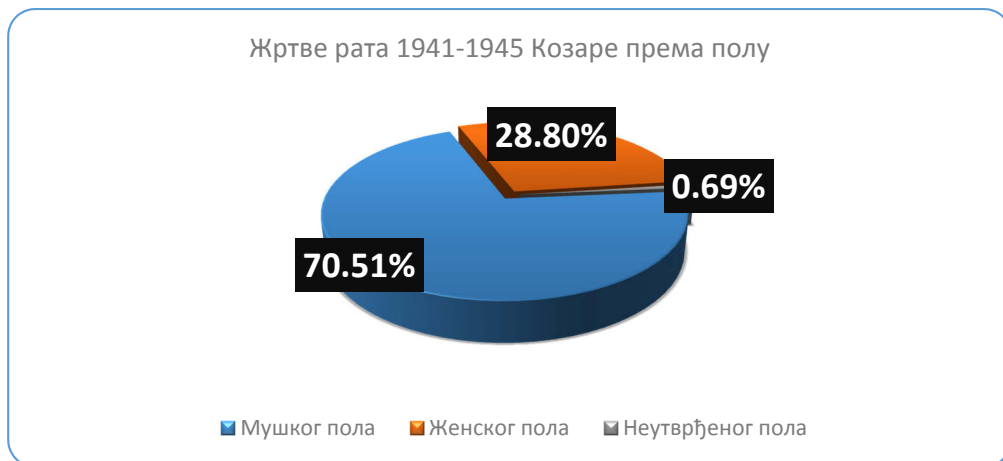
Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Срби	Хрвати	Муслимани	Јевреји	Роми	Остали
	∑ Козара	100,00	93,76	1,13	2,26	0,68	1,56	0,61
1	Бања Лука	100,00	80,10	5,47	6,90	6,35	0,11	1,06
2	Босанска Градишка	100,00	91,41	0,65	1,84	0,26	5,28	0,56
3	Босанска Дубица	100,00	98,52	0,53	0,65	0,05	0,02	0,22
4	Босански Нови	100,00	97,08	0,51	2,06	0,13	0,01	0,20
5	Лакташи	100,00	96,51	1,38	0,11	-	-	2,01
6	Приједор	100,00	92,18	1,49	4,56	0,37	-	1,40

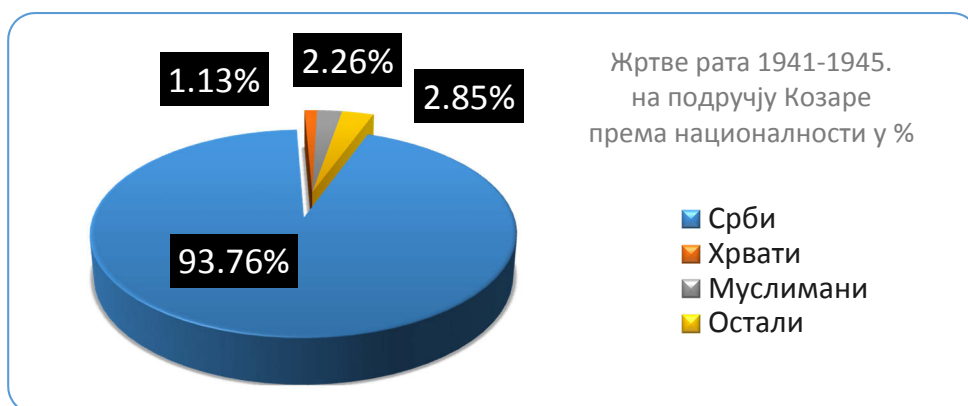
Према полној структури, најизразитији губици женског становништва су у општини Босанска Градишка (44,63%), преко једне четвртине свих жртава женског пола је у општини Бања Лука (28,86%) и Босанска Дубица (28,58%), а око једне петине у општинама Босански Нови (22,18%), Лакташи (21,86%) и Приједор (19,70%).

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према националности

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Срби	Хрвати	Муслимани	Јевреји	Роми	Остали
	∑ Козара	55194	51750	625	1246	377	859	337
1	Бања Лука	4533	3631	248	313	288	5	48
2	Босанска Градишка	16067	14687	105	295	41	849	90
3	Босанска Дубица	16173	15934	86	105	8	4	36
4	Босански Нови	8901	8641	46	183	12	1	18
5	Лакташи	1889	1823	26	2	-	-	38
6	Приједор	7631	7034	114	348	28	-	107

Према националној припадности у евидентираним жртвама рата на овом простору Срба је 93,76%, Хрвата 1,13%, муслимана 2,26%, Јевреја 0,68%, Рома 1,56% и осталих 0,61%. У односу на претпостављено становништво 1941. године, евидентиране жртве чине 15,98%. У српском корпусу то износи 22,36%, хрватском 1,14% и муслиманском 2,34% (односно ако хрватско и муслиманско становништво посматрамо као један национални и политички корпус, како се то чинило у НДХ, тада евидентиране жртве чине 1,73% претпостављеног становништва). За Роме нема података у попису из 1931, док је Јевреја било 482.

Процентуално највеће губитке имао је јеврејски национално/верски корпус: у односу на попис из 1931. евидентирани губици износе 78,21%, односно ако за претпостављени број применимо исти

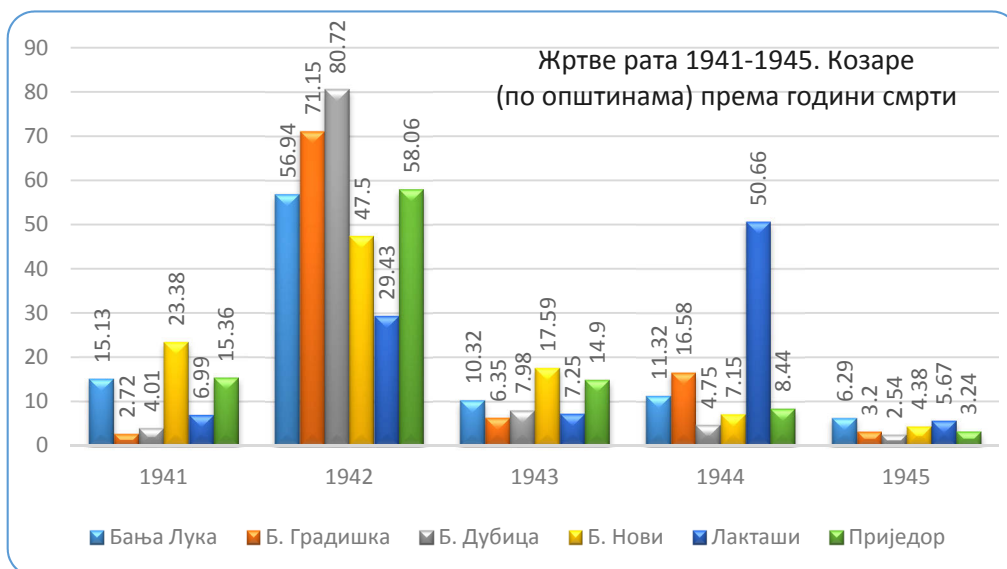
критеријум, тад би губици износили 64,12%. Ако се упореде губици према националном корпусу, и према учешћу у становништву, тада је однос броја жртава Хрвата и Срба 1:82,9 (а у становништву је 1: 4,2), муслимана и Срба 1: 41,5, (а у становништву 1:4,3), а Хрвата и муслимана заједно према Србима 1:27,7 (а у становништву 1:3,4).

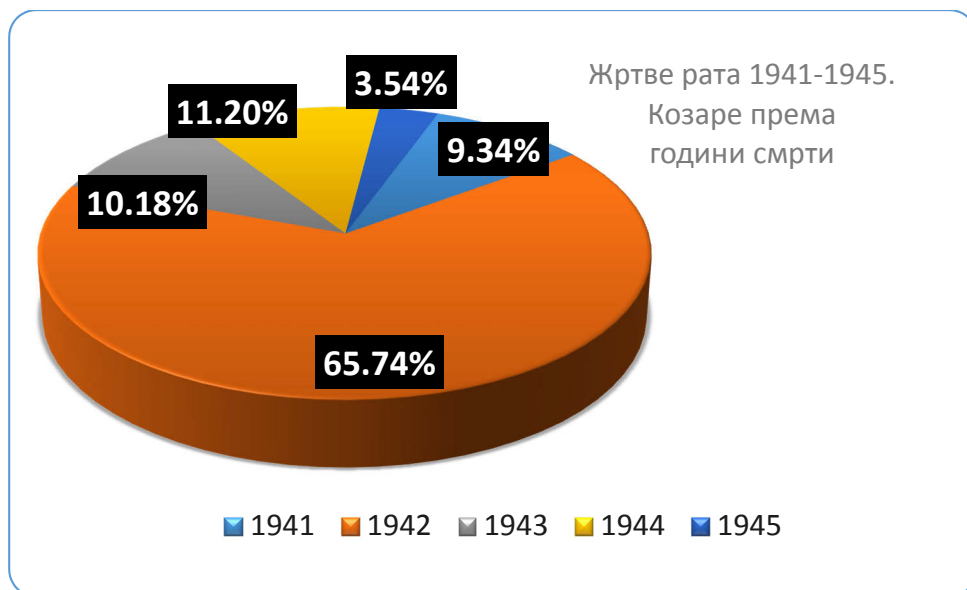
Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према години смрти

Редни број	Општина рођења	Укупно	Година				
			1941	1942	1943	1944	1945
	Σ Козара	55194	5157	36282	5619	6182	1954
1	Бања Лука	4533	686	2581	468	513	285
2	Босанска Градишка	16067	437	11432	1020	2664	514
3	Босанска Дубица	16173	649	13054	1291	768	411
4	Босански Нови	8901	2081	4228	1566	636	390
5	Лакташи	1889	132	556	137	957	107
6	Приједор	7631	1172	4431	1137	644	247

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према години смрти у %

Редни број	Општина рођења	Укупно	Година				
			1941	1942	1943	1944	1945
	Σ Козара	100,00	9,34	65,74	10,18	11,20	3,54
1	Бања Лука	100,00	15,13	56,94	10,32	11,32	6,29
2	Босанска Градишка	100,00	2,72	71,15	6,35	16,58	3,20
3	Босанска Дубица	100,00	4,01	80,72	7,98	4,75	2,54
4	Босански Нови	100,00	23,38	47,50	17,59	7,15	4,38
5	Лакташи	100,00	6,99	29,43	7,25	50,66	5,67
6	Приједор	100,00	15,36	58,06	14,90	8,44	3,24

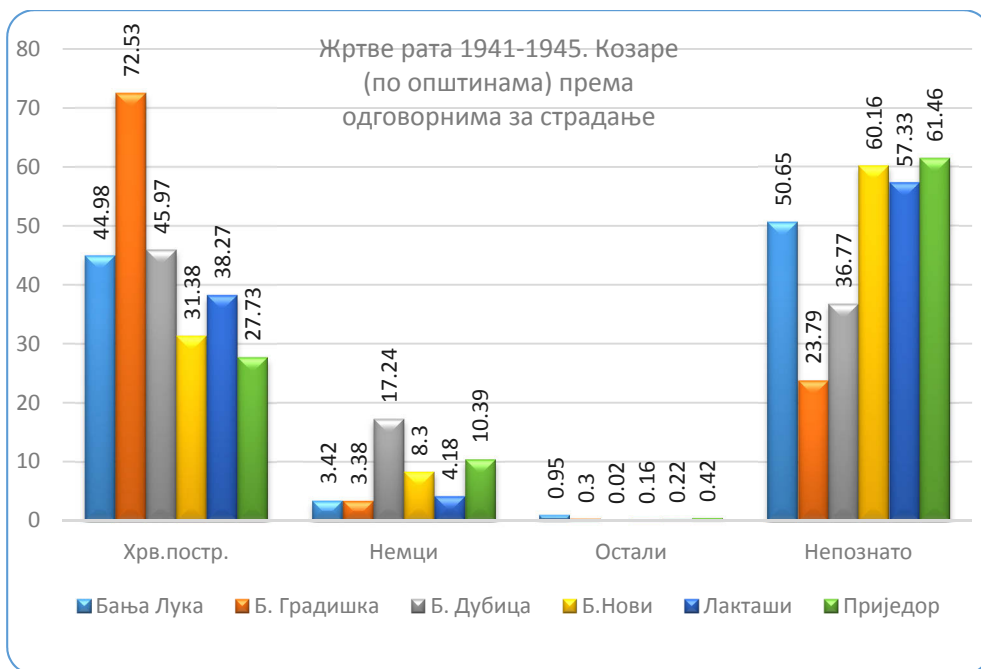

По години смрти, највећи број жртава је страдао 1942. године 65,74%, док 1941, '43. и '44. имају приближно исти проценат (9,34%; 10,18% и 11,20%), а нешто мањи проценат је 1945. године (3,54%). Изразито одуарање од просека за простор Козаре имамо за општину Лакташи 1944. године (50,66%), а за 1941. годину највећи број и највиши проценат жртава је у општини Босански Нови. Најбројније жртве у 1942. имају општине Козаре и Поткозарја, захваћене тог лета немачко-ушашком офанзивом. Број жртава 1942. на подручју Бања Луке мање је последица офанзиве на Козару, а више фебруарског покоља 1942. у Дракулићу, Мотикама и Шарговцу, који својим карактеристикама одговарају карактеру злочина из 1941, дакле, почињених без формалног повода и узрока. Наиме, иако се већина цивилних жртава (жртве директног терора) у току рата на простору НДХ могу подвести под жртве геноцидне политике НДХ, то се посебно односи на жртве из прве године рата, када и није било оружаног отпора изазваних масовним злочинима, што је био формални повод. Масовни директни злочини формално су оправдавани као одмазда и чишћење, односно пацификација терена. Наравно, састав цивилних жртава (полни, добни) јасно говоре о стварним намерама, односно провођењу геноцидне политике.

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према одговорнима за страдање

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Одговорни за страдање				
			Хрв. постројбе	Немци	Четници	Остали	Непознато
	∑ Козара	55194	26758	5097	75	70	23194
1	Бања Лука	4533	2039	155	41	2	2296
2	Босанска Градишка	16067	11653	543	3	45	3823
3	Босанска Дубица	16173	7434	2788	-	4	5947
4	Босански Нови	8901	2793	739	1	13	5355
5	Лакташи	1889	723	79	2	2	1083
6	Приједор	7631	2116	793	28	4	4690

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према одговорнима за страдање у%

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Одговорни за страдање				
			Хрв. постројбе	Немци	Четници	Остали	Непознато
	∑ Козара	100,00	48,48	9,23	0,14	0,13	42,02
1	Бања Лука	100,00	44,98	3,42	0,91	0,04	50,65
2	Босанска Градишка	100,00	72,53	3,38	0,02	0,28	23,79
3	Босанска Дубица	100,00	45,97	17,24	-	0,02	36,77
4	Босански Нови	100,00	31,38	8,30	0,01	0,15	60,16
5	Лакташи	100,00	38,27	4,18	0,11	0,11	57,33
6	Приједор	100,00	27,73	10,39	0,37	0,05	61,46

Према одговорнима за страдање, велики број и проценат је у групи „непознати“ (42,02%), што је више последица важећег идеолошког и политичког става у другој Југославији о „братству и јединству“ и „неотварању старих рана“, него што се доиста ради о томе да су одговорни непознати (нпр. налазе се подаци, између осталог, о лицима страдалим у логорима НДХ, а да није наведен починилац злочина и одговорни за страдање). Највећи број и проценат, како у односу на све починиоце, тако и у односу на познате починиоце, јесте у категорији „хрватске постројбе“ (48,48%)³¹, Немци за 7,02%, четници за 0,27% и остали познати за 0,29% смртно страдалих лица.

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према категорији страдања

Р. бр	Општина рођења	Укупно	Војне жртве ³²	Σ Цивил. жртве	Инстиг. државе ³³	Дир. терор ³⁴	Друге кат. ³⁵	Остало	Непо знато
	Σ Козара	55194	7640	47554	27235	13334	1434	5318	233
1	Бања Лука	4533	908	3625	781	2551	157	101	35
2	Босанска Градишка	16067	1195	14872	11751	1641	149	1250	81
3	Босанска Дубица	16173	1602	14571	9866	2548	328	1794	35
4	Босански Нови	8901	1619	7282	2272	3217	455	1315	23
5	Лакташи	1889	348	1541	591	601	25	312	12
6	Приједор	7631	1968	5663	1974	2776	320	546	47

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према категорији страдања у%

³¹ Усташе, домобрани, оружништво, полиција, укључујући хрватске легионарске јединице, хрватске и муслиманске милиције и СС јединице састављене од држављана НДХ (муслимана и Хрвата). И у Бази „Жртве рата 1941-1945“ и у литератури углавном као починиоци именују се „усташе“, иако су злочине чинили припадници свих наведених формација. Код именовања одговорних за злочине уобичајено је рећи „немачки“, „талијански“, „бугарски“ и сл. злочини, али се, готово никад не каже „хрватски“, са становишта да су их починиле формације хрватске државе, већ искључиво „усташки“, као да друге формације нису у томе суделовале.

³² Укључени су: припадници Војске Краљевине Југославије (погинули у Априлском рату и припадници војске ВКЈ заробљени у Априлском рату, а потом убијени или умрли у заробљеништву): 188 (Б. Лука 38, Б. Градишка 38, Б. Дубица 36, Б. Нови 42, Лакташи 13 и Приједор 25) и припадници НОП и ПОЈ, укључујући и заробљене, а затим убијене или умрле припаднике НОП и ПОЈ: 7640 (Б. Лука 870, Б. Градишка 1161, Б. Дубица 1566, Б. Нови 1577, Лакташи 335 и Приједор 1943).

³³ Категорије: „логор“, „затвор“, „депортација“, „принудни рад“ и „дечја прихвати-лишта“.

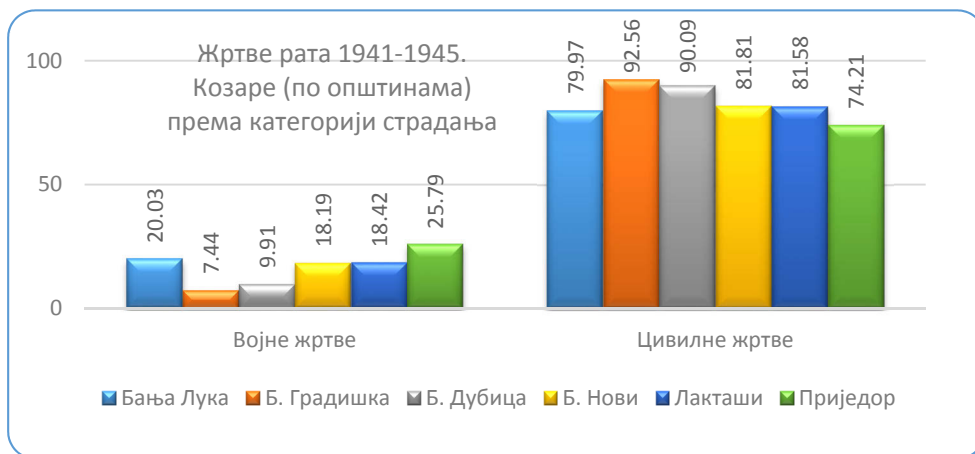
³⁴ Збирна група „директни терор“ обухвата категорије: „директни терор“, „масовни покољи“, „код куће“, „у цркви“, „бачен у јаму“, „у збегу“, „бачен у реку“, „приликом бомбардовања“.

³⁵ Збирна група „друге категорије“ обухвата категорије страдања: „као цивил“, „приликом борби“, „у НОР-у“ (укупно 1085), „немачка офанзива“ и „немачки десант“ (укупно 349).

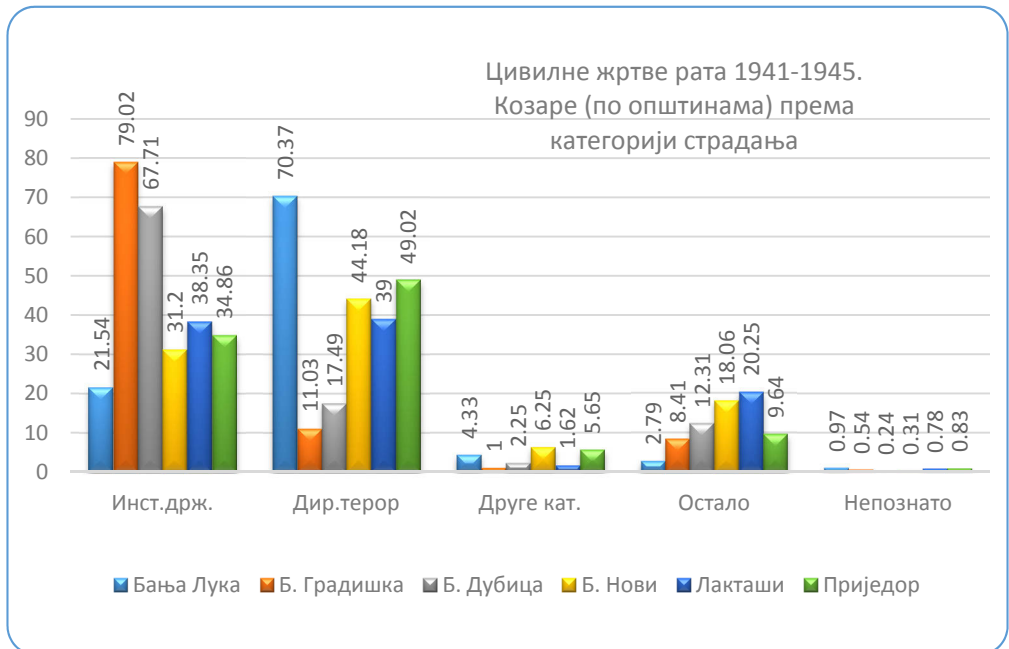
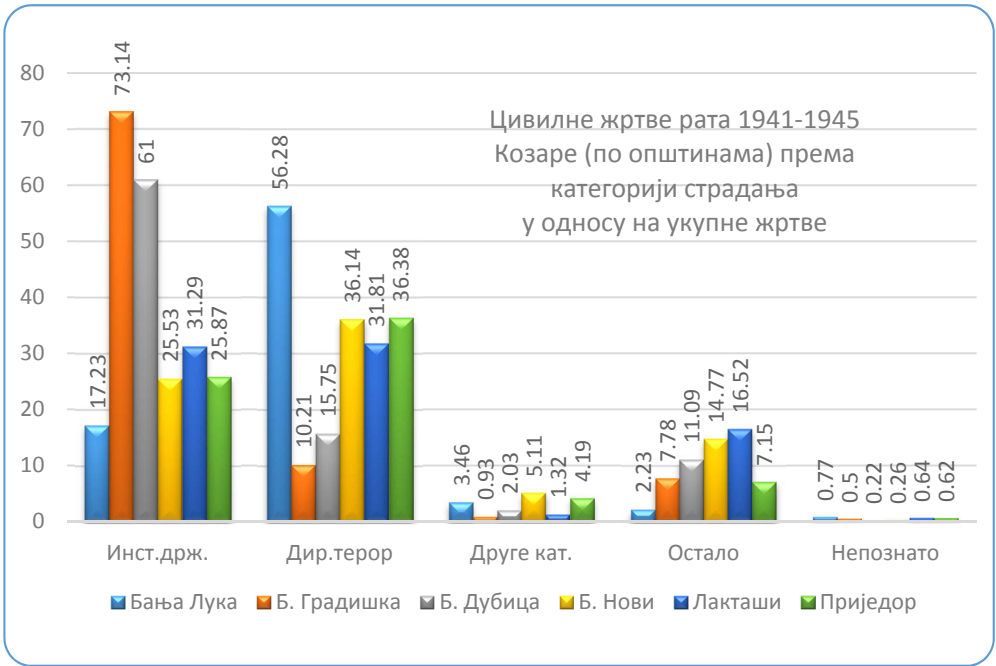
Р. бр	Општина рођења	Укупно	Војне жртве	∑ Цивил. жртве	Процент ЦЖ у односу на укупне жртве				
					Инстит. државе	Дир.терор (кућ.праг)	Др.кат.	Остало	Непознато
	∑ Козара	100,00	13,84	86,16	49,34	24,16	2,60	9,64	0,42
1	Бања Лука	100,00	20,03	79,97	17,23	56,28	3,46	2,23	0,77
2	Босанска Градишка	100,00	7,44	92,56	73,14	10,21	0,93	7,78	0,50
3	Босанска Дубица	100,00	9,91	90,09	61,00	15,75	2,03	11,09	0,22
4	Босански Нови	100,00	18,19	81,81	25,53	36,14	5,11	14,77	0,26
5	Лакташи	100,00	18,42	81,58	31,29	31,81	1,32	6,52	0,64
6	Приједор	100,00	25,79	74,21	25,87	36,38	4,19	7,15	0,62

Цивилне жртве рата Козаре (по општинама) према категоријама страдања

Р. бр	Општина рођења	∑ Цивилне жртве	Инстититиције државе	Директни терор	Друге категорије	Остало	Непознато
	∑ Козара	100,00	57,27	28,04	3,01	11,18	0,50
1	Бања Лука	100,00	21,54	70,37	4,33	2,79	0,97
2	Босанска Градишка	100,00	79,02	11,03	1,00	8,41	0,54
3	Босанска Дубица	100,00	67,71	17,49	2,25	12,31	0,24
4	Босански Нови	100,00	31,20	44,18	6,25	18,06	0,31
5	Лакташи	100,00	38,35	39,00	1,62	20,25	0,78
6	Приједор	100,00	34,86	49,02	5,65	9,64	0,83

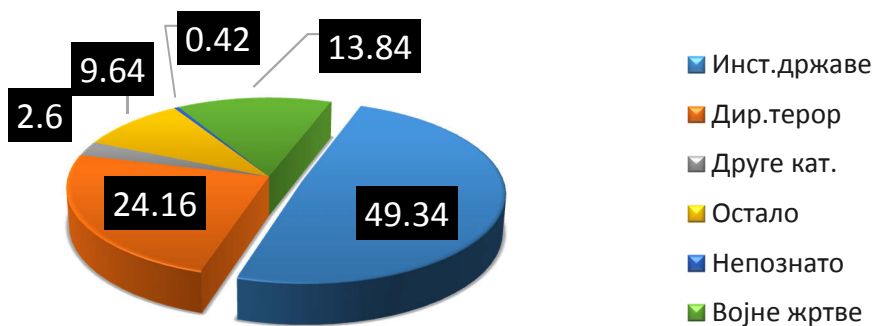
ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НДХ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

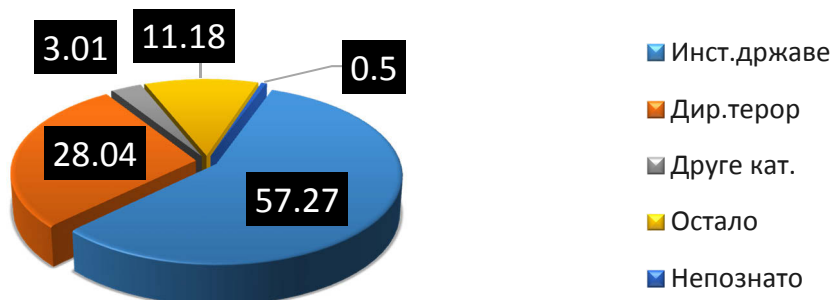
Смртно страдала лица с подручја Козаре (по општинама) у институцијама државе у %

Р. бр	Општина рођења	Укупно	Логори	Затвори	Депортација	Принудни рад	Дечја прихв.
	Σ Козара	100,00	89,07	3,96	6,15	0,28	0,54
1	Бања Лука	100,00	80,54	17,03	1,79	0,64	-
2	Босанска Градишка	100,00	94,86	1,98	2,57	0,30	0,29
3	Босанска Дубица	100,00	84,68	2,35	11,87	0,16	0,94
4	Босански Нови	100,00	82,12	11,69	5,15	0,26	0,78
5	Лакташи	100,00	92,92	4,38	1,01	1,35	0,34
6	Приједор	100,00	86,88	9,63	3,09	0,40	-

Жртве рата 1941-1945. Козаре према категорији страдања

Цивилне жртве рата 1941-1945. Козаре према категорији страдања

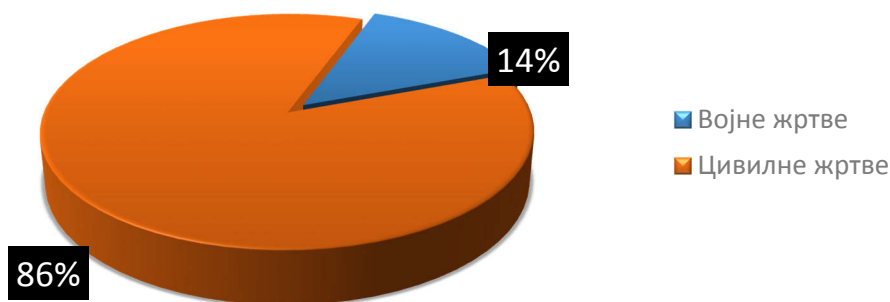

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НДХ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

Смртно страдала лица с подручја Козаре (по општинама) у институцијама државе³⁶

Р. бр	Општина рођења	Укупно	Логори	Затвори	Депортација	Принудни рад	Дечја прихв.
	∑ Козара	27386	24392	1084	1684	78	148
1	Бања Лука	781	629	133	14	5	-
2	Босанска Градишка	11785	11180	233	303	35	34
3	Босанска Дубица	9960	8434	234	1182	16	94
4	Босански Нови	2293	1883	268	118	6	18
5	Лакташи	593	551	26	6	8	2
6	Приједор	1974	1715	190	61	8	-

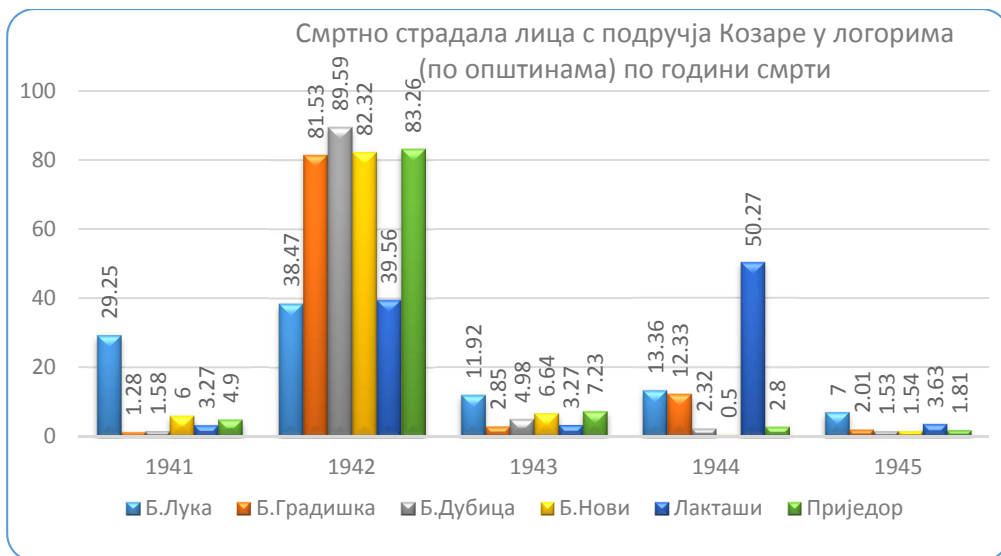
Војне и цивилне жртве рата 1941-1945. Козаре

Смртно страдала лица у логорима по години смрти и %

Р. бр	Општина рођења	Укупно логори	Година смрти				
			1941	1942	1943	1944	1945
	∑ Козара	100,00	2,77	82,44	4,43	8,40	1,96
1	Бања Лука	100,00	29,25	38,47	11,92	13,36	7,00
2	Босанска Градишка	100,00	1,28	81,53	2,85	12,33	2,01
3	Босанска Дубица	100,00	1,58	89,59	4,98	2,32	1,53
4	Босански Нови	100,00	6,00	82,32	6,64	3,50	1,54
5	Лакташи	100,00	3,27	39,56	3,27	50,27	3,63
6	Приједор	100,00	4,90	83,26	7,23	2,80	1,81

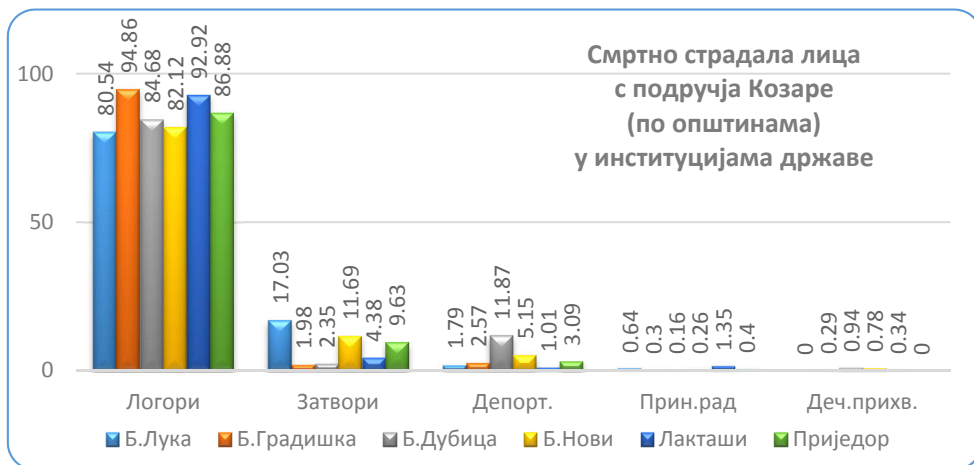
³⁶ Логор, затвор, депортација, принудни рад, дечја прихватилишта.

Смртно страдала лица у логорима по години смрти

Р. бр	Општина рођења	Укупно логори	Година смрти				
			1941	1942	1943	1944	1945
	Σ Козара	24392	675	20109	1080	2050	478
1	Бања Лука	629	184	242	75	84	44
2	Босанска Градишка	11180	143	9115	318	1379	225
3	Босанска Дубица	8434	133	7556	420	196	129
4	Босански Нови	1883	113	1550	125	66	29
5	Лакташи	551	18	218	18	277	20
6	Приједор	1715	84	1428	124	48	31

По категоријама страдања, војних жртава је 7.640 или 13,84%, а цивилних 47.554 или 86,16%. У војним жртвама укључено је 188 припадника Војске Краљевине Југославије³⁷ што чини 2,46% војних жртава, а остало су припадници НОВ и ПОЈ.³⁸ По општинама број припадника ВКЈ и проценат у односу на војне жртве износи: Бања Лука 38 (4,19%), Босанска Градишка 38 (3,18%), Босанска Дубица 36 (2,25%), Босански Нови 42 (2,59%), Лакташи 13 (3,74%), и Приједор 25 (1,27%), а за припаднике НОП и ПОЈ евидентирани су следећи подаци:

³⁷ Погинули у Априлском рату и припадници војске ВКЈ заробљени у Априлском рату, а потом убијени или умрли у заробљеништву.

³⁸ Укључујући и заробљене, а затим убијене или умрле припаднике НОП и ПОЈ.

ци: Бања Лука 870 (95,81%), Босанска Градишка 1.161 (97,15%), Босанска Дубица 1.566 (97,75%), Босански Нови 1.577 (97,41%), Лакташи 335 (96,26%) и Приједор 1.943 (98,73%),

Цивилне жртве су дате у рубрикама: институције државе, директни терор, друге категорије, остало и непознато. У збирној групи „институције државе“, евидентирано је 27.235 жртава или 49,34% од укупних жртава, односно 57,27% од броја цивилних жртава, а дате категорије су: „логор“, „затвор“, „депортација“, „принудни рад“ и „дечја прихватилишта“,³⁹ јер је понекад тешко разлучити о којој се категорији у ствари ради. Овај проблем је произишао и због методолошких слабости пописа 1964, недовољне обучености пописивача, а понекад и некомпетентности давалаца података. Релативно мањи број жртава је у категорији „принудни рад“ пошто су, углавном, те жртве убројане у жртве „логора“. Исто тако и „дечја прихватилишта“ су уврштена овде зато што се ради о деци избављеној из логора и смештеној у институције државе, које су се називале „дечја прихватилишта“, али су нека од њих у ствари били „дечји логори“, односно деца у „прихватилиштима“ су умирала од последица боравка у логорима, и број смртно страдале деце у прихватилиштима је далеко већи, али су у попису уврштени у жртве „логора“.

У категорији „директни терор“, или како је колоквијално називамо „на кућном прагу“, највише је жртава, 13.334 или 24,16% од укупног броја жртава рата, односно 28,04% од броја цивилних жртава,⁴⁰ у групи „друге категорије“⁴¹ је евидентирано 1.434 жртава или 2,60% у односу на укупне жртве рата, односно 3,01% у односу на број цивилних жртава. „Категорија „немачка офанзива“ није уврштена у збирну групу „директни терор“, пошто су жртве усташко-немачке офанзиве у лето 1942. године углавном и исказане у категорији „директни терор“, већ се ради највише о цивилним жртвама које су рођене на подручју Козаре, а смртно страдале изван овог подручја. У категорији „остало“

³⁹ Логор 24.392 (89,07%), затвор 1084 (396%). Депортација 1684 (6,15%), принудни рад 78 (0,28%) и дечја прихватилишта 148 (0,54%).

⁴⁰ Збирна група „директни терор“ обухвата категорије: „директни терор“, „масовни покољи“, „код куће“, „у цркви“, „бачен у јаму“, „у збегу“, „бачен у реку“, „приликом бомбардовања“.

⁴¹ Збирна група „друге категорије“ обухвата категорије страдања: „као цивил“, „приликом борби“, „у НОР-у“ и „немачка офанзива“.

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НДХ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

евидентирано је 5.318 жртава или 9,64% од свих жртава рата, односно 11,18% од броја цивилних жртава и у категорији „непознато“ 233 или 0,42% од укупног броја жртава и 0,50% од броја цивилних жртава.

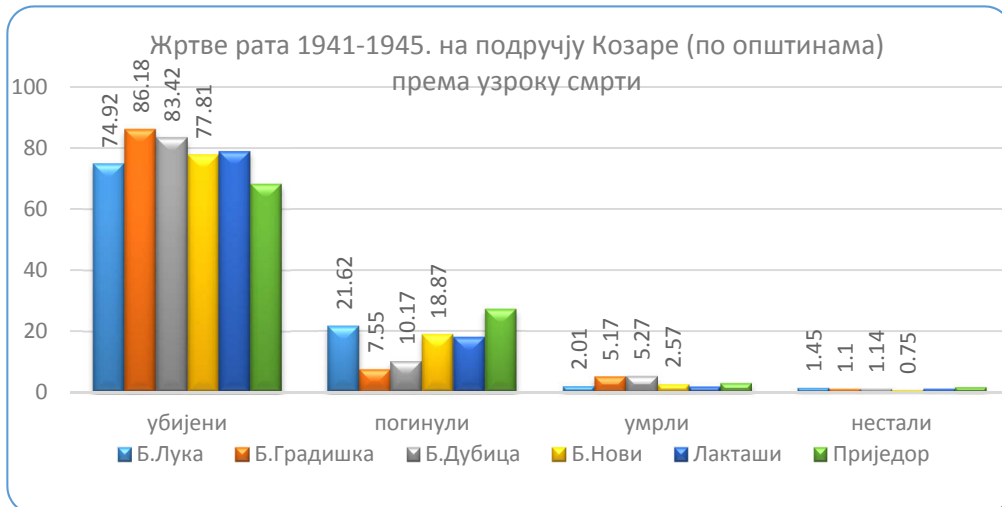
По категоријама страдања овај простор се издваја од других простора у НДХ, па чак и од ширег подручја Босанске Крајине по томе што је огромна већина жртава рата, а посебно цивилних жртава, у категорији „институције државе“, односно „логори“, док на другим просторима НДХ већина жртава је у категорији „у директном терору“..

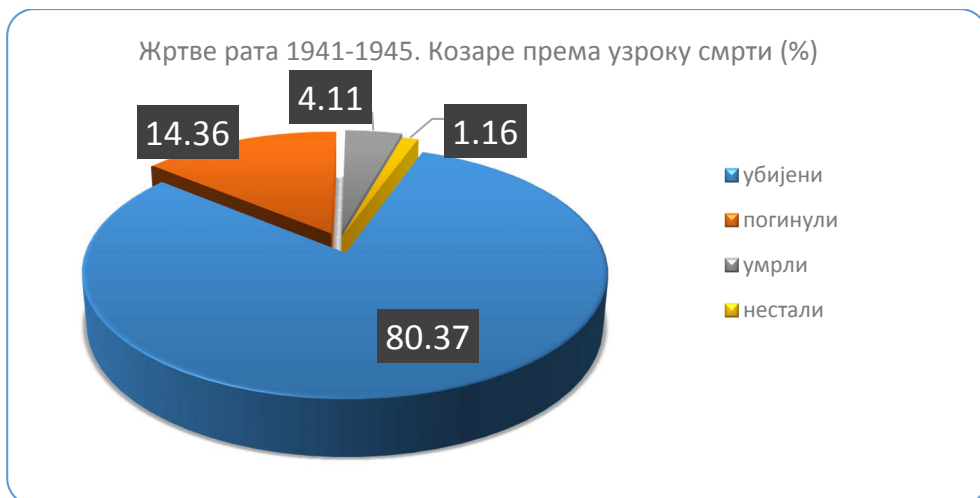
Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према узроку смрти

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Узрок смрти			
			убијен	погинуо	умро	нестао
	Σ Козара	55194	44361	7923	2267	643
1	Бања Лука	4533	3396	980	91	66
2	Босанска Градишка	16067	13846	1213	831	177
3	Босанска Дубица	16173	13491	1645	853	184
4	Босански Нови	8901	6926	1679	229	67
5	Лакташи	1889	1491	340	36	22
6	Приједор	7631	5211	2066	227	127

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према узроку смрти у %

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Узрок смрти			
			убијен	погинуо	умро	нестао
	Σ Козара	100,00	80,37	14,36	4,11	1,16
1	Бања Лука	100,00	74,92	21,62	2,01	1,45
2	Босанска Градишка	100,00	86,18	7,55	5,17	1,10
3	Босанска Дубица	100,00	83,42	10,17	5,27	1,14
4	Босански Нови	100,00	77,81	18,87	2,57	0,75
5	Лакташи	100,00	78,93	18,00	1,91	1,16
6	Приједор	100,00	68,29	27,07	2,98	1,66

Анализа по узроку смрти показује: убијених је 80,37%, погинулих 14,36%, умрлих 4,11% и несталих 1,16%, а то одговара анализи жртава по категоријама, пошто су цивилне жртве (86,16%) углавном у групи „убијени“, ⁴² а војне (13,84%) у групи „погинули“. ⁴³

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према занимању

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Пољопривредници	Индустријалац, занатлија, трговац	Радници	Служб. и стручњак, учитељ и професори, слободна професија	Израђавана лица ⁴⁴	Остала занимања	Незапослени и непознато
	Σ Козара	55194	20873	941	2847	600	19785	227	9921
1	Бања Лука	4533	1685	211	384	205	1868	63	117
2	Босанска Градишка	16067	3678	155	277	62	6924	27	4944
3	Босанска Дубица	16173	6455	193	397	66	6345	26	2691
4	Босански Нови	8901	4467	180	1020	120	2374	45	695
5	Лакташи	1889	1045	48	64	18	439	11	264
6	Приједор	7631	3543	154	705	129	1835	55	1210

⁴² Обухваћени су: убијени, стрељани, заклани, спаљени, обешени, утопљени, отровани.

⁴³ Категорија „погинули» односи се углавном на војне жртве, а увршћени су и погинули од заостале мине и заостале бомбе, што се односи углавном на цивилне жртве.

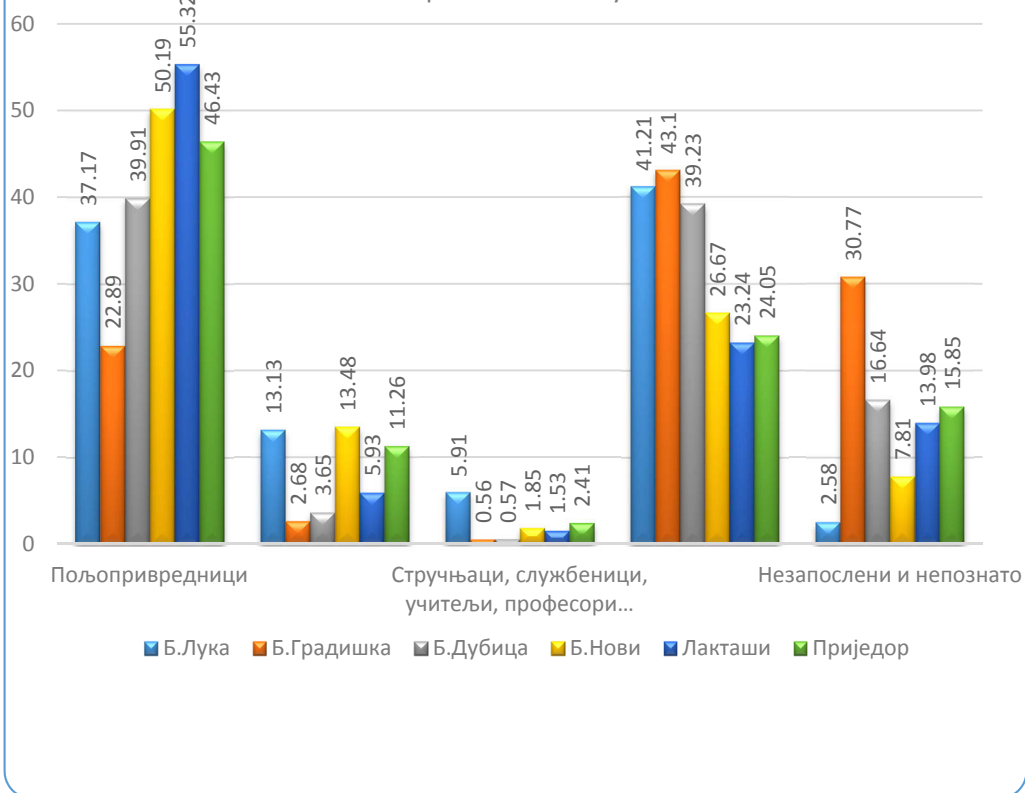
⁴⁴ Од тога деце рођене у току рата: 553 (Бања Лука 37, Лакташи 26, Приједор 81, Босански Нови 75, Босанска Дубица 168, Босанска Градишка 166

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НДХ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

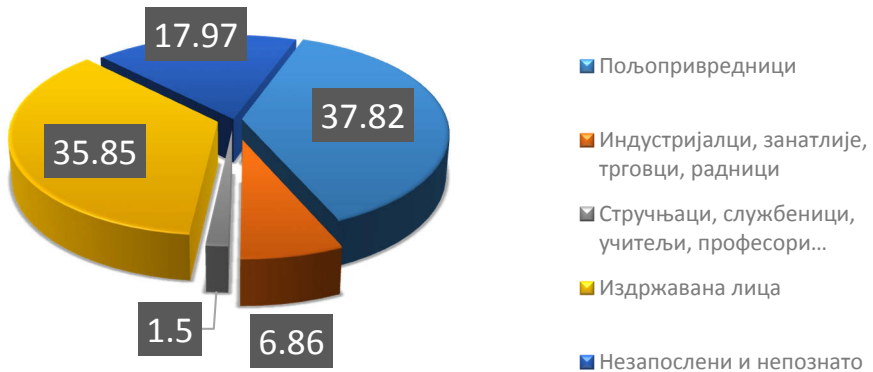
Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према занимању (%)

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Пољопривредници	Индустријалац, занатлија, трговац	Радници	Служб. и стручњак, учитељ и професори, слободна професија	Идржавана лица	Остала занимања	Незапослени и непознато
	Σ Козара	100,00	37,82	1,70	5,16	1,09	35,85	0,41	17,97
1	Бања Лука	100,00	37,17	4,66	8,47	4,52	41,21	1,39	2,58
2	Босанска Градишка	100,00	22,89	0,96	1,72	0,39	43,10	0,17	30,77
3	Босанска Дубица	100,00	39,91	1,19	2,46	0,41	39,23	0,16	16,64
4	Босански Нови	100,00	50,19	2,02	11,46	1,35	26,67	0,50	7,81
5	Лакташи	100,00	55,32	2,54	3,39	0,95	23,24	0,58	13,98
6	Приједор	100,00	46,43	2,02	9,24	1,69	24,05	0,72	15,85

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре (по општинама) према занимању

Жртве рата 1941-1945. на подручју Козаре према занимању

Структура жртава по занимањима показује да је живот изгубило 37,82% пољопривредника, 1,70% индустријалаца, занатлија и трговца, 5,16% радника, 1,09% службеника и стручњака, учитеља и професора и припадника слободних професија, 35,85% издржаваних лица,⁴⁵ 0,41% осталих занимања, 17,97% незапослени и непознатих занимања. На графикону су спојене категорије „индустријалци, занатлије и трговци“ и „радници“ па заједно чине 6,86% и „службеници, стручњаци, учитељи, професори, слободне професије“ и „друга занимања“ и чине 1,50%. Доста висок проценат је у категорији „незапослени и непознато“, при чему „незапослени“ чине минорни проценат. Категорију „непознато“ чине углавном лица која се вероватно могу уврстити у категорију „издржавана лица“, тако да када бисмо ове две категорије спојили тада би проценат „издржаваних лица“ износио 53,82%.

Деца представљају најосетљивију категорију становништва у рату. Однос према деци, злочини над децом и учешће деце у људским губицима у рату дају праву слику идеолошко-политичке природе починалаца злочина над децом. Према истраживању Драгоја Лукића,⁴⁶ укупан број деце до 14 година живота која су страдала на простору

⁴⁵ У издржавана лица су убрајана лица која не могу самостално привређивати: малолетна лица и старци, али и особе женског пола, без обзира на њихову радну способност. У овој групи су и ђаци и студенти.

⁴⁶ АМЖГ, ЛФ ДЛ: Лукић, *Деца на ломачи рата*; Драгоје Лукић, *Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Laktaši – Beograd 2000, I, 24.

НДХ износи 74.762, од чега је убијено 60.234, а 14.528 се воде као жртве рата (погинули, умрли, нестали). По националној структури, српске деце је 42.791, ромске 5.737, муслиманске 5.434, јеврејске 3.710, хрватске 2.289, а осталих и непознатих је 273.

У наредним табелама дали смо податке о страдању деце козарског подручја према полној структури, националном саставу, годинама смрти и одговорнима за страдање, према анализама Драгоја Лукића из 1998. године у којима је исказано 13.138 жртава деце до 14 година. Ова анализа се нешто разликује од анализе коју смо радили 2011. односно 2012. године, на до сада достигнутом нивоу пописаности жртава рата, где се исказује 13.021 дечја жртва. До разлике од 118 деце дошло је из методолошких разлога. Наиме, код анализе у децу не могу се узети само године рођења, већ се требају убрајати лица рођена 1927. године али само за 1941. годину, 1928. само за 1941-42, 1929. за 1941-43, 1930. за 1941-1944., а не и касније године рата пошто су тада већ била старија од 14 година живота. Будући да ова разлика чини испод 1% броја страдале деце, што статистички представља допуштено одступање, стога и није рађена нова анализа по полу, националности и одговорности за страдање.

Деца козарског подручја жртве рата 1941-1945.⁴⁷

Р.бр.	Општина рођења	Укупно ЖР	Укупно ЦЖ	Деца ЖР	% од ∑ ЖР	% од ЦЖ
	∑ Козара	55194	47554	13138	23,80	27,63
1	Бања Лука	4533	3625	1043	23,01	28,77
2	Босанска Градишка	16067	14872	5033	31,26	33,84
3	Босанска Дубица	16173	14571	4419	27,32	30,33
4	Босански Нови	8901	7282	1254	14,09	17,22
5	Лакташи	1889	1541	266	14,08	17,26
6	Приједор	7631	5663	1123	14,72	19,83

Деца козарског подручја жртве рата 1941-1945 . према полу⁴⁸

Р.бр.	Општина рођења	Деца	М	%	Ж	%	Неут.пол	%
	∑ Козара	13138	7252	54,46	5861	45,14	25	0,40
1	Бања Лука	1043	552	52,93	484	46,40	7	0,67
2	Босанска Градишка	5033	2576	51,18	2448	48,64	9	0,18
3	Босанска Дубица	4419	2568	58,11	1847	41,80	4	0,09
4	Босански Нови	1254	757	60,37	497	39,63	-	-
5	Лакташи	266	156	58,65	109	40,98	1	0,37
6	Приједор	1123	643	57,26	476	42,39	4	0,35

⁴⁷ АМЖГ, ЛФ ДЛ: Лукић, *Деца на ломачи рата*.

⁴⁸ Исто.

Деца козарског подручја жртве рата 1941-1945. према националности ⁴⁹

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Срби	Хрвати	Муслимани	Јевреји	Роми	Остали
	∑ Козара	13138	12533	32	152	50	358	13
	%	100	95,22	0,54	2,26	0,30	1,60	0,08
1	Бања Лука	1043	968	6	34	29	5	1
2	Босанска Градишка	5033	4653	7	9	12	352	-
3	Босанска Дубица	4419	4405	9	5	-	-	-
4	Босански Нови	1254	1213	-	36	2	1	2
5	Лакташи	266	257	2	-	-	-	7
6	Приједор	1123	1037	8	68	7	-	3

Деца козарског подручја жртве рата 1941-1945. према години смрти⁵¹

Р. бр.	Општина	Број деце до 14 година – жртва рата					
		1941-45	1941	1942	1943	1944	1945
	∑ Козара	13019	348	10551	928	1031	161
1	Бања Лука	1049	45	915	37	37	15
2	Босанска Градишка	5132	14	4391	112	602	13
3	Босанска Дубица	4264	77	3659	322	157	49
4	Босански Нови	1220	169	583	309	88	71
5	Лакташи	263	3	154	10	91	5
6	Приједор	1091	40	849	138	56	8

Деца козарског подручја жртве рата 1941-1945. према години смрти⁵⁰

Р. бр.	Општина рођења	Укупно	Година				
			1941	1942	1943	1944	1945
	∑ Козара	13138	371	10673	969	963	162
	%	100	2,82	81,24	7,38	7,33	1,23
1	Бања Лука	1043	45	909	37	37	15
2	Босанска Градишка	5033	18	4362	123	520	10
3	Босанска Дубица	4419	82	3772	338	172	55
4	Босански Нови	1254	178	602	322	82	70
5	Лакташи	266	3	153	10	95	5
6	Приједор	1123	45	875	139	57	7

Анализа страдања деце рођене на подручју Босанске Крајине показује да међу 55.194 смртно страдала лица, деца до 14 година живота је 13.138 или 23,80% жртва, а у броју од 47.554 цивилне жртве, деце је 27,63%. Предшколске деце (до седам година живота) било је 53,63%, основношколске 25,68%, а старијих 20,69%.

По години смрти, највише дечјих жртва рата је у 1942. години, 81,24%, дакле за време усташко-немачке офанзиве на Козари.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ База „Жртве рата 1941-1945“, анализа рађена 2011. и 1912.

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НДХ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

Деца козарског подручја жртве рата 1941-1945. по годинама старости⁵²

Општина	Број деце по годинама старости																Σ
	0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-11	11-12	12-13	13-14	14	?	
Σ Козара	497	990	1159	1270	1189	979	898	811	732	566	732	502	945	703	1035	11	13019
%	3,82	7,60	8,90	9,76	9,13	7,52	6,90	6,23	5,62	4,35	5,62	3,86	7,26	5,40	7,95	0,08	100,00
Б. Лука	17	58	74	77	95	83	71	73	82	56	78	57	88	51	79	10	1049
Б. Град.	189	379	466	578	489	433	379	351	310	222	298	185	340	212	301	-	5132
Б. Дуб.	195	359	421	411	385	302	275	221	198	159	217	144	334	267	376	-	4264
Б. Нови	37	95	94	108	97	83	82	70	58	57	68	54	89	103	125	-	1220
Лакташи	18	19	30	22	26	12	17	12	12	12	15	12	14	11	31	-	263
Приједор	41	80	74	74	97	66	74	84	72	60	56	50	80	59	123	1	1091

Највећи број деце са козарског подручја живот је изгубио у логорима, 55,80%, а од укупно 7.264 деце жртава у логорима 6.636 (91,35%) су деца са подручја општина Босанска Градишка и Босанска Дубица. Овако висок проценат деце са местом смрти у логорима издваја овај простор од других, где је највећи проценат у категорији „у директном терору“. Дакле овде се уочава намера државе да кроз своје институције уништи најосетљивији део популације – децу.

Деца козарског подручја са местом смрти у логорима

Место смрти 1	Бања Лука	Б. Градишка	Б. Дубица	Б. Нови	Лакташи	Приједор	Укупно
Укупно у логорима	42	4369	2267	309	102	173	7264
Јасеновац	36	3625	1751	216	93	133	5856
Укупно други логори	6	744	516	93	9	40	1408
Сисак	4	574	253	48	9	16	904
Јастребарско		101	20	7		3	131
Земун-Сајмиште		12	148	15		17	192
Горња Ријека, Križevci		12					12
Немачка и немачки логори	1	11	1	5	-	3	21
Ђаково	1						1
Дечја прихватилишта	-	34	94	18	-	1	147

Од 5.755 деце жртава рата која су живот изгубила на другим местима смрти, око 75% је на простору Козаре, односно општина које су обухваћене овом анализом, што се може узети у категорију „на кућном прагу“. Већина деце којима је место смрти Загреб, северозападна Хрватска и Славонија (а таквих је око 1.100 само из места смрти са преко 10 жртава деце са подручја Козаре), могла би се уврстити у категорију

⁵² База „Жртве рата 1941-1945“, анализа рађена 2011. и 2012.

страдалих у дечјим прихватилиштима, дакле умрла деца од последица логора.

Места смрти са преко 500 жртава деце до 14 година са подручја Козаре

Место смрти	Б. Лука	Б.Градишка	Б. Дубица	Б. Нови	Лакташи	Приједор	Укупно
Јасеновац ⁵³	36	3625	1751	216	93	133	5854
Сисак	4	574	253	48	9	16	904
Козара – пл.	1	17	495	123	2	101	739
3	41	4216	2499	387	104	250	7497

Места смрти са 100 до 500 жртава деце до 14 година са подручја Козаре

Место смрти	Б. Лука	Б. Градишка	Б. Дубица	Б. Нови	Лакташи	Приједор	Укупно
Дракулић, Бања Лука	327				2		329
Мотике, Бања Лука	279						279
Паланчиште (В/М), Приједор			2			263	265
Славонска Пожега		136	60				196
Земун – Сајмиште		12	148	15		17	192
Приједор	27		11	7		135	180
Загреб	1	33	96	20	2		152
Грубишно Поље		2	128	17		2	149
Јastreбарско		101	20	7		3	131
Г. Јеловац, Приједор				4		119	123
Грмеч – пл.	1	1		88		23	113
Водичево (Д/Г), Б. Нови				107			107
Босанска Дубица	1	2	96	3	1	1	104
13	636	287	561	268	5	563	2320

Места смрти са 10 до 99 жртава деце до 14 година са подручја Козаре

Место смрти	Б. Лука	Б.Градишка	Б. Дубица	Б. Нови	Лакташи	Приједор	Укупно
Драксенић, Б.Дубица			96				96
Славонија			78	5			83
Гарешница			72	6			78
Равнице, Б. Нови				71			71
Пискавица, Б.Лука	71						71
Добрљин, Б. Нови				66		1	67
Ивањска, Б.Лука	64						64
Босански Нови	1			56		6	63
Дубрава Носков., П.Слатина			63				63
Шарговац, Б.Лука	61						61
Бјеловар		2	48	3			53
Пакрац			42	8			50
Дарувар			45	2			47
Дубица (Хрватска Дубица)		4	34	6			44
Шеварлије, Б.Дубица			41				41
Новска			34	3		3	40

⁵³ Јасеновачки логори: Јасеновац, Стара Градишка, други локалитети јасеновачког логора (Јабланац, Млака...).

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НДХ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

Бања Лука	35			1		4	40
Драгелџи, Б.Градишка		38					38
Мљечаница, Б.Дубица			35			1	36
Подградци (Д/Г), Б.Градишка		32	1		3		36
Подравска Слатина		5	29				34
Читлук, Б.Дубица			26				26
Лакташи	1				25		26
Босанска Градишка	1	19	5				25
Бистрица, Б.Градишка		25					25
Босанска Костајница, Б.Нови			2	22			24
Петошевици, Лакташи		1			23		24
Мракодол, Б. Нови				23			23
Костајница (Хрватска)		6	4	12			22
Волиња, Двор	1		1	18		1	21
Дереза, Пакрац			21				21
Доњи Јеловац, Б.Дубица			20			1	21
Турјак, Б.Градишка		20					20
Цимироти, Б.Градишка		20					20
Врбашка, Б.Градишка		19					19
Котурови, Б.Дубица			19				19
Маглајани, Лакташи					19		19
Јабланица, Б.Градишка		17	1				18
Гашница, Б.Градишка		18					18
Горњи Гаревци, Приједор						18	18
Грђевац (В/М), Груб. Поље			18				18
Дебелџаци, Б.Лука	18						18
Доња Слабиња, Б.Дубица			18				18
Међеђа, Б.Дубица			18				18
Пољавнице, Б. Нови				18			18
Жулјевица (М/Б), Б. Нови				17			17
Липик, Пакрац		1	9	6		1	17
Грбавци, Б.Градишка		16					16
Гуњевици, Б.Дубица			16				16
Мрчевци, Лакташи		1			15		16
Петриња, Б.Нови		1	1	13		1	16
Бочац, Б.Лука	15						15
Демировац, Б.Дубица			14				14
Милошево Брдо, Б.Градишка		14					14
Ракани (Д/Г), Б. Нови				14			14
Немачка	1	5	1	4		3	14
Љубија, Приједор						13	13
Бронзани Мајдан, Б.Лука	13						13
Горња Слабиња, Б. Нови				13			13
Доња Драготиња, Приједор						13	13
Јасење, Б.Дубица			13				13
Кадин Јеловац, Б.Дубица			13				13
Клековци, Б.Дубица			13				13
Мирковац, Б.Дубица			13				13
Побрђани, Б.Дубица			13				13
Ћела, Приједор						13	13
Омарска, Приједор						12	12
Брекиња, Б.Дубица			12				12
Горња Ријека, Križevci		12					12
Куљани, Б. Нови				12			12
Орахова, Б.Градишка		9	3				12
Бакинци, Лакташи					11		11
Прусци, Б. Нови				11			11

ЗБОРНИК - ОКРУГЛИ СТО, МРАКОВИЦА - КОЗАРА, 19. МАЈ 2012. ГОДИНЕ

Челебинци, Б.Дубица			11				11
Просара-пл.			10				10
Јохова, Б.Дубица			10				10
Копривница		5	2	3			10
Међувође, Б.Дубица			10				10
Поглеђево, Б.Дубица			1			9	10
Суваја, Б.Дубица			8			2	10
80	282	290	944	413	96	102	2127

Места смрти од 5-9 жртава деце до 14 година са подручја Козаре

Место смрти	Б. Лу- ка	Б.Гради- шка	Б. Дуби- ца	Б. Нови	Лакташи	Приједор	Укупно
Брезичани, Приједор						9	9
Сански Мост	1			1		7	9
Двориште (М/В), Б.Дубица			9				9
Матавази, Б. Нови				9			9
Пуцари, Б.Дубица			9				9
Стригова, Б.Дубица			4	5			9
Београд	6	2					8
Баћин, Костајница			8				8
Благај Ријека, Б. Нови				8			8
Козарац, Приједор						8	8
Влашковци, Б.Дубица			8				8
Диздарлије, Б.Дубица			8				8
Доња Јутрогоста, Б.Дубица			8				8
Комленац, Б.Дубица			8				8
Кошућа, Б.Дубица			8				8
Крнете, Лакташи					8		8
Ламовита, Приједор						8	8
Сводна, Б. Нови				7		1	8
Срефлије, Б.Дубица			8				8
Суња		6	2				8
Бијаковац, Б.Дубица			7				7
Горња Драготиња, Приједор						7	7
Горњоселци, Б.Дубица			7				7
Зецови, Приједор						7	7
Ламинци, Б.Градишка		7					7
Милјевићи, Б.Градишка		7					7
Мурати, Б.Дубица			7				7
Оцинци, Б.Дубица			7				7
Парнице, Б.Дубица			7				7
Петрово Село, Б.Градишка		7					7
Слобоштина, Сл.Пожега		2	5				7
Вировитица			5	2			7
Добрљин, Б. Нови				6		1	7
Бјелајци, Б.Дубица			6				6
Вилуси, Б.Градишка		6					6
Војскова, Б.Дубица			1	4		1	6
Дапчевица (М, В.), Груб.Поље			6				6
Блатна, Б.Нови				6			6
Чатрња, Б.Градишка		6					6
Марини, Приједор						6	6
Пасиковци, Сл.Пожега		6					6
Ракелићи, Приједор						5	5
Крупа на Врбасу, Б.Лука	5						5
Бачвани, Б.Дубица			5				5

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НДХ НА КОЗАРИ И ПОТКОЗАРЈУ У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

Божићи, Приједор						5	5
Вериги, Б.Лука	5						5
Немачки логор -Аушвиц		5					5
Нова Градишка		1	3			1	5
48	17	55	146	48	8	66	340

РЕКАПИТУЛАЦИЈА

Број жртава деце до 14 година са подручја Козаре на месту смрти

Број жртава на месту смрти	Б. Лука	Б.Градишка	Б.Дубица	Б. Нови	Лакташи	Приједор	Укупно
Јасеновац ⁵⁴	36	3625	1751	216	93	133	5854
500-999	5	591	748	171	11	117	1643
100-499	636	287	561	268	5	563	2320
10-99	282	290	944	413	96	102	2127
5-9	17	55	146	48	8	66	340
1-4	54	59	105	94	17	99	428
Непознато	19	225	9	10	33	11	307
УКУПНО	1049	5132	4264	1220	263	1091	13019

Када се ради о страдању цивилног становништва уз категорију страдале деце посебну пажњу треба обратити и на страдње старијих особа (лица која нису углавном ни радно ни војнички способна) и чије страдање у рату представља у правилу или злочин геноцида или ратни злочин. Највећи број евидентираног смртно страдалог цивилног становништва овог простора је у радноактивној доби 30.935 (65,05%), док у категорији деце (13.019 или 27,38%) и старијих лица од 60 година 3.600 или 7,57%.

Жртве рата 1941-1945 - лица старија од 60 година рођена на подручју Козаре

Општина	Број жртава рата старијих од 60 година					
	1941-45	1941	1942	1943	1944	1945
Бања Лука	318	106	144	28	27	13
Босанска Градишка	932	30	666	47	157	32
Босанска Дубица	1005	51	782	85	56	31
Босански Нови	784	214	440	71	43	16
Лакташи	127	17	34	2	73	1
Приједор	434	89	273	51	15	6
Укупно	3600	507	2339	284	371	99

Жртве рата 1941-1945 - лица старија од 60 година рођена на подручју Козаре по годинама старости

Општина	Број жртава рата старијих од 60 година –										
	1941-45		60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85-89	90-94	95-99	100+
	Σ ₁	Σ ₂									
Бања Лука	318	246	139	42	43	9	7	1	5	-	-

⁵⁴ Јасеновачки логори: Јасеновац, Стара Градишка, други локалитети јасеновачког логора (Јабланац, Млака...).

Босанска Градишка	932	854	488	160	139	32	22	8	1	4	-
Босанска Дубица	1005	957	468	209	159	59	36	11	9	4	2
Босански Нови	784	490	233	130	79	28	13	7	-	-	-
Лакташи	127	103	51	22	19	9	1	-	-	-	1
Приједор	434	355	194	75	57	17	9	2	-	1	-
Укупно	3600	3001	1573	638	496	154	88	29	15	5	3

Σ_1 = укупно смртно страдалих лица укључујући лица непознате године рођења (шифра:9999) по искључивању деце и војних жртава.

Σ_2 =укупно лица са идентификованим годинама рођења и годинама смрти.

И у овој групи жртава рата највећи број је живот изгубио 1942. године, скоро 65%. Жртве у старосној категорији лица преко 60 година живота, као и жртве деце, говори о карактеру државе, њених војних и полицијских формација, идеологији на којој је заснована, дакле, о организованом злочину.

Резиме

Злочини геноцида и ратни злочини против српског становништва на простору Козаре, представљени кроз бројчану – статистичку анализу достигнутог нивоа поименичне пописаности људских губитака, с нагласком на цивилне жртве и посебним освртом на жртве које су карактеристичне за злочине геноцида (деца, жене и старија лица), дају једну нову димензију у сагледавању овог феномена у историографији овог простора. Наиме, када „херојску“ историографију (војна, идеологизирана), сагледамо у светлу бројева, тада долазимо до закључка да су највећи страдалници и најбројније жртве рата, управо цивилно становништво, а посебно категорије које не могу бити нити војни нити политички противници, дакле деца и старија лица.

Поименични пописи жртава (са тачно одређеним елементима за идентификацију), посебно у ужим територијалним срединама или по местима смрти, дају најквалитетнији преглед страдања одређеног подручја и становништва у њему по разним критеријумима. На бази таквих пописа, могуће је статистичким методама изводити анализе, чиме се онемогућавају манипулације и ревизија историје и историографије.

Иако статистичке методе у историографији наизглед делују дехуманизирајуће, треба имати на уму да свака бројка представља једну особу, са свим њеним интимама, животним тешкоћама и радостима, прошлостима и плановима за будућност, а када је та особа дете, тада су и ти планови будућности немерљиви, као што је немерљив и губитак породица из којих су, али и нације.

Извори и литература:

Извори:

Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), лични фонд: Драгоје Лукић (ЛФ ДЛ)

База података „Жртве рата 1941-1945“ Музеја жртава геноцида

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, Knjiga I: *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava* i Knjiga II: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Општа државна статистика, штампа: Државна штампарија, Београд 1938, 139+139.

Zečević, Miodrag i Jovan, P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача из Другог свjetsког рата (I), Београд 1996.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, том 1, knj. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Београд 1993.

Živković, Nikola i Kačavenda, Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Београд 1998.

Žrtve rata 1941-1945 (Rezultati popisa), Београд 1966, Reprint: Београд 1992.

Лукић Драгоје, *Деца на ломачи рата у НДХ 1941-1945, Именословник 74.762 жртве млађе од 14 година*, књига 1-2, рукопис, Београд 1998.

Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941; knjiga 1. svezak 1-10; knjiga 2, svezak 11-70; knjiga 8. svezak 71-80, knjiga 9. svezak 81-90 i knjiga 10. svezak 92; Naklada knjižare St. Kugli, Zagreb s. a. (1941).

Popis imena mjesta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, uredio Dr Hrvoje Velzek, nadstojnik odsjeka S.O.R, Zagreb 1942.

Попис 1991 (CD), Савезни завод за статистику Савезне Републике Југославије, Београд s. a.

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 31. јануара 1921. године, Дирекција државне статистике у Београду, штампа: Државна штампарија, Сарајево 1924.

Ustaša – dokumenti o ustaškom pokretu, Zagreb 1995.

Ustaški zakoni, Priređivač Goran Babić, Београд 2000.

Литература:

Žerjavić, Vladimir, Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989.

Козара у НОР-у, записи и сјећања, I-VI, Београд, 1971-1978.

Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945), Prijedor, 1980.

Kočović, Bogoljub, Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, London 1985.

Lukač, Dušan, Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd 1967.

Lukić, Dragoje, Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka, I-II, Laktaši – Beograd 2000.

Lukić, Dragoje, Rat i djeca Kozare, Beograd, 1979, 1984, 1990.

Marjanović, Jovan, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963.

Miletić, Antun, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, I-III, Beograd, 1986, 1987.

Miletić, Antun, Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945, Jagodina 2011.

Мирковић Јован, Хронологија злочина (април-август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009.

Мирковић, Јован, Објављени извори и литература о јасеновачким логорима, Бања Лука – Београд 2000.

Мирковић, Јован, Predgovor = Forward, u: Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac camp (fototipско izdanje), Banja Luka 2000.

Pekić, P., Postanak Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1942.

Rubina Franjo, Kozara grob partizana, Zagreb, 1942. и друго, прерађено изданје под насловом, Krvave tajne planine Kozara, Zagreb, 1942.

Тодић Драго, *Козара - вјечито поносна и легендарна планина*, у: Српске земље и свијет, бр. 27, Бања Лука, 2007.

Цветковић, Драган, Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губитака у Другом светском рату, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009.

ДРАГО ТОДИЋ

КОЗАРА – СИМБОЛ ЛЈЕПОТЕ, ОТПОРА И СТРАДАЊА

Планина Козара се у сјеверозападном дијелу Републике Српске простире у дужини од 70 км и ширини од 20-30 км, са највишим врхом Лисина, 978 м. По свом постанку, пространством и њепотом припада Динарским планинама, издужена правцем сјеверозапад-југоисток, на подручју општина Нови Град, Костајница, Козарска Дубица, Градишка, Лакташи, Бања Лука и Приједор. Омеђена је ријекама Уном, Савом, Врбасом, Саном и Гомјеницом, чије више дијелове чини планина Козара, а ниже Поткозарје. Њене благо заталасане врхове, брда и побрђа грађена од палеозојских шкриљаца, кречњака и доломита, мезозоика и флиша еоцена, вијековима су обликовале вањске силе и формирале гребене, платое, котлине и ријечне долине. Козару чине три географске цјелине. Прву цјелину чини Поткозарје, њен брежуљкасто-брдовити предео до 500 м надморске висине, најизраженији је у њеном сјеверном дијелу, од Уне до Кнежпоља. Централни дио Козаре се протеже од Кнежпоља до Бањалучке Козаре, надморске висине од 500-978м. Простор је готово ненасељен, обрастао шумом са стрмим дубодолинама, великим бројем извора и многобројних потока. На овом дијелу Козаре је Национални парк „Козара“, најатрактивнији дио планине. На крајњем југоистоку је Бањалучка Козара, која се благо спушта према Лијевчу пољу и долини Врбаса.

Мало је планина у свијету које имају тако уједињену природну и историјску цјелину. Овдје је природа у сјени историје, али је историја у окриљу природе. Њене природне њепоте и историјске знаменитости чине ово подручје привлачним за уживање и учење о прошлости.

Козара има добру саобраћајну повезаност са свим дијеловима Републике Српске, Босне и Херцеговине и новоформираним државама након распада СФРЈ. Њеним источним дијелом води ауто-пут Бања Лука – Градишка у дужини од 40 км, јужним дијелом магистрални пут Нови Град – Бања Лука (85 км) и сјеверним дијелом магистрални пут Нови Град – Градишка у дужини од 80 км. Њена удаљеност од Београда је 314 км, Новог Сада 301 км, Загреб 130 км, Љубљане 275 км, Сарајева 282 км, Дубровника 438 км и Црне Горе 660 км.

За простор Поткозарја је веома значајна жељезничка пруга од Љубљане и Загреб, преко Костајнице, Новог Града, Приједора, Бање Луке, Сарајева, Мостара, па све до Плоча. У Новом Граду се одваја Унска пруга која повезује Поткозарје са Бихаћем, Книном и Сплитом. За њену савремену повезаност од изузетног значаја је аеродром Маховљани (код Лакташа) у Лијевчу пољу.

Подручје Козаре пресијеца 45. паралела сјеверног умјереног климатског појаса, па ова планина има умјерено-континенталну климу, мада више надморске висине имају и обиљежја планинске климе. Средња јулска температура је од 19-21°C, а јануарска од -1°C до -3°C. Годишња количина падавина се креће око 1.000 мм. На њеном подручју преовлађују сјеверни вјетрови. Бура је карактеристичан вјетар у зимском периоду и дува на махове од 3-4 дана, а некад и дуже. Јужни вјетрови углавном дувају у току прољећа, љета и јесени.

Козара има густу хидрографску мрежу коју чине стални водотоци који отичу у пет ријека: Уна, Сана, Сава, Врбас и Гомјеница. Поред значаја за пиће, ове воде имају висок степен еколошке очуваности и богатство живог свијета у њима. Горњи токови су погодни за изградњу брана и формирање водених акумулација за потребе водоснабдијевања и за подизање мини хидроелектрана. Има и неколико минералних извора, од којих су најпознатије бање Мљечаница и Љешљани. Због тога су ове воде искориштене за развој здравственог туризма у рехабилитационе и терапеутске сврхе. Остали минерални извори за сада нису искориштени.

Флора и фауна Козаре припада перипанонској области чију основу чине буково-јелово-храстово-грабове шуме одличног квалитета. Оне прекривају 59.300 ха или 46,2% укупних површина, које су знатно девастиране ван површине Националног парка Козара. Значајан проценат шумских површина отпада на пашњаке и ливаде са великим бројем љековитих биљака као што су камилица, кантарион,

мајчина душица, матичњак и нана. Остали дио чине антропогене површине представљене ораницама, ливадама, воћњацима и пашњацима. Највише се узгајају житарице, разне врсте поврћа и средњоевропско воће. Животињски свијет је разноврстан и представљен копненим врстама (срна, јелен, дивља свиња, вук, лисица, јазавац, зец, птице пјевачице и грабљивице), као и воденим врстама (поточне рибе, жабе, змије и други водоземци).

На подручју Козаре и Поткозарја живи око 470.000 становника чију огромну већину чине Срби, иако је над њима почињен геноцид у Другом свјетском рату. Само у току козарске офанзиве звјерски је побијено 20.000 становника, у заробљеништво отјерано 68.600 Козарчана, од чега је 23.850 дјеце, а на Козару се никад није вратило 35.000 становника (од тога 11.000 дјеце до 14 година). Козара је дала 21.000 бораца од којих је 10.000 дало живот за слободу. Ови подаци показују да на површини од 17% укупне површине Републике Српске живи једна трећина њеног становништва. Нажалост, број становништва се смањује због познатих узрока, као што су поменути ратови, економске миграције, стагнација привредног развоја, политичких прилика и процеса свјетске глобализације.

Највећи привредни развој Козаре и Поткозарја остварен је у вријеме СФРЈ, до 1992. године. Томе су нарочито погодвали природно-географски услови и богатство у рудама, шумама, пољопривредном земљишту и водним ресурсима. То се нарочито односило на развој металне, хемијске, машинске, дрвне и електроиндустрије. Некада моћни погони ових грана индустрије данас готово да не раде или су само мањи погони активирани кроз приватизацију. За сада се највише врши експлоатација рудних богатстава (руда жељеза и каолинска глина) и шумског богатства. Пољопривредна производња највише је унапредовала у производњи млијека, поврћа и воћа, чији се тржишни вишкови прерађују у домаћим погонима. Сви ови погони су везани за домаће тржиште и производњу полупроизвода који се дјелимично извозе и на инострано тржиште.

Туризам Козаре има дугу традицију везану за њене природне и антропогене мотиве. Централну туристичку зону чини Мраковица и њен меморијални комплекс у центру Националног парка Козара. Меморијални споменик изражава хероизам и трагедију козарачког народа, а дјело је вајара Душана Џамоње. Уз споменик је меморијални зид гдје је списак имена 9.922 борца који су дали своје животе и у „смрти вјечно постројени на овом зиду“. Уз споменик и меморијални зид је

музеј и спомен-дом са сталном изложбом „Козара у НОБ-у“ са аутентичним документима, фотосима и предметима из четворогодишње битке бораца и народа Козаре у Другом свјетском рату. Меморијални комплекс краси биста др Младена Стојановића, легендарног љекара и команданта Козарског одреда. И данас су присутна сјећања на овог славног команданта и љекара, хуманисту који је био оличење доброте за народе овог краја. Ниједна свечаност није могла почети без помена његовог имена кроз пјесму, причу и сјећања на овог човјека („Нема коло да се крене, док се Младен не спомене.“) Остали дио туризма заступљен је кроз бањски, ловни, риболовни, спортско-рекреативни и еколошки туризам, наслоњен на друге видове културно-историјског наслеђа. Годишња посјета меморијалном центру кретала се око 220.000 посјетилаца, али је тај број смањен након грађанског рата на просторима екс Југославије и данас се креће око 70.000 годишње.

Подручје Козаре и Поткозарја вијековима је било позорница крупних историјских збивања. Козара је кроз своју историју највише била гранично подручје разних царстава, па су у њеним њедрима пламтјели чести ратови, хајдуковале чете, избијале буне и устанци. Становништво ових крајева било је често национално потлачено и социјално израбљивано, па се непрестано морало борити за свој опстанак. Тако је настао менталитет поносних и борбених Козарчана, увијек спремних да приме и угосте добре људе и путнике намјернике, а у случају окупације, да дижу буне и устанке.

Због своје изузетне љепоте и богатства флором и фауном њени централни дијелови, око платоа Мраковице, проглашени су 1957. године Националним парком на површини од 3.375 ха. Ту се налази величанствен споменик који подсјећа на страдања народа Козаре и Поткозарја у Другом свјетском рату. Козара је симбол отпора и борбе за слободу која је плаћена са више десетина хиљада жртава за само педесет дана 1942. године, а народ је само бранио своја огњишта, ситну нејач, старце и жене од страних и домаћих крволока. То је надалеко позната окупаторско-квислиншка офанзива на Козари коју народ једноставно зове - битка на Козари. Они који долазе на ову историјску планину могу само да замисле хероје и народ Козаре који су дали своје животе за слободу. Споменик на Мраковици подсјећа све оне који дођу на величину тих жртава, да се крвава прошлост не понови, али да се и не заборави.

Током историјске прошлости на подручју Козаре смјењивали су се разни народи и разне војске: Илири, Римљани, Авари, Словени, а све у времену Римског, Турског, Босанског и Аустријског царства. То је вијековима била „ничија земља, која је прелазила из руку у руке, била мост и тврђава на прелазу из Панонске низије у Динарске планине. Ту је дијељена територија, постављане границе, гомилана војска...“ Само у новијој историји дизане су буне 1804. године, Јанчићева буна 1809. године, Машичка буна, те 1858. и 1875. године за вријеме буна Петра Поповића – Пеције и Петра Гараче.

Све те буне су биле игра у односу на Козарску офанзиву од 10. јуна до 28. јула 1942. године, када су здружене њемачко-ушашко-домобранске снаге, под командом генерала Штала, кренуле на Козару. Козару је бранило 3.500 партизана и голоруки народ, а напад непријатеља је изведен са 45.000 најмодерније наоружаних војника. То су познате „козарачке грабље“ са геноцидним циљевима уништења српског становништва Козаре. Битка је вођена даноноћно, а погинули борци козарских батаљона су попуњавани омладином у тешкој борби. Због надмоћности непријатеља, већи дио народа који није побијен, одведен је у концентрационе логоре из којих се већина никад није вратила. Већ изнесене бројке све говоре, а то је 35% укупног становништва Козаре, односно 50% у односу на број српског становништва.

„Све је било пусто, куће празне, стоке нема, земља лежи, нема ко да је сије... Школе празне, сватова и регрута није било...“, а тек 1960. године регрутовани су први војници из ових партизанских општина.

Због свега тога, треба сачувати успомену на хиљаде бораца и становника Козаре, који су звјерски поубијани у Другом свјетском рату. Ако је било геноцида, онда је на Козари извршен геноцид од којег се она није никад ни опоравила. Због овога треба сачувати од заборава културно-историјско наслеђе Козаре које остаје у неизбрисивом сјећању свих оних који посјете планину Козару. Све ово је употпуњено са туристичким садржајима који свједоче о простору, времену и људима овог краја. Мало је планина као што је Козара, на којој се преплићу и надопуњују природне љепоте и историја.

ДР СЦИ МИЛОВАН МИЛУТИНОВИЋ¹

УЗРОЦИ СТРАДАЊА СРПСКОГ НАРОДА КОЗАРЕ

Увод

Утицај геополитичких и геостратегијских фактора на страдање срског народа Козаре и Поткозарја, у даљем тексту Козаре, посебно током Другог свјетског рата, захтијева свеобухватан и објективан прилаз. Сложеност ове тематике намеће потребу мултидисциплинарног приступа расвјетљавању свих утицаја који су узроковали геноцидну политику прије свега Независне Државе Хрватске према српском народу. На почетку се намеће теза да је Козара кроз историју, због положаја, имала важну улогу у геополитичким интересима великих сила и освајача, који су у српском народу видјели препреку за реализацију њихових циљева због чега су му наносили неправде и страдања. Ово се може посматрати и кроз процес експлоатације рудног блага неопходног за убрзану индустријализацију и развој земаља Европе. У разматрању се посебно указује потреба анализа снажног утицаја великих религија, прије свега Ватикана и Хрватске католичке цркве, које су настојале Козару претворити у очишћено подручје од Срба, а град Бањи Луку начинити престолницом НДХ.

Анализа историјских догађаја потврђује важност Козаре као геостратегијског објекта у остваривању политике великих сила на Балкану. Подаци показују да Срби ове просторе почињу насељавати од VI вијека, а касније се истичу као врсни ратници који по захтјеву аустријских и мађарских власти чине стуб одбране Војне крајине добијајући за ангажовање посебне привилегије. Привилегована

¹ Декан Факултета политичких наука Независног универзитета Бања Лука

позиција Срба снажно иритира Хрвате који су били кметови, стварајући код њих завист и мржњу. Уз то, многи хрватски кругови непрекидно својатају Босну и Херцеговину као дио Хрватске уз ниподаштавање права Срба на живот у Крајинама гдје су они вијековима живјели. Поред тога, одређени документи показују да су Срби били на мети освете фашистичке Њемачке и Аустрије због великих губитака које им је нанијела српска војска у Првом свјетском рату.

Геополитички и геостратегијски положај Козаре

Геополитички положај одређеног простора чини његова географска функција у политичком одређењу коју опредељује рељеф и значај географских позиција за остваривање одређених циљева. Козара се налази непосредно поред путева који спајају исток и запад Балкана као трансферзалне и лонгитудијалне природне комуникације². То се посебно односи на путну, жељезничку и водену комуникацију ријеком Савом којима се спаја Загреб са Београдом, односно фашистичке снаге током Другог свјетског рата на различитим просторима. На простору Козаре кроз историју су се надметале велике сила, сукобљавале цивилизације и одвијао необјављен рат великих религија. Значај геополитичког положаја Козаре поред осталог је у томе што су на том простору велике силе у реализацији своје политике вјешто користиле наслијеђене националне противрјечности народа настојећи их искористе за властите циљеве.

Козара се налази на сјеверозападном дијелу Републике Српске и Босне и Херцеговине и са Поткозарјем је дужине 70 и ширине 30 км. Омеђена је ријекама Савом на сјеверу, Врбасом на истоку, Уном на западу, Саном и Гомјеницом на југу. Протеже се у правцу сјеверозапад-југоисток на подручју 7 општина: Нови Град, Костајница, Козарска Дубица, Градишка, Лакташи, Бања Лука и Приједор. У рељефном погледу ово подручје представља типичну планинско-котлинску регију чији је сјеверни дио претежно равничарског алувијалног карактера и обухвата ушћа три главне крајишке ријеке Уне, Врбаса и Саве у ријеку Саву.

Припада динарском систему као острвска планина коју су тектонски процеси формирали у дугом периоду млађег кенозоика издизањем дијела копна под утицајем орогених покрета у Земљиној кори и

² Топаловић Душко, *Неки историјски и савремени геополитички аспекти геополитичког положаја Балкана*, Зборник Балкан 80-тих, Београд, 1987, с. 152.

отицањем Панонског мора. У основи, то је стара громадна планина мале надморске висине са бројним стрмим странама, стјеновитим предјелима и бројним увалама. У средишњем дијелу, уздиже се врх Мраковица (804 m), а највиши врх је Лисина (978 m) која снажно доминира простором.

Иако је ниска и питома планина, Козара у Витловској има прашумске просторе на које није крочила људска нога и гдје се вијековима тражила заштита од непријатеља у збјеговима. Огромна пространства шума квалитетног дрвета, многобројни висови и пропланци, богатство дивљачи и јестивог и љековитог биље, бројни биваци и хиљаде извора питке воде пружали су добре заклоне за смјештај људи који су се кроз историју супротстављали нападачима. Од праисторије, преко историје новог вијека, бројних ратова, буна и погрома из времена Турака, Аустроугара и Нијемаца, ратова аутохтоних муслимана и Срба и хрватских усташа, Козара је синоним живота и слободарства.

Простор Козаре проткан је путевима још од времена боравка илирског племена Мезеја на овом простору. У римско доба подаље од Козаре водила је чувена римска цеста Via Adriatica која се протезала поред Јадрана до Скадра са путевима који су изводили кроз унутрашњост долинама ријека Врбаса и Уне на комуникацију која спаја Ломбардију са Славонијом, Панонском низијом и Ђердапом.

Индустријализација Европе иницирала је изградњу жељезничке пруге Загреб - Београд поред Козаре са краком Сисак - Бања Лука преко којег се одвија транспорт људи, рудних богатстава и материјалних средстава. Први забиљежени случајеви коришћења жељезне руде, њено топљење и израда оружја и других производа од жељеза, познати су из римског доба. Од анексије Босне и Херцеговине бројне екипе истраживача из Њемачке и Аустроугарске боравиле су на просторима Козаре испитујући минерална и рудна богатства. Пругу Нови - Бања Лука изградиле су турске власти а обновила Аустроугарска ради експлоатацију богатих крајишких шума, угља из рудника Љешљани и Рамићи те жељезне руде из рудника Стари Мајдан, Љубија и Томашица. У Старом Мајдану и Сасини код Санског Моста постојале су пећи у којима се уз стручњаке из Њемачке топила жељезна руда, што је добило на значају повећањем ратне производње у Њемачкој почетком Другог свјетског рата. На простору Крајине и Средње Босне постојало је 135 мајдана – копова жељезне

руде са 94 топионице руде³. Аустроугарска је након окупације Босне и Херцеговине коришћењем жељезничке пруге и ријека Сане и Уне експлоатисала налазишта жељезне руде. Од јуна 1941. године на простор Љубије долазе њемачки стручњаци који захтијевају производњу 400.000 тона руде и њен превоз до жељезаре у Линцу код Беча. Од окупације 1941. године у Љубији је годишње произвођено 300.000 тона жељезне руде на којем је радило 2.000 рудара, а цијела је производња транспортована у Аустрију и Њемачку.

Схватајући значај простора на римском путу долином Врбаса римски војсковођа Германикус је 9. године нове ере поразио илирско племе Мезеја и ту успоставио границу римске провинције Далмације и Горње Паноније. На данашњем простору Бање Луке саграђено је војно утврђење *Castra* (данас Кастел). Током VI и VII вијека простор Козаре насељавају Словени. Поред ријеке Врбас прави се град Врбас (Горњи Шехер), а касније Бања Лука, која се при пут помиње 1494. године. Оба града су 1527. године окупирана од турске војске па је цијело подручје од Јајца до Саве било под турском влашћу. Од краја XVI вијека и краја Првог свјетског рата Бања Лука постаје културно и економско средиште цијеле Крајине. Касније, након стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца тј. Краљевине Југославије, она 1929. године постаје центар Врбаске бановине. Схватајући значај Бање Луке као средишта Крајине, њемачке трупе су 15. априла 1941. године окупирале град, а стварањем НДХ она је добила посебан значај за усташку власт која је Бању Луку припремала за нову престоницу.

Ради објективног сагледавања стања на територији на почетку је неопходно истаћи да је према попису становништва Краљевине Југославије, који је обављен 1931. године на простору Козаре и Поткозарја живјело 199.289 становника, од тога 137.719 Срба или 69,1%, 32.613 муслимана или 16,4 %, 26.651 Хрвата или 13,4 % и 2.206 осталих или 1,1 %. Да би се провела акција елиминације Срба и овај простор претворио у очишћену територију, сходно ставовима Врховништва у Загребу, требало је 1/3 Срба побити, 1/3 протјерати, а 1/3 прекрстити у католичку вјеру. Према томе, бројност српског живља на подручју Козаре и српских Крајина, гдје је живјело око 70% Срба, требало је плански уништавати и претворити у незнатну мањину.

³ Мухић, Љубо, *Козара –природа - човјек – историја*, Дневник, Нови Сад, 1987. с. 343.

Посебно мјесто при анализи геополитичких утицаја на одређени простор има разматрање утицаја великих религија које су настојале искористити ситуацију ради остварења властитих циљева. Ватикан је процијенио да развученост Отоманског царства и понашање нижих органа власти слабе централну власт током XIX вијека и пријете њеном распаду. Уз то, све снажнији утицај царске Русије на Балкану чини пријетњу интересима западних земља још већом. Под утицајем Ватикана и католичких држава Европе, посебно Аустрије и Пруске, подгријане су жеље за доминацијом над Балканом који је био под ослабљеном турском влашћу. То је, према бројним оцјенама, била основа „источног питања“, којим је Ватикан настојао ситуацију на Балкану и распад Турске искористити за остварења католичких интереса и властито проширење на исток⁴.

Аустроугарска је добила одлучујућу улогу у реализацији „источног питања“ јер је имала доминантан утицај на сјеверу и западу Балкана. Руско-турски уговор о миру у Сан Стефану, марта 1878. године, дефинисао је самосталност Србије и Црне Горе. На Берлинском конгресу 1878. године под утицајем Русије потврђена је самосталност Србије и Црне Горе, а Бугарска је постала кнежевина. Истовремено, у складу са интересима у Босни и Херцеговини, уз подршку западних власти мандатна власт додијељена је Аустроугарској. Тиме је цијела Босна и Херцеговина након Берлинског конгреса 1878. године припала Аустроугарској на мандатну управу, а она желећи да обезбиједи потпуну доминацију извршила је 1908. године њену анексију.

При процјени геостратегијског положаја неког простора врши се анализа географских особина и њихов утицај на укупан положај подручја. У вези с тим, геостратегијски положај Козаре чини скуп географских чинилаца који одређују њену позицију у Крајини и непосредном окружењу. На геостратегијски положај утичу ријеке и објекти на рубним просторима, те богатство рудним благом које се може користити за одређене интересе⁵. Козара је смјештена у захвату два значајна геостратегијска правца: Ломбардијско-панонски и Панонско-јадрански старетегујски правац. Ломбардијско-панонски правац простире се од Тршћанског залива, Посавином, до Блатног језера у Мађарској и Трансилваније ширине око 200 КМ и обухватом

⁴ Поповић Васиљ, *Источно питање – историјски преглед борбе око опстанка Отоманске царевине у Летванту и на Балкану*, Сл. лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996, с. 27.

⁵ Тешић Миленко, *Геостратегијски положај Балкана*, Зборник Балкан крајем осамдесетих, Београд, 1987, с. 79.

увлачи Козару у себе. Са друге стране, Панонско-јадрански правац изводи из средишта Мађарске и простире се до Јадрана ширине 250 км у којем се налази подручје Козаре.

Овако дефинисани стратегијски правци познати су још од римских дана, а потврђивани протеклих вјекова јер су на тим правцима биле ангажоване велике војне снаге у реализацији различитих интереса у првом реду великих сила. Њихов значај је посебно актуелизован током Првог и Другог свјетског рата када су на тим правцима ангажоване веома бројне и моћне војне снаге Аустроугарске, а касније Њемачке. Кроз Поткозарје на путу ка средишту Босне и Херцеговине издваја се посебан оперативни правац који води дуж ријеке Сане све до БањаЛуке.

Козара је, ма како изгледала мала планина, у историјским раздобљима имала оперативно-стратегијски значај који је потврђен почетком Другог свјетског рата. Значај Козаре је у томе што се налази непосредно поред жељезничке, друмске и водене комуникације којима се спајају Алпе са Трансилванским горјем све до Бугарске и Грчке. Да би се обезбиједило функционисање стратегијске мреже комуникација од напада партизанских и устаничких снага чији је интензитет крајем 1941. године порастао и спријечило пресијецање овако значајних комуникација, Вермахт је на Козари ангажовао њемачке и усташке снаге под командом генерала Фридриха Штала и од Папука њемачке и усташке снаге под командом генерала Хајнриха Боровског.

Козара је за Независну Државу Хрватску имала стратегијски значај јер је преко ње обезбјеђивала цјеловитост и повезаност новостворене државе са унутрашњости Босне и Херцеговине, што је тражило од усташких и домобранских снага реализацију етничког чишћења овог простора од Срба, Јевреја и Рома и свих оних који су могли на било који начин ситуацију учинити усложенијом.

Насељавање Срба у Крајине и њихове борбене традиције

Крајем V и почетком VI вијека, на територији данашње сјеверозападне Босне и Херцеговине налази се византијска покрајина Далмација. Током V вијека територију насељавају Авари, па Словени. У документу византијског цара Константина VII Порфирогенита „о управљању царством“ из X вијека, пише да Словени, покрштени по

источном обреду, насељавају области на западу до ријеке Уне и ријеке Саве на сјеверу. Словени источног обреда, како је цар Константин написао, Срби, наслиједили су западне територије царства и служили цару бранећи царевину од бројних најезда непокрштених Авара, Хуна и варвара. У помоћ одбрани покрајине Далмације Срби су већином долазили из прве српске средњовјековне државе којом је управљао Часлав Клониимировић⁶ у деветом вијеку. Нешто касније, српски владар Зете Стефан Војислав је 1042. године збацио византијску власт, а његов син Михајло Војислављевић 1077. године проглашава краљевину. Након тога, Михајлов син Бодин проширио је државу на цијелу Босну, Рашку и Албанију и осваја јужни дио Далмације са Дубровником, стварајући уједињену српску државу на тој територији.

Након више вијекова слаби Римска империја, па се на њеном простору ствара источно и западно Римско царство. Убрзо долази до наглог јачања Византа (источног царства) на већем дијелу Балкана. Овакво јачање Византа није се допадало западном царству чија је власт све више потпадала под утицај цркве, што је у крајњем довело до велике шизме, 1054. године, односно раскола хришћанске цркве на ортодоксну коју подржава источно и папске коју подржава западно царство.

Од XV вијека трају сталне миграције Срба у Славонију, Козару и Крајину. На напуштenu земљу и имања уз турску границу досељавају Срби из крајева под турском влашћу. Међутим, усљед снажног притиска Турака и покушаја исламизације, један дио Срба напушта Босну и сели се у Славонију, Лику и Кордун, гдје их позивају аустријски цареви да бране аустријску царевину од турске најезде, обећавајући бројне повластице⁷. Тако је на карловачком генералату и Банији током 1768. године било 125.762 српских становника, а у рату 1788–1791. године из Босне је на простор Аустрије прешло 25.000 Срба који су формирали Српске крајине⁸.

Формирање Војне крајине отпочело је у XV вијеку, првенствено као пограничног подручја усмјереног на одбрану Аустрије од Турака.

⁶ Божидар Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије II* (фото-типско издање оригинала из 1959), Београд 2007. ISBN 978-86-83883-08-0

⁷ Березин Л.В. *Хорватія, Славонія, Далмација и военная граница*. с.-Петербург, Типографія и хромолитографія а. траншеља, 1879. т. 2. — 599 с. isbn 978-5-9903183-2-8

⁸ Неговић Н. *Живот и обичај Срба-граничара*. Загреб: Тискарски завод „Народних новинах“, 1887. с. 277.

Зачетак Војне крајине датира од 1435. године, када је угарски краљ Жигмунд Луксембуршки ојачао границу према Венецији и Босни са крајишким и славонским „таборима“ које су чинили већином Срби⁹. Експанзијом Турске, подручје Војне крајине ширило се на Срем, Бачку, Банат и Трансилванију, добијајући специјалан статус под директном управом цара. Послије пада Босне, 1463. године, мађарски краљ Матија Корвин, прави одбрамбени бедем против Турака линијом Врбас – Усора – Сребреник – Шабац – Београд, а 1469. године оснива војну област Сењску капетанију, у чијој су позадини Гацко – Оточац – Стариград и Новиград на ушћу Зрмање ради одбране од Венеције. Посаде низа утврђења на граници чинили су углавном Срби и нешто Хрвата, Румуна и Мађара.

Након пораза Хрвата на Крбавском пољу 1493. године Лика, Крбава, далматински крајеви и приморско залеђе остали су без заштите, отворени за пљачке Турака. Ово је изазвало сељење хрватског становништва у Мађарску, Аустрију и Фурланију¹⁰. Војску за одбрану Аустрије већином чине Срби и мањи дио Хрвата и Мађара. На напуштена подручја по позиву цара насељавају су Срби који у Војну крајину долазе као радо виђени и жељени поданици, цијењени борци, о чему свједочи повеља Фердинанда Првог (1538.):

„... овом исправом дајемо на знање и саопћавамо свима, којима се упућује... како су неки српски или рашки капетани и војводе одлучили да дођу заједно са људима и лицима, која се налазе под њиховом војводском части, да нам служе... Кад српски или рашки капетани и војводе буду дали вјеру, да ће нам непоколебљиво служити, свака породица, која буде становала у једној кући, под једним кровом и на једном имању, може и смије у року од 20 година без прекида слободно живјети... без икаквог плаћања пореза и било какве закупнине, обрађивати земљу или је дати на обраду, примати сав плод и приход са те земље, без икакве запреке или противљења... обавезујемо се и обећајемо, да ће мо се ове наше повластице чврсто држати, а захтијевамо и наређујемо да се ње сви држе...”

Овај цитат неопходно је навести, како би се јасно сагледала статусна разлика између позиције Срба и Хрвата. Срби у Војној крајини били су слободни и ослобођени плаћања свих пореза да би бранили

⁹ Ваничек Ф. *Историја Војничке крајине (од 1538 до 1873—335 година)*, Нови Сад: Штампариија А. Пајевића, 1878. с. 132.

¹⁰ Десница Б; *Стојан Јанковић и Ускочка Далмација*, Београд, Српска књижевна задруга, 1991. с. 28.

границе царства и за своје дјеловање одговарали једино цару. Према неким мишљењима, ово је био један од разлога за завист и мржњу коју су хрватски челници испољавали према Србима¹¹. Низом декрета и закона, попут „Војно-граничарска права“ (1754) и „Крајишки темељни закон“ (1807), регулисана су права, обавезе и посједи крајишника - Срба граничара, која су била већа од права хрватских сељака, кметова и пургера. Треба истаћи, да су Срби та права плаћали животима на ратиштима гдје је учествовала Аустрија. Војна крајина је 1881. године због слабљења Турске изгубила на значају и припојена Банској Хрватској.

На овим просторима често су се током историје дешавале промјене. Кратко ширење хрватске средњовјековне државе обухватило је и Крајине, а касније и значајан дио Босне и Херцеговине. Овај период узима се у неким хрватским круговима као доказ да је Босна и Херцеговина била насељена углавном хрватским католичким живљем и представљала дио хрватске државе чиме се занемарују признати византијски списи цара Константина VII Порфирогенита. Поред тога, неки хрватски историчари област Крајине називају „Турска Хрватска“, наглашавајући је хрватском територијом. Такође, одређени политички кругови тврде да у Крајини прије Турака није живио православни народ и према истим изворима они су се појавили након најезде Турака. Ово је касније злоупотребљавано да се докаже како Срби нису аутохтони народ у Хрватској и да се стога морају етнички очистити. Међутим, многи манастири и српске православне цркве изграђене у Босанској крајини за вријеме Немањића и послеје Косовске битке (1389) -Липље, Крупа на Врбасу, Глоговац, Клисина и многи други - доказују да су Срби ту живјели прије Турака.

Храброст, борбеност и осјећај за слободу и правду карактерисали су Србе Крајине, па тиме и Козаре што је представљало легитимацију за њихово ангажовање у бројним ратовима и одбрани граница Аустрије и Мађарске. Историја биљежи многе буне и устанке Срба против поробљавања и неправди. Једну од таквих средином 1858. године на Козари предводи Петар Поповић Пеција. Био је хајдук и борац у устанцима српског народа под османлијским царством у сјеверозападној Босни. У младости се придружио хајдучким четатама, и брзо постао њихов вођа. Међутим, због неорганизованости устаници су поражени, а преживјели се повукли у Кнешпоље, гдје су

¹¹ Гавриловић С. *Срби у Хабсбуршкој монархији: 1792—1849*, Нови Сад, Матица српска, 1994.с.183.

турске снаге након појачања 21. јула 1858. године у бици на Тавији код Костајнице поразили хиљаду устаника па су они избјегли у Аустрију¹².

Аустријске власти су на препад ухватиле Петра Поповића Пеција и испоручиле османлијском царству за награду од 5.000 гроша. Ради суђења Пеција је одведен у Цариград и тамо осуђен на смрт под оптужбом да је убио 98 Турака. Смртна казна требало је да се изврши у његовом родном крају. Међутим, при повратку из Цариграда, Пеција је у близини Ужица побјегао. Након избијања устанка у Херцеговини дигло се и становништво Кнешпоља 15/16. августа 1875. године. По сазнању за устанак Пеција је кренуо да помогне својим Кнежополцима. Међутим, усљед турске надмоћи устаничке снаге су поново доживјеле пораз. Остало је упамћено да се Пеција жив домогао супротне обале Саве, али га је тамо усмртио метак са аустријске стране.¹³

Свјесне борбених традиција Срба и њиховог патриотизма, аустроуграске власти су од самог преузимања мандата управе над Босном и Херцеговином отпочеле с насељавањем Украјинаца, Италијана и припадника других народа на њеном сјеверу уз ријеку Саву, како би се на тај начин направила тампон зона између самих Срба и тиме контролисало њихово понашање према властима.

Незадовољна успјесима Србије у балканским ратовима против Турске 1912. и 1913. године и њеног све снажнијег утицаја на Босну и Херцеговину, коју је 1908. године анектирала, Аустроугарска је отпочеле припреме за велики рат. Једном ријечју, тражио се повод за почетак рата са Србијом, како би се зауставило њено даље јачање. На Видовдан 1914. године у Сарајеву је извршен атентат на аустроугарског престонаследика Фрању Фердинанда што је само фиктивно био повод за рат, а суштина је значила реализацију „источног питања“ на цијелом Балкану. Почетком Првог свјетског рата Аустроугарска врши општу мобилизацију људи са територија Крајине. Међутим, већина Срба из Крајине одлучује се на дезертерство и пребацују у српску војску преко Дрине. Након тешког и крвавог четворогодишњег рата разбило се Османлијско, Руско и Аустроугарско царство, у чему је српска војска дала велики допринос који је резултирао стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Аустрија и Њемачка нису могле опростити Србији и њеној војсци губитке

¹² Родић Миливој, *Кнежица у Кнешпољу*, Лакташи 2006.

¹³ Екмечић Милорад, *Устанак у Босни 1875-1878*, Сарајево, Свјетлост 1973.

које су имале током рата на Балкану, што је подгријавало њихове жеље за осветом.

Након уједињења Словенаца и Хрвата са Краљевином Србијом 1. децембра 1918. године, цијела Босанска крајина припала је Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Врбаска бановина је била једна од девет бановина Краљевине Југославије основана 3. октобра 1929. године. Њено сједиште било је у Бањој Луци, а укључивала је дијелове Босне и Херцеговине и Хрватске. Име је добила по ријеци Врбас, и као све друге бановине Југославије није формирана на историјским и етничким границама¹⁴. Врбаска бановина је обухватала подручја бивше врбаске и бихаћке области, те дијелове травничке, тuzланске и приморско-крајишке области површине 20.900 км², подијељена у 24 среза. Важно је истаћи да Хрвати нису прихватили Југославију као своју државу и непрекидно су поткопавали њене темеље. Познато је да су усташе под вођством Анте Павелића у Марсељу 1934. године извеле атентат на краља Југославије Александра Карађорђевића, како би се у земљи произвео хаос. Поред тога, хрватски представници у власти били су громогласни заговорници приступања Југославије Тројном пакту, што су антифашистичке снаге у Београду и војни врх Војске Југославије одбили. То је изазвало гњев Њемачке која је 6. априла 1941. године, заједно са сателитима на Балкану, напала Југославију са свих страна.

Геноцидна политика Независне Државе Хрватске

Доласком фашистичких снага Њемачке и Италије на простор Југославије створени су услови за формирање марионетске државе која би служила Трећем рајху. Управо стога бивши пуковник аустро-угарске војске Славко Кватерник је у Загребу 10. априла 1941. године прогласио Независну Државу Хрватску (НДХ) на челу са поглавником усташког покрета Антом Павелићема. Према томе, на челу државе био је поглавник Анте Павелић са хрватским националистичко-фашистичким покретом под називом „усташе“. Оружане снаге НДХ подијељене су на усташку војницу и хрватско домобранство, а након извјесног времена уједињене су у Хрватске оружане снаге.

Подручје НДХ обухватило је средњу Хрватску, Славонију, дио Далмације и Босну и Херцеговину. Тако устројена била је крња

¹⁴ Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918-1988*, Нолит, Београд, 1988, Прва књига, с. 19.

геополитичка цјелина, без пет најважнијих лука и градова на Јадрану (Пула, Ријека, Сплит, Задар и Шибеник) које су биле под влашћу Италије. Подијељена је на 22 велике жупе, док је Загреб организован као засебна управна јединица. Нова подјела државе тежила је уједињењу бивших босанских и хрватских општина како би избрисала стару политичку границу. У складу са ставовима муслиманских челника у многим мјестима Босне и Херцеговине они су се одмах ставили у службу усташке власти. Проглашени су „хрватским цвијећем“ и са усташама отпочели масовне егзекуције усмјерене на истребљење српског православног живља у Крајини. Муслиманске усташке јединице су заједно са хрватским јединицама чиниле окосницу усташке власти која је вршила масовне злочине у Крајини. Тако је у Козарцу главну ријеч водио усташа Хусеин Мујагић, а слично је било и у другим крајишким мјестима. У складу са плановима, а да би се било у средишту збивања и контролисала територија до Дрине, Врховништво у Загребу одлучило је пребацити главни град НДХ у Бању Луку. Формиран је усташки стожер за Бању Луку под називом „Хрватска крајина“ на чије је чело априла 1941. године постављен злогласни Виктор Гутић који је одмах започео уништавање српског живља које је било већинско.

Након боравка код поглавника Анте Павелића у Загребу од 20. до 24. маја 1941. године, Виктор Гутић врши масовно чишћење Бање Луке од Срба и Јевреја и припрема град за сједиште државе. Он већ сутрадан, 25. маја, говори у Бањој Луци, и Србе специјалном уредбом ставља ван закона тражећи да се они одмах иселе у Србију. Наредних дана, без суђења, убијени су бањолучки епископ Платон и посланик Душан Суботић чија су раскомадана тијела данима лежала на цести опомињући Србе. У службу усташке власти стављају се католички и муслимански свештеници. Запажен је Гутићев говор у Санском Мосту када каже: „*Друмови ће пожељети Србаља, ал' Србаља више неће бити*“. Убрзо је у овом граду на Шушњару убијено више од 5.500 Срба и 50 Јевреја. У складу са планом, Гутић обилази и друге градове и насеља Крајине, држи ватрене говоре и одликује најбоље усташке кољаче¹⁵.

Након проглашења НДХ, 10. априла 1941. године, отворен је пут за реализацију пакленог плана о „дефинитивном рјешавању српског питања“ који је убрзо и озакоњен. Са колико је мржње припреман и

¹⁵ Козара, *Из борбе наших народа за слободу*, књига прва, Музеј народне револуције, НР БиХ, Сарајево, 1957. с. 13.

извођен злочин види се из докумената и изјава водећих личности усташке државе, које су имале програмски карактер. Анте Павелић, усташки поглавник, говорио је: „...из слободне Независне Државе Хрватске биће искоријењен сав коров што га је туђинска душманска рука била посијала.“ Миле Будак, министар за наставу и богоштовље НДХ, изјавио је: „... један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остале превести на католичку вјеру и тако их претопити у Хрвате.“ Милован Жанић, усташки законодавац, каже: „... Ово има бити земља Хрвата и никога другог. И нема те методе коју ми нећемо као усташе употријебити да начинимо ову земљу збиља Хрватском и да је очистимо од Срба.“¹⁶ Пуну подршку усташкој власти НДХ дају Ватикан и Хрватска католичка црква на челу са надбискупом Алојзијем Степинцем. Они охрабрују свештенство за акцију масовног прекрштавања Срба у католичку вјеру, али и пружају подршку геноциду којег усташе плански проводе над српским становништвом на цијелом простору¹⁷. Управо због тога су на челу усташких снага у покољима широм Крајине били католички свештеници.

Масовни злочини током љетних и јесењих дана 1941. године изазвали су организовање устаничких снага за одбрану које су убрзо прерасле у партизанске јединице пружајући отпор и изводећи оружане акције на усташке снаге. Нешто касније, под вођством комуниста, укрупњене су устаничке групе под командом др Младена Стојановића које крајем 1941. године отпочињу организовано нападати окупационе и квислиншке снаге. Развој устанка ширио се Крајином што је ометало функционисање усташке власти и спречавало извоз руде и других богатстава из Крајине. У циљу одмазде, фашистичке снаге наставиле су са масованим терором њемачких и усташких снага у многим селима и градовима Поткозарја. Под пријетњом одмазда и нових злочина, у Козару су се склањали Срби, „бјежећи главом без обзира“.

Од почетка 1942. године настављени су масовни злочини њемачких и усташких снага састављених од хрватских и муслиманских фашиста, па је широм Козаре услиједио талас масовног егзодуса народа од Костајнице, Добрљина и Новог (Бос. Нови), који се пренио на територију Кнежпоља и Поткозарја. У Козари се јуна 1942. године створио огроман збјег, какав није запамћен од устаничке буне 1875. године. У збјеговима се нашло бројно становништво са терена између Уне и Сане, тј. са оног дијела слободне територије која је била главни

¹⁶ [http://www. Jerusalim.org\(od/bibliote...-kozare](http://www.Jerusalim.org(od/bibliote...-kozare)

¹⁷ Хорстенау фон Едмунд Глајз, *Записи из НДХ*, Диспут, Загреб, 2013. с 159.

ослонац одбране бораца Козаре. Штаб 2. крајишког одреда прихватио је борбу како би заштитио збјегове и пружио помоћ угроженим људима. Владало је увјерење да ће непријатељска офанзива кратко трајати, а топло љетно вријеме и раније извојеване побједе над технички и бројно јачим непријатељем, ишле су у прилог борбене заштите становништва у збјеговима.

У намјери да потпуно уништи устанике и очисти Козару, њемачки генерал Фридрих Штал организовао је 23. маја 1942. године „Борбену групу западна Босна“ у чији су састав ушле њемачке, усташке и домобранске снаге које су након припрема од 5. до 17. јула провеле офанзиву. У саставу се нашло 13.000 снага Вермахта и око 18.000 усташких и домобранских снага које су уништавале све пред собом. Бјежећи испред непријатеља, становништво је ишло у збјегове, па је стање на терену било врло тешко. Велики број људи у збјеговима отежао је положај 2. крајишког партизанског одреда, умањило његову маневарску способност и преусмјерило га на заштиту људи, жена и дјеце у збјеговима. Многе породице које су биле ближе борбеним линијама заробљаване су од непријатеља. Остали су настојали избјећи такву судбину и повлачили се заједно са остацима Одред дубље у Козару. Дио Одред се преко Патрије успио пробити са дијелом збјега према Подгрмечу. Заробљени мушкарци, жене и дјеца одвођени су преко Дубице и Уне у Јасеновац, Градишку, Козарац и Приједор, гдје су били сабирни логори. Пут до логора трајао је од 5. до 17. јула 1942. године, управо онолико колико је трајало и чишћење Козаре и Просаре од непријатељских снага.

Преласком масовних колона преко Уне и Саве у логоре под отвореним небом, ограђене жицом и усташким и њемачким бајонетима, започиње тужна прича о одвајању дјеце од њихових мајки, њихов лелек и вриска те бол очева и родбине. Био је то стравични кошмар једног покољења које је криво само зато што је српско. Злочиначка усташка машинерија масовног уништавања дјелује пуним замахом према плану. Заробљени су, преко Јасеновца, Старе Градишке, Сајмишта, Дахауа, Аушвица, стигли и до норвешких фјордова, гдје се губе трагови једног покољења.

У сабирним логорима почела је диоба „плијена“ између њемачких и усташких савезника. Нијемцима је за рад у њиховим фабрикама требала бесплатна радна снага, а генералу Шталу потврда да се његове јединице нису узалудно бориле по Козари мјесец и више дана. Значај операције требало је поткријепити великим бројем заробљеника које

Штал није препустио усташама, јер је одрасле мушкарце прогласио заробљеним партизанима и спровео на присилни рад у Њемачку, заједно са дијелом млађих жена и дјевојака. Тачан број одведених на рад у Њемачку никад није утврђен, али је познато да је само 14. јула отпремљено 1.589 људи.

Остатак „плијена“, сва дјеца, жене и дио мушкараца, препуштен је усташама. Нијемци су евидентирали само „заробљене“ које су одвели на Сајмиште и оне који су упућени у Њемачку. Забиљежено је у њемачким извјештајима да су неки заробљени стријељани на лицу мјеста за одмазду. Од заробљених 8.849 бораца за одмазду је одмах стријељано њих 431. Усташе „заробљенике“ нису намјеравали користити за присилни рад и убијали су их у сабирним логорима у Градини код Јасеновца и Старој Градишки. Усташе су на дубичком гробљу стријељали 1.600, код пилане 800 и на жељезничкој станици Церовљани 700 младића, проглашавајући их заробљеним партизанима. Нешто жена, старца и дјеце отпремљено је на привремени смјештај по славонским селима, за рад на сеоским имањима, јер није било довољно мјеста у Јасеновцу и Градишки.

Судбина заробљених који су доспјели у логоре Јасеновац, Стара Градишка и Сајмиште мање више је позната. У животу су, нажалост, остали ријетки појединци који су имали снаге, одважности и одлучности да бјекством покушају оно што је наизглед било немогуће. У логору Сајмиште код Београда до јануара 1943. године преостало је само 2.000 заробљених са Козаре. Из Норвешке се послје рата вратило 200 људи који су преживјели захваљујући добрим Норвежанима који су им помогли да преживе¹⁸.

Логор Јасеновац био је највећи концентрациони логор НДХ у окупираној Југославији током Другог свјетског рата. Формиран је августа 1941. године по замисли Вјекослава Макса Лубурића, његовог првог команданта, а уништен од стране усташа априла 1945. године, да би се прикрили трагови злочина. Називали су га „Радни логор Јасеновац“ иако је био Логор смрти за Србе, Роме и Јевреје¹⁹. Први управник логора је бивши римокатолички свештеник Мирослав Филиповић, а касније Динко Шакић. Циглана је била највећи логор у систему концентрационих логора који је у себе укључивао и крематоријум. У Доњој Градини, са друге стране ријеке Саве, вршена су

¹⁸ Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку 1492—1992*, Београд, 2008.

¹⁹ Милетић Антун, *Концентрациони логор Јасеновац*, књига IV, Гамбит, Јагодина, 2007., с. 460, 467-471.

масовна погубљења. Логори за дјецу били су у Сиску и Јастребарском, а женски логор у Старој Градишки, мада је жена и дјеце било и у Јасеновцу.

Јасеновац је насеље смјештено на ушћу ријеке Уне у Саву и са друге стране омеђено ријеком Требежом и каналом Велики Струг, осам километара од главне комуникације Загреб - Београд. Локација је одговарала усташама за оснивање логора јер је имао повољан положај због проласка жељезничке пруге и непосредно уз простор Козаре који је требало да буде очишћен од Срба, Јевреја, Рома и напредних Хрвата. Већина логора је на мочварном подручју између ријека Саве и Великог Струга, што је отежавало прилаз и смањивало могућност бијега логораша. Поред тога, Јасеновац се налази између Лоњског и Мокрог поља која су често била изложена поплавама, па су усташе правдале јавности њихово постојање радовима на мелиорацији („Хрватски народ“, бр. 195, 31. колхоза 1941).

На мјесту логора Циглана прије Другог свјетског рата налазио се индустријски комплекс који је припадао српској породици Бачић из Јасеновца. Усташе су његову имовину конфисковали и употребили је за организовање логора. Од раније је постојао одвојак жељезничке пруге која се за вријеме трајања логора користила за превоз терета, али и за депортације затвореника који су пристизали из Лике, Баније, Кордуна и других подручја у којима су већином живјели Срби. Према усташким изворима, на осигурању и чувању логора било је ангажовано 1.500 усташа Здруга усташке одбране који су у невиђеној мржњи и бијесу убијали затворене логораше.

Број жртава никада није тачно утврђен јер је логорска архива плански два пута уништана (1943. и априла 1945. године). Земаљска комисија Хрватске, основана 1945. године, у извјештају Међународном војном суду у Нирнбергу, наводи да је број жртава у Јасеновцу између 500.000 и 700.000. У „прочишћењу Хрватске нације“, српска дјеца су прва убијана, чак и када су их мајке дојиле. Током четири године, између априла 1941. и маја 1945, убијено је 73.316 дјеце у усташкој НДХ. Најмлађа дјеца су била још у колијевкама, док су најстарија имала само 14 година²⁰. Током Другог свјетског рата, једино мјесто у Европи гдје су били специјални логори за дјецу била је Хрватска, што је само потврда геноцидне политике НДХ.

²⁰ Лукић Драгоје, *Рат и дјеца Козаре*, Народна књига, Београд, 1987, с. 89.

Према томе, најстрашнију трагедију доживјела су дјеца са Козаре која су одмах по заробљавању у сабирним логорима насилно одвајана од мајки. Расута по разним логорима и другим стратиштима, гладна и жедна умирала су нечујно, не знајући да кажу ни како се зову, ни одакле су дошла. Ову јединствену дјечију голготу успјело је преживјети врло мало дјеце, захваљујући хуманим поступцима једног дијела поштених хрватских породица Загреба, Сиска и других мјеста Хрватске. Поједине породице усвајале су малишане, махом најмлађе, и тако их спасавали сигурне од смрти у дјечијим логорима гдје су дјеца умирала без хране и икаквих санитарних услова.

Њемачки генерал Едмунд Глајз фон Хорстенау, представник Врховне команде Вермахта од априла 1941. до краја 1944. године у Хрватској, био је у више наврата згрожен окрутношћу усташких власти и злочинима усташа над Србима, о чему је извјештавао Врховну команду и тражио заустављање злочина код поглавника Анте Павелића и надбискупа Алојзија Степинца. Након једног обиласка концентрационог логора, октобра 1942. године, у извјештају је записао: *„У оваквим приликама човјеку дође да повраћа и повраћа... А оно најстрашније на све стране чују се јауци, дјеца у уздужној дворани на мало сламе леже уз зид гола, нека већ мртва или полумртва... У Црвеном боку на Сави нагрнуло 500 усташа и немилце су убијали, силовали жене и мучили до смрти и убијали дјецу. У Сави сам видио мртве како пливају, човјек да се запањи над гнусним злочинима почињеним над обичним недужним људима.“*²¹

Постоје фрагментарни подаци о броју страдале дјеце са Козаре по логорима, сабирним центрима и путевима. Дневник гробара у Јаски Фрање Иловара бар дијелом пружа слику о масовном помору незаштитених малих логораша. Гробар Фрањо је у свом дневнику записао да је до 22. јуна 1942. године закопао 107 дјеце. На пожутјелим страницама дневника дословце стоји: *„Предујам и потврда. Примео за рад на копању гробова 10.000 куна 22. јула 1942. године за 100 комада дјеце покопане.“* У истом дневнику на другом мјесту записао је: *„укупно закопано 468 комада дјеце“*.

У селу Дубрави код Подравске Слатине забиљежено је умирање 69 дјеце од око 300 дјеце, жена и стараца, које су усташе смјестиле по напуштеним властелинским стајама. Морени глађу и жеђу, изнурени

²¹ Хорстенау фон Едмунд Глајз, *Записи из НДХ*, Диспут, Загреб, 2013. с 163.

тешком болешћу, препуштени на милост и немилост нациофашистичких злочинаца који нису ни према тој дјечи осјећали ништа човјечије. У логору Сисак умрло је 1.124, а у логору Јастребарско 468 дјеце. Акцијом 4. кордунашке бригаде 26. августа 1942. године из логора Јастребарско ослобођено је 900 козарске дјеце који су под заштитом спроведена у Босанску Крајину.

Судбина дјеце, поготово у катаклизмама, одувијек је највише узбуђивала свијет. Нацифашистичка најезда и окупација 1941. године учинила је да трагична смрт десетина хиљада малишана на територији НДХ, прерасте у највећу националну трагедију. Поуздан број страдале дјеце са Козаре тешко је утврдити. За приближну процјену може послужити званични извјештај усташког изасланика од 9. августа 1942. године, према којем је у логорима Стара Градишка, Јабланац, Млака, Уштица, Новска и Приједору било укупно 23.858 дјеце, од којих је наводно 12.000 само са Козаре, што је изван реалности. Немогуће је утврдити колико је дјеце преживјело ову голготу, јер потрага за њима још траје. Мали број дјеце Козаре спасен је несебичном пожртвовношћу појединаца, па су се вратила родитељима и својим кућама у Крајину.

Умјесто закључка

Срби се насељавају на просторе Крајине и Козаре током VI и VII вијека, а касније као врсни ратници представљају стуб одбране Војне крајине због чега добијају посебне привилегије од Мађарске и Аустрије. Такав положај Срба изазива код Хрвата кметова мржњу која временом јача. Истовремено, у многим хрватским круговима формирањем НДХ одузима се право Србима на живот у Крајинама, без обзира на то што су тамо вијековима живјели, па су због тога постали мета истребљења односно геноцида усташких власти током Другог свјетског рата, јер је то требало да будесамо хрватска територија.

Почетком Другог свјетског рата, Босанску крајину и Козару окупирале су снаге фашистичке Њемачке и марионетске државе НДХ. Током 1941. и 1942. године услиједили су масовни злочини над српским народом у многим мјестима Козаре која је представљала значајан стратегијски ослонац фашистичким снагама за контролу овог простора и саобраћајних комуникација у близини. То је довело до устанка и организованог дјеловања партизанских снага усмјерених

ка заштити становништва, отежавању функционисања усташке власти и спречавању експлоатације рудног блага.

Велики број Срба тражећи спас испод усташког ножа бива заробљен и одведен у сабирне логоре, одакле један дио одлази на присилни рад у Њемачку. За преостале Србе изграђен је највећи логор смрти на лијевој обали Саве у Јасеновцу, у којем је затворен, а потом на звјерски начин уморен огроман број Срба, Рома, Јевреја и мали дио нелојалних Хрвата. Када је о овим злочинима ријеч квалификација је **геноцид** по међународном праву и за то нису потребни неки нови докази. „*Када хоћеш да убијеш народ, уби му дјецу.*“ Клаузула о међународно правној квалификацији геноцида каже да је то истребљење једног народа, а овај геноцид над Србима није никада потврђен. Евидентно је да је у Независној Држави Хрватској, извршен погром, новијој историји скоро непознат и по броју убијених и по методама убијања. методама извршења злочина, над Србима у Босанској Крајини Вјекослав Лубурић звани Макс, говорећи на свечаности 9. октобра 1942. године у Јасеновцу, приређеној у част годишњице своје кржаве владавине, каже: „... *и тако смо вам ми у овој години овдје у Јасеновцу поклали много више људи него османлиско царство за цијело вријеме боравка Турака у Европи.*“

Неки подаци говоре, да је само са Козаре одведено 68.600 житеља у логоре, не рачунајући оне који су убијени, а да нису стигли до сабирних логора. Случајно, један податак сачуван из заплијењене архиве здравствене службе Независне Државе Хрватске представља графички приказ сабирних логора у којима је прикупљено становништво са Козаре и Просаре. Према подацима са графичког приказа у сабирним центрима било је затворено: у Дубици 26.000 људи; у Јасеновцу 8.400; у селу Млака 7.000; у селу Јабланац 4.000; у Градишки 1.300; у Новској 4.700; у селу Грабовац код Новске 500; у селу Пакленица 500; у селу Рајић 600; у селу Лађевац 500; у селу Бодераји 500; и Приједору 14.500 људи. Међутим, то није ни приближан број страдалих људи Козаре и Поткозарја који су били жртве фашистичког терора.

Јасеновац је свјесно изабран као стратиште за безочно уништавање српског становништва, Јевреја и Рома, који су возовима пристизали из Лике, Баније, Кордуна и других крајева у којима су Срби били већински народ. Јасеновачки логор се налазио непосредно поред Козаре која је била стратегијски објекат од посебног интереса за фашистичке снаге и марионетску усташку власт и морала се етнички

очистити, па је стога прихватљива теза неких аутора који сматрају да је Козара изродила Јасеновац.

Тачних података о онима који су успјели преживјети голготу логора и вратити се на огњишта нема, али се приближно зна да је број жртава фашистичког терора са Козаре: Босанска Дубица 9.920, Босанска Градишка 7.248, Босански Нови 3.495, Приједор 2.682, Лакташи 808, Бања Лука и бивша општина Ивањска 327, што је укупно 24.488 житеља. Овдје није урачунат број од око 7.700 погинулих бораца.

На основу напријед наведених података може се закључити да геополитички и геостратегијски фактор има велики утицај на страдање срског народа Козаре и Поткозарја током Другог свјетског рата. Козара је кроз историју имала велики значај јер су се око ње сукобљавали геополитички интереси великих сила и освајача, што јасно показују и посљедњи догађаји. Чињенице потврђују да је на овим просторима вијековима евидентан утицај великих религија, посебно Ватикана и Хрватске католичке цркве, јер се Козара, без обзира на то што је на њој живјело 70% Срба, требала претворити у очишћено хрватско подручје, а Бања Луку као центар Крајине у престоницу НДХ. Из напријед изнијетог произлази да је Католичка црква на челу са Ватиканом умјесто хришћанског милосрђа исукала мачеве као током крсташких ратова, настојећи тако загосподарити простором са унијаћеним католицима.

Стварне посљедице невиђене мржње и геноцида над српским народом Крајине и Козаре нису спознате у цјелини, јер су у животињском нагону усташа потпуно затрпале читаве породице па нико није могао пријавити нестале. Уз то, у свим већим мјестима Козаре и Поткозарја налазе се гробља наводних жртава антифашистичког терора, у којима су углавном усташе, састављене од Хрвата и муслимана, те Нијемци, убиле по више стотина људи, жена и дјеце у крвавом пиру само зато што су они били Срби. Наведени подаци потврђују да се на простору Крајине и Козаре догодио геноцид огромних размјера као израз повампирене нациофашистичке идеологије и политике Независне Државе Хрватске, као крвави пир хрватских националиста, о чему се свјесно деценијама ћутало. Крајње је вријеме да се схвати обим и карактер масовног затирања једног народа и истином укаже свијету на погибелну политику националног и вјерског једноумља са којим се суочио српски народ у протеклом времену.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић Драгослав (1931): *Кнежополје и Кнежополци у прошлости и садашњости*, Босанска Дубица

Березин Л. В. (1879): Хорватія, Славонія, Далмація и военная граница. с.-Петербург. Типография и хромолитография а. траншеля, ISBN 978-5-9903183-2-8

Ваничек Ф. (1978): Историја Војничке крајине (од 1538 до 1873—335 година), Штампарија А. Пајевић, Нови Сад

Гавриловић С. (1994): Срби у Хабсбуршкој монархији: 1792—1849, Матица српска, Нови Сад

Десница Б. (1997): Стојан Јанковић и Ускочка Далмација, Српска књижевна задруга, Београд

Екмечић Милорад (2008): *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку 1492—1992*, Београд

Екмечић Милорад (1973): *Устанак у Босни 1875-1878*, Свјетлост, Сарајево

Ферјанчић Божидар (2007): *Византијски извори за историју народа Југославије II (фототипско издање оригинала из 1959)*, Београд, ISBN 978-86-83883-08-0

Хорстенау фон Едмунд Глајз (2013): Записи из НДХ, Диспут, Загреб

Козара (1957): Из борбе наших народа за слободу, књига прва, Музеј народне револуције, НР БиХ, Сарајево

Лукић Драгоје (1987): Рат и дјеца Козаре, Народна књига, Београд

Микић Ђорђе (1995): *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука

Милетић Антун /2007): Концентрациони логор Јасеновац, књига ИВ, Гамбит, Јагодина

Михић, Љубо (1987): Козара –природа - човјек – историја, Дневник, Нови Сад

Неговић Н. (1887): Живот и обичај Срба-граничара, Тискарски завод Народних новинах, Загреб

Петрановић Бранко (1988): *Историја Југославије 1918-1988*, Прва књига, Нолит, Београд

Поповић Васиљ (1996): *Источно питање – историјски преглед борбе око опстанка Отоманске царевине у Летванту и на Балкану*, Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ, Београд

Прота Славко Вујасиновић (1933): *Манастир Моштаница*, Бања Лука

Родић Миливој (2006): *Кнежица у Кнешпољу*, Лакташи

Тешић Миленко (1987): *Геостратегијски положај Балкана*, Зборник Балкан крајем осамдесетих, Београд

Топаловић Душко (1987): *Неки историјски и савремени геополитички аспекти геополитичког положаја Балкана*, Зборник Балкан 80-тих, Београд

ДУШАН БУРСАЋ

НЕЗАВИСНА ДРЖАВА ХРВАТСКА ИЗМЕЂУ ИСТИНЕ И ЛАЖИ

Увод

Потребно је најпре да разјаснимо неке термилошке појмове који су се толико уврежили у наш свакидашњи живот и говор да су постали и историјска истина од које се не може одступити.

Потребно је, дакле, одвојити историјске истине од дневне политике и политике уопште, која је била у функцији одређене идеологије, а која је намерно или злонамерно тумачила историјска збивања и стварност приказивала онаквом каква она није била.

Најпре да разјаснимо шта је то била Независне Држава Хрватска, како је настала, зашто је нестала и у којим историјским околностима.

Неспорно је да су хрватски политичари и интелектуелни посленици заједно са својим народом одувек тежили да имају своју самосталну хрватску државу, па ма колика и где она географски била. Зато Анте Старчевић каже: "Имали бумо Хрватску макар била вуру дуга и вуру широка." („Вечерњи лист“, Загреб, 24. 4. 2000) Из овога би се дало закључити да „отац хрватске домовине“ тада није знао постоји ли Хрватска, а још мање које су јој границе. То време није било тако давно. Овај однорођени Србин који слови за оца хрватске домовине није рекао да ли је та „вура дужине и вура ширине“ мерена пешачким ходом, или вожњом кочијом. Свакако није мерена брзином аероплана (авиона), јер аероплани у његово време још нису били у јавном саобраћају.

Идемо сада у далеку прошлост. Писало се, пише и говори да је Хрватска своју државну самосталност изгубила поразом хрватске војске под командом краља Петра Свачића, године 1097. на Гвозду. У

тој бици победа је припала Угрима, али да је године 1102. крунисањем угарског краље Коломана у Биограду на мору створено хрватско-угарско краљевство, чиме је Хрватска свој државни суверенитет ујединила са Угарском под заједничким хрватско-угарским краљем Коломаном. Тако то бележи званична хрватска историја, или ти повијест. Ако прихватимо схватање угледног хрватског књижевника (пореклом Цинцара) Мирослава Крлеже да је читава хрватска повијест кривотворена, што би значило да је лажна, онда би у светлу те тврдње требало проанализирати ово о "Хрватско-Угарском краљевству" и како је оно постало.

Најпре нема никаквих историјских доказа да ја икада постојала икаква хрватска држава пре 10. априла 1941. године (о томе касније). Та борба између Угара и Срба на Гвозду заиста се догодила поменуте године (1097), али Петар Свачић није био хрватски краљ, а нити је могао да буде, већ српски народни краљ, рођен у околини Книна. Наравно да је тада угарска војска у тој бици, на Гвозду, била и бројнија и боље опремљена и да је победа припала јачој страни. Није у историји познато да је нека побеђена страна добила равноправан статус са победником ("Хрватско-Угарско краљевство") па је то крунисање угарског краља Коломана 1102. године у Биограду на мору и за краља непостојаће хрватске државе лажно. Па и топоним Биоград на мору име је Београда на српској икавици. То место, да су тада постојали Хрвати у Далмацији, никада га не би назвали Биоградом.

Да споменемо још једног "хрватског краља" из тога далеког времена - краља Димитрија Звонимира. И овај краљ српског рода и православне вере, преверио је, и није био и једини, и прешао на католичку веру. Њега је наговорио римски папа Гргур VII да сакупи војску и да са њом пође на Свету Гору и да је "ослободи од православних шизматика". Овај католички преобраћеник и послушник послушао је папу и сазвао Сабор на Книнском пољу који је требало да га овласти за тај подухват. Али је народни гнев на томе Сабору био толико снажан да је српски народ и његова властела те 1089. године ножевима сасекла тога краља, што је био доказ да је несрећни краљ слабо проценио вољу народа и његове властеле.

Независна Држава Хрватска

Вратимо се сада на 10. април 1941. године - на дан када је проглашена НДХ. Част да прогласи оснивање Независне Државе Хрватске припала је једном Јеврејину - Кватернику, а проглашење је извршено када је будући владар те државе др Анте Павелић још био на путу из Италије са својим присташама.

Новопроглашена држава имала је све повољне услове за свој настанак и могућност да узме од Краљевине Југославије много већу географску површину него што је имала Хрватска бановина настала споразумом Цветковић - Мачек из 1939. године (тај споразум није верификовала Народна скупштина, те стога и није имао пуну снагу правног акта).

Та повољност је долазила из брзог пораза југославенске државе у Априлском рату 1941. године. Овом брзом поразу увелико је допринела и хрватска страна издајом у свим структурама државне организације, а нарочито у оружаним снагама. Дакле, у тако пораженој држави није постојала никаква снага која би спречила стварање хрватске државе на географском простору Краљевине Југославије, па је новостворена хрватска држава могла да анектира БиХ и Срем (граница НДХ била је у Земуну, пред Београдом).

Било то некоме мило или не било, новостворена хрватска држава имала је све атрибуте државне суверености прописане међународним правним актима за државе. То су: територија, становништво, власт на тој територији.

Независна Држава Хрватска заузимала је површину од 98.572км² (од 247.542 км² колико је имала Краљевина Југославија). Према неким непоузданим подацима, на територији НДХ живело је око 6.300.000 становника, што значи да је НДХ заузимала 39,82% југославенске територије и 39,37% становништва.

Власт Независне Државе Хрватске чинили су Државни сабор са 217 народних заступника и Влада са 13 министарстава. Територија државе била је подељена на жупаније које су биле устројене тако да су омогућавале деловање и контролу укупне државне територије. Судска власт била је успостављена на свим нивоима.

Одмах по проглашењу државе, приступило се њеној организацији. Формирани су Државни сабор као законодавно тело и Влада као извршна власт. Међу првим законима донесени су: Законска одредба о расној припадности, Законска одредба о забрани ћирилице (писма

Срба). Законска одредба о заштити народне и аријевске културе хрватског народа, Законска одредба о заштити аријевске крви и части хрватског народа, Наредба о мјесној надлежности покретних пријетних судова. Министарство унутрашњих послова доноси Окружницу која се односи на покрштавање Срба у римокатоличку веру. Следи даљња активност Сабора и Владе за нормално функционисање државе и њених органа.

Одмах ћемо рећи да су новостворену хрватску државу признале следеће државе: Немачка, Краљевина Италија, Мађарска, Румунија, Бугарска, Албанија, Шпанија, Португалија, Словачка, Јапан и др. Дипломатски односи са овим државама успостављени су на рангу амбасада.

Независна Држава Хрватска објављивала је рат другим државама, међу којима и Совјетском Савезу, Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији.

Војска Независне Државе Хрватске ратовала је на Источном фронту. Пораз је доживела под Стаљинградом у склопу снага Осовине (Рим – Берлин – Токио).

Дакле, Независна Држава Хрватска била ја држава као и све друге европске државе са - пуним државним капацитетом.

Лажи о Независној Држави Хрватској

1. Лаж је да је Независна Државе Хрватска била окупирана од стране Италије и Немачке. Италија и Немачка су биле савезнице НДХ и нису се мешале у унутрашње послове НДХ. О томе сведочи и Херман Нојбахер, специјални изасланик Немачке за Балкан. Он у својој књизи „Специјални задатак на југоистоку 1940-1945.“ пише да је Немачка на Балкану окупирала само Србију и Грчку; све остале су биле немачке савезнице. Мало војске Италије и Немачке било је стационирано на територији НДХ као испомоћ хрватским снагама у борби против српских партизанских јединица.

2. Лаж је да је НДХ била квислиншка творевина Италије и Немачке. НДХ је настала као вековна тежња хрватског народа и проглашење НДХ била је чиста хрватска одлука без икаквих утицаја са стране.

3. Лаж је да је НДХ била вештачка творевина, јер је хрватска држава, као што смо напред написали, имала све атрибуте државе.

4. Лаж је да је НДХ била усташка држава, јер државе не припадају неком покрету, какав је био усташки покрет, већ народу чије име носи.

5. Лаж је такође да НДХ треба називати "такозвана" и стављати је под знаке навода (у последње време све чешће се наводници изостављају).

Независна Држава Хрватска била је држава хрватског народа коју је са великом радошћу прихватио хрватски народ као своју државу и све чинио за њено добро.

Мање-више, све нападачка државе у ратним приликама настоје да остваре оно што у миру нису могле, или не би могле да ураде. Тако је Немачка уз своје ратне циљеве у Другом светском рату (проширење своје државне територије на штету других европских држава), решавала и јеврејско питање и не само у постојећој немачкој држави, већ и у окупираним државама. Тако се јеврејски народ нашао у смртној опасности. Резултат тога немачког безумља јесте смрт око шест милиона недужних жртава свих животних доби.

Хрватска држава је по узору на немачку и уз свестрану помоћ Римокатоличке цркве у Хрвата, такође била чврсто одлучна да реши српско питање на укупној својој државној територији. Али, с обзиром на бројност српског народа у својој држави, Хрватска није ишла немачким узором до краја (физичко истребљење свих Јевреја), већ нешто блаже. Будући да је руководство НДХ проценило да је Срба превише у односу на Хрвате, донесен је државни план да се 1/3 Срба исели у Србију, 1/3 покатоличи и преведе у Хрвате, а тек 1/3 физички уништи. Оно што је идентично немачком ставу јесте то да се Срби потпуно избришу са хрватске државне територије. Та трећина покатоличених, па потом похрваћених Срба увећао би број Хрвата, али би то за Србе такође било неповољно, јер ти похрваћени Срби у будућности постали би такође непријатељи Србима.

Хрватско државно руководство било је убеђено, с обзиром на огромну немачку почетну снагу и војне успехе, да ти пресељени Срби у Србију неће никада имати прилику да се врате у Хрватску.

У ликвидацији ове трећине Хрвати су одмах приступили по проглашењу своје државе, а понегде и раније. Прво је на удару било православно српско свештенство и српска интелигенција, па потом и други припадници српског народа без обзира на узраст и пол.

Поразом немачке војске и војске њених ратних савезника под Стаљинградом, што је доводило у питање и повољан исход рата, Хрвати су одустали од првобитних трећина и активност усмерили на што већу физичку ликвидацију и превођење Срба у католичку веру па у Хрвате.

Нарочита пажња у томе била је поклоњена српској деци.

Тачан број поубијених Срба, као и оних који су преведени у Хрвате, никада се неће утврдити, јер је убијање Срба вршено на читавој државној територији НДХ. Обично се готово сви аутори фокусирају на жртве концентрационог логора смрти Јасеновац. У последње време спомиње се и логор Јадовно на планини Велебит. Нешто ређе се спомиње логор на острву Пагу у Јадранском мору. Међутим, на територији НДХ била су 82 логора у које су власти НДХ доводиле и убијале Србе. Неки од тих логора били су и сабирни логори.

Према књизи Дане Ластавице „Бездане јаме Независне Државе Хрватске“, побројано је и 328 безданих јама у које су Хрвати бацали побијене Србе. Ту је још и 80 бунара, септичких јама и сличних провалија у које су Хрвати бацали убијене Србе, понеке и живе.

Савезна државна комисија Југославије званично је издала податак да је укупан број жртава у Другом светском рату на територији Југославије износио 1.706.000. У овај број нису урачунате жртве четника и усташа у међусобним сукобима, али је тај број готово занемарљив. Од овога броја (1.706.000) по најгрубљој рачуници можемо претпоставити да је око 10% жртава било ван геноцидног поступка власти НДХ, а то би значило да су власти НДХ током Другог светског рата на разне начине усмртиле око 1.530.000 Срба.

Док су Немци своје жртве углавном убијали на „индустријски“ начин, Хрвати су српске жртве најприје излагали страшном физичком мучењу, па потом их убијали, затим бацали у бездане јаме, а у збирном конц. логору смрти Јасеновац убијали маљевима и другим тупотврдим предметима, а неке су тако убијене бацали у реку Саву у непосредној близини логора.

Овде треба напоменути да су Срби у НДХ стављени ван закона, што значи да је сваки Хрват могао да убије Србина према своме нахођењу, да му опљачка или уништи имовину и да за то никоме не одговара, а о поступању хрватских војника - усташа према учитељици и њеним ђацима у селу Пребиловци пише италијански генерал Алесандро Лузено Мусолинију: "Дуче! Моја безгранична оданост Вама даје ми

право да у нечему одступим од строгог војничког правила... обилазећи среска места Столац, Чапљину и Љубиње (између 60 и 130 км од Дубровника) - сазнао сам од наших обавештајаца официра да су Павелићеве усташе, претходног дана начиниле неки злочин у једном селу (Пребиловци). И да ће, кад се то прочује, околни Срби поново да се узнемире. Не остаје ми речи да опишем шта сам тамо затекао. У великој школској учионици, затекао сам заклану учитељицу и 120 њених ученика... многим су одсјекли главе и поређали их по ћачким клупама. Из распорених утроба усташе су извукли црева, и као новогодишње врпце, растегли их испод плафона и ексерима укуцали... приметио сам начети цак соли и згрануто установио да су их клали полако, долећи им вратове!... Злочинци су најпре, на смену силовали учитељицу Српкињу (име јој је Стана Арнаутовић) и онда је пред децом убили... Све што су имали (Срби) да изгубе, они су изгубили: децу, жене, мајке, сестре, куће, имовину... Таквих села као што су Пребиловци пуна је Херцеговина, Босна, Лика, Далмација..."

"Покољи Срба су достигли такву размеру да су у овим крајевима загађени и многи водени извори. Из једног врела у Поповом пољу, недалеко од јаме у коју је бачено (око) 4.000 Срба избијала је црвенкаста вода, лично сам се у то уверио. На савјести Италије и наше културе пашће неизбрисива мрља, ако се док је време, не дистанцирамо од усташа и спречимо да се нама припише да подржавамо безумље." (Војна архива Друге окупационе италијанске армије. Лист "Србија", август 1991)

Усташе - хрватски клеро-нацисти

Може се са много разлога рећи да ни једна реч из српског језика није толико злоупотребљавана као што је реч УСТАША. Именом усташа називали су се српски устаници из Босанскохерцеговачке буне из 1875-1878. године. То име је означавало устанике, Србе, који су се дигли на устанак због тешког социјалног положаја који им је наметнула турска управа у окупираној БиХ. Тај српски устанак имао је карактер не само социјалне буне обесправљених кметова, "раје", већ је у себи носио и одлучност за национално ослобођење и враћање БиХ у границе средњовековне српске државе где јој је и било мјесто у средњем веку.

То што су Хрвати један свој злочиначки покрет назвали усташким покретом, то је чисто хрватска ствар, а што су православни Срби то прихватили, то је неопростива њихова грешка. По свом расном

устројству и начину деловања, прави назив тога покрета требало је да гласи: Кроато-клеро нацистички покрет, а носиоце тога покрета - клеро-нацистима, никако усташама. Ово додавање (клеро) је зато што је Католичка црква у Хрвата чинила симбиозу са хрватским нацистима. То што су Хрвати тај свој покрет назвали усташким, а носиоце покрета усташама, то није било ни логично, јер те усташе нису ни имале против кога, или чега да устану. Хрвати су неометано од било кога и по својој вољи створили своју државу, јер као што смо и рекли, није постојала никаква снага у окупираној и издељеној држави Југославији која би их у томе спречила, па зато Хрвати нису имали разлога да дио свога народа називају усташама.

Фашисти - антифашисти - антифашистичка борба - нацисти

Ови називи (речи) ушли су у српски језик у току, а нарочито после Другог свјетског рата и они се код нас у свакодневном говору и писању најчешће погрешно употребљавају, а нарочито у последње време називањем неких српских националних бораца - фашистима.

Ево шта о фашистима и фашизму каже наш велики стручњак за стране речи и изразе Милан Вујаклија. У лексикону страних речи и израза под одредницом „фашизам“ Вујаклија пише: „Фашизам/1. Fascis свежањ прућа из кога је стршала секира, као знак господске власти коју су ЛИКТОРИ носили испред римских властодржаца када су се ови јавно појављивали, тал. Fascismo, /систем државног капитализма и националистичке, империјалистичке, антидемократске, аристократске идеологије и политике коју је спроводио у Италији Бенито Мусолини са циљем да одржи капитализам у Италији и прошири италијанску империју. Тој сврси стављене су у службу све појединачне области јавног живота. Јединка је само државни грађанин, део нације оваплоћене у држави, она мора своје мишљење, хтење и деловање првенствено да посвети целини и да још служи телом и душом, имањем и крвљу, индивидуална слобода има да се утопи у све моћи државе и њеног Вође: не слобода него ред, хијерархија и дисциплина; 'фашистичка држава хоће да буде' господар над свиме ради добра свих; симбол фашизма је свежањ прућа са секиром - власт над животом и смрћу."

Ето, то је фашизам. То је, дакле, чисто италијанска унутрашња ствар и нема, ама баш никакво везе се ратом у Југославији који је вођен 1941-1945, као ни са борбом српског народа против клеро-нацистичке

власти у НДХ и њене геноцидне политике и праксе према српском народу, а нити са борбом за ослобођење од окупаторских држава Италије, Немачке, Бугарске, Мађарске и др.

Фашизам је идеологија италијанске фашистичке странке коју је основао Бенито Мусолини у Италији. Ова идеологија је нестала поразом Италије у Другом светском рату. Колико је познато, ниједна друга европска држава није имала, а нити има, фашистичку странку.

Што се тиче италијанске војске на територији коју су имали Срби у НДХ, како редовне - карабињера, тако и партијске - фашиста, она се веома коректно односила према српском народу и поступала по међународним конвенцијама. Тако исто су се понашали и немачки војници, све дотле док Срби нису прекршили акт о капитулацији Краљевине Југославије и покренули борбу са неупоредиво јачим непријатељем и непотребно гинули у тој борби. Овде вреди нагласити да су за овакву погрешну оријентацију борбе криве групе кроато-национал комуниста који су пристигли из Загреба на српску слободну територију и Србе усмерили на овај погрешан правац. Наравно, у томе су им помогли и неки надобудни Срби - комунисти, највише ради своје личне користи.

Борба коју су српске партизанске снаге водиле против окупаторске војске Италије и Немачке ни у ком случају се не може назвати генерално антифашистичка борба. Борба против регуларне италијанске војске - карабињера, као и борба против немачке војске не може се назвати „антифашистичка“ борба, јер се на тој ратујућој страни не налазе фашисти.

Карабињери, као и немачка војска, били су бројно неупоредиво већи од војске италијанске фашистичке странке, па је стога нелогично и непримерено ту укупну борбу називати антифашистичком. Отуда смешно изгледа и одредба у Уставу Републике Хрватске да се Хрватска оснива на антифашизму?!

Терминолошки антифашизам је хрватски изум; требало је на неки начин дезавуисати, или занемарити, а најпре сакрити грозне и масовне злочине које су државне структуре НДХ починиле над српским православним народом у Другом светском рату и све то подврћи под апстрактну одредницу – антифашизам. Али, наравно, ту се не подразумева отпор српског народа хрватској геноцидној политици и њеној војној структури. Једноставно, у Хрватској

антифашизам је нешто универзално и као скривалица може добро да послужи у политичке сврхе.

У томе скривању отишло се толико далеко да је и врховно партизанско политичко тело названо Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије, скраћено АВНОЈ. И ту има много лажи. Најпре, зашто то тело није названо неком привременом народном скупштином Југославије, или некако другачије, примереније историјском збивању, а не нелогично антифашистичко веће. Када смо већ код овога форума, ваља констатовати да заседање тога већа које је одржано 29. 11. 1943. године у Јајцу није могло ни бити одржано, јер за то није било кворума. Говорило се да на то заседање није стигла делегација из Македоније, али се није говорило, а ни писало, да на заседање није дошла ни делегације из Србије. Много касније се дознало да су организатори заседања узели за делегате Србије неке припаднике војске из неке јединице из Србије која се ту нашла. Али опет није било кворума. Без обзира на то што није било кворума, ипак су донесене неке одлуке као забрана југославенском краљу Петру II Карађорђевићу повратак у земљу, проглашење Јосипа Броза Тита за маршала Југославије и друге. Да би се томе Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу ипак дао легитимитет, одлуке које су на њему донесене потврђене су на Трећем заседању истог тела у Београду, што се, опет, озбиљно узевши, не би могло прихватити, јер те одлуке АВНОЈ-а из Јајца нису могле да имају никакву правну вредност, те се оне нису ни могле потврђивати. Али, то је тада тако било.

Ваља овде још рећи и то да су антифашистичка већа основана и у другим југославенским републикама - тамо где никада није ни крочио ниједан фашистички војник, а камоли да се у тим републикама водила са фашистима било каква оружана борба.

Као веома млад припадник једне партизанске јединице памтим да никада и нико није назвао нашу борбу „антифашистичком борбом“, већ Народноослободилачком борбом, а наша војска се називала Народноослободилачка војска, скраћено НОВ. Никако антифашистичка борба или антифашистичка војска! Националсоцијализам по Вујаклији је „политички покрет идеологије Националсоцијалистичке радничке партије Немачке (на власти 1933-1945) и њеног вође Адолфа Хитлера, веровала у надмоћ германске расе, а реч нацист, националсоцијалист, означава присталицу националсоцијализма“. Ово за наше појмове и не изгледа одвећ лоше, али тај немачки

националсоцијализам под Хитлером изродио се у агресију на друге мирне државе и у геноцид над јеврејским народом.

Дакле, као што видимо нацизам је немачки, а фашизам италијански изум. Нацизам је примеренији агресивним државама, нарочито онима из Другог светског рата, које су биле укључене у ОСОВИНУ Рим - Берлин-Токио.

Напомене

1. На основу овог и других текстова потребно је да народне скупштине Републике Србије и Републике Српске донесу ДЕКЛАРАЦИЈУ о проглашењу Независне Државе Хрватске геноцидном државом.
2. Овај аутор не признаје вештачку поделу српског језика на дијалекте (екавски, ијекавски, икавски) већ је и овде користио речи онако како су му долазиле у памћење. Ово зато што су неки користили ове дијалекте за вештачко стварање својих језика (Хрватска, Црна Гора, БиХ).

ДОБРИЛА КУКОЉ

СУЂЕЊЕ ЈЕДНОМ ВРЕМЕНУ

Ја вас све срдачно поздрављам, задовољна и оним шта ћу све чути, сазнати, још задовољнија што знам да и даље постоје људи, посебни хуманисти, различити по струкама, професијама и годинама, али исти по жељама и намјерама да се заједно вратимо у вријеме доста далеко иза нас и да оцијенимо његово тешко и грешно значење у животу човјека, људи и народа.

Данас нећу ни себе, ни вас подсјећати како ми је и шта ми је све било као дјетету у логору Јасеновац, али се не може избрисати из сјећања, из живота, одвођење у сабирни логор Церовљани, прелазак преко Саве за Јасеновац, плач и јауци мајки и дјеце, задњи погледи и растанци од оца, брата, три стрица и дједа, пролажење кроз шпалир душмана, гледање набијања дјетета на сабљу, па бацање псима, плач и јаук његове мајке која је све то морала гледати и на крају и она је убијена, бјежања по логору, када сам, ни сад не знам како, у чудном страху нагазила на тек рођено дијете на земљи и чула његове мајке плач и јаук до неба. . .

Ја бих још подсјетила на страхоте из једног писма, исповијести роду са ратишта, са губилишта, записано и у књизи о Козари:

„Рођени моји,

Не знам шта прије да кажем, бојим се да оно друго нећу стићи. . . Овамо су све јауци, свуда смрти, а нигдје суза са ранама, за мртвим. Нико ни за ким не плаче, гину одједном, умиру заједно.

Овамо је све тешко, све чудно и невиђено... Ни небо није плаво, ни земља није зелена, ни дан није дан, ни ноћ није ноћ, ни живот није живљење, ни смрт није умирање, гине се. Овамо је оно најгоре, све ужасно, сва жалост. Сломљене кости, проливане крви. Изрована земља, скршено дрвеће. Престрашене птице, преполовљене животиње. Згажене биљке, замућене воде...

Вриште дјеца, јаучу жене, плачу људи. Гори и небо и земља. Теку пролирене крви, падају разваљени људи. Ово је пропаст, почетак краја многима. А јадан ја питам се куда ово иду људи, шта ће бити са човјеком, са родом и народом, знам само да су одговори далеко одавде и да све ово неко мора оплакати. Боже драги, хоће ли бити у преживјелим довољно суза, да мртви оплакани буду?!

Рођени моји, сузе и крв заједно су. Најзад и ја плачем. Плаче и једна нада и све жеље. Плаче и једна младост и један човјек. Плаче и један живот и једна судбина. Најзад све су сузе... И душа и тијело и небо и земља и свијет и вијек. Ово се није никад дешавало, никад ни слутило. Даље се ништа не зна, али нека се увијек зна шта је било, да они који преживе овај рат никад не забораве, никад не понове и нека буду у слободи довољно сретни, што нису мртви, што су остали живи.

Рођени моји, на сву жалост, ја не могу рећи 'до виђења', морам рећи оно 'збогом', са надом у слободу и вама и народу..."

Ја данас желим да наведем само неколико догађаја, чињеница и тешких истина, везаних за Крајину и Козару у Другом свјетском рату, као највећем страдању српског народа на овим географским и историјским просторима.

Посебно желим напоменути да је у задњем попису становништва, званичном и општем, Прве Југославије, 1931. године, Козара имала 200.000 становника, од чега је било 138.000 Срба, а да је само од почетка до краја офанзиве 1942. године, непријатељ отјерао 68.600 мушкараца, жена и дјеце у логоре највећих мука и страдања.

Радно способни заточеници, заробљени у тешкој и грешној непријатељској војној операцији на Козари, они који су преживјели ужасни терор и режим логора на београдском Сајмишту, гдје су чак једни људи дерали кожу са других и јели да би преживјели, пребацивани су из земунског логора почетком септембра 1942. године у логор Јасеновац, а они старији мушкарци и дјечаци, који су преживјели вишедневно путовање без хране и воде, поклани су на стратишту у Доњој Градини.

Исто тако је болна истина да је у логору Сајмиште било 88.437 разних и тешких жртава геноцида над Србима, а међу њима је било више од 10.000 са подручја Козаре, са које је иначе страдало и 17.000 жена и 11.260 дјеце млађе од 7 година, синова и кћери Козаре, који никада нису одрасли.

Формирањем Борбене групе "Западна Босна" у мају 1942. године, за непријатељске војне операције са 40.000 војника на ширем реону Козаре и Просаре, цјелокупно похватано српско становништво које није убијено током борби, интернирано је, отјерано је великим дијелом и побијено са заробљеним партизанима и дјелимично евакуисано у Славонију, а логор у Јасеновцу послужио је искључиво као "логор смрти", за масовну ликвидацију, док су остали логори били пролазне станице за упућивање у друге логоре и на присилни рад у Њемачку и у друге, окупиране земље.

Сви непријатељски извјештаји су 20. јула 1942. године обавјештавали "да је подухват на Козари завршен са великим успјехом", да је од 7.947 заробљеника, 1.590 упућено у Њемачку, 2.774 у Норвешку на присилни рад, а заробљеници остали у логору на Сајмишту су масовно умирали од глади, мучења, болести и од туге... Завршетком велике и кржаве непријатељске војне операције, страховите офанзиве свих непријатеља на простору Козара и Просара, када је заробљено више десетина хиљада мушкараца, жена и дјеце свих узраста, интернирани су, отјерани у више логора, а највећим дијелом су као "посебно сумњиви" интернирани у њемачки логор на београдском Сајмишту, у логор смрти.

Према разним изворима података, у логору на Сајмишту је број заробљеника са Козаре био 12.000, неки извори тврде да их је било чак и 18.000, док се у литератури ослањају на сјећања, тај број креће од 12.000 – 14.000 заробљеника.

Већина заробљеника, посебно маса сељачког свијета, заробљеног и дотјераног са Козаре, нашла се изненада далеко од својих кућа, њива, огњишта, мучена неизвјесношћу и црним слутњама о породицама, морена је глађу, жеђу, батинама, па и тровањем, а све у највећим мукама, жалостима, у непреболу.

Према сачуваним историјским изворима, у Прихватни логор "Земун" доведено, дотјерано је укупно 31.972 заробљеника оба пола, свих узраста, апсолутно највише Срба, али и Јевреја, Хрвата, муслимана, Грка, Албанаца и других.

Иако је до сада много чињено и учињено на откривању, утврђивању и обнародовању догођених страхаота српском народу свуда, предлагем одржавање посебне међународне конференције о геноциду у Прихватном логору у Земуну и у "логору смрти" на београдском Сајмишту, са посебним освртом на геноцид у западној Босни, у Босанској

Крајини, на Козари, да се међународно довољно тешко и потпуно осуди вријеме најтежег страдања српског народа на његовим вјековним, али и вјечитим просторима.

У прилог приједлогу за организовање још једне, посебне међународне конференције, иде и чињеница да је логор на Сајмишту био главни њемачки логор на југословенском, а затим и на југоисточном европском простору.

Ова данашња конференција међународног карактера јесте још једно и још једном посебно хуманистичко суђење једном времену, давно завршеном ратном времену, суђење које никада неће бити узалудно, него увијек оправдано и увијек опомена.

Али, не судимо данас само прошлом, тешком и грешном времену, судимо и данашњем времену, много чему и многим у овом времену, дакле, судимо у право вријеме, суђењем које неће бити ни касно, ни чудно, ни узалудно, па вама, великом, часном и хуманистичком скупу, предлажем да ова Конференција упути званични, јавни ХУМАНИСТИЧКИ АПЕЛ, владама, вођама и народу Балкана, да се данашња тешка међунационална питања и проблеми, не би, на штету и жалост свих, претворилаи у нове ратне сукобе, у нове мржње и неслоге, у нове невоље балканске, а опет можда највише Србима.

Наведеним апелом би требало посебно нагласити и позвати све моћне и одговорне у овом времену, да не мисле само географски, историјски и биолошки, него прије и изнад свега хуманистички о потребном и могућем животу са другим људима и народима и са поштовањем једних према другим, са природним и објективним разликама, а све са циљем омогућавања живота једних са другим у трајном миру, у довољној слози и у међусобној сарадњи и на овим просторима Балкана и Европе, гдје Срби спадају и у најстарије и у признате и у познате народе.

Хвала вам свима!

Литература:

Бранко Бокан, "Геноцид над Србима Босанске Крајине", "Европско слово", Београд 1996.

Мр Милан Кољанин, "Њемачки логор на Београдском сајмишту", "Институт за савремену историју Београд 1992.

Проф. Милан Лајшић "Козара, гора судби и усуда", "Нови Глас", Бања Лука, 1990.

ЈАНКО ВЕЛИМИРОВИЋ ЖЕЉКО ВУЈАДИНОВИЋ

КОЗАРА 1942. И КУРТ ВАЛДХАЈМ

Курт Валдхајм (Kurt Josef Waldheim, 1918–2007) остварио је „најневероватнију биографију“, својевремено је написао новинар Данко Р. Васовић (рођен 1952), аутор филма *Валдхајм – скривено зло*. „У истом човјеку“, према Васовићу, „стопиле су се личности официра Абвера, носиоца гвозденог крста, ратног злочинца са А листе УН, а са друге стране „шампиона мира“ – генералног секретара УН и предсједника Аустрије“. Контраверзе око Валдхајмове биографије јавно су се исказале на заласку његове блиставе дипломатске каријере. Године 1986, у вези са кандидатуром за предсједника Аустрије, обнародована су сазнања да је припадао јединици *Wermachta* која је починила злочине над српским цивилима током операције „Западна Босна“ (10. јун–15. јул 1942), неформално познатије као „Битка на Козари“ или „Козарска офанзива“. Валдхајмово „разумљиво“ порицање учешћа у тим збивањима интензивирало је занимања за њих и у свјетским оквирима.

Васовић је у вези са својим истраживањима објавио књигу *Waldheim, jedna karijera*, („Младост“, Београд, 1988) и више текстова (фелтон - *Курт Валдхајм – агент КГБ*, „Вечерње новости“, 9–17. септембар 2004, у последње вријеме појавило се и више текстова на интернету), а круна истраживачког рада је поменути филм (2010), чији је био сценариста и режисер. На основу истраживачког рада извео је закључак да се ради о прворазредној обавјештајној афери у коју су били укључени КГБ (чији је, како Васовић тврди, Валдхајм био сарадник), ЦИА, југословенска а вјероватно и друге обавјештајне службе. Управо зато, за сваког озбиљног истраживача Валдхајмове биографије, трагање за тим, углавном недоступним документима архива и обавјештајних служби и строга провјера њихове аутентичности и вјеродостојности, представља и даље императив.

Валдхајмова биографија јесте необична. Укратко, рођен је у покрајини Доњој Аустрији, мјесту Санкт Андре-Вердерн, близу Беча, 21. децембра 1918. године. Његов отац, поријеклом Чех, после распада Аустроугарске монархије (а те исте године и Курт је рођен) промијенио је презиме Вацлавик (Waclavik) у њемачко Валдхајм. После аншлуса Аустрије 1938, Курт је приступио Национал-социјалистичкој студентској лиги Њемачке (NSDStB), а убрзо је постао добровољац „јуришних“ (SA) јединица. Током Другог свјетског рата био је официр за везу у 5. италијанској алпској дивизији „Пустерија“ (април–мај 1942), официр за везу у Kampfgruppe West (Босна, љето 1942), официр за везу 9. њемачке армије (љето 1942), официр у штабу групе армија „Југ“ (Heeresgruppe Süd) на територији Грчке (јул–октобар 1943), официр у штабу групе армија „Е“ (Heeresgruppe E) у чину оберлајтнанта (октобар 1943–фебруар 1945). За војне заслуге одликован је Гвозденим крстом 2. класе, медаљом за зимску кампању на Источном фронту 1941/42, док га је поглавник НДХ Анте Павелић одликовао медаљом („колајном“) круне краља Звонимира, која је била „видљиви знак одликовања за заслуге у миру или рату, стечене за хрватски народ и НДХ“.

Валдхајм је, поред војних активности и обавеза, у Бечу завршио Дипломатско конзуларну академију и докторирао из области правних наука (1945). Од 1945. запосленик је Министарства спољних послова Аустрије. Члан је аустријских делегација на постратним међународним преговорима у Паризу, Лондону и Москви, затим амбасадор Аустрије у Канади (1956–1960), амбасадор Аустрије при УН (1964–1968), министар спољних послова Аустрије (1968–1970) у конзервативној влади Јозефа Клауса, а затим поново стални представник Аустрије при ОУН. Врхунац дипломатске каријере Валдхајм је достигао као четврти генерални секретар Уједињених нација (1972–1981) и девети предсједник Аустрије (1986–1992).

Током предизборне кампање за предсједника Аустрије (1986) у јавност је избила Валдхајмова нацистичка прошлост. Познато је да га је Југословенска државна комисија непосредно после рата прогласила за ратног злочинца. На основу југословенског досијеа Ф-25572 од 17. новембра 1947, Валдхајм је увршћен на листу ратних злочинца УН. Према овом досијеу, Валдхајм је као обавјештајни официр био члан штаба генерала Александра Лера, команданта њемачке групе армија на југоистоку Европе. У документу се наводи да је Валдхајм учествовао у борбама на Козари у љето 1942, када је око 68 хиљада српских мушкараца, жена и дјеце депортовано у

концентрациони логор Јасеновац у НДХ. Један је из групе њемачких официра које је поглавник Независне Државе Хрватске Анте Павелић одликовао за учешће на Козари 1942.

Валдхајм је на све начине покушавао да докаже да је био само војник и да није одговоран за ратне злочине над српским и јеврејским цивилима. Због отворене афере међународних размјера, аустријска влада је оформила међународну комисију историчара и наложила јој да испита Валдхајмов живот између 1938. и 1945. године. Комисија није пронашла доказе о Валдхајмовом личном учешћу у злочинима за које је оптуживан, иако је сматрала да је морао знати за њих, што је он такође негирао. Симон Визентал је на то изјавио да је Валдхајм био од Солуна удаљен око осам километара, у вријеме када је током неколико недјеља јеврејска заједница, која је представљала трећину тамошњег становништва, депортована у Аушвиц. Комисија је, ипак, закључила (фебруар 1988) да Валдхајм, са скоро никаквим утицајем на нивоу групе армија, није могао спријечити злочине у Југославији и Грчкој, чак и да је знао за њих.

И поред налаза комисије, Вашингтон и Лондон су Валдхајма и његову супругу ставили на листу особа којима је забрањен улазак у САД и Велику Британију. Колико је познато, та одлука никада није повучена. Иако је његово име било на листи ратних злочинаца УН, и мада су за његову ратну прошлост знали и СССР и САД и Велика Британија и Југославија, оснивачи Уједињених нација, он је ипак у два мандата био уважени генерални секретар свјетске организације. Утицај СССР наводи се као једно од образложења те ситуације, уз напомену да је одређену улогу имао и тада актуелни високи југословенски функционер Лазар Мојсов (1977–1978. предсједник Генералне скупштине УН) који је био близак совјетским обавјештајним службама. Израелске власти и међународне јеврејске организације оптуживале су Валдхајма да је због антисемитизма био наклоњен Арапима у израелско-арапским сукобима и – уопште, кризама на Блиском истоку током његовог мандата генералног секретара УН.

Након завршетка мандата, Валдхајм се није опет кандидовао за предсједника Аустрије. Умро је у Бечу 14. јуна 2007, од срчане инсуфицијенције. На сахрани, у говору у катедрали Светог Стефана, аустријски савезни предсједник Хајнц Фишер истакао је Валдхајмов допринос решавању свјетских криза и јачању свјетског мира, нагласивши да је неправедно оптужен за ратне злочине. На Валдхајмов лични захтјев, сахрани нису присуствовали шефови страних држава.

Управо су напори да се преиспита Валдхајмова ратна прошлост, усмјерили пажњу на злочине јединица НДХ и *Wehrmachta* над српским цивилима на Козари 1942. године, што је био и фокус Васовићевог истраживања. Без обзира на Васовићеву упорност да докаже Валдхајмово учешће у операцији Западна Босна, Валдхајм је од открића његове нацистичке прошлости и учешћа у операцијама на Балкану, упорно порицао да је на било који начин учествовао у борбама на Козари 1942. године. Притиснут доказима, у интервјуу од 28. марта 1986. године, Валдхајм је признао да је био на Козари, али је своју изјаву одмах демантовао. Историчар Robert Herzstein из Јужне Каролине (САД) и Свјетски јеврејски Конгрес – с друге стране – укључили су се у ове процесе и демантовали су Валдхајмове тврдње.

Валдхајм је тврдио да се у вријеме борби на Козари налазио у Пљевљима на дужности преводиоца при италијанској дивизији „Pusteria“. Међутим, професор Herzstein је пронашао документа из којих се може закључити да је италијанска дивизија „Pusteria“ расформирана крајем маја 1942. године док се покољ на Козари, у коме су убијене и депортоване десетине хиљаде цивила и припадника НОВЈ, одиграо у јуну и у јулу исте године. Elan Stajnborg и Eli Rosenbaum, руководиоци Свјетског јеврејског конгреса, објавили су 25. марта 1986. године да њихова организација располаже документима која доказују да Валдхајм није био, како је тврдио, преводилац и обичан војник у Другом свјетском рату, већ обавјештајни официр вишег ранга - директно подређен Генералштабу њемачке Групе армија „Е“. Они су пронашли доказе да је Валдхајм био официр повјерљивих специјалних задатака и да је судбина талаца и цивилног становништва често била у његовим рукама. Свјетски јеврејски конгрес је своје тврдње заснивао на заплијењеним тајним нацистичким документима које је лично потписивао Валдхајм у операцијама чишћења средином 1942. године у западној Босни. У једном од тих докумената Валдхајм извјештава да су „Нијемци изгубили 71 војника и убили око пет хиљада партизана“, а у другом јавља да су од 9. до 23. јула 1942. године „погинула 33 њемачка војника, убијено 1.626 партизана и заробљено више од 9.000 противника, а 431 особа је стријељана за одмазду“.¹

Крајем октобра 1985. године Валдхајм је министру правосуђа САД Едвину Месеу признао да је био умијешан у операцију Козара. Ово

¹ Danko R. Vasović, *Waldheim, jedna karijera*, „Mladost“, Beograd, 1988, стр. 134.

Валдхајмово признање, имало је посебан значај, јер је, притиснут доказима, коначно признао да је учествовао у збивањима (из којих се масакри не могу искључити) на Козари 1942. године.

Васовић је о Валдхајмовом признању обавијестио познатог историчара Другог свјетског рата, др Душана Пленчу, који је том приликом изјавио:

„Не могу да поверујем да је Валдхајм признао да је био на Козари. Па, то је легитимација монструма, ратног злочинца чија недела оптужује 23.853 малишана, јер су им украдене бакине приче, радости живљења. То је за мене ужасан злочин, не само због физичке смрти хиљада козарачке деце, колико због перверзног односа људождера према немоћнима. Поред осталог тврдим да људска памет не зна за такве мазохистичке бестијалности какве су показали немачко-ушашки мастодонти у операцији Козара. Да подсетим на неке од њих. Мастодонти су свој злочин, вођен помраченим умом крволока, окончали „поклоном живота“: хиљадама деце од 3 до 10 година пошто су их са „ортодоксних заблуда“ превели под окриље Свете столице и, обучене у црне ушашке одоре, послали н концентрационе логоре (семеништа) да пред распећем доживотно моле „Свемогућег“ за опрост греха својим оцеубицама и за дуг живот злочинца Павелића. Козара и њен највиши врх Лисина досежу 978 метара – али он је небодер наше историје, трагедије и поноса. Она је необорив доказ нацистичког злочина у којем без резерве учествује и Курт Валдхајм. Операција Козара је оптужба 6.179 убијених жена, девојака, старица ... То су сведочанства преко 60.000 прогнаних са својих огњишта и депортованих у фабрике смрти. Козара је „пјесма неиспјевана“ – како рече песник – гдје су најбољи (1.700 партизана) „дали вечној ноћи дан својих очију ... да би мртви све мање били мртви...“²

Васовић је током истраживачког рада у више филмова препознао њемачког новинара Курта Нехера који је пратио операцију на Козари. У филму опширно цитира један Нехеров документ, чије дијелове наводи и у књизи:

„Између Саве, Уне и Врбаса налази се Козара – циновско прашумско подручје – испресецана дубоким клисурама и окружена мочварним низијама неукроћених река. Тамо је била сабијена „права народноослободилачка војска“, како се називао скуп балканских номадских разбојника и убица, у очекивању

² Исто, стр. 135.

напада, који ће их разбити... Ове беле светлеће ракете прошиштале су изнад наших глава и онда се изненада проломилa ватра ... Кроз високу траву и густо жбуње први талас нападача привукао се положајима до на 5 метара. Слободни стрелци (партизани – Д. В.) грчевито се хватају за митраљеске цеви, пре него што су могли и метак да опале, и дозвољавају да од оружја које штекће, а иза којег се налази млади Хрват задригао од животне пожуде и ратоборности, буду раскомадани и раскидани...

До пола пет часова изјутра неизговорена команда тера жене и људе на огњена ждрела митраљеза. У свануће ми вршимо напад. И нагло, са првим зраком новог дана, нестала је, и била почишћена, ужасна сабласт. Из даљине риче још само стока коју повратници опет терају у шуме Козаре. Покушај банди да се пробије је осујећен. На бодљикавим жицама, испред нас, висе 127 погинулих непријатеља и леже крути и укочени у нашим линијама. Остатак црвених, 20–50 војника се предао.

И они су по наређењу генерала Штала погубљени. „Ко се бори с оружјем у руци, или ко се ухвати са оружјем, биће стрељан; исто тако поступаће се с лицима којима се може доказати да су се приликом операција борили против немачке или хрватске војске, односно пружали помоћ...“

Нехеров опис партизанских покушаја пробоја из обруча, иако у много чему претјеран и са доста драмских елемената, одсликава дио атмосфере током битке на Козари:

„Сада отпочиње оно најстрашније што свакоме од нас леди крв у жилама када први пут чује о томе. Једна жена дуго и јако узвикује позив на јуриш, а затим стотине живих лешева прихвата њен борбени поклич: мушкарци, жене и деца животињском упорношћу насрћу на наше положаје. Урлик масе подсећа на урлик ванземаљских бића који, у борби за голи живот, попут чопора крволочних звери, покушавају да се пробију кроз обруч људи и ратне технике. Чини нам се да присуствујемо насртају праве људске хорде са почетка људске заједнице. Мушкарци надиру у таласима, спремни на самоуништење, не размишљају ни о чему...“³

Васовић се позива на амерички лист „Вашингтон пост“ („Washington Post“) од 5. новембра 1988. године, према којем „заплењени нацистички документи показују да је војна јединица у којој је служио Курт

³ Исто, стр. 138.

Валдхајм директно одговорна“ за масовну депортацију југословенских недужних грађана („цивила“) у концентрационе логоре 1942. године. Према писању овог америчког листа, документи који се налазе у Националном архиву у Вашингтону показују да је „интендант Борбене групе Wehrmachta „Западна Босна“ одговоран за оснивање пунктова за прикупљање затвореника“ и њихово пребацивање у логоре: „Документи показују да је ово интендантско одељење одговорно за депортацију око 68.000 цивила“. Амерички дневник подвлачи да су многи цивили „умрли у дугим маршевима до концентрационих логора, док је хиљаде малишана помрло од глади и болести у специјалним логорима за децу“. Документи у Архиву Хрватске, „фонду НДХ“, такође освјетљавају ратну прошлост официра Wehrmachta, па и поручника Курта Валдхајма.⁴

Васовић даље у својој књизи наводи:

„Валдхајм (је) своју ратну биографију у Југославији започео доста наивном дужношћу – положајем „шефа 5. групе ДВК“ (преводаца) Wehrmachta при штабу италијанске дивизије „Pusteria“ која расформирана крајем маја 1942. године. Валдхајм је, већ 30. маја 1942. године стигао у Бањалуку и ставио се на расположење Оперативном штабу Западна Босна. Према евиденцији Високе армијске команде 12 од 30. јуна 1942. године, која се чува у Савезном њемачком архиву у Фрајбургу, под ознаком РХ 20-12/20, Валдхајм је заведен под редним бројем 25 пописника (ранга) официра Борбене групе Западна Босна.

У наредби „Смернице за операције“ Stahl, 4. јуна, под лозинком „Снабдевање“, наређује команданту позадине Оперативног штаба (I-б). капетану Плумеу да уреди места за прикупљање заробљеника („код сваке здружене јединице“) и придодао га "као саветодавног органа хрватским инстанцама“. Осим тога капетану Плумеу имала се „јавити за тамошње располагање“ војна жандармерија („један официр и 20 војника“). Ађутант капетана Плумеа, и једини други официр у одељењу I-б. био је поручник Валдхајм.

На дужности у Оперативном штабу Западна Босна, а у својству позадинског (интендантског) официра, поручник Валдхајм је, поред материјалног снабдевања оперативних трупа (у чији је

⁴ Исто, стр. 140–141.

домен спадала и пљачка – конфискација – покретне и непокретне имовине народа Козаре, био „надлежан за транспортовање лица у концентрационе логоре Јасеновац и Земун“.

Шта се догодило са тим заробљеницима, међу којима је било 3.000 жена и деце, то, узгред спомиње записник са једног „Саветовања начелника“: „Операција Козара – Просара завршена је великим успехом. Од 7.947 заробљеника, 1.500 биће упућено у Немачку, а 2.774 у Норвешку“. Као присилни радници.⁵

Транспорти Козарчана били су увек по наређењу Оперативног штаба „Борбене групе западна Босна“. Одељење I-б, поручника Валдхајма је, према информацији „Stell V Militärattache“. Nr.89 *било надређено* [примј. ауторâ] хрватској цивилној управи, као наредбодавни орган за ангажовање војне жандармерије или зато што је одељење било надлежно за уређење и снабдевање логора за заробљенике.

У току ратних операција на Козари, када је надмоћним немачким и усташко-домобранским снагама пошло за руком да овладају знатним простором којег су раније контролисали партизани, Курт Валдхајм је према информацији „Stell V Militärattache“ О. Nr. 89-2/42 од 16. јула 1942. године постављен за помоћника команданта места Костајница („Kwartiermeister) капетана Плумеа. Неоспорно, помоћник команданта места немачких окупационих трупа, пре свега је био „одговоран за успостављање реда и мера без милости на за узетом подручју...

Веома одговоран и ревностан поручник Валдхајм креће се од маја до септембра 1942. године целим немачко-усташким оперативним подручјем у западној Босни. Најдуже борави у Костајници, Приједору (код мајора Путлитца - команданта истоименог немачког гарнизона), Новској, Дервенти, Старој Градишки и Босанском Новом – управо у оним местима где су подизани сабирни или прихватни логори за недужне заточенике Козаре.

Валдхајм је присутан и на градилиштима саобраћајних комуникација (моста у Костајници, жељезничке пруге Бањалука – Загреб, цесте Приједор – Бањалука) где „живот робова новог наци-фашистичког европског поретка вреди управо онолико колико и досадне мухезунзаре пред носом нервозног боса“ – пише познати италијански књижевник Малапарте.“⁶

⁵ Исто, стр. 147–148.

⁶ Исто, стр. 148–149.

Један од најважнијих доказа за учешће Валдхајма на Козари Васовић је нашао у документима НДХ о одликовању њемачких и хрватских официра за учешће у операцији „Западна Босна“. У загребачком „Вјеснику“ од 6. марта 1986. године цитиран је указ о одликовањима који је 9. септембра 1942. године потписао министар хрватског домобранства, доглавник и војсковођа НДХ, витез Славко Кватерник:

„Поглавник Независне Државе Хрватске својом одредбом број ОЦ. 83 ЗВ(онимира) кол(ајна) – 1942. на мој приједлог подијелио је сребрну колајну краља Звонимира са хрстовим гранчицама за храбро држање у борбама против побуњеника у западној Босни у прољећу и љету 1942...“ На попису одликованих на трећем мјесту, стоји: „Валдхајм Курт, лајтнант - Führungsstab Westbosnien (Оперативни штаб Западна Босна) (Тек. бр. 816-Зв. Кол-1942).

Нацистички генерал-мајор Stahl, чији је штаб био стациониран у западној Босни, упутио је 6. коловоза 1942. године службени допис Kascheu Siegfriedu, посланику и опуномоћеном министру Трећег Рајха у НДХ, приложивши уз њега и „листу број 3“, заправо списак особа предложених за највиша усташка одликовања ...“ У Павелићеву уреду за одликовања овај предлог је заведен под бројем 1218 - заједно са још 12 особа – десеторицом њемачких и двојицом усташких официра.

Валдхајм је добио то одликовање као штабски официр („leutnant“) Оперативне групе „Führungsstab Westbosnien.“⁷

Истражујући расположиве документе, Васовић је указао на процедуру која је претходила одликовању успостављајући директну везу резултата њемачко-усташке офанзиве на Козару и заслуга самог Валдхајма:

На договору у Београду од 13. до 15. јула 1942. године између опуномоћеног њемачког генерала у НДХ Glaise Horstanaua von Edmunda са генералом Paulom Vademom, главнокомандујућим генералом у Србији и представником Борбене групе западна Босна, одлучено је да се учесницима офанзиве на Козари додељују одликовања на следећи начин: „... сви предлози за одликовања НДХ припадника јединица, штабова и тако даље, који су подређени командујућем генералу иду преко његовог уреда (тај ће Валдхајма и предложити за одликовање, то јест похвалити пред свим јединицама као што прописују правила) а уред их даље спроводи преко њемачког генерала у Загреб. Glaise је

⁷ Исто, стр. 152-153

замољен да предлоге који му се не чине оправданим једноставно прецрта, а њему се препушта и одређивање степена и врсте одликовања. При томе се примећује да се за учеснике у ефективним борбама као за водство предност даје „тролисту“, пред „Звонимиром...“

Према томе, из документа је видљиво да је Валдхајм предложен за одликовање 22. јула 1942. године односно у време док се налазио у немачком ратном штабу у западној Босни. На истом документу оних којима је „поглавник НДХ поделио сребрну колајну налазе се и имена њемачких официра Gerharda Steinkopfa, Friedricha Bleidstela, dr Kurta Engelberga, Lorenz Apolda, Hans Eulitiza, dr Wilhelm Appela, dr Withelma Bollea, Erwina Skobovsky и Alfreda Richtera као и двојице „Усташких часника“ Нариде Веселиновића и Стјепана Миличића.

У Архиву Хрватске је и документ означен сигнатуром Wehrmachta број 1228 из кога се види да је особа заведена под бројем 916, односно Курт Валдхајм, одликован поменутиим највишим усташким одликовањем. Из овог документа произилази да се углавном ради о одликованим нацистичким припадницима Wehrmachtovih јединица које су у то време деловале на подручју Козаре. Међу њима је највише одликованих из Stahlvogog штаба, али било је и оних који су припадали подређеном 734. ловачком пуку, ударној немачкој снази у операцијама одмазде на Козари.

Из докумената о одликовању јасно је, дакле, да је Валдхајм припадао „Führungsstabu Westbosnien, - руководећем штабу операције на Козари.

И официри „Борбене групе Borowski били су одликовани истим орденом као и Курт Валдхајм. („Борбена група Borowski“ била је упућена у помоћ генералу Stahlu и она је довршила масакр недужног становништва Козаре). Чињеница је да су старешине „Борбене групе Borowski“ добијали висока одликовања још за време борбе, односно спровођења масовног злочина. „Борбена група Borowski“ кренула је у напад 21. јула 1942. године. Први су добили „Круну Звонимира“ 19. јула, а наредни 24. јула 1942. године. Злочин је, дакле, одмах, признан као заслужни чин нацистичке доктрине.

„Сребрну колајну краља Звонимира са храстовим гранчицама“ за „храбро држање у борбама против побуњеника у западној Босни у пролеће и лето 1942“ добио је и *Lorenz Apold, један од руководиоца војнообавештајног центра Abvera у Бањалуци*, који ће после офанзиве на Козари добити задатак да са посебно увежбаним командосима

открије седиште Врховног штаба НОВ и ПОЈ и његовог команданта Јосипа Броза Тита. На саслушању после рата, Apold је изјавио:

„Радио сам на организовању обавештајне службе, пре и у току офанзиве на Козари ... Одмах по уласку наших моторизованих јединица у Приједор, 10. јуна 1942. године, отишао сам лично у тај град и остао неколико дана проналазећи погодна лица – агенте и доушнике“.

За изузетан допринос у операцијама на Козари Apold Logenz је од Поглавника квислиншко-уштакше НДХ добио исти орден као и Курт Валдхајм. На списку одликованих име лајтнанта Курта Валдхајма налазило се на трећем, а Logenza Apolda на шестом месту, а на седмом и деветом месту, уписана су имена официра „Борбене групе Bogowski“.

О томе да Сребрна колајна краља Звонимира није рутински орден – како то тврди Курт Валдхајм – речито илуструју и законске одредбе од 27. децембра 1941. године, објављене у „Народним новинама“ број 98 од 30. априла 1942. године:

„Законска одредба о оснотку реда и колајне круне краља Звонимира ...

Чл. 3. Овим редом односно колајном одликује Поглавник домаће и стране особе за заслуге, стечене у миру или у рату за хрватски народ и Независну Државу Хрватску.

Чл. 4. Одликовање реда круне краља Звонимира долазе међу одликовања свих хрватских редова истога ступња на друго мјесто, а колајна круна краља Звонимира иза задњег ступња овог реда ...

Чл. 9. Ред односно колајну додељује Поглавник повељом ...“

Током другог светског рата Независна Држава Хрватска је знатно повећала врсте одликовања и њихове рангове, па ће Жупанство при Поглавнику – Уред за одликовања јула 1943. године (годину дана после битке на Козари) расписати „Окружницу број 35 – 1943. о редоследу хрватских одликовања“. Овим законским прописима биће знатно измењен ранг и повод додељивања одличја „краља Звонимира“. Круне и колајне одликовања краља Звонимира разврстане су у више „ступњева“ - од „велереда с Даницом и хрстовим гранчицама“, преко „реда круне краља Звонимира I ступња са звијездом и хрстовим гранчицама“ до „реда круне краља Звонимира I ступња са

звјездом“ („Закон о оснивању реда круне краља Звонимира, број CDLXII-2166-1943).

С обзиром да је усташки поглавник Анте Павелић делио, путем одликовања, „дужна признања“ немачким, домобранским и усташким официрима због њиховог „храброг држања у борби против побуњеника“ у лето 1942. године *Курт Валдхајм је, дакле, добио сребрну колајну круне краља Звонимира са храстовим гранчицама која се додељивала лицима „За највише заслуге“*. На Козари, то је била изузетна бруталност, а само мали број од 70.000 фашистичких војника имао је привилегију да се толико истакне као 916. официр *Wermachta*, Курт Валдхајм, члан командног састава „*Kampfgruppe Westbosnien*“, данашњи председник Аустрије [у *вријеме писања књиге*“ - прим. *приређивача*].

- Чињеница да је као поручник Курт Валдхајм „заслужио“ сребрну колајну само за месец дана колико је трајала операција Козара све објашњава, говори да је на крви деце, жена и партизана стечена - каже Душан Пленча... - Тај исти орден Звонимира са храстовим гранчицама (који су добијали странци) могли су изузетно и други да заслуже истакнути амбасадори, на пример, али за то су биле потребне бар две године. Валдхајму је за то требало тридесетак дана. ...

Признање заслужнима за смиривање „побуњеничке зоне без милости“ (масовним злочиним), за „храбро држање у борбама против одметника“, за „темељито чишћење босанских села“ (спаљивање кућа и пљачку имовине) и за „обнову реда и духа усташтва и националсоцијализма“, праћена су невиђеном халабуком пропаганде и јавним манифестацијама које су трајале пуних месец дана.

У светлости тих чињеница смешним се чине Валдхајмови покушаји минимизирања одликовања и славља којим је био обасут лета 1942. године у Костајници, а рекао је: „колајну краља Звонимира са храстовим гранчицама никад нисам примио“!⁸

Трагајући за доказима, Васовић је велику пажњу посветио и видео материјалу НДХ који се неистражен налазио похрањен у архивима. Према документарном филму, Анте Павелић је 7. августа 1942, приликом посјете сјеверозападној Босни, поред осталих, одликовао и Курта Валдхајма:

⁸ Исто, стр. 154–155.

“Павелић, у пратњи највише усташке свите и 'службене делегације' Wehrmachta коју предводи пуковник Kasche, крећу у посету „рововима западне Босне, гдје су, колико јуче, замукле трубе победе хрватског и њемачког оружја. Поглавников влак стигао је у Костајницу нешто прије 6 сати“ (7. августа 1942. године – Д.В.) – пише „Хрватски народ“ број IV 497 од 8. августа 1942. „Поглавнику предаје пријавак сам генерал витез Stahl. Уз њега су сви његови часници ...“

У Костајници, Павелић врши смотру и неких јединица Wehrmachta, а затим прилази „предњачкој групи од 25 њемачких и домобранских часника“ и једном по једном лично уручује одличја НДХ. Одликованим се обратио сам Анте Павелић:

„Молим вас да носите овај знак као успомену борбе њемачких и хрватских војника за Њемачку и Хрватску и за бољу будућност цијеле Европе... Молим вас, поздравите ваше обитељи и вашу дјецу, у моје име и у име хрватског народа. Нека ваша дјеца чувају успомене на вас и ваша дјела.“⁹

Према писању листа „Хрватски народ“ број 520 од 8. септембра 1942. године, генерал Stahl је пресекао врпцу „пустио мост у промет и одржао „величанствен“ говор, истичући да не заборавља да је „као млад поручник Аустро-Угарске војске омрзнуо словенске варваре...“¹⁰

Васовић је истраживао и Валдхајмову улогу у прогону Јевреја и наводи да је „само у периоду од 1. априла до 1. октобра 1942. године, односно у време за које Курт Валдхајм тврди да је био у Босни („операција Козара“), из Босне је депортовано 6.729 Јевреја у концлагоре Трећег Рајха. У Босни су нацисти од 14.000 погубили око 12.000 Јевреја, од чега у злогласном логору у Аушвицу 11.000 особа.“¹¹

Амерички историчар Robert Herzstein сматра да је улога Курта Валдхајма у бици на Козари кључ за дешифровање његове кривице. Тврдњу заснива на чињеници да је у операцији Козара Валдхајм био у штабу генерала Stahla:

„Његова улога је у овој бици веома значајна, јер је учествовао у депортовању људи, жена и деце у логоре. За своје заслуге у бици на

⁹ Исто, стр. 155.

¹⁰ Исто, стр. 156.

¹¹ Исто, стр. 157.

Козари Валдхајм је и добио високо Павелићево признање, усташку круну краља Звонимира. Ту се као веома занимљив и значајан човек појављује и Оскар Турина, доктор, и Павелићев опуномоћеник у штабу генерала Stahla, јер је Турина био једини цивил у штабу у коме је било 29 немачких и пет усташких официра. Многе индиције указују на то да је Валдхајма за усташко одликовање предложио баш др Оскар Турина, а чињеница је да је основни задатак Оскара Турине било депортовање заробљених партизана и цивилног становништва у логоре.

Тако је амерички професор Herzstein нашао очигледну везу између Курта Валдхајма и транспорта Козарчана.

– Турина је предложио Курта Валдхајма за одликовање не у време оружаних борби на Козари, већ 22. јула 1942. непосредно после *масовног* депортовања становништва у логоре.

– То је веома занимљиво и свакако захтева додатна истраживања, рекао сам. Мени је Курт Валдхајм најпре рекао да нема веза ни са битком на Сутјесци, ни на Козари. Онда ми је касније рекао да је ипак био на Козари, за Сутјеску је остало да никада није ни био, али је касније поново негирао да је био на Козари.¹²

У вријеме истраживачког рада и доказивања Валдхајмове одговорности за злочине на Козари, Васовић је био предметом изузетне медијске пажње, пошто се радило о судбини уваженог високопозиционираног политичара, а у то вријеме аустријског предсједника. Објављивање копије једног телеграма у њемачком магазину „Spiegel“ (а касније је службено констатовано да се ради о фалсификату) скренуло је пажњу на мотиве оваквог поступка умјесто на утврђивање Валдхајмове улоге и одговорности за депортације и злочине. Васовић тврди да је конце вукао преко својих сарадника и савезне Удбе тадашњи југословенски министар иностраних послова Будимир Лончар, те да је тако СФРЈ спасила Валдхајма одговорности. Павелићево одликовање Валдхајму засјеђено је „фалсификованим“ документом.

Иако суочен са искушењима и препрекама које је прошао током истраживања и објављивања публикација (1986 – Норвешка и 1988 – СФРЈ), Васовић није одустајао, већ је наставио са започетим послом,

¹² Исто, стр. 206

те је јавности 2010. године понудио документарни филм: *Waldheim, The Hidden Evil (Валдхајм – скривено зло)*.

Васовићево филмско остварење добило је специјалну награду у званичној конкуренцији првог Њујоршког филмског фестивала 2010. године, а извршна директорка Музеја холокауста у Мајамију Sharon Nogowitz уврстила га је у сталну поставку филмова који се приказују посјетиоцима. "Срећни смо што можемо да додамо филм Данка Васовића нашој колекцији, охрабриваћемо све наше посјетиоце који посјећују Музеј холокауста у Мајами Бичу у Флориди да погледају филм *Валдхајм - Скривено зло*. Лично сам знала да је Валдхајм био умијешан у ратне злочине, али нисам знала за детаље злочина у Јасеновцу које је Васовић тако педантно истражио", додала је S. Horowitz.

На 8. међународној конференцији о холокаусту, која је од 18. до 21. јуна 2012. године одржана у Меморијалном комплексу „Јад Вашем“ у Јерусалиму, филм је прихваћен као „ново откриће непознате историјске чињенице“ о томе да је бивши генерални секретар УН и председник Аустрије Курт Валдхајм одговоран за ратне злочине на Козари и у логору Јасеновац. Координаторка „Јад Вашема“ Mimi Ash у 66. броју истоименог часописа написала је да су „шокантни и узнемирујући призори Васовићевог филма, који је доказао Валдхајмову директну умијешаност у нацистичке злочине у Хрватској”.¹³

Упорност и борба за истину за свакога би требало да буду идеја водила у истраживачком раду. Колико је то важно може се сагледати из често искривљене интерпретације догађаја, свјесно или несвјесно, као што је и податак објављен у књизи Jacka Saltmana, *Kurt Waldheim – A Case to Answer?* гдје се наводи да је „68.000 хрватских партизана и цивила погинуло у борби или у концентрационим логорима гдје су упућени након заробљавања.“¹⁴

¹³ Mimi Ash, *Spotlight: Rare Cinematic Representations of Jewish Communities*, Yad Vashem – Quarterly Magazine, Vol. 66, Tamuz 5772, Jerusalem, July 2012

¹⁴ *During the 45-day Kozara campaign of June/July 1942, when 25,000 Axis troops swept through the mountains, capturing and killing, more than 130 villages were put to the torch. It is estimated that a total of 68,000 Croats - partisans and civilians - died in battle or in the concentration camps to which they were sent after capture*, Jack Saltman, *Kurt Waldheim – A Case to Answer?*, Robson Books, London 1988., стр. 20.

„Случај Валдхајм“ тако је постао једна од највећих енигми 20. вијека, још нерасвијетљених. Актуелизовало је занимање за Валдхајмову прошлост у вези са високим положајима које је заузимао у аустријској и свјетској дипломатији послје Другог свјетског рата. Разумљиво је што су за то питање у ери Хладног рата биле заинтересоване, поред осталих, и тада најмоћније земље свијета и њихове обавјештајне и безбједносне службе. Потпуно разрјешење „случаја Валдхајм“ претпоставља приступ до сада недоступним документима, односно исцрпна и ранијим предрасудама неоптерећена истраживања.

Досадашње проучавање тог питања расвијетлило је не само поједине дијелове Валдхајмове биографије, већ и ситуације, догађаје и процесе у којима је Валдхајм учествовао. Офанзива јединица *Wermachta* и НДХ на Козару у љето 1942. једна је од најзначајнијих епизода које се могу довести у везу са активностима Курта Валдхајма у Другом свјетском рату. Истраживање тих активности резултирало је новим сазнањима о самој Козарској епопеји. Посебно се истиче уплетеност њемачке команде (укључујући и Курта Валдхајма) током офанзиве на Козару у депортацији српских цивила свих узраста и оба пола у концентрационе логоре Јасеновац и Јастребарско. Указивање на та сазнања основна је намјена овог рада.

БИЉАНА ЖИВКОВИЋ

ОПЕРАЦИЈА ЧИШЋЕЊА ЗАПАДНЕ БОСНЕ

**(Седамдесет година од козарске офанзиве и злочина геноцида НДХ
на Козари и Поткозарју)**

Непријатељска офанзива на Козари сатрла је скоро све српско што се по земљи креће. Започела је 10. јуна 1942. и по војној стратегији подсећа на „Олују” и „Бљесак”. Крваву офанзиву водиле су немачко-хрватско-усташко-домобранске, до зуба наоружане, јединице. У историји је остала упамћена као операција „чишћење у Западној Босни”. А Западну Босну, зна се, очистили су од Срба.

На саветовању у Солуну 20. маја 1942. заступник команданта немачких оружаних снага на Југоистоку генерал Валтер Кунце, на основу извештаја начелника Штаба борбене групе „Бадер” генералштабног потпуковника Вернера Фаферота, оценио је да на Козари има више од 3.000 наоружаних партизана. Према Хитлеровим Привременим смерницама од 12. и Бечке конференције од 24. априла 1941. Козара с Поткозарјем нашла се у немачкој окупационој зони. Штаб немачке 718. дивизије био је смештен у Бањој Луци, а њени делови размештени су били у Сарајеву, Зворнику, Сремској Митровици, Славонском Броду, Загребу. Немачка артиљерија је била смештена у Сарајеву и Загребу. Рудник Љубију посебно је чувало око 900 Немаца из 923. Ландершицен батаљона. Партизанска одлука о оружаном акцији, што је званични почетак устанка, донета је 27. јула 1941. у Орловцима, код Приједора. Вулкан се провалио читавом Крајином. У августу Козара се орила од пушака и јаука. Штаб домобрана војсковође Славка Кватерника НДХ за Козару, Босанску крајину и Лику ангажује читав домобрански здруг под командом генерала Михајла Лукића. Наређено му је да „уведе ред” у местима

око Грачаца и Бихаћа. Домобрански кнински здруг био је ангажован између Крке и горњег тока Врбаса, а сански здруг из Приједора са Драгутином Румлером за сређивање ситуације између Уне и Саве. Румлер само у извештају од 17. августа 1941. напомиње чак 10 хиљада побијених људи у срезovima: Босански Нови, Приједор, Сански Мост, Босански Петровац, Бања Лука, Вакуф, Јајце... Мртвих је било много више, јер је Румлер писао да су његови кољачи масовно насрнули на народ Козаре и Поткозарја. То кажемо да бисмо се још једном подсетили да козарска Голгота почиње још од 1941. Уједно, то је било и прво „чишћење” терена и масакрирање српског становништва. На самом козарском подручју са градовима Босанска Дубица, Б. Костајница, Б. Нови и Приједор, претежно су живели Срби. У попису становништва из 1931. избројано је 33.687 домаћинстава са 199.289 становника, од тога Срба је било 137.710, муслимана 32.613, Хрвата 25.651, Немаца 1.643, Украјинаца 1.337 и неколико стотина Италијана. Срба је 1941. на ширем подручју Козаре било око 180 хиљада. На Козари су живели сељаци Лијевче поља, Кнешпоља, Дубичке равни...

До краја 1941. у НДХ биле су потписане законске одредбе и наредбе о преласку с једне вере на другу, преким судовима, промени јеврејских презимена и обележавању, како пишу усташе, „жидова и жидовских тврдки“, и „Законска одредба о упућивању непоћудних и погибелних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре”. Средином марта 1941. у згради глинске болнице усташки министар правосуђа др Марко Пук одржао је тајни састанак са водећим усташким главешинама. Ту је донета одлука да се одмах почне са планском ликвидацијом Срба, Јевреја и других „непоћудних елемената”. Усташки министар и опуномоћеник Анте Павелића за унутрашње послове у Новој Градишки др Милован Жарко 1. јуна 1941. претећим речима је говорио о политици усташке НДХ: *„ Ово има бити земља Хрвата и никога другог. И нема те методе, коју ми нећемо као усташе употријебити да начинимо ову земљу хрватском и да је очистимо од Срба.”* Павелићев стожерник, адвокат, Бањалучанин, др Виктор Гутић у Санском Мосту у исто време изјављује: *„ Друмови ће пожељети Србаља, али Србаља више бити неће!”*

После извршених припрема, немачке снаге су 10. јуна прешле од Бање Луке у напад и брзо освојиле Приједор. Командант Приједорског партизанског одреда био је др Младен Стојановић, Љешњанско-добрљинског Јосип Мажар - Шоша, Босанскодубичког

Бошко Шилеговић, Каранског Жарко Згоњанин, Босанско-костајничког и Баљског одреда Петар Драпшин. За извођење козарске офанзиве, према наређењу немачког команданта на Југоистоку, формирана је Борбена група „Западна Босна”, под будним оком команданта немачке 14. дивизије, коме је било потчињено више од 15.000 немачких и 21.000 усташко-домобранских војника. Борбена група „Западна Босна”, под руководством команданта немачке 714. дивизије генерала Фридриха Штала, била је састављена од 9 немачких пешадијских батаљона, три самостална батаљона 924. Ландесшицен, фолксдојчерски „Виндхорст” и „Принц Еуген”, затим, 6 батерија артиљерије, 202. тенковски и 699. пионирски батаљон, две чете 521. пука за везу, један оклопни воз, пет мађарских речних монитора, око 25 усташко-домобранских батаљона, осам батерија артиљерије, неутврђени број авиона и укупно 40 хиљада војника. Другог дана операције, са свих страна био је затворен обруч око Другог крајишког НОП одреда. Заједно са Крајишким одредом голоруки и уплашени од зверстава усташа, почели су да се повлаче Срби са Козаре. Напуштајући своја згаришта, спас је тражило више од 80 хиљада Срба.

Из Загреба на козараско бојиште стигао је да охрабри „јунаке” поглавник Павелић. Лист „Нова Хрватска” 2. јула 1942. објављује репортажу

„Поглавник међу својим јунацима.” Цитирамо: „Неочекивано објављена је данас вијест у свим хрватским новинама, да је поглавник обишао војне јединице у подручју Козаре, гдје воде дјелатност против партизанских одреда. Вијест је прострујала по читавој држави. Опаљени од сунца млади хрватски војници данима, ноћима проводе у рововима и доприносе у овој борби највећу жртву у одбрани своје домовине у сређивању њезиних унутрашњих прилика.”

Реченице које следе су Хитлерове, у извесном смислу, послужиће како бисмо схватили где су све завршавала деца са Козаре. Више од 40 хиљада деце са Козаре умирало је по усташко-хрватским логорима смрти, а на хиље малишана је оставши без родитеља пребацивано у Немачку као „свежа словенска крв” породицама без деце.

„Најмање што можемо учинити то је да спречимо даљи прилив словенске крви... Зато је наша дужност да истребимо те народе. Мора се развити посебна техника истребљивања. Ако имам снаге да без икакве гриже савести пошаљем у смрт цвет немачке омладине, зар

онда немам право да уништим милионе ове инфериорне расе, која се множи попут гамади. Ја их нећу све поубијати, него спречити да се множе. Зато ћу мужеве раставити од жена. Има више начина да се један народ уништи, систематски, без крви. То ће бити планско уништавање народа. Један од најважнијих задатака немачке политике биће да се свим средствима спречи даљи пораст словенских народа“ – претио је Хитлер.

За војску НДХ такав полигон постала је Козара. Незапамћена битка на Козари трајала је 50 дана. У њој су се истопиле партизанске снаге. Офанзива је донела несагледиву трагедију и нестанак српског народа са тих простора. Сав бес Немци и војска НДХ искаљивали су на беспомоћном народу. Наредба је гласила:

„Све становништво похватати и спровести у сабирне центре. При покушају бјекства без милости употрејибити ватрено оружје. Младе жене и дјевојке, према заповјести Фирера, транспортирати на рад у Њемачку. Старије жене и дјецу отпремити у Јасеновац који може примити неограничени број затвореника.“

Највећа хајка на српско становништво на Козари, каква никада није записана и запамћена, почела је пред крај немачко-ушашке офанзиве. У дневној заповести генерала Штала од 18. јула 1942. дословце је било записано: *„Данашњим даном завршен је подухват Борбене групе 'Западна Босна' на простору Козаре и Просаре. Целокупно становништво опкољеног подручја је исељено, извршено је темељно чишћење простора.“*

Поменутог фашистичког генерала у знак признања за *„ванредне успјехе и побједоносне подухвате“* Анте Павелић је одликовао одмах после офанзиве.

– Највишим одличјем за војничке заслуге поглавник Анте Павелић је 22. српња 1942. одликовао њемачког генерал-мајора Фридриха Штала „Жељезним тролистом Првог ступња“. Том чину су присуствовали доглавник Славко витез Кватреник, министар вањских послова др Младен Лорковић, доглавник постројник др Људевит Шолц, главар главног стожера Хрватског домобранства генерал Владимир витез Лакса и главар Главног стожера војнице пуковник Томислав Сертић. Одликовање је уручено у свечаној Јелачићевој дворани, а текст је читан на два језика, хрватском и њемачком – писало је у листу „Нова Хрватска“.

Сећања козарачких дечака и девојчица

Срби на Козари су ужасно страдали. О томе говоре историјски архиви, докумената, изјаве људи. „... *Талас авиона сипа бомбе. Чује се лелек, врсика жена и деце. Једина мисао била је што дубље у Козару. Према Витловској све више смо наилазили на језиве призоре. Свугђе околу мртви, лешеве људи, жена, деце, побијена и стока. Врућина је, све се распада. Сва околина заудара на трулеж. Из једне шумице чујемо промукло дозивање. У сусрет нам иде један човек. Ране су му пуне црва. Витловска је сва спаљена. Непријатељ је поубијао и рањене људе. Иде једна жена. Застајкује и прегледа мртве, као косовка дјевојка тражи преживјеле...* - записала је у свом дневнику Мира Шиник Станков.

На Козари ништа живо није било поштеђено. Немци и усташе су пажљиво дизали нагњиле букве, митраљирали крошње, претраживали јарке. Данима су ишли у стрељачком строју кроз читаву Козару.

Једног дана – казује Козарчанин Ђуро Иветић – фашисти су нас повели према Босанској Градишци. Усташе су нас малтретирале. Отимали су нам краве које смо од кућа повели због млека. Чим смо прешли на другу страну Саве преузеле су нас логорке усташе. Потом су одвајали децу од мајки. Из моје породице прво су одвели две старије сестре, Петру и Драгињу. Одвојили су нас од родитеља и отели мене, брата Васу и млађе сестре Живку и Мару. Поново су одвајали дечаке од девојчица. Био сам без игде иког свог у групи од преко 600 дечака. Гледали смо свакога дана како усташе кољу.”

Само у општини Босанска Дубица после Другог светског рата регистровано је 6.955 дечака и девојчица без родитеља. Будући да су Срби са Козаре обично имали од петоро до деветоро деце, још поуздано није утврђено колико је малишана побијено. Ако се у концентрационе логоре НДХ, после офанзиве, слило 80 хиљада Козарчана, ипак, не треба посебна математика да би се израчунало колико је српске деце прогутало усташко гротло.

Влатко Димић, тада дечак са Коразе, прича о црним данима.

– Дотјерани смо у сабирни логор Церовљани. На хиљаде нас. Наша породица је имала осам чланова. Мајка Косара, отац Маријан, ми дјеца и наша бака. Прво су нам усташе одвеле оца.

Сви похапшени одрасли мушарци морали су да се скину до појаса и да клекну. Видио сам мог оца како клечи у колони. Прво је бака покушала да му дотури мало хране. Усташе су почеле да вичу на њу и да је туку. Онда је према оцу кренула мајка. Није се освртала на усташке пријетње. Када се одмакла неких 20-так метара један разбјешњени усташа испалио је из аутомата читав рафал на мајку. Пала је као покошена. Лијева страна мајчиног тијела била је сва изрешетана. Посмартали смо, згрожени и ниједи од бола, мајку сву у крви.

Немачке и усташке јединице нису напустиле Козару док је потпуно нису очистиле од српског народа и од остатака партизанских одреда и њихових рањеника.

Масовна депортовања и убијања

Подаци о броју депортоване деце су непоуздани, према писању титоистичке штампе и историјских читанки од 23.858, до 40 хиљада или више, колико данас процењују стручњаци. Брозу није ишло на руку да сатанизује свој хрватски народ, нити усташе, тако да је било уочљиво да у време његовог режима није чак смело да се помене српско име као страдалног народа. У документима је писало да су страдали недужни грађани антифашисти. Чак у извештају Земаљске комисије из 1946. *Злочини у логору Јасеновац*, једва да се помиње српски народ, као страдални, а убијено је, подсећамо, више од 730.000 Срба, 32.000 Јевреја, 80.000 Рома. Од тога 120.000 српских малишана. Чак међу члановима Земаљске комисије нема ни једног Србина. У исказима које су Комисији давале преживеле жртве, логораши, готово да нема Срба. Обично су изјаве узимане од Хрвата, Словенаца и Јевреја. Као да Срби нису масовно убијани у НДХ. Броз је заташкавајући хрватска злодела подржавао геноцид над српским народом. Усташке злочине над Србима вешто је упакивао у „несрпско” страдање, јер је Броз убијену децу, жене, људе, старце подводио под грађане Хрватске. Стога не треба да чуди што се у свету није знало за српски *Аушвиц*.

Непрегледне колоне српског народа лета 1942, иза којих се дизао облак прашине, кретале су се према сабирним логорима у Јасеновцу, Млаки, Јабланцу, Церовљанима крај Дубице, Старој Градишки, Новској, Пакленици, Приједору... Рачуна се да је кроз логор у Старој Градишци прошло најмање у то време 10 хиљада српске деце. Једно од сведочења из Старе Градишке препричала је Иванка Пинтер-Гајер, окружни јавни тужилац, на суђењу ратном злочинцу Андрији

Артуковићу, 14. априла 1986. у Загребу. Догађај у поменутом логору описала је Јордана Фритландер и све што је рекла ушло је у оптужницу против Артуковића. Фридлантерова наводи да су лета 1942. дневно у логор стизали транспорти са преко 5.000 козарских жена и деце, и да је главни у преузимању био Анте Врбан, ратни злочинац. Деца су била заточена с мајкама у „кули смрти”. Грчевито су се држала за мајке. Насилно су одвојена од мајки и стављена на ливаду преко ноћи. По наређењу злогласног Врбана, сутрадан су најмлађи пренети у просторије за убијање. Била су то дечица између шест месеци и две године - бебе.

Здраву и одраслу мушку децу усташе су одвајале и од њих покушавали да направе мале усташе, терајући их да обуку униформу оних који су масакрирали њихове мајке, очеве, баке, дедове, браћу и сестре. Родитеље су водили у Млаку где су их поклали. У сабирном центру Млака, забележено је да је у септембру 1942. било 3.645 жена, 392 мушкарца, и 5.531 дете. У друге логоре, Јастребарско и Сисак, одведено је само за два дана, од 3. до 5. августа, више од 2.000 дечака и девојчица. У Уштицу јуна 1942. доведено је 8.000 жена са децом. Из Уштице су премештени у сабирни логор код Липика. Радни логори, како су их усташе звале, била су места присилног, крвавог рада. У Јасеновцу се зна да су грађени насипи у које су уграђивани лешеве. У неким документима се може прочитати како су се чак немачки фашисти згражавали над злочинима које су усташе чиниле српском становништву. И поред фашистичког згражавања, постоји податак који говори да је немачки посланик у Загребу Зигрид Каше био непосредно упућен у козарско крвопролиће и лично је посетио јула 1942. Павелића да се договоре шта ће са толиким заробљеним народом са Козаре.

Милева Перовић – Дакић се сећа:

„На јасеновачкој жељезничкој станици у затвореним ваговима држали су нас три дана. Уопште се није могло излазити вани. Било је неиздрживо. Најтеже нам је било без воде. Гушили смо се. Било нас се по стотину у једном вагону. Једна Српкиња са четворо дјеце доживјела је нервни слом.”

Гробнице малих Козарчана

Када говоримо о козарској деци, поменимо Диану Будисављевић и бројне хуманисте који су јој се прикључили, лекаре и добре људе и њихову помоћ у Загребу. По ондашњој Хрватској, поготово Загребу,

стизале су алармантне вести о мучењима, убијањима деце у логорима и ширењу болести. Много породица је тражило да преузме децу. Диана Будисављевић била је супруга загребачког лекара проф. др Јурија Будисављевића, кога, упркос томе што је био Србин, усташе нису дирале, због његовог великог међународног угледа. Аустријанка Диана тада је била ангажована у Црвеном Крсту и брзо је сагледала пакао кроз који пролазе козарска деца. Посредством својих веза са Аустријом, Бечом, Будисављевићку је примио и саслушао генерал Вик, представник немачког Црвеног крста у НДХ. Будисављевићка је тада предочила поменутом генералу шта се дешава са козарском децом, упозоривши Немца да таквим бестијалним, злочиначким понашањем усташе упропашћавају углед немачке културе на хрватским просторима. То лукавство је уродило плодом. Немац је одмах отишао до Павелића и казао му да зна све о деци са Козаре. Генерал је тражио да допусти једној групи Црвеног крста да посети логоре и да разморти могућност евакуисања деце по другим установама. Акција је морала одмах да уследи, па је Павелић издао наређење да се деца издвоје из компетенције Усташке надзорне службе и дао одобрење да ЦК посети логоре. Павелићев декрет упућен је лета 1942. и формирана је комисија које ће ићи у логор. Јављали су се многи лекари који су тражили да се придруже и помогну, лече децу која су масовно умирала. Међу њима проф. др Драгишић, др Борчић, др Расухин, др Пернуш... Пријавиле су се и медицинске сестре. Све се припремало за прихват деце. Егзодус козарских малишана ће остати упамћен као једна од највећих трагедија српског народа.

Формирана комисија у којој су били Диана Будисављевић, Драгица Хабазин, 16 медицинских сестара и Владимир Броз, упутила су се према логору Стара Градишка. Комисију је чекало неугодно изненађење. Нису усташе хтеле да их пусте у логор, иако су имали папир с потписом Павелића. Успели су некако да наговоре стражаре да оду до Макса Лубурића, који је прво хтео све њих да затвори у логор, слагавши да у Старој Градишци уопште нема деце. Тек другог дана их је пустио у логор! Доктор Клајн им је показао у правцу старе зграде усташке перионице и рекао да су тамо најмлађа и најболеснија деца. Код првог стубишта била су мала невидљива врата. Иза врата деца и тифус! У исказу чланова комисије стоји и то да др Клајна више нису нашли у Старој Градишци. Био је убијен.

Скоро сви транспорти са козарском децом пролазили су кроз Загреб и, као и онај први који је стигао средином јула, сва пажња хуманиста била је усредсређена на места где су деца довожена. У прво време то

су били центри Црвеног крста, Центар за колонизацију деце, Хигијенски завод, Средиште медицинских сестра, Заразна и друге болнице. Описи који говоре о транспортима козарске деце, њиховом тешком стању превазилазе најужасније представе и страхоте које човек може да замисли.

Потресан је призор 11. јула 1942. када је прва композиција козарских малишана, са више од 700 деце, из Старе Градишке, стигла у Загреб. У 30 вагона су сваког часа умирала деца. На улазном перону је чекала организована екипа лекара и чланови ЦК.

Јана Кох је записала:

„Са проф. Камилом Бреслером сам обилазила вагоне, а у предзадњем који је био затворен и којег смо једва отворили, угледали смо нешто што нас је пренеразило. Једно до другога, једно на другом лежала су деца. Ти мали црвићи путовали су 24 сата лежећи на голом поду, без хране, исплакани, ни гласа нису више имали...”

Стигле су жене из „Акције за помоћ српским породицама у концентрационим логорима”, и Диана Будисављевић. Донеле су стерилне бочице, разређено млеко, руски чај, какао, пелене, гардеробу. Док је део сестара преносио децу, друге су их купале, једна преузимала робу, пунила бочице, хранила децу. Осим дечјег плача није се чуо никакав разговор.

Језива је слика малишана који су личили на скелете, са трбусима надутим од вишедневног гладовања. Лекари су констатовали да је већина заражена тифусом, пегавцем. Ту децу су одмах пребацили у Заразну болницу, а већ прве ноћи 37 је умрло. Умирала су и она деца која нису имала тифус, од изгладнелости. Руке и ноге су им биле отечене, лица упала, мршава, бледа. Малишани су одвезени у Прихватилиште за дојенчад др Олги Бошњаковић, у Дом за децу на Јосиповцу, где је лекар била Сташа Димитријевић. Деца су добијала инфузију, али било је за многе касно. Из првог транспорта њих 120 умрло је у том Дому. Деца која су била у мало бољем стању смештена су била у Заводу за глухонијеме. Према прецизним подацима, само у овом заводу, од августа до новембра прошло је 5.612 српских малишана и девојчица, који су боловала од 38 различитих болести у 30.264 случаја. Много деце је имало више болести. У самом Заводу умрло је 157 деце, а 215 упућено на лечење у друге болнице. Бројну преживелу децу преузеле су породице у Загребу. У Дом за мајке и

дојенчад у јулу је пристигло више од 650 деце, а умрло 500 малишана са Козаре.

Други велики транспорт козарских малених мученика из логора Стара Градишка обављен је 14. јула. Чланови делегације, упорни, пронашли су више од 3.000 деце у таквом стању да су чланови делегације, лекари, плакали. 14. јула превезено је више од 800 малишана. Убрзо су уследили нови таласи и транспорти, и смрт која је у стопу пратила козарске сиротане.

Један од загребачких гробара, Јосип Павичић, радио је тада на Мирогорју.

„Нас гробара је било 40 и покопали смо све, па када нам је додјељено да покопамо дјецу ми смо то морали да чинимо. Заједничку гробницу на пољу 142. звали смо „Козара”, дјецу су довозили у дрвеним сандуцима у којима је било више мртвих. Јаму смо копали од 16 метара квадратних и ту полагали мале лешеве, све док није била пуна. Ту није било крстова, попа, није било опијела. Од козарачких малишана нико се није опраштао, једино смо над ракама били ми, гробари.”

Јастребарско, једини концентрациони логор за децу на свету

Битка на Козари трајала је лета 1942. скоро два месеца, а транспорти малишана су стизали један за другим. Многа деца нису могла бити задржана у Загребу. Донета је одлука да буду пребачена у Јестребарско, Сисак и Горњу Ријеку. У књизи „*Деца у логорима смрти*” Јана Кох, једна од особа из екипе Диане Будисављевић, присећа се сусрета са козарском децом:

„Доживјела сам много примјера величанствене љубави и одрицања мале дјеце, за које би требало много снаге и одраслом човјеку. Видјела сам велику бригу и љубав за брата или сестру. Видјела сам призор како малена дјевојчица на својим слабашним рукама држи трогодишњу сестру, а са сваке стране би стајало по једно дијете које би помагало да дјевојчица не падне. Таква дјеца су одбијала да пију млијеко, док не би мања добила. А тој већој дјечи није било више од шест или седам година.”

Приче малених козарских логораша из напуштеног дворца мађарског грофа Ердедија у близини Јастребарског, у којем су господариле часне сестре конгрегације Свети Винко Паулски, бацају црну сенку и

сабласну слику на Римокатоличку цркву у Хрватској. Али и на Ватикан, који је злочине према Србима подмукло подржавао. Узалуд је титоистички систем покушавао да прикрије зверста усташа и католичког клера, да их заташка или, ако је било могуће, да их што мање помиње. Подсећамо, Броз је неколико пута у току свог дуго комунистичког једноумља ишао са скупоценим поклонима на поклоњење папи у Ватикан, али није посетио највеће српско стра-тиште свих времена - Јасеновац, нити једини концентрациони логор за децу на свету - Јастребарско. Није обилазио српске јаме и стратишта, а и како би када је „*највећи син југославенских народа*” штитио оне који су чинили највеће злочине над српским народом. А није имао ни времена, јер се ревносно бринуо да се настави геноцид над Србима. Није више било Јасеновца, али зато је радио, опет у Хрватској, ужасни Голи оток који је прогутао или унесређио више хиљада живота српских интелектуалаца.

Татјана Маринић, једна од ангажованих жена ЦК у збрињавању козарачке деце, отишла је да се састане са часном сестром Пулхе-ријом, управитељицом Дома за ратну сирочад, како се тада звао логор за српску децу Јастребарско. Повод за састанак био је сестринско скривање хране и лекова пристиглих од ЦК намењених српској деци. На састанак је дошла и сестра Гауденција, која је била економ у логору. Обе су бескрупулозно рекле Маринићки да оне управљају дворцем, да је храна за српску децу стигла из ЦК, али да само оне одлучују да ли ће уопште дати храну и лекове козарској деци. Измучена деца са Козаре су незадрживо умирала у логору Јастребар-ско. Никакве лекове нису добијала, а већина је страшно оболела. Имали су тешке облике дизентерије, али и опасне заразе глистама. Ужасно је сазнање да су деци глисте излазиле и на уста. Све су то хладнокрвно гледале оне које су ризу обукле у име Христа и налазиле се у манастиру светитеља, часне сестре Пулхерија, Гауденција ... конгрегације Св. Винко Паулски.

Убрзо је дворца Ердеди био претесан за хиљаде деце са Козаре. Депортовано је у Јастребарско још 750, па 350, па 700... и никада се неће сазнати колико је малишана било, колико је побијено, заклано, девојчица силовано, отровано, изгладњивано. Према казивању преживелих, логор су усташе и часне сестре морали да прошире и на суседни фрањевачки самостан и на оближње две велике италијанске војне бараке. Поменута места у Јастребарском где су депортована српска деца одмах су ограђена високом бодљикавом жицом и добила стражаре. Уколико би неко дете покушало да побегне, било је

убијено. Међу децом су били и дечаци које су „*часне сестре*” обукле у усташке униформе. Манастир су посећивали тадашњи црквени великодостојници, Алојзије Степинац и други кардинали. Силоване српске девојчице су, након њихове посете, обавезно биле убијане. Број депортованих српских малишана се у августу 1942, из дана у дан, повећавао тако да су децу одводили, у три километра удаљену, стару циглану у Реци. Стигао је још један транспорт са 700 малишана, па затим таласи нових депортација. Већина српске деце морала је данима да седи на трави, или су их смештали у бившу коњушницу.

Хрватске новине су лицемерно извештавале о деци са Козаре. Писали су усташки медији да су то „*жртве које су козарачки родитељи одвукли у шуме*”, а децу приказивали као одметнике. Усташе су биле спасиоци „*незахвалне дјеце*”. У дневном листу „*Хрватски народ*”, од 23. јула 1942. објављена је репортажа „*Међу дјецом, жртвама одметничког злостављања*” о Ердедијевом дворцу у којем су опатице убијале и злостављале децу. Репортажа из дечјег стратишта била је идила, где козарски малишани уживају. Једна од опатица самостана цинично је изјавила: „*То су мала дјечица, а таквих је само у дјечјем дому у Јастребарском преко 1.500. Сви су тако дражесни, права је милина бити са њима! Само штета, мало су болесни.*” Коментар је врхунац сарказма и крајње нечовечности представника католичког клера.

Знамо за фашистичку организацију Лебенсборн (Извор живота), али не знамо да је у тадашњој нацистичкој Немачкој, или могуће у некој окупираној земљи у Другом светском рату, било концентрационих логора за децу. Први познати концентрациони логори за децу основани су у НДХ, и то управо у време офанзиве на Козари, у лето 1942. који су у усташкој јавности представљени као „Дјечји домови за избјегличку дјецу”. Јастебарско није једини усташки логор за српску децу, навешћемо само неке: Горња Ријека код Крижеваца био је један од првих логора основан у новембру 1941. с тим што је управа логора Лобор и Горња Ријека била заједничка. Био је под заповедништвом усташке надзорне службе. Када су завршене војне операције на Козари, усташе су основале логор у Сиску који се налазио под управом „женске лозе” усташког покрета и усташке надзорне службе. Управу логора је преузео Рок Фагета. У дечји логор у Сиску први транспорт козарске деце стигао 28. јула 1942. и то преко 1.200 деце, следећа депортација малених Козарчана обављена је 3. августа, тада је у Сисак стигло још 1.300 малишана. У току августа допремљено је још неколико пута исто толико српске деце, која су претходно

била одвојена од мајки. Омражени шеф усташког логора у Сиску др Антун Њажар био је вешт у убијању деце. Угушио је отровним гасом више од 1.600 малишана или затрованим инјекцијама. После рата му је суђено и стрељан је. Према изјави интригантног Анте Думбовића, повереника Министарства удружбе НДХ који је водио евиденцију, од 29. јула 1942. до 8. јануара 1943. у логор Сисак депортовано је више од 7.000 Српчади, а у истом периоду је умрло око две хиљаде малишана. Сва деца у логору Сисак била су српска, са Козаре, из Босанске Градишке, Босанског Новог, Приједора, Босанске Дубице, и славонских места, Пакраца, Дарувара, Грубишиног Поља, Билогоре...

Логор у Јастребарском састојао се од три дела, од Ердедијевог дворца, напуштених барака италијанске војске крај самостана и три километра удаљене Ријеке. Кроз логор Јастребарско прошло је много више деце него што је то желела да представи званична историја титоистичке Југославије, која помиње број од 3.336 од једне до 14 година. Иловар, чувар месног гробрља, наводно је водио белешке, тако да је у току јула умрло 800 малишана. Међутим те цифре су сумњиве, будући да се зна какав је став Броз имао према људима који су „забадали нос” у ватиканске злочине и усташко-хрватско-католичке монструозности. У извештају Земаљске комисије за утврђивање злочина у НДХ о Јасеновцу само на неколико места симболично, поменут је *српски народ*, све јасеновачке жртве били су по тој комисији „грађани Хрватске”. За 11.000 козарске деце до данас још није пронађен траг.

Покушај да се дође до дечјег логора Јастребарско је приписан партизанском покрету у целости, међутим, иза те акције стоје искључиво Срби који су приступили партизанском покрету пошто су им спаљене куће на Кордуњу, Козари... Рано ујутру 26. августа 1942. Четврта кордунашка бригада напала је Јастребарско. Чете су јурнуле према баракама. Силно запрепашћење су доживели Срби са Кордуна у партизанским униформама, када су угледали мале живе костуре. Деца су излазила из барака, она која су могла да стоје на ногама, грлила су их и молила да их поведу. У тим баракама су спасили у првом налету 727 деце.

Следи цитат из књиге „Деца у логорима смрти”, изјава Кордунаша Бранка Кресојевића, приликом ослобађања деце из Јастребарског логора:

„Док смо се још налазили код барака повукао ме је за рукав дјечачић и показао ми је дјететшце које је те ноћи убијено пијуком и бачено у јаму клозета. То је за нас био најтежи злочин који смо видјели, и у том часу више није било те силе која би нам могла отети дјецу.”

У операцији спасавања деце из Јастребарског више од три стотине педесет српских дечака и девојчица убрзо је одведено на слободну територију Кордуна, а око је 180 пребачено је преко реке Купе. Цела акција је трајала десет дана.

ИВАН ФУМИЋ

СТРАДАЊЕ СРБА НА КОЗАРИ, С ОСВРТОМ НА СТРАДАЊЕ ДЈЕЦЕ

Козарска офензива била је војна операција удружених њемачких, талијанских, четничких и војних снага НДХ на простору планина Козара и Просара. Овој акцији претходило је ширење Народно-ослободилачког покрета у већем дијелу Босанске крајине, као резултат усташких злочина над Србима. Посебно јако жариште било је на подручју планине Козаре и Поткозарја. На том простору је дјеловао 2. крајишки народноослободилачки партизански (НОП) одред. Својом војном активношћу Одред је парализирао непријатељски промет. Прекинули су комуникације на линији Бања Лука, Приједор, Босански Нови, Босанска Градишка, Босанска Дубица, Босанска Костајница. Многе акције њемачких и усташких снага у покушају да униште снаге Народноослободилачке војске у том дијелу Босне, пропале су. Борци НОВ непрестално су угрожавали усташке и њемачке гарнизоне око Козаре, а неке су и ликвидирали, као Козарац и друге. Нијемце је нарочито погађало обустављање транспорта жељезне руде из Љубије због дјеловања Одред на жељезничкој прузи Бања Лука – Приједор – Босански Нови. Други Крајишки одред је, заједно с Првим, изводио војне акције на тим комуникацијама.

У то вријеме Одред је израстао у добро организирану и чврсту јединицу. У свибњу 1942. године Одред је имао пет батаљона с 3.500 наоружаних бораца. По директиви Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 30. травња 1942. године Одред је, заједно са к Крајишким НОП одредом и Банијском пролетерском четом 16. свибња ослободио Љубију и Приједор.

Овом акцијом боље су били повезани ослобођени територији Козаре и Грмеча. Неколико дана касније формирана је I крајишка бригада, ради извршења сложенијих војних задатака.

Нијемци су, да би осигурали за њих виталну пругу, још 2-3. ожујка 1942. године на конференцији у Опатији донијели одлуку да униште Народноослободилачки покрет на територију Босанске крајине. Офензива је одгађана, јер су истовремено вршили офензиву на главнину снага НОВ (III непријатељска офензива). За уништење НОП-а на Козари, ангажирали су снаге од 40.000 војника. С њемачке стране ангажирано је 13 – 15.000 војника, 21.500 усташких и домобранских, те 2.000 четничких снага. Планине Козару и Просару опколили су са свих страна. Обруч тих снага ишао је од Босанског Новог уз ријеку Саву до Босанске Градишке па према селу Буковац, селу Драгаљи, селу Горњи Кијевци и селу Ивањска, па уз цесту до Приједора и даље до Босанског Новог.

У обручу су се, од већих мјеста, нашли Приједор, Босанска Дубица, Босанска Костајница, већи дио опћине Стара Градишка, Козарац, Ламовита и цијели низ мањих насеља и села, с преко 100.000 становника, од којих је највећи број био српске националности. (Према попису становништву из 1948. године, на простору опћина, које су у офензиви на Козару и Просару биле опкољене, а становништво отјерано у логоре, живјело је 85.000 становника.) У тој офензиви учествовали су и мађарски ратни ријечни бродови. План је био да се на том простору трајно уништи сваки отпор.

Борбе су даноноћно вођене од 10. липња до 30. српња 1942. године.

Уочи њемачко-усташке офензиве, јединице 2. крајишког одреда биле су распоређене по рубовима ослобођене територије. Штаб Одредом располагао је извјесним подацима да предстоји непријатељска офензива, али тада тим подацима нису придавали потребну важност. Када је офензива започела, штабови нису имали довољно података да реално оцијене ситуацију и донесу одговарајуће одлуке. Управо због недовољно поузданих информација, мјере које су подузимали нису одговарале насталој ситуацији. Распршени одреди нису одмах формирали оперативни штаб, што је имало за пољедицу неусклађено дјеловање јединица. Борбе су биле веома жестоке па су исцрпили и борце и средства. Несразмјер је био очит, како по броју војника, тако посебно у погледу наоружања.

Када је 18. липња 1942. године домобранска I горска дивизија избила на линију село Бјелајци – с. Маглајци – с. Поглеђево – Вис – Вилић – Похарино – Паланчиште, 1. и 2. чета Ударног батаљона напали су и одбацили домобранске снаге на лијевом и десном крилу. У протунападу су домобранске снаге вратиле своје положаје. Борба је настављена и 19. липња, када су јединице одреда НОВ преотеле висове и уништиле III бојну 2. горског здруга. Већ 20. липња Одред је заузео село Поглеђево, нанијевши I бојни 1. горског здруга тешке губитке. Тиме је линија фронта, коју је држала 1. горска дивизија, била разбијена. Створила се прилика да се кроз тај отвор народ и Одред извуку, али је то искористило само око 5.000 избјеглица.

Многе српске обитељи, биле су веома добро упознате с усташким злочинима и у страху да и сами не страдају, склониле су се на Козару.

Иако су борци Народноослободилачке војске непријатељу пружали жесток отпор, нису могли избјећи опкољавање далеко надмоћнијег непријатеља. У борбама је Одред изгубио чак 1.700 бораца. Пробој је поновљен 4/5. српња. Тај пробој није био добро организиран и изведен је на брзину. Није било сурадње јединица ни тијekom пробоја ни након њега. На мјесту пробоја Нијемци су били довели одморене снаге, што је такођер било значајно за успјех.

Ударни и I батаљун су на свом правцу јуришем, на који су кренули 3. српња у 23,00 сата, разбили непријатеља с релативно малим губицима и наставили продирати према Планиници. Кроз брешу, отвор обруча ширине 2 километра, спасило се око 10.000 избјеглица и Штаб 2. крајишког НОПО, без Оперативног штаба. Иако је бреша била отворена све до 4. српња до 8 сати ујутро, због слабе организације пробоја и лоших веза, то није довољно искориштено за извлачење избјеглица. Други батаљун, који је такођер био кренуо у пробој, наишао је на јаке непријатељске снаге. Уз велике губитке пробили су се само мањи дијелови. Истовремено пробили су се и мањи дијелови IV батаљона, док се главнина повукла дубље у Козару. Ноћу 4/5. српња Оперативни штаб је поново покушао пробој, али на истом мјесту, гдје су њемачке и усташке снаге већ биле појачане и очекивале напад. У том пробоју успјело је проћи кроз непријатељски обруч неколико десетака бораца, док су се остали повукли уз велике губитке, особито командног кадра.

Пошто више није било никаквог изгледа да се пробију кроз чврсто затворени обруч, Оперативни штаб је одлучио да се преостале јединице подијеле у мање групе, посакривају у шуми или провуку

кроз обруч избјегавајући сукоб с непријатељем. У збјегу се тада налазило око 80.000 људи и око 500 рањеника, већином тешких. Од тих рањеника спасило се само њих 50, а остале су усташе и њемачки војници на мјесту убили (Војна енциклопедија број 4, Београд, 1961. стране 793 -796).

Похватан је највећи дио људи који су се налазили у збјегу, њих око 60.000. Дио тих људи је расељен по Славонији, а већи дио је био заточен у логору Стара Градишка. Дио их је завршио и у логору Јасеновац. Здраве и млађе жене Нијемци су одмах издвојили и отпремили у Њемачку на присилни рад, с тим да су им усташе претходно одузеле дјецу. О поступку усташа према ухваћеним Србима, писали су и изнијели своје доживљаје бројни свједоци.

Душанка Гвоздановић-Остојић је у књизи „Најмлађи у козарској офанзиви“ написала: „Моја сјећања потичу још из времена стравичног и масовног покоља на Козари, која су Нијемци и усташе починили још 1941. године. Најчешће су ти покољи почињали с масакрирањем најмање дјеце, оне од неколико дана, мјесеци па до четири или пет година. Тако су прво прокрвариле дјечје колијевке. Злодјела су вршена на очиглед родитеља, најчешће мајки, које су и саме послје постајале жртве злодјела.

Мени је још у живом сјећању случај покоља породице задруге Јандрића у поткозарском селу Читлуку, гдје су усташе изненадним упадом у село у раним јутарњим сатима извршили незапамћени злочин. Беби у сталку одсјекли су руке, осталу дјецу заклали пред очима родитеља, затим њихове родитеље, а све је то беспомоћно гледала баба Ђуја, која је тако доживјела убијање своје унучади и дјеце, да би на крају злочинци и њу убили.

Тако је смрт у тој породици доживјело 12 чељади, који су касније бачени у пламен запаљене куће.

Поред појединачног уништавања породица, усташе су у том периоду вршиле и масовно уништавање недужног становништва с подручја Козаре.

Један од таквих масовних злочина је и покољ становништва у драксеничкој цркви, која се налази између обронака Козаре и Просаре, гдје су усташе и Нијемци привели око 200 становника околних села и у самој цркви извршили убијање и клање недужног становништва. Убијање је извршено на најсвирепији начин: бебе су биле у наручју убијених мајки, а крвници су послје убијања мајки

бајунетама пробадали и убијали дјецу у доби од неколико мјесеци до 4 године старости. Страшна је била гомила лешева по којој се још ваљало понеко живо дијете. Из те гомиле смрти ипак се успјело спасити неколико дјеце.

Незабораван је примјер страдања становништва у Слабињи, селу у непосредној близини Босанске Костајнице, гдје су усташе изненадним упадом у село извеле све становнике затечене у кућама на брежуљак више села, натјерали их да ископају велику јаму, онда их постројили изнад јаме и пуцали у гомилу рафалом. Тијела погођена мецима падала су у јаму, а оне, који су показивали знаке живота, боли су бајунетама.

На Пашиним конацима, брежуљкастом предјелу Козаре, више ријеке Грачанице, извршен је покољ жена, а дојенчад је убијана бајунетама. На том мјесту нашло се више бочица с млијеком и дудица. Ови покољи су натјерали народ Козаре да масовно крене у оружану борбу.“

Душанка Гвоздановић-Остојић даље наводи: „Нијемци и усташе кренули су у напад на Козару из свих својих упоришта, опколивши планину са свих страна. Њемачки авиони су свакодневно бомбардирани положаје партизана. Обруч се све више стезао око планине и партизана. Цијели збјег и одред нашли су се у готово безизлазној ситуацији. У тим околностима је Штаб Одрета и Окружни комитет КПЈ одлучио да се иде у пробој обруча, ради спашавања рањеника и народа. Ноћу 4. на 5. српња 1942. извршен је покушај пробоја непријатељског обруча борбом прса у прса. Највећи дио партизана и позадинских јединица, и само дио народа пробио се кроз створени отвор на непријатељском обручу. Но, слиједећег дана непријатељ је ојачао своје снаге и затворио пролаз народу, па су се преостале снаге и народ морали повући дубље у планину.

На несрећу, дан је био сунчан, па су Нијемци и усташе лако могли пратити кретање збјегова, које су упорно бомбардирани и тукли топовима. У тој крајње неравноправној борби ухваћено је око 50.000 жена, дјеце и старца и сви су пјешнице потјерани према Дубици, Церовљанима, па према Приједору на Урије у сабирне логоре и након тога у логоре смрти Стару Градишку и Јасеновац.“

У сабирним логорима извршена је селекција. Мушкарци су проглашени партизанима па су или одмах стријељани или упутили у концентрационе логоре. Младе жене и дјевојке слали су у Њемачку

на рад. Мушка дјеца су одвајана и упућена у логор Сисак и Јастребарско. (У Војној енциклопедији наводи се да је било ухваћено 60.000 људи, Душанка Гвоздановић – Остојић спомиње бројку од 50.000, што се чини реалнијим. / Напомена аутора.) Један број жена и дјеце из сабирних логора Церовљани, Велики Грђевац и Новска транспортирани су у славонска села у околини Новске, Пакраца, Славонског Брода, Дарувара, Бјеловара, Вировитице и Славонске Пожеге. У свим мјестима Козарчани су били топло примљени. Но и људи тих мјеста у Славонији страдали су у рату па су Козарчани поново преживљавали страхоте рата, као што је био покољ Срба у Слобоштини, код Славонског Брода и у Грубишном Пољу.

Дјеца која су била транспортирана у концентрационе логоре Стара Градишка и Јасеновац, одмах су била одвајана од мајки. Одвајана су тек рођена дјеца па до 14 година старости. Велики број мале дјеце био је утрпан на таване и у свињце и држан без хране и воде, што је значило сигурну смрт. (Зборник *Деца, рат, револуција*, Београд, 1981. стр. 74- 75.)

О офензиви на Козару и страдању козарске дјеце писала је и Слава Огривовић у књизи „Загреб се бори“. (Слава Огривовић, књижевница, чланица Антифашистичког фронта жена, АФЖ, снаха Милана Огривовића, отишла је у партизане у сирјечњу 1944. године, након што је њезин муж објешен у загребачкој Дубрави.) Записала је: „Офанзива на Козару почела је 10. липња 1942. године, а истом су 2. српња службено у новинама споменуте борбе на Козари. Тешко напредујући Нијемци и усташе 'у бијесу хватају све живо'. Чим су освојили Приједор, крај њега су уредили логор и тамо доводили старце, жене и дјецу. Од 4.090 заточеника у том логору половина су била дјеца. Кад се тај логор напунио, почели су их слати у Стару Градишку.

Отуда се о 'заробљеницима' сазнало у Загребу. Неки политички затвореници у Старој Градишки имали су дозволу да их посјећују рођаци, а ти су се враћали у Загреб ужаснути призорима које су видјели и страхотама о којима су чули. 'Заробљенике' с Козаре би одмах по доласку у логор раздвајали. Мајкама су одузимали дјецу, дојенчад отимали из наручја и мајке слали на 'добровољни' рад у Њамачку. Одабрали су само здраве жене. Ако би на посљедњем прегледу у Марибору примијетили да нека од њих није способна за рад, вратили би је у Загреб на Црвени криж. Кад су тако с разних страна сазнали да у логору има дјеце, одмах су одлучиле да их спасе. Диана Будисављевић се прва обратила професору Камилу Бреслеру,

тадашњем социјалном раднику, савјетнику у одсјеку бриге за обитељ и дјецу у Министарству удружбе. За некадашње Савске бановине био је то социјални уред. Иако су усташе свуда стављали своје људе, ипак их нису имали довољно, па су понегдје остајали ранији службеници. Управо у социјалном уреду било је врло много симпатизера Народноослободилачког покрета (НОП). Зато су одмах помогли Црвеном крижу, мада то није било лако.

Дјеца из логора могла су се извући само на легалан начин. Сви илегални задаци Комунистичке партије били су извршавани брзо и успјешно, захваљујући раширености разних организација. Но, до дјеце се могло доћи само легалним путем, уз помоћ Црвеног крижа и симпатизера Партије у Министарству удружбе.

За кратко вријеме Загреб је био упознат да у Старој Градишки, Млаки, Јабланцу, Уштици бораве тисуће козарачке дјеце. Мјесни комитет Партије редовно је о томе издавао летке. Под притиском јавности, а захваљујући акцији симпатизера Партије који су радили у Црвеном крижу, Диана Будисављевић је испословала дозволу да представници Црвеног крижа и Министарства удружбе уђу у логор и да смију одвести дјецу.

Није се могло знати колико је тренутно дјеце у логору, причала је Јана Кош. Припреме за одлазак у логор текле су паралелно с припремама које је у граду требало обавити за прихват дјеце. Преко радија су позиване Загрепчанке које су завршиле течајеве Црвеног крижа за болничарке, те друге грађане да се јаве на „Ранжирни колодвор“ на Сењаку, југоисточно од Главног колодвора (данас је на том мјесту Аутобусни колодвор). Тамо су допремљени велики котлови за кухање, преуређене су бараке да се могу опрати дјеца кад стигну из логора и гдје се могу задржати неколико сати.*

Смјештај је био за прво вријеме осигуран у Заводу за глухонијему дјецу у Илици, а затим у дјечјем дому у Кукуљићевој улици на Јосиповцу. Знало се да има болесне дјеце па су осигурани кревети у Заразној болници. Многи лијечници су се одазвали позиву да прегледају дјецу одмах при доласку. Из Хигијенског завода лијечници су донијели лијекове и санитарски материјал.

Комисија за преузимање дјеце стигла је у логор почетком септембра 1942. године. Морали су дуго чекати да буду примљени. Кад је Лубурићу, који је био на челу Усташке надзорне службе, која је водила логоре, показана дозвола о преузимању дјеце, почео је пријетити да ће

чланове комисије задржати у логору, а осим тога да дјеце уопће нема у логору.

Први дан отишли су необављена посла, па су се се вратили сутрадан. Обилазили су логор не би ли пронашли дјецу, јер им је Лубурић рекао, ако пронађу дјецу нека их воде. Већ су се побојали да су дјеца страдала. Питали су за лијечника, а усташа им је показао логораша који се шутке вукао по логору. Био је то dr. Klein из Загреба, који је пришао члановима комисије и тихо рекао гдје се дјеца налазе. Када су идућег дана сестре Црвеног крижа поново дошле по дјецу, dr. Kleina више нису нашле.

Стање у којем су затечена дјеца било је невиђено. У тзв. болници налазило се 850 дјеце до двије године старости. Сву ту дјецу опрало је, одјенуло и опремило само шеснаест жена. Ту су дјецу сестре носиле у камионе да их превезу на влак у Окучане.

Док су их на рукама носиле, на сунцу су дјеца затварала своје упале очи, отвараала крастава уста, жељна зрака. Већ приликом преноса до камиона, на рукама сестара умрло је 40 дјеце. Путовање у вагонима за стоку није било угодно за изнемоглу дјецу. Уз све остало, влак је непрестано застајкивао. На путовању дугом 24 сата умрло је 17-еро дјеце, а по доласку у Загреб још 40 је умрло у самој прихватној станици. (Koch, Јана, Зборник *Деца, рат, револуција*, Београд, 1981.)

Како је изгледало „чишћење“ терена, веома сликовито је описао Гојко Кнежевић из села Ушивац, опћина Козарска Дубица, рођен 1934. године, данас умировљеник, а живи у Бањој Луци. Навео је: „Сјећам се козарачке куће у којој сам рођен. Моји родитељи су имали нас осмеро дјеце. Рад родитеља и наше дјечје игре у прољеће 1942. године прекинут је упозорењем да долазе Нијемци и усташе који убијају људе и пале куће Срба. Мајка је на брзину спаковала најнужније ствари које је сматрала да треба понијети, те смо са осталим сељанима кренули у збјег на Козару.

Отац је већ био партизан, који је са осталим борцима НОВ штитио народ у збјегу. Први пута сам сазнао да људи погибају од метака и граната, за које прије тога нисам ни чуо. Збјег се кретао по Козари, како би избјегао заробљавање. Пошто је мајка била у деветом мјесецу трудноће, у збјегу је и родила цурицу, коју је назвала Лепосава. Око збјега борбе су се непрекидно водиле. Дио збјега је успио изићи из непријатељског обруча према Грмечу, уз велике губитке бранитеља, а

дио је остао и даље на Козари. Управо тај дио, који је остао на Козари, ухваћен је и одведен у логор Стара Градишка.“

Кнежевић свједочи да су усташе похватане људе стрпали у просторије у толиком броју да су могли само стајати. Ускоро су дјецу извели испред затвора и поредали их те питали за презиме и име, тко су им родитељи и које су вјере, те из којег су села. Усташе су по властитом нахођењу вршиле селекцију по групама. Њега је један усташа сврстао у другу групу, јер му је познавао оца и тако му спасио живот. Кнежевић је изјавио да логор још није био јаче чуван, па је из знатижеље пошао видјети куда одводе дјецу из прве групе. Тада је, на своје запрепаштење, видио да их убијају пуцањем из митраљеза.

Слична искуства имала су бројна дјеца Срба, коју су усташе ухватиле и затвориле у логоре.

Ђуро Иветић, рођен 1932. године у селу Горњи Подградци подно Козаре, у књижици „Рањено дјетињство“ детаљно је описао страдање народа и дјеце с подручја Козаре и Поткозарја. (Иветић, Ђуро, *Рањено дјетињство*, Босанска Градишка, 1981.) Наводимо у главним цртама дио који се односи на страдање дјеце, онако како га је Ђуро Иветић описао.

Након њемачко-усташког напада на Козару, усташе су све оне, које су успјеле ухватити, заточиле у логоре. Ђуро је, уз многе, доспио у логор Стара Градишка. Био је свједок окрутном одузимању дјеце од ужаснутих мајки, које су се грчевито бориле за своје најмилије. На све стране чуо се плач и вриска, особито најмање дјеце. Усташе су сву дјецу затвориле у скучене просторе у којима су спавали на бетонском поду. Прије подјеле хране дјецу су постројавали, као и када су ишли на молитву или на рад.

И мушка и женска дјеца била су ошишана до голе коже, а одјећа им је одузета ради раскуживања. Након раскуживања, више нису била у стању пронаћи своју одјећу. Обукли су их у тамноплава одјела. Добили су бројеве на комаду картона, који им је био објешен око врата. (Комисија, која је дошла у логор, дала је дјечи идентификацијске бројеве, што дио дјеце није запамтио.) Тјерали су их да ступају и да уче католичке молитве. Сваки који би погријешио код молитве, био је оштро кажњен.

Нису имали покривача, а ноћу је каткада знало бити и врло хладно, па су многа дјеца умрла и од хладноће и болести. Дјеца су се често будила уз своје умрле другове. Смртност се повећала по избијању

тифуса. Глад и разне болести знатно су прориједиле њихову групу. Ускоро је у логор стигла комисија и прегледала просторије, након чега су простори, у којима су боравила дјеца, испражњени. Међу дјецом је завладао страх због увјерења да ће и они бити убијени. Зачудили су се када су се пред њима отворила врата логора и када су пред вратима угледали аутобус. Били су одвезени на жељезничку станицу Окучани. Тек су у влаку сазнали да, на интервенцију Црвеног крижа, путују у Загреб. На жељезничкој станици у Загребу грађани су им добацивали храну, бомбоне и новац, што их је топло дирнуло. Били су смјештени у Завод за глухонијеме.

У Заводу је већ било дјеце разних узраста. Увјети смјештаја су били веома добри, особито у упоредби с онима из Старе Градишке. Спавали су на правим жељезним креветима, постављеним на кат. Добивали су чак прави пшенични крух, који им је дијелио човјек без једне руке. Дјеца су често узимала по два, три комада круха и скривала у кошуљи, што је дјелитељ круха видио, али их није ни на који начин у томе спрјечавао. Иветић наводи да се пар дана, након доласка у Завод за глухонијеме, разболио па је смјештен у болницу. Имао је високу температуру

Сјећа се да је у тренутку, када је дошао себи, уз кревет угледао часну сестру, која се молила. Био се уплашио угледаши ту жену, јер раније није имао прилике видјети часне сестре. Осим тога, у соби, осим њега, друге дјеце није било. Помислио је да ће му ту бити крај, али се изненадио када је жена почела с његове главе брисати зној. Њежно га је покрила и рекла му да буде добар и да ће она опет доћи до њега. Када је приздравио, пребачен је у собу, гдје се налазило више болесника. Од болесника сазнао је да је у болницу у Виноградској допремљен у критичном стању дан раније.

стигао је и лијечник у пратњи неколико часних сестара. Након прегледа пријатељски га је потапшао и у шали рекао да запишу: „Добро и угојено дијете“, чему су се сви насмијали. У овој болници био је окружен великом пажњом. Дапаче, за цијело вријеме боравка у болници био је љубимац цијеле собе, лијечника и медицинских сестара, као и болесника из Хрватског загорја. Иветић тврди да је на властити захтјев отпуштен из болнице иако је лијечник хтио да још извјесно вријеме остане, како би се што боље опоравио.

Из болнице је био премјештен у омању зграду у Влашкој улици у Загребу. (То би могао бити Степинчев Зимски врт у старој Влашкој улици. / Напомена

аутора.) Спавао је на слами заједно с још неколико дјечака. Нису имали гријања, па је у просторијама било доста хладно. Храна је била лоша. Цијели тједан су били закључани, осим недељом када су их одводили на мису у катедралу. У току зиме су њега, и још неколико дјеце отпремили у Зелину. Били су смјештени у учионицу зелинске школе. Сљедећег јутра дошли су сељаци околних села ради усвајања пристигле дјеце. Њега је усвојио човјек, који му се већ на први поглед свидио и код кога је дочекао ослобођење земље. (Нажалост, свједок није навео име и презиме усвојитеља.)

И Нада Пожега из Славоније, тада стара седам година, у својим сјећањима, у књизи под насловом „*Црни дани за свијетлу будућност*“ износи: „Осамнаестог свибња 1942. године освануло је ведро и свјеже јутро. (Пожега, Нада, *Црни дани за свијетлу будућност*, описала је не само своја сјећања, већ и догађаје, за које је сазнала касније.) Сељаци су се припремали за одлазак на поља, а мајке припремале дјецу за школу. Све се одвијало по уобичајеном сеоском ритму, у којем нитко од сељана није очекивао неко зло. Одједном су нахрупиле усташе и опколиле села Рађеновац, Рајчиће и Милисавце. Све становнике су истјерали из кућа. Старце, болесне и дојенчад убили су одмах у њиховим домовима. Неке су усташе при убијању користили ватрено оружје, а неки нож, што је очито овисило о вољи самих злочинаца. Мој отац, који је све то видио, сакупио је породицу, која је бројала шест чланова и прикључио се колони сељана. Колона је пјешице кренула у Стару Градишку. Путовање су најтеже подносила дјеца због глади, жеђи, умора и страха. Поред пута остајали су лешеви убијених. Пратили су их усташе с бајунетама на пушкама, што је додатно изазивало страх тих мирних људи. Но, прави пакао тек нас је чекао. По доласку у логор Стара Градишка, мушкарци су одвојени од жена и дјеце.

Првих пет тједана дјеца су била уз мајке. Од управе логора нису добивали ни храну ни воду. Јели су оно мало хране које су били понијели од куће. Били су затворени у подруму. Неки су спавали у великој буради за купус, а неки на голом бетону, без икаквих покривача. Физиолошке потребе обављали смо у просторији, у којој смо и боравили. Дјеца су, због глади свакодневно умирала, што је додатно погоршавало и онако тешко психичко стање логораша.

Није тешко замислити кроз какав су психички пакао пролазиле мајке, гледајући умирање својих најмилијих, којима нису могле

помоћи. Још је горе било када су усташе почеле одвајати дјецу од мајки, које су упућиване у Њемачку на рад. Мајке су чврсто држале своју дјецу и опирале се свим силама да их предају усташама. Међутим усташе су тада почеле убијати оне жене, које нису хтјеле предати соју дјецу. Тај крајње бруталан чин присилио је жене да ипак предају дјецу усташама.

О дјечи се нитко није бринуо па смо добили красте и шугу. Управа логора наредила је да сву дјецу ошишају, што је и учињено. Неколико дана ходали смо потпуно голи. Тијеком боравка у Старој Градишки, усташе су ноћу одводили мушку дјецу која су ујутро већ била мртва. Одвели су и моја два брата, која су такођер уморена.

У току српња 1942. године, нас који смо неким чудом остали живи, усташе су потрпали у камионе и одвезли у дјечји логор у Јастребарско. Тада сам била стара свега седам година, али се ипак сјећам да смо били смјештени близу неке цркве. Ту су се налазиле часне сестре. Пошто сам се тешко разболила, била сам пребачена у неки дворац, наводно на лијечење. Уз мене је било много дјеце, које нисам познавала нити сам знала из којег су краја.

Усташе су дјечи ставили на главе капе са словом „U“. Редовно су морали одлазити у цркву на молитву. При уласку на молитву морали смо поздрављати са „Спремни“ или „Хајл Хитлер“. Они, који нису тако поступили, ишли би на одговорност код дежурног усташе. Казне су биле веома строге. Добивали смо батине или смо били смјештани у самице.

Исцрпљени глађу и болештинама, личили смо на ходајуће костуре. Усташе и часне сестре увијек су били намргођени. Нигдје код усташа и часних сестара нисмо наилазили на сућут или било какав знак људске пажње. Само су младе одгојитељице, које су радиле као његоватељице или одгојитељице биле пажљиве. Говориле су нам да будемо добре па ћемо брзо отићи кући својим родитељима.

Због болести и оскудне исхране, смртност дјеце је била велика. Смрт је посебно косила најмлађу дјецу. Та дјеца су тако јадно изгледала, јер је многима од њих чак испадало дебело цријево. Сви који су то могли од нас дјеце били смо дужни да им цријево вратимо у тијело. Без обзира што смо били болесни и изгладњели, лежали смо на поду покривеном сламом у хладним просторијама бившег дворца“. (Рашић, Томо, *Спојимо наше руке*, страна 21- 23. и Деверић – Фумић, *Хрватска у логорима*, Загреб, 2008, страна 75 – 80. Ваља напоменути

да је Татјана Маринић била ангажирана на припремама за дочек дјеце у Јастребарском и да је управо она довела ученице ради помоћи дјеци.)

Михајло Вељић рођен је 1930. године у селу испод Козаре, данас умировљеник у Загребу. Прошао је исти пут као и Гојко Кнежевић, Нада Пожега и тисуће друге дјеце заточене од усташа. Сјећа се да су усташе одвајале дјецу од родитеља, говорећи им да ће бити у другом логору у којем ће похађати школу. И он је, заједно с другом дјецом из логора Стара Градишка, превежен до Окучана, гдје су их усташе утрпале у вагоне и закључале их. Путовање је до Загреба дуго трајало, а у вагону није било захода, па су нужду обављали унутар вагона. Тијеком путовања нису добили ни воде ни хране. У вагону је владао несносан смрад. Смртност је била велика, због посљедица боравка у јасеновачким логорима.

Доласком у Загреб, најприје су дјецу подвргли раскуживању и шишању, а затим су их одвезли у Јастребарско. Но, влак није стао на жељезничкој станици, већ знатно прије, па су до барака и самостана морали пјешачити. Бараке, у којима су се налазила дјеца, биле су ограђене бодљикавом жицом, а на капији логора је стајао стражар. У логору су их обукли у усташке униформе. Спавали су на поду покривеном сламом.

Вељић тврди да су често одлазили у цркву на молитву, јер су усташке власти настојале од њих направити католике. Хранили су се веома лоше, али су ипак морали ићи на рад на економију. Због лоше хране и дезинтерије с којом су стигли у логор, многи су умрли. И Вељић наводи да је по умрлу дјецу долазио гробар Фрањо Иловар из Јастребарског и одвозио их на гробље. Логором је управљала часна сестра Пулхерија Барта тако строго да су је се сви бојали. Но, Вељић је доживио као најокрутнију часну сестру Мерцедес. (Писана изјава Михајла Вељића налази се код аутора.)

НАРЦИСА ЛЕНГЕЛ-КРИЗМАН

АКЦИЈА СПАШАВАЊА КОЗАРСКЕ И ДРУГЕ ДЈЕЦЕ

ИЗ УСТАШКИХ ЛОГОРА¹

Звјерски поступци усташа у њиховим концентрационим логорима² постали су опћенито познати, па су они под притиском јавног мњења, а свакако на сугестију Нијемаца и уз њихову приволу³, од љета год. 1942. дозволили појединим екипама Црвеног крижа из Загреба да у логорима Јасеновца и осталим сабиралиштима преузму козарску дјецу.⁴ За ту су дјецу основани нови логори који су фигурирали под називом „дјечјих домова“ или „прихватилишта за дјецу избјеглица“.

¹ Ову тему обрадила сам у раније објављеном раду: Сабирни логори и дјечја сабиралишта на подручју сјеверозападне Хрватске 1941-1942. (зборник: Сјеверозападна Хрватска у НОБ-у и социјалистичкој револуцији, Загреб, 1976, 884-898) али ћу, због лакшег разумијевања и праћења текста, навести Изворе којима сам се служила у ранијем и овом раду.

² Усташки концентрациони логори могу се сврстати у двије основне групе: сабирни и радни. Сабирни су представљали неке врсте сабиралишта ухапшеника одакле су — након одређеног времена — били одведени на друга мјеста или на стратлишта, ако је требало попунити број талаца при масовним одмаздама. Радни су логори имали бити мјеста присилнога и бесплатнога рада логораша, а у пракси су били масовна губилишта. Таква формална подјела задржала се с мањим изузетцима до краја год. 1942. (Оп. М. Периен, Усташки логори, Загреб, 1966).

³ Према сјећању Славe Огризовлђ »њемачки генерал Vlecks» (вјеројатно мисли при том на генерал-пуковника Maximiliana von Weichsa, команданта на Балкану — о. а.) лично је сугерирао А. Павелићу да допусти да се дјеца путем Црвеног крижа одведу из логора (С. Огризовић, Загреб се бори (у штампи). Одломци објављени у Викенду, бр. 467-472 од 6. V - 10. VI 1977).

⁴ Офензива на Козару почела је 10. липња 1942. и у њој је, према статистичком прегледу — било ухваћено око 68.000 цивилног становништва. Међу њима је било и 23.858 дјеце од којих је око 11.000 страдало по логорима (Д. Лукић, Козарско дјетињство, Београд 1973, 4, 6).

Да камуфлажа буде потпунија, при том су користили организацију Хрватског црвеног крижа и Министарство удружбе и социјалне скрби које је преузело опскрбу тих логора а сигурно је да су усташе настојали створити утисак да се у тим специјалним „дјечјим установама“ води и специјална брига о дјечи. Дјеца су, иначе, у тим сабиралиштима имала остати краће вријеме („наконведеног здравствено-заштитног рока“), а затим их се — према одредби Министарства удружбе од 23. коловоза 1942. требало дати „на одгој“ и то: 1) Родитељима, у колико не постоје политички разлози против ове предаје 2) Хрватским и католичким, сељачким и грађанским обитељима 3) Државним и посебничким дјечјим домовима и одгојним заводима, ако то захтијевају посебни разлози.

Дојенчад и мала дјеца, за коју не постоје потребни подаци, имаду се прогласити находима и с њима поступати према постојећим законима (. . .) Сва (. . .) дјеца сматрају се питомцима Државне дјечје заштите Министарства удружбе“.⁵

Тада је започела велика и хумана акција спашавања тисуће и тисуће дјеце; акција у којој су се ангажирали многобројни појединци, установе и цијеле организације. Када је ријеч о спашавању дјеце и пружању помоћи транспортима цивилног становништва на њихову путу у логоре, интернацију или присилни рад у Њемачку, пресељавању итд., потребно је истаћи дјеловање загребачке партијске организације. Она је окупила широк круг активиста и уз заиста велику подршку грађана већ од првих дана окупације почела радити на тим задацима. Наиме, окупатор је на загребачким колодворима основао већ у првој половини год. 1941. прихватне станице Црвеног крижа које су имале послужити као раскужне станице за све транспорте-влакове. Загребачка партијска организација као и неке друге организације НОП-а у граду (првенствено Народне помоћи и АФЖ), стварају на тим станицама своје пунктове и упоришта и она постају од поткрај год. 1941. мјеста одакле антифашисти могу контролирати транспорте, успостављати везе са заточеницима и помагати им. Те су прихватне станице одиграле значајну улогу управо у акцији спашавања дјеце јер су се готово сви транспорти заустављали у Загребу, али у правилу на споредним колосијецима (тзв. Сењаку) да се спријечи контакт с осталим путницима који би се у то вријеме нашли на том мјесту. У првим антифашистичким групама које су

⁵ Жене Хрватске у НОБ-у, II, Загреб 1955, 377.

радиле на спашавању дјеце, биле су активисткиње Црвеног крижа.⁶ Постепено се на том хуманом послу окупља све већи број људи, шири круг симпатизера и оснивају нове антифашистичке групе и одборе Народне помоћи у свим установама и мјестима камо стижу такви транспорти. Оснивају се и у тзв. прихватним станицама за избјеглице, које су заправо тријажне станице за транспорте састављене у вријеме непријатељских казних експедиција, и у оним установама које су по својој функцији биле уклопљене у рад око интернирања дјеце (нпр. Главни одбор Црвеног крижа, Министарство удружбе, центри за колонизацију дјеце, Средиште медицинских сестара, Школа за одгајатеље, Заразна и друге болнице итд.).

Тако је при спашавању те дјеце био ангажиран врло велик број људи, нарочито из здравствене и социјалних служби, који су у свом раду показали невјеројатно много пожртвовања и храбрости радећи даноноћно у тешким увјетима и борећи се с непредвиђеним тешкоћама. Укупно је кроз Загреб у времену од 27. ожујка 1942. до 8. сибјечња 1943. прошло 13.115 дјеце српске националности на путу из логора до нових сабиралишта тј. дјечјих логора у Горњој Ријеци, Јастребарском, Реци, Сиску и Загребу.⁷

У логор у Горњу Ријеку⁸ (недалеко Крижеваца) први транспорт од 100 „најљепших и најздравијих“ дјечака из Уштице⁹ (једног од логора Јасеновца) стигао је 24. липња 1942. године. Нешто касније — 2. српња — из истог логора стигло је још око 100 дјечака, а два дана

⁶ Опш. С. Стојковић, Материјали за повијест Црвеног крижа (умножено као рукопис), Загреб, 1971, 41-49; Жене Хрватске у НОБ-у, II, н. дј., 370-391, 394-395.

⁷ Према: Попису ратом пострадале дјеце која су дошла односно пропутовала кроз Загреб и била на бризи Прихватне станице Црвеног крижа Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 19. XI 1945. (Архив Института за историју радничког покрета Хрватске — ИХРПХ - фонд АФЖ, кут. 23) Од овог броја, 596 дјеце не односи се на козарску, већ на ону која су се с мајкама налазили у логорима у Лобору и Горњој Ријеци и која су крајем ожујка и травња 1942. — након краћег задржавања у Загребу — одведена у Београд, као и веће групе дјеце (из Србије) која су пропутовала кроз Загреб на путу за Њемачку и Швицарску у свибњу 1942.

⁸ У споменутом раду С. Огризовић (в. бил. 3) доноси податке за логор у Горњој Ријеци, међутим, из текста је видљиво да се ради о логору у Реци (недалеко Јастребарског) а не о дјечјем логору смјештену у здању старинског дворца у Горњој Ријеци. - ... -

⁹ У липњу 1942. у Уштици налазило се око 8.000 жена с дјецом. Логор је расформиран два мјесеца касније, а транспорти заточеница отишли су у сабиралиште у Липик (жене Хрватске у НОБ-у, II, н. дј., 373).

касније из Старе Градишке¹⁰ и нова група од 200 дјечака.¹¹ Заповједништво логора и „одгајатељи“ били су чланови омладинских усташких организација, док је „помоћно особље“ сачињавало десетак студенткица Загребачког свеучилишта које су морале — за вријеме љетних празника — „вршити обвезну праксу“.¹² Оне су, међутим, убрзо и саме дијелиле једнако тешку судбину с том дјецом. Наиме, одмах након доласка првог транспорта појавио се и тифус који је убрзо прерастао у епидемију будући да су та дјеца смјештена у исте (недезинфициране) просторије у којима је до недавна харала та опака болест.¹³ Убрзо долази до помора таквог размјера да је у првој половини коловоза 1942. заповједништво логора напустило Горњу Ријеку а преживјелу дјецу преузима пристигло особље Црвеног крижа и у драматичним околностима пребацује их у Загреб. О броју дјеце која су стигла из Горње Ријеке постоје различити подаци али је утврђено да је на загребачком колодвору одвојено око 50 најтеже обољелих дјечака. Њих су свим расположивим санитарским колима одвезли у болнице, али су сви до једнога убрзо умрли. Осталу дјецу, њих око 100 до 150, хитно су активисткиње Црвеног крижа заједно с лијечницима одвели у логор у Јастребарско гдје су смјештена у

¹⁰ Рачуна се да је кроз логор Стара Градишка прошло око 10.000 дјеце. Колико је од њих спашено, није точно познато. Утврђено је да је само у љету 1942. Из логора било одведено 3.591 дијете и смјештено у дјечје логоре у Јастребарском и Сиску, а мањи број у Загреб. Колико их је из те групе касније умрло или било спашено, такође није познато. Објављена сјећања дају потресну слику страдања дјеце у том логору, а говоре и о тровању плинотом 800 до 2.000 дјеце у 1942. години (З. Ткалец, Стара Градишка, Вјесник, 18. V 1945. Р.

Рупчић, женски логор Стара Градишка, Вјесник, 25. V 1945.

¹¹ ИХРПХ, фонд АФЖ, кут. 23. Према: Попису (в. биљ. 7).

¹² Усташе су у Загребу настојали провести опћи надзор над средњошколцима и студентима првих година и изваншколске наставе. Како је школска година 1941/42. услјед нередовите наставе, која је због недостатка огријева била прекинута у зимским мјесецима, била завршена 14. српња, а нова започела већ 16. коловоза, за вријеме тих кратких празника сва је школска омладина и даље задржана на окупу. Међу осталим, ученице виших разреда гимназије и студенткице првих година морале су радити мјесец дана као творничке раднице, на мјесту оних радница које су у том времену биле на допусту, или су студенткице биле упућене на рад и то као болничарке, његователнице у превијалиштима и дјечјим домовима 1 си. (Н. Ленгел-Кризман, Револуционарни омладински покрет у Загребу у току рата, Зборник: Загреб у НОБ-у и социјалистичкој револуцији, Загреб, 1971, .152).

¹³ Логор у Горњој Ријеци основан је средином 1941. и у њему су се налазиле заточенице жидовске, а само у мањем броју српске националности. Већ мјесец дана по оснивању логором је завладала епидемија тлфуса која није престала све до расформирања логора у свибњу 1942. (Опш. Н. Ленгел-Кризман, Сабирни логори н. рад, 890—893).

карантену, будући да су сва до једнога била заражена тифусом. Успркос готово безнадном стању у којем су се налазила, медицинско особље успјело их је спасити.¹⁴

У српњу 1942. основано је ново „Прихватилиште за дјецу избјеглица“ у Сиску камо стиже — 29. српња — први транспорт од око 1.200 дјеце из Млаке, такође једног од јасеновачких логора.¹⁵ У времену до сијечња 1943. када је логор расформиран, кроз њега је прошло неколико тисућа дјеце. Од тога у самом логору их је умрло 1.631, а до рујна 1942. предано је појединим обитељима или враћено родбини или родитељима 1.702, док их је 2.296 пребачено у Загреб (у осам транспорта у времену од 22. рујна 1942. до 8. сијечња 1943. године). Већину те дјеце прихватиле су обитељи у Загребу, а само мањи број — неколико стотина — преузела је организација „Caritas“.¹⁶

На почетку српња 1942. из Загреба је у логор Стара Градишка било упућено 16 сестара Црвеног крижа које су преузеле неколико стотина дјеца да би их преко Загреба одвеле у новоосновани дјечји логор у Јастребарском. Након путовања које је трајало више од 24 сата, транспорт с око 650 дјеце стигао је 12. српња у Загреб. На путу је умрло 17 дјеце, а приликом раскуживања на загребачком колодвору, умрло је даљњих тридесетак. Најтеже обољелу дјецу — њих 37 — пренијели су у болнице, али су сва убрзо умрла, док је остали дио транспорта истог дана продужио у Јастребарско. Тај се логор састојао

¹⁴ Према: Попису (в. биљ. 7) стоји да је у Загреб 14. коловоза 1942. из Горње Ријеке стигла група од 301 дјечака. Међутим, сви други извори (ИХРПХ. фонд АФ2, кут. 23; Жене Хрватске у НОБ-у, II, н. дј. 375, 384—385) слажу се у броју од 100 до 150 обољеле дјеце одведене у карантену у Јастребарско, односно о броју од 50 умрлих у болницама у Загребу. Рачуна се да је у Горњој Ријеци умрло око 140 дјечака (Вечерњи лист, 4. VI 1975) што — узето заједно — одговара приближно укупном броју од 400 дјеце која су боравила у горњорјечком логору. Претпостављам да је у Попису . . . од 14. VIII 1942. вјеројатно ријеч о некој другој дјечјој групи придодатој овој из Горње Ријеке.

¹⁵ У логору Млака на почетку коловоза 1942. налазило се осим 3.645 жена и 393 мушкараца још и 5.531 дјеце. Од 3. до 5. коловоза исте године из тог је логора спашено свега 2.106 дјеце која су била одведена у Јастребарско и Сисак и 106 дјеце смјештене у прихватилишту у Загребу. Судбина остале дјеце из логора Млака није ми позната (Жене Хрватске у НОБ-у, II, н. дј., 373).

¹⁶ Опш. Исто. 378—383 и према: Попису (в. биљ. 7). Иначе, „Caritas“ је била организација (основана 1923. у Загребу) под врховним водством римокатоличке курије и за вријеме рата врховни је надзор над њом припадао загребачком надбискупу, док је оперативним дијелом послова управљао каноник Милостислав Цико (В. Новак, Magnum crimen, Загреб, 1948, 824—830; Жене Хрватске у НОБ-у, II, н. дј. 377—378).

од три дијела: баракe за смјештај здравије и јаче дјеце (прије су те баракe служиле за стаје у којима су се налазили коњи талијанске војске), болнице (у дворцу грофова Erdödy) и карантене (у фрањевачком самостану).¹⁷ Из првог транспорта одмах је издвојена велика група дјеце и смјештена у болницу, а остали су морали бити смјештени у прљаве и неуређене баракe.

Слиједећих дана, међутим, почели су стизати нови транспорти. Тако: 13. и 14. српња 770 дјеце из Старе Градишке, 31. српња 850 дјеце из логора Јабланац, односно 5. коловоза 800 дјеце из Млаке и коначно 14. коловоза 1942. и посљедњи транспорт дјечака из Горње Ријеке. Будући да су баракe и болница у Јастребарском биле већ првим транспортима попуњене до максималног капацитета, требало је хитно пронаћи нове просторије за смјештај нових група. Тада су пронађене напуштене „талијанске“ баракe у оближњем селу *Река* (3 км од Јастребарског) и у њих је смјештено око 2.000 дјеце. Управитељица у логору у Јастребарском и Реци била је часна сестра, позната по својем нехуманом суровом поступку према дједи, али и према свем оном медицинском и другом особљу које је чинило све да би спасило ту невину и до тада већ тешко напаћену дјецу. Треба споменути да су дјеца у логоре стизала потпуно изнурена и готово гола, а унапријед није било ништа приређено ни за њихов смјештај ни за прехрану. Баракe нису биле очишћене, још су биле пуне изметина, без електричне струје, воде, основних санитарних просторија итд., за исхрану је било набављено само нешто живежних намирница (кукурузно брашно, нпр.). Због тога је особље Црвеног крижа, уз помоћ околног становништва, успркос пријетњама управитељице, кришом почело уређивати те импровизиране настамбе и набављати храну (првенствено млијеко које су околни сељаци добровољно давали), покриваче и друго. При том треба имати на уму да су дјеца била потпуно физички исцрпљена од боравка у пријашњим логорима и да су боловала од низа разних болести.

Слику здравственог стања те дјеце најбоље илустрира број болести. Констатирано је око 400 случајева дизентерије (и то најтеже врсте); око 300 случајева оспица (са или без упале плућа); око 200 обољења тифуса; веома много скорбута (најтежег облика с испадањем зуби); око 200 случајева дифтерије; 100 заушњака, а необично је било много гнојних инфекција. Висок морталитет у логору посљедица је

¹⁷ До оснивања карантене долази тек 15. коловоза 1942. доласком дјеце из Горње Ријеке.

комбинација тих болести јер је већина дјеце боловала од неколико болести наједном. У оба логора, према извјештају Земаљске комисије за утврђивања злочина окупатора и њихових помагача чијим сам се подацима служила, у српњу год. 1942. умрло је 153 дјеце, у коловозу даљњих 216, у рујну 67 и у листопаду 8 дјеце, док је у болницама у Загребу за то вријеме умрло свега петоро дјеце, тј. укупно је од српња до краја листопада 1942. умрло 449 дјевојчица и дјечака у доби до 14 година старости. Мртву дјецу покапалосе — по десетак заједно — у дрвеним сандуцима (за шећер!) уз ограду логора.¹⁸

Борци IV кордунашке бригаде напали су 26. коловоза 1942. Јастребарско у којем управо у то вријеме није било јачих непријатељских снага, будући да су биле у једној од акција на Пљешивици. Партизани су ушли у логор и одвели са собом већи број здравије и снажније дјеце на Кордун и даље у Босну гдје су — уколико су преживјела — нашла смјештај у дјечјим домовима на ослобођеном подручју. О броју тада одведене дјеце постоје разни подаци, али је сигурно да их је било неколико стотина.¹⁹ Уз то је из логора спасено даљњих 1.637 дјеце коју су узели грађани Загреба, Јастребарског и сељаци из околице, док је око 500 дјеце „било колонизирано по Каритасу“. У болници (зграда дворца) остало је и даље око 300 дјеце која су ту дочекала и коначно ослобођење — 1945. године.²⁰

¹⁸ Жене Хрватске у НОБ-у, II, н.дј. 385—386. Међутим, на подигнутом споменику у Јастребарском налази се податак о 468 дјеце покопано уз ограду мјесног гробља. Недостају ми извори да бих са сигурношћу утврдила који је од тих података најтачнији.

¹⁹ О броју тада одведене дјеце најчешће се спомињу подаци од 700 до 727 дјеце (усп.: Зборник НОР-а, V, књ. 32, 423; Т. Микулић, Сјећања и записи, Загреб, 1967, 105; Д. Лукић, Козарско дјетињство, н.дј., 49; М. Коларић, За велики сусрет најмлађих, Кај, 1—2/1975, 54 и др.). Међутим, према записницима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, број тада одведене дјеце износио је око 450 (Жене Хрватске у НОБ-у, II, н.дј., 389).

²⁰ Дјецу су у тој болници и даље његовале ученице (тадашњих) школа сестара помоћница, затим Школе за одгајатеље, школе за наставнице малих школа и сестре Црвеног крижа, часне сестре, као надзорнице, настојале су онемогућити њихов хуман поступак при раду и њези па су на поједина болничка одјељења постављале њима одано особље. Како ни то није помогло, уклониле су све цивилно особље и намјестиле као болничарке и његователице само часне сестре. Међутим, дјеца су већ била толико опорављена да смртних случајева готово да и није било. Последњих ратних година она су и даље остала у згради дворца »као питомци дјечјег дома - све док их 9. свибња 1945. — скривене у подрумским просторијама — нису ослободили партизани (Е. Синко, Дјечји дом у Јастребарском, Вјесник, 12. VII 1946).

Дјечји логори у Јастребарском и Реци расформирани су у студеном 1942. и кроз њих је прошло укупно 3.336 дјеце; од тога је спасено — према подацима Земаљске комисије — 2.887 дјечака и дјевојчица у доби од 6 мјесеци до 14 година старости.

У Загребу су током 1942. била основана три Сабиралишта и један илегални дјечји дом за дјецу која су тога љета и јесени стизала из других логора. Једно од највећих сабиралишта било је у дворишним баракама (тадашњег) Завода за одгој глухонијемих (Илица бр. 113). Прве групе жена и дјеце српске националности боравиле су у том сабиралишту само краће вријеме и то од 27. ожујка до 23. тавња 1942. године.²¹ У липњу исте године почињу пристизати нове бројније групе: 14. липња око 220 дјеце, 25. и 26. липња око 400 жена и 180 дјеце.²² Био је то посљедњи транспорт из којег су издвојене жене и ту смјештене јер оно од коловоза те године постаје искључиво дјечје прихватилиште. У коловозу су пристизала дјеца из јасеновачких логора, а од рујна - листопада и дјеца из логора у Сиску, Јастребарском и неких других сабиралишта (Шпановице, Прозора, Брода и др.). Према извјештајима управе Завода, у цијелој 1942. години укупно је кроз то прихватилиште прошло 5.612 дјеце у доби од једне до 16 година. Исти извјештај садржи и статистичке податке о болестима и смртним случајевима из којег се види да су та дјеца боловала од 38 разних болести у 30.264 случајева. У самом Заводу умрло је 157 дјеце, а 215 упућено је на лијечење у загребачке болнице.²³ Сва остала дјеца предана су грађанима или враћена родбини осим оних „које грађани нису могли узети из страха да им не умру на рукама“.²⁴

У (тадашњој) Мошинскијевој улици (данас: В. Назора) налазило се тзв. Прихватилиште државних дјечјих колонија (с око 60 кревета) и Дом за мајке и дојенчад (с око 40 кревета). То су била једина расположива мјеста за дојенчад у Загребу и у њима су боравила само здрава дјеца док би се болесна одмах смјештала у болнице или дјечје клинике. Међутим, ситуација се у љету 1942. потпуно мијења. Прве

²¹ В. билъ). 7

²² Односи се то на жене и дјецу враћену због болести из Марибора, односно Линца (Аустрија) Из великих транспорта који су одводили логораше из Старе Градишке на присилни рад у Њемачку.

²³ Жене Хрватске у НОБ-у, II, н.дј, 391. 394—395.

²⁴ Х. Сремец, Илегална партизанска дјечја болница на Перјавици у Загребу, зборник: четрдесет година, VII, Београд, 1961, 449.

групе — њих 30 до 35 — у старости од неколико дана до три године, стигле су из логора у Старој Градишки 3. српња. Нешто касније — 11. и 13. српња стигле су нове групе из истих логора у доби од 2 до 8 година, а затим 3. коловоза из логора Млака и 17. истог мјесеца поново из Старе Градишке. У рујну су почела стизати и из логора Сисак. Из тог логора стигао је посљедњи транспорт 17. листопада 1942. и то је уједно била и посљедња група дјеце смјештена у тим установама. Укупно је стигло око 800 дјеце, а рачуна се да их је умрло око 530.

Медицинско је особље настојало већ код доласка транспорта да одмах — директно из влака — што више управо те најмање дјеце преда грађанима који су, унапријед обавијештени, долазили на колодвор, тражили и узимали дјецу. Од тако одмах преузете дјеце умрло је свега неколико док су се остала, након дужег лијечења и брижне његе, ипак спасила. Остала дојенчад смјештавана у том прихватилишту, успркос стручној њези, умирала су након дан-два, тако да су креветићи и просторије од транспорта до транспорта били празни. Треба нагласити да су усташе и ту најмању дјецу доводили из логора „марвинским“ вангонима, а путовање је трајало и неколико дана. Натрпани у затвореним вагонима, на путу нису добивали ни воду, а од хране тек нешто мало круха који су им на понеким успутним станицама убацивали људи дуж пруге којом је транспорт пролазио. Дојенчад, ако је и преживјела до Загреба, због тешке атрофије, умирала су у најкраћем времену. Излијечити се, према томе, могло само старију и отпорнију дјецу, па су заправо она и једино преживјела. Умрла дјеца покопана су као безимене жртве, јер су била обиљежена само бројем, а ако је на цедуљи објешеној око врата и било записано име, те су цедуљице на путу нестајале — јер су их дјеца појела!²⁵

Тзв. Јеронимска дворана (Томиславов трг 21) такођер је послужила као једно од прихватилишта. Прва група од 224 жене из логора Стара Градишка (враћена из транспорта за Њемачку), стигла је 14. липња 1942. и након боравка од неколико дана поновно је враћена у логор.²⁶ Дјеца из истог логора стигла су 17. коловоза, а посљедња група од 172 дјеце из логора у Сиску дошла су 30. рујна 1942. године.²⁷ Колико је укупно дјеце прошло кроз то сабиралиште, није познато, а исто тако није познат ни број умрлих. Претпоставља се да је већина те дјеце

²⁵ Жене Хрватске у НОБ-у, II, н.дј., 389—390.

²⁶ В. биљ. 22

²⁷ Према: Попису . . . (биљ. 7).

умрла, а спасила су се само она коју су узели грађани. Дјеца су и овдје умирала из истих разлога као и у осталим сабиралиштима и дјечјим логорима: физички потпуно исцрпљена, болесна, неисхрањена, пуна ушију, и невјеројатно прљава. Код дјеце, особито оне најмлађе, нису дјеловали више ни инстинкти, нпр. глад. Одбијала су сву храну, па чак и млијеко које су им давале лијечнице и медицинске сестре.²⁸

Многобројне изјаве медицинског и другог особља, сјећања преживјелих активиста па и дјеце, као и остали извори, потресна су свједочанства о — данас готово несхватљивима — патњама и калварији кроз коју су та дјеца пролазила у усташким логорима, без обзира како су се они службено називали. Иако је грађанство Загреб масовно узимало дјецу из споменутих сабиралишта²⁹, ипак је одређени број тешко болесне дјеце, коју се више није могло смјестити у дјечје одјеле загребачких болница, јер су били препуни, остао и даље незбринут. Због тога је загребачка партијска организација пришла спасавању те дјеце тако да је у околици Загреб — на Перјавици — пронашла овећу стамбену зграду, власници су је добровољно уступили за „дјечју болницу“. Посредством симпатизера-лијечника набављена је опрема из болничких магацина, храна, одјећа и обућа набављала се из добровољних прилога и из средстава која су давале поједине организације НОП-а у Загребу. Стручну његу преузели су загребачки лијечници и медицинске сестре. Прва група од око двадесет дјеце доведена је око средине љета 1942. из Завода за одгој глухонијемих, а затим и нова и из других сабиралишта у Загребу.³⁰ Чим су та дјеца била пренијета на Перјавицу „подвргнута су најбољем лијечењу и прехрани и брзо су се опоравила (. . .). Била је то уистину права болница (иако илегална), у којој су се примјењивале тадашње најмодерније методе лијечења“.³¹ То је склониште нормално функционирало све до ослобођења и ни једно дијете за то вријеме није умрло. На почетку год. 1944. сестре његоватељице напустиле су болницу, а опорављена и здрава дјеца тада су под стручним надзором учила

²⁸ Жене Хрватске у НОБ-у, н.дј., 394—395.

²⁹ Упозоравам особито на сјећања С. Огризовић (в. биљ. 3) која — уз обиље фактографских података — најбоље приказује атмосферу у граду и понашање разних друштвених структура управо у вези акција спашавања те дјеце.

³⁰ Пронађен је списак с именима 36 дјеце смјештене на Перјавици. Како документ нема датума, не може се са сигурношћу утврдити да ли је то бројно стање коначно (ИХРПХ, без сигнатуре).

³¹ З. Сремец, н. рад, 448—451.

градиво одговарајућих разреда основне школе па су после ослобођења могла наставити редовно школовање. Тако се болница, заправо, постепено претворила у прави дјечји дом.

Послије ослобођења сва су дјеца предана родитељима и рођацима. Треба посебно истаћи да су за постојање те болнице знали многи ондашњи становници, као и илегалци и активисти из Загреба, а да се ипак није нашао ни један који би је показао.

У овом прилогу — рађеном на основу необјављених архивских извора и постојеће литературе — ограничила сам се само на изношење фактографије не улазећи у поближе разматрање, у најмању руку нехуманог, а најчешће управо бестијалног, поступка у логорима. Неборачко становништво, особито дјеца, није било изузето од усташког терора, што сам настојала истаћи.

ГОЈКО ШЕРБУЛА

МАСОВНО СТРАДАЊЕ ДЈЕЦЕ У ГРАДИШКОМ ПОТКОЗАРЈУ

За вријеме Другог свјетског рата у логорима смрти, које су основали њемачки фашисти и усташки злочинци Анте Павелића, у Старој Градишци, Јабланцу, Млаки, Брочицама, Уштици, Крапју, Сиску, Јастребарском, Славонској Пожеги, Земуну и Норвешкој, са подручја Градишке општине (бивши срез Босанска Градишка) усташе и њемачки фашисти су убили 16.168 (16 хиљада и 168 становника). Више од 95 одсто су били Срби, а затим Роми, те антифашисти из реда осталих народа.

Највећи број жртава из градишке општине, према евиденцији Спомен-подручја Јасеновац, уморен је на свиреп начин у систему концентрационог логора Јасеновац. У тим логорима је убијено 7.175 људи, жена и дјеце. По броју жртава у јасеновачким логорима, Градишка је са највише страдалих, а тако и по броју дјеце чији су се животи угасили у тим логорима са градишког подручја је највише, чак 3.689. Кад се зброје жртве дјеце из логора Сисак, Јастребарско, Славонска Пожега и других мучилишта, са подручја ове општине је убијено 4.554 дјеце од колијевке до 14 година живота. Од укупног броја погинулих из градишког Поткозарја и Лијевче поља 1.552 су били борци, а остало све жртве, од којих су чак 98 одсто убиле усташе. У евиденцији којом располаже Општински одбор СУБ НОР-а налазе се и имена чланова 245 породица које су потпуно уништене. Тако су у Гашници, Јабланици и још неколико села нестали цијели засеоци, који су зарасли у шуму. Какав је био степен уништавања српског и ромског народа најбоље говори податак да се у више од двадесет и пет села није родило ни једно дијете у 1943. години па све до јесени 1945. године. То је и разлог што из Поткозарја годинама послије рата није било ни једног регрута.

У љето 1942. године (од 10. до 15 јула) из више од тридесет поткозарских села све становништво је отјерано у логоре. Тада је запаљено више од три хиљаде кућа. Сточни фонд је потпуно уништен. Сва покретна имовина је опљачкана и одвезена у Стару Градишку, Јасеновац, Орахову, тадашњу Босанску Градишку и друга мјеста гдје је била стационирана усташка и њемачка војска. У селу Бистрици на обронцима Просаре усташе су основале економију на коју су доводили логораше из Старе Градишке, који су убирали љетину рода 1942. године и сјекли дрво за огрјев и прагове за пругу. Све те производе су утоварали у шлепове на ријеци Сави, а логораше су по групама, послије обављаних радова, ликвидирали на бистричком Утвају, на обали Саве и код сеоских бунара у којима се и данас налазе остаци убијених. Ријеч је углавном о Јеврејима и Србима из Славоније, Срема, Источне Босне и Сарајева.

Крајем јесени 1942. године из логора се, посредством Међународног црвеног крста и уз помоћ хуманиста из Загреба од којих су најзаслужнији Диана Будисављевић и Камило Беслер, један број жена и дјеце вратио у своја села. Нажалост, усташе им послије повратка нису дале мира.

Крвави усташки излети у српска села

Усташке сатније из Старе Градишке, Јасеновца, Шимића, Орахове и Босанске Градишке почеле су своје честе „крваве излете“ највише у поткозарска села, али и дијелове Лијевче поља.

Прво стратиште евидентирано је у селу Јабланици на рјечици Јабланици (мјесто звано Јаз) на ком су усташе убиле 115 одраслих мушкараца из више села. О томе како се овај злочин догодио хроничар, потписник ових редова, је забиљежио:

„На подручју градишке општине, углавном Поткозарју, у 26 села евидентирано је педесет и пет стратишта на којима су усташе извршиле стравичне злочине.

Прво и највеће стратиште било је у Јабланици 26. новембра 1941. године. Тада је убијено 115 мушкараца старости од петнаест до шездесет година. Овај текст посвећујемо невиним жртвама, које су убијене тог кобног дана на Јазу, код ребровачког млина.

Све је почело 25. новембра 1941. године. Тог дана је у Милошевом Брду била сахрана угледног домаћина Јована Суботића, који је умро

природном смрћу. На сахрану је дошао велик број људи из Милошевог Брда и Совјака, али и из других сусједних села Гашнице, Бистрице и Бијаковца. Управо кад је требало да се укопа покојник, у село је „упала“ усташка сатнија, која је дошла из правца Орахове преко Просаре у Милошево Брдо. Били су то углавном крвници из Херцеговине, али и поједине усташе из Градишке и Орахове.

Водич те сатније био је из Орахове из породице Делимејића, који је био присиљен од усташа да обави тај задатак. Усташе су блокирале гробље. Ухапсиле су све мушкарце од петнаест до шездесет година старости. Протјерали су их у село Совјак и успут ухапсили остале људе из Милошевог Брда и Совјака и појединце из других села које су се затекли у гостима код родбине и пријатеља (биле су поитарице славе Мратиндан). Усташе су са колоном ухапшених људи заноћили у Совјаку у засеоку Бабићи и тамо похапсили већи број људи.

Сутрадан, 26. новембра, колона ухапшених људи је одведена у Јабланицу, гдје се на истоименој рјечици налази такозвани сеоски ребровачки млин са дубоким јазом. Ту су кољачи одмах почели свој злочиначки пир камама и митраљеским рафалима. Крв је потекла мирном рјечицом, која вијуга долином између Јабланице и Совјака носећи ужасну вијест да се у њој и на њеним обалама догодио нечувен злочин. Ту вијест су донијели и они који су успјели побјећи са стратишта и који су у гомили мртвих остали рањени и по одласку усташа, изашавши испод мртвих и рањених, дошли својим кућама.

Овај масакр, коме се супротставио само деветнаестогодишњи Радојица Драгишић из Милошевог Брда, који је на лицу мјеста изрешетан митраљеским мецима, **преживјели су: Божо Аћимовић, Стево Бабић, Нико Борјановић, Петар Вукотић, Драгољуб Гончин, Мирко Драгишић, Радован и Васо Зрнић, Станка и Милован Малешевић (кћерка и зет преминулог Јована Суботића), те Милан Малешевић.**

Тог кобног дана животе су из села са Просаре изгубили (списак погинулих по селима):

Жртве из Милошева Брда:

Бабић С. Павао, Бјелајац Д. Богдан, Видовић С. Лазар, Видовић С. Љубомир, Видовић И. Михајло, Вукотић У. Урош, Вукотић Ј. Бошко, Граховац Лазо, Глигић С. Никола, Глигић О. Пантелија, Драгишић М. Цвијо, Драгишић М. Јован, Драгишић С. Радоје, Змијањац Ђ. Марко, Кевих Ј. Михајло, Кевих Ј. Ђурађ, Кевих Ј. Милош, Кевих М.

Љубо, Кевих М. Стево, Кочић П. Маријан, Миљановић Станко, Мирић Д. Милош, Прелић И. Петар, Прелић И. Милош, Прелић П. Остоја, Прелић П. Милан, Прелић С. Станоје, Прелић Ј. Урош, Прелић М. Јефто, Савић И. Драгутин, Савић С. Станоја, Суботић Михајло, Суботић Ђ. Душан, Суботић Ј. Миле, Суботић Ј. Станко, Стајчић И. Бранко, Стајчић Ђ. Саво, Стајчић Ђ. Драгомир, Стајчић Ђ. Остоја, Стајчић С. Милан, Стајчић М. Михајло, Угреновић Б.

Илија, Угреновић М. Јован, Угреновић Ј. Бошко, Угреновић Ј. Михајло, Угреновић П. Марко, Угреновић С. Остоја, Угреновић И. Јефто, Угреновић И. Ђорђо, Угреновић К. Остоја, Угреновић М. Јован, Угреновић К. Остоја, Угреновић Ђ. Душан, Угреновић Ј. Вељко, Угреновић С. Јован.

Жртве из Совјака:

Бабић Б. Миладин, Бабић С. Раде, Бабић Н. Нико, Бјелајац К. Ђурађ, Бјелајац П. Јован, Бјелајац Божо, Бјелајац Ђ. Душан, Борјановић Ђ. Спасоја, Борјановић Ђ. Раде, Борјановић О. Павао, Борјановић П. Милутин, Борјановић П. Ђуро, Борјановић П. Милорад, Борјановић Ј1. Душан, Борјановић Н. Миле, Гојковић М. Никола, Гојковић И. Симеун, Гојковић И. Панте, Гојковић С. Михајло, Гојковић С. Драгутин, Гојковић Б. Илија, Гојковић М. Остоја, Гојковић Б. Миле, Гончин И. Илија, Гончин И. Благоја, Гончин И. Пејо, Гончин И. Душан, Гончин Н. Живко, Гончин М. Милорад, Гончин М. Спасоја, Каран С. Љубомир, Календар Д. Миле, Милошевић С. Радован, Милошевић Р. Стојан, Милошевић М. Јаков, Милошевић М. Љубомир, Милошевић С. Милош, Мисимовић П. Раде, Прпош М. Стево, Прпош Ј1. Остоја, Прпош ЈТ. Лазо, Раца Д. Обрад, Раца П. Остоја, Раца С. Стево, Суботић С. Стеван, Стојчић М. Никола, Чекић Д. Славка, Шмитран М. Илија.

Жртве из Јабланице: Даниловић Милован, Вујић Љубомир, Вујић Михајло.

Жртва из Требовљана: Селак Жарко.

Жртве из Гашнице: Гргић С. Вид, Кукавица Ђ. Стако, Савић Ј. Бошко.

Жртва из Бијаковца: Шмитран Јово.

Послије овог подмуклог и гнусног масакра недужних људи, већина тада одраслијих омладинаца и људи из цијелог подградског, бистричког, јабланичког и дубичког подручја са Просаре ступила је у

II Крајишки народноослободилачки партизански одред, чије су се јединице појавиле на овим подручјима. Устаници су знатно ојачали пристиглим борцима и кренули у одлучне битке. Најприје слиједи успјешан напад и уништење непријатељског веома јаког упоришта на Мраковици, затим напад на непријатељско упориште у Турјаку 16. децембра када је ово мјесто први пут ослобођено.

Пред крај децембра 1941. године партизани су поново ослободили Горње Подградце у којима је успостављена народна власт. Почетком јануара 1942. године слободна територија се шири. Под партизанском контролом су били Јабланица, Грбавци, Кијевци, Гашница, Орахова, Бистрица, Врбашка, Милошево Брдо, Совјак, Требовљани, Вилуси, Машићи, Церовљани, Јазовац, Миљевићи, Јурковица, Драгељи и село Козара, Доњи Подградци и још нека села.“

У „Гласу“, листу Народног ослободилачког фронта, број осам, од септембра 1943. године, партизански обавјештајни официр Ђурађ Павић је написао текст о стравичном злочину фашиста у градишком селу Драгељима. Тај текст гласи:

„Десетог септембра 1943. године освануло је јако магловито јутро, тако да наше извиђачке патроле нису могле имати јасан преглед терена поред наше слободне територије. Користећи ту маглу непријатељи су се привукли у двије колоне, заколивши село Драгеље, да изврше свој паклени план. Разбили су се у стрелце и по распоређеним својим дужностима отпочели су са извођењем своје крвничке задаће. Још је народ био у својој скромној постели. Бандити су почели разбијати врата и редом упадати у куће.

Започиње мучење, клање, убијање и најгрозније лишавање живота невиног становништва. Тако су, на примјер, Вукосаву Галић пресјекли по стомаку у два дијела и заједно са њено двоје дјеце убацили у пожар њене куће. Убивши Грозду Ацић, приступили су убијању њене дјеце.

Једно су јој дијете распорили и под њим запалили креветић, друго дијете заклали и бацили у кречану, а треће живо бацили у пламен.

Шестогодишњег синчића Миљке Чикић бајонетом су проболи и са бајонета спустили у жар заједно са мајком. Мали Момир, заједно са својом мајком Росом Галић, нађен је заклан, полуизгорео у згаришту своје куће.

Седам чланова породице Стеве Мраковић чинило је гомилу изгорјелих костију на дворишту. Видосава Обрадовић изнакажена и заклана, нађена је са грчевито стиснутим ручицама своје троје мале дјеце у кући која је над њима запаљена. 18-годишња Зора Нинић прошла је исто тако. Њена сестра Вукосава тешко изнакажена, полузаклана, у безнадном стању превезена је у нашу болницу.

Нада Алексић, дјевојчица од 15 година, полужива бачена је у ватру.

Љубо и Марко, дјеца Драгиње Галић од 12 и девет година, својим вриском са штале на којој су спавали скренули су пажњу на себе целатима који су запалили ту шталу да у највећим мукама угасе та два недужна млада живота. Петра Кољанска и њено осмогодишње дијете заједно са Живком Обрадовићем убијени су при првом сусрету са бандитима на цести за Босанску Градишку.

Милорад Галић, омладинац од 16 година и Јока Бјеловук нађени су заклани и полуизгорели. Кад су разбојници пронашли Босиљку Бијелић скривену у потоку, испуцавши у њу рекли су: 'Вуците сада кују у поток!'

Стана Кевих убијена је из пушке. Испод измрцварене Анђе Галић запалили су кревет гдје је у најтежим мукама издахнула.

Шездесетогодишњи старац Јово Тривић, тако је заклан. Дванаестогодишњи Гојко Тривић убијен је у бјекству.

У згариштима се још налази Нико Тривић од 58 година и његова 55-годишња жена Ђуја, чији су лешеве пропали кроз изгорјели под у подруму. Миљка, Живка и њено двоје дјеце, Ђуја, Петра и њених четворо дјеце, сви из породице Прерад, на најгрознији начин измрцварени, нашли су смрт у истом покољу.

Заједно са њима поклани су Вукосава и Драгиња Шврака.

Ката Баврлић, са своје двије кћери које су, поред осталог силоване, нашле су смрт на мосту преко Лубине.

Из горњих навода види се да крвници нису штедјели ни дјетета ни старца и да нису презали од извршења најгнуснијих злочина.

У рушевинама попаљених кућа налази се још жртава тог гнусног злочина. Овај гнусни злочин извршиле су усташе из логора Стара Градишка уз помоћ жандармерије из Колона и неколико Нијемаца, под чијом је контролом све извршено. Бандити су успут пробрали и опљачкали стоку поубијаног народа. Ниједна недужна жртва није

остала послије клања и мрцварења, а да је не би бацили у пожар попаљених кућа.

Послије овог страшног покоља преостале породице: Грујић, Никић, Шврака, Тривић, Обрадовић, Бабић и Галић преселиле су се на слободни дио наше територије. Преостали народ живи и сада у збијегу по шумарцима на нашој слободној територији одакле по дану прилази својим њивама и прибира своје плодове.

Пионири и омладина са наше слободне територије нашли су се у првим часовима невоље преосталом пострадалом становништву и заједно са нашом војском покопали лешеве, и данас помажу код смјештања и збрињавања тих породица. Над 52 гроба недужних жртава стварају се нове заклетве осветника за оваква крвничка насиља изрода и фашистичких насилника и бандита.“

Само у селу Бистрици усташе су у љето и јесен 1942. године на пет стратишта убили 67, а у јануару 1944. године још 6 жена и дјеце. У Врбашкој су евидентирана два стратишта са тридесет и двоје убијених мјештана. Почетком јануара 1944. године на два стратишта у селу Гашница убијено је 25 лица. Поред стратишта на Јазу у селу Јабланица још је на три локације убијено 25 жена и дјеце. Кржави „усташки излети“ су у више наврата забиљежени у Орубици, Горњим Подрадцима, Грбавцима, Турјаку, Горњој и Доњој Јурковици, Цимиротима, Доњим Подградцима, Миљевићима, Вилусима, Елезагићима, Церовљанима, Батру, Милошевом Брду, Доњим Карајзовцима, Новој Тополи, Чатрњи, Бок Јанковцу, Градишци и Вакуфу.

На стратиштима је с подручја општине страдало укупно 675 жена, дјеце и стараца. То није коначан број, јер се према непотпуним подацима, процјењује да је на усташкој економији у Бистрици убијено око 2.000 логораша. Они, послије обављених послова, нису враћани у логор, јер како су се усташе у то вријеме хвалиле за њих нема мјеста на бродовима, којима су довожени из Старе Градишке и Јасеновца.

Од укупно евидентираних 55 стратишта, само је пет обиљежено (Вилуси, Драгељи, Градишка, Гашница и Јабланица). Остала стратишта су, нажалост, зарасла у коров и потпуно запуштена.

Ипак, требало би нагласити да је на подручју градишке општине доста учињено на очувању истине о страдањима Срба, Рома, Јевреја и антифашиста из реда других народа. Годинама су у селима трајале

активности на попису и евидентирању погинулих. У тим активностима учествовале су десетине активиста из мјесних борачких удружења и Општинског одбора СУБ НОР-а, затим књижевници и новинари. Највећу заслугу да се отргну од заборава имена дјеце погинуле у логорима и на стратиштима имали су Драгоје Лукић, родом из Милошева Брда, који је написао књигу о злочиначки убијеној и умрлој дјечи у усташком логору Јасеновац, под насловом „Били су само дјеца“, затим Марино Зурл, књижевник из Загреб, просвјетни радник Драгутин (Станкин и Милованов најстарији син, унук Јована Суботића) Малешевић, родом из Доњих Подградаца, Ђуро Иветић, Душко Томић, Остоја Мандић, Марко Котур, Мирко Бјеловук и други.

У евиденцији жртава фашистичког терора нису забиљежена имена још 185 дјеце, која се, према подацима Црвеног крижа Хрватске, воде као Градишићи. Ријеч је о умрлој дјечи, доведеној у транспорту из Градишке. Исто тако, процјењује се да је остало неевидентирано око три стотине убијених Рома из градишких села Жеравице, Ровине и Дубраве. За њих нико није могао дати податке, јер су цијеле породице ликвидирани, а многи нису били ни уписани у књигу рођених.

У Градишци се припрема књига са именима око 16.200 погинулих жртава фашистичког терора и бораца НОР-а, али би требало у мјесним заједницама покренути активности да се свако стратиште симболично обиљежи. То је дуг старијих генерација и њихових потомака. Истина, имена погинулих су уклесана на око педесет споменика, који су подигнути у свим селима, али то није довољно.

ЗОРКА СКИБА

ДЈЕЦА ЗАТВОРЕНИЦИ КЛЕРО-УСТАШКИХ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ ЛОГОРА У ХРВАТСКОЈ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Независна Држава Хрватска била је једина држава у свијету, која је за 4 године владавине клеро-ушташког режима поглавника Анте Павелића, легално вршила злочине геноцида над српском, јеврејском и ромском дјецом у концетрационим логорима за дјецу јединственим у свијету у којима је страдало више од 100 000 дјеце, тврди проф. др Србољуб Живановић. Дјеца су била крива само зато што су друге нације и вјере него њихови наредбодавци и извршиоци тих злочина. За геноцид над том дјецом Хрватска никад није оптужена нити их је икад признала.

Хрватски књижевник и новинар Марино Цурл у својој књизи: „Иза зида“ наводи мјеста у Хрватској гдје су били логори за дјецу; Јасеновац, Јастребарско, Загреб, Стара Градишка, Сисак, Млака, Горња Ријека код Крижеваца и Доња Ријека код Јастребарског.

У Јасеновцу страдало је 75.000 дјеце, тврди књижевик и историчар Душан Бабић. Пишући о хрватским злочинима над српском, јеврејском и ромском дјецом, наводи податак да су у петом блоку јасеновачког логора била смјештена дјеца подијељена у 4 групе; у првој групи су се налазила дјеца до 1 године старости, у другој од 1 до 4 године, у трећој групи смјештена су дјеца старости од 4 до 8 години, а у четвртој групи била су болесна дјеца.

О свирепим убиствима тих малих јасеновачких логораша говорио је Брацо Данон из Београда, и сам логораш Јасеновца и очевидац тих догађаја, на Четвртој међународној конференцији о Јасеновцу 2007. године у Бањој Луци:

„Усташе су живу дјецу до 3 године старости концем јула 1942. године превозили скелом преко Саве из Јасеновца у Доњу Градину на босанску страну. Ради се о малој српској дјечи са Козаре, а било их је више од 200. Кад су их искрцали на другу обалу усташе су говориле дјечи да пожуре јер их у Доњој Градини чекају њихове мајке. Дјеца, сва сретна, трчала су да што прије стигну у мајчин загрљај. У Доњој Градини чекале су их ископане јаме и усташе са дрвеним маљевима. Свако дијете прије него што је пало у јаму било је ударено дрвеним маљем у главу као да нису била људска бића, већ ситна стока, јагњад или козлад.“

Аустријанка Диана Будисављевић, која је у Загребу читаво вријеме рата имала агенцију за помоћ српским мајкама и њиховој дјечи и која је спасила 12.000 дјеце смјештених по логорима од сигурне смрти, у свом необјављеном рукопису на страни 125. наводи:

„Обавијештена сам од својих сарадника да су усташе малу дјецу логораше Јасеноваца убијали тако, што су их трпали у чамце које су превртали на средини ријеке Саве као да су кучићи или мачићи.“

Много старије српске дјеце из логора Јасеновца послано је у хрватске католичке сеоске породице, гдје су до краја рата радили најтеже пољопривредне послове, а спавали су у шталама заједо са стоком. Они који су преживјели ту колонизацију и вратили се у своја родна мјеста на Козари наишли су на пустош и згаришта својих запаљених кућа за вријеме Пете, козарске офанзиве.

У исто вријеме кад је отворен логор у Јасеновцу, концем августа 1941. године, усташки доглавник Миле Будак отворио је у Јастребарском дом за сиромашну дјецу из Босне. Запослио је двадесет часних сестара-милосрдница конгрегације Свети Винко Паулски. За управницу дома поставио је своју свастику шездестогодишњу сестру Пулхерију, рођену у Јастребарском.

У дом се одмах уселило 539 хрватске и муслиманске дјеце из Санског Моста и Бихаћа, да би од 1. јануара 1942. године почела стизати вагонима за стоку српска и јеврејска ратна сирочад, чије су родитеље

убиле усташе из сљедећих крајева: из Срема, Лике, Баније, Кордуна, Западне Славоније и Западне Босне.

У београдском дневном листу „Политика“ од 10. априла 1984. године објављен је чланак Радивоја Арсића: „Ко си ковачи мржње?“ Арсић тврди да нико од муслиманске и хрватске дјеце у Јастребарском, која су тамо боравила све до краја рата, није умро зато што су били смјештени у удобним креветима на 1. и 2. спрату дворца Ердеди, а јели су храну која је посебно припремана за особље дома. За разлику од српске и јеврејске дјеце која су била смјештена у мемљив и влажан подрум дворца, а лежали су на земљи прекривеној танким слојем сламе. За храну су добијали чорбу од краставаца и тикава, као и кукурузну кашу помијешану са содом, због чега су дјеца добијала кржаве проливе и умирала од тровања. Тај чланак у Хрватској прозван је као говор мржње.

Здравствено стање српске и јеврејске дјеце у августу 1942. године у дјечјем логору Јастребарско најбоље илуструје записник Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина након саслушања проф. др Бранка Драгишића од 10. децембра 1945. године:

„Тешка атрофија услед глади, нападно црвенило слузнице уста, меког непца и ждријела, што је настало на умјетни начин - већа су нам дјеца изјавила да су им часне сестре стављале соду у јело. Ствар је била јасна, радило се о тровању. Много дјеце је имало инфективне болести. Нашли смо неколико случајева акутног пјегавца, врло много оспица, необично много дифтерије ждријела те водених козица. Знатан дио дјеце је боловао од тешких токсичних грижа. Сва су дјеца боловала од по неколико болести; комбинација тифус-дизентерија-оспице-и дифтерија носа и ждријела, улцерозне стоматиде најтежег облика - много ендема на ногама од глади. Било је дјеце која су код најмањег напора, нпр. да врше нужду, нагло умирала од опће тјелесе исцрпљености и слабости.“

На основу тог свједочења проф. др Бранка Драгишића и многих других свједока, против управнице сестре Пулхерије, Земаљска комисија након што ју је прогласила за ратног злочинца, подигла је против ње оптужницу под бројем 421/3 оптужујући је за смрт 3.200 српске и јеврејске дјеце у дјечјем логору Јастребарско током љета 1942. године. Никад јој се није судило и умрла је у Аустрији у дубокој старости (из књиге Раде Милосављевића: „Дечији усташко-концентрациони логор Јастребарско“, стр. 90).

Хрватски књижевник и историчар Виктор Новак у својој књизи „Магнум кримен“, штампаној одмах послје рата у Загребу, описујући страдање дјеце у Јастребарском и злочине над српском и јеврејском дјецом од стране часних сестара, овако је описао једну од њих:

„Часна сестра милосрдница Мерцедес (Кристина - Ана Сушник, Словенка) била је најгора. Сама њена појава изазивала је ужас код дјеце, била је права патолошка наказа - људски монструм у одјећи часне сестре.“

Послије рата у Јастребарском је подигнут споменик над забетонираном јамом у коју су бацана мртва дјеца 1942. године ван католичког гробља. На њему је уписан овај текст: „468 малих живота дјеце Козаре, Баније, Лике и Кордуна свирепом је уништио усташки терор 1942“. На споменику не пише чија су дјеца али и то што пише није истина. Истина је да се у тој јами налази 3.200 српске и јеврејске дјеце умрле од терора часних сестара милосрдница. И 70 година након масовног помора спске и јеврејске дјеце на дворцу грофа Ердедија нема спомен-обилежја о њиховом страдању, а у подруму гдје су дјеца умирала неко је графитом написао: „Је.. вам пас ваше кости“.

Истраживач, новинар, публициста и књижевник, Козарчанин Драгоје Лукић, и сам дјечак логораш Јасеновца и Јастребарског, у својој књизи „Били су само дјеца“ наводи да је током 1942. године у Загребу прошло више од 10.000 малих логораша, кроз разна усташко-каритасна прихватилишта, као што су Јосиповац, Градска болница, болница Ребро, болница фра Михаљевић, Јеронимска дворана, прихватилиште за глувонијеме и др. На загребачком гробљу Мирогој 25 година послје рата подигут је споменик на коме пише: „Овдје је сахрањено неколико стотина дјеце са Козаре“. На њему не пише ни чија су то дјеца ни чије су жртве, али и то што пише није истина јер је утврђено да је у Загребу страдало више од 1.000 српске дјеце само са Козаре. Па и такав споменик био је скрнављен. Ријеч „неколико“ прецртан је графитом и написано „некотина“ (копилади). Пронађен је и графит са сљедећим текстом: „за један сат рада све се може демонтирати и засадити цвијеће“.

Након Пете непријатељске офанзиве на Козари, када су њемачка и усташка војска уз помоћ босанских муслимана и Хрвата опљачкале и запалиле све српске куће на Козари, а народ, њих 70.000, отјерали у

концетрациони логор Јасеновац, у том збијегу било је више дјеце него одраслих.

На приједлог усташког поглавника Анте Павелића отворани су у лето 1942. године логори за српску дјецу са Козаре: у Старој Градишци, Млаки, Јабланцу, Сиску, Горњој Ријеци код Крижеваца и Доњој Ријеци код Јастребарског. На приједлог повјереника Црвеног крста Хрватске проф. Камила Бреслера сви ти логори су након 2 мјесеца затворени због лоших хигијенских услова и масовног умирања дјеце. У архиви Хрватске постоји записник др Фрање Пермуша од 31. јануара 1943. године, свједока масовног умирања дјеце логораша. У Старој Градишци дневно је умирало од 30-40 дјеце. Готово сва дјеца су боловала од свраба, скорбута, рахитиса, импедија, анемије и разних других болести и повреда. У јулу 1942. године усташе су издвојиле око 2.000 дјеце, наводно, неспособне за живот, те их бацали као цјепанице у једну собу и погушли их отровним плином цијанкалијем. Лешеве отроване дјеце побацали су у двориште гдје су били неколико дана заједно са живом дјецом чекајући на гробаре.

Усташки логорник Макс Лубурић изабрао је око 1.000 здраве мушке дјеце, обукао их у усташке униформе и говорио им да су они његови јањичари који ће убрзо бити послани на фронт да се боре заједно са усташама против српских партизана. Од 10.000 дјеце након затварања логора у Старој Градишци о судбини њих 6.500 не зна се ништа.

„У дјечјем логору Горња Ријека за само 3 дана умрло је 68-оро дјеце од пјегавог тифуса. Усташе су здраву дјецу затварале са већ болесном како би се заразили и умрли. Логори за дјецу у Хрватској били су инструменти за ништење српске и јеврејске дјеце“, изјавио је проф. Камило Бреслер пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина у децембру 1945. године. У књизи Радована Ждрале: „Не дирајте гласника“, стр 62. пише:

„Кроз дјечји логор Сисак прошло је 12.000 дјеце. За непуних мјесец дана умрло је 1.631 дијете, отровано содом коју су добијали у храни помијешану са кукурузном кашом. Управница дјечјег логора у Сиску часна сестра-кармеличанка Емериција Жунко у августу 1942. године одликована је од усташког поглавника Анте Павелића Редом круне краља Звонимира трећег реда на ратној врпци за, како је наведено; успјешно управљање дјечјим домом у Сиску.“

Билтен „Каритас Надбискупије загребачке“ обавијестио је, уочи католичког Божића 1942. године, да је колонизовано 5.124 дјеце, од којих и 500 из Јастребарског. Најљепша српска дјеца предана су на

бригу хрватским католичким породицама у Загреб, Јастребарско и околна мјеста, уз услов да се та православна дјеца покатоличе, да им се промијени идентитет, а у крсни лист да им се напише дан и мјесец рођења 10. травањ (април), како би уз свој рођендан славили и рођендан Независне Државе Хрватске. Циљ те колонизације је био да многа од те дјеце никад не сазнају своје право поријекло.

Италијански историчар Марко Аурелије Ривели, описујући злочине Алојзија Степинца, назвао га је надбискупом геноцида и објавио је своју књигу под тим насловом. Ватикан је искористио ту колонизацију православне дјеце у католичке породице тврдећи да је то хумано дјело надбискупа Алојзија Степинца, јер је његов циљ био да спаси дјецу од сигурног умирања и прогласио га блаженим.

На Петој међународној конференцији о Јасеновцу одржаној 2011. године у Бањој Луци књижевник, публициста и новинар, магистар Лазар Лукајић је рекао: „Разлог и узрок неслагања и сукоба, као и повремених ратова између Срба и Хрвата је вјечита тежња Ватикана да покатоличе православне Србе и трајна патолошка мржња Хрвата према Србима, коју су између њих вјековима развијали Ватикан и католички клер у Хрватској.”

Нажалост, има појединаца из Хрватске који говор истине о злочинима геницида над српском, јеврејском и ромском дјецом у концентracионом логорима за дјецу у Независној Држави Хрватској проглашавају говором мржње. Ковачи мржње су они који заташкавају и негирају те злочине, као и они који правдају тај геноцид служећи се неистинама и тако стварају повољне услове за нове сукобе између Срба и Хрвата.

Дужност и обавеза Удружења, нас преживјеле дјеце логораша „Јастребарско 1942”, чији сам ја пресједник, јесте да говоримо и пишемо истину о злочинима геноцида над српском, јеврејском и ромском дјецом у логорима за дјецу у НДХ од 1941-1945. године од стране хрватских усташа и католичког клера у Хрватској, да учимо нове генерације какво зло представља национална, вјерска и расна нетрпељивост.

ЈУДИТА АЛБАХАРИ-КРИВОКУЋА

НЕЗАБОРАВНА СЈЕЋАЊА

У малом босанском мјесту Санском Мосту, уз питому, тиху ријеку Сану, дуги низ година живјела је трговачка породица Кабиљо. Поред уносног посла у трговини, стари Кабиљо је успјешно и са љубављу обављао посао приученог рабинера.

У бројној породици Кабиљо живјела је и лијепа црњоманаста Луна, једно од петоро дјеце старог Кабиља. Судбина, а и обострана љубав, довела је до тога да Луна и Јозеф Леви из Приједора склопе срећан брак.

Када је отпочео гнусни фашистички напад на нашу земљу, Луна и Јозеф имали су мушко новорођенче, звано Александар - Саша.

Сви Приједорчани и силни парод питомог Поткозарја у стравичној Другој непријатељској офанзиви кренули су ка планини Козари. Међу њима нашла се и Луна са сином и мужем. Супруга Јозефа су већ у самом збјегу убиле усташе, а Луна и Саша су избјегли у шуму. Тежак, вишедневни боравак у збјегу, и поред тога што је изгубила супруга, принудио је Луну да се храбро, као отац и мајка, бори за опстанак и живот њих двоје кроз ту тешку њемачку офанзиву.

Пролазећи кроз тешке окршаје њемачких и герилских, партизанских редова, доспјела је до плодног и равног Поткозарја, на десној обали Сане. Ту се, носећи на рукама једног Сашу, сусрела са великим бројем усташа, Нијемаца и домобрана. Није била усамљена. Ту је било мноштво и осталих жена и дјеце Поткозарја. Окрутне и злогласне усташе, зачудо, не побише жене и дјецу, већ их распоредише на рад ро сеоским кућама. Луну западе остарија хрватска породица, гдје се Луна због њихове старости, морала ангажовати како на кућним тако и најтежим пољским пословима. Сашу, то мало, кроз офанзиву и збјегове неухрањено дијете, морала је преко цијелог дана остављати

у појати, гдје су и ноћивали. Како су били крути и безосјећајни ти хрватски сељаци! Са презиром и нељубазности су гледали наridoшле избјеглице, по њиховом, “бунтовнике” са Козаре.

Наступили су тешки, тмурни дани у Лунином животу. Оно мало хране, што су им сељаци пружали, није било довољно ни за самог Сашу, тако да је Луна углавном била гладна. Али срећан исход са Козаре, гдје се стално борбе воде, Луни је дао помало охрабрења и снаге да ће надаље ипак бити боље.

И тако, радећи ро њивама, баштама и по сеоским кућама, Луна је и поред највећег броја непријатељски настројених сељака, сусрела и једног од поштених хрватских људи. Био је то жељезничар који је возио воз према Загребу. Уз велико разумијевање Луниног познаника жељезничара, она је успјела пребацити Сашу у Загреб. Предала га је фамилији свога мужа, који још нису били отпремљени у логор (иако је то била 1942. година). Ипак је ускоро та јеврејска фамилија одведена у логор Јасеновац.

Захваљујући добронамјерној организацији жена у Загребу, на челу са госпођом Дианом (не сјећам се презимена, *Будисављевић, прим. приређивача*), Саша је предат организацији Црвеног крста. Као и мноштво козарске дјеце, Сашу је прихватила породица Домаћиновића, без дјеце.

Растао је Саша, као и много друге дјеце, безбрижно и срећно. Усвојитељске родитеље називао је татицом и мамицом.

Ро завршетку рата, дуготрајним трагањем за својим сином Сашом, Луна га је нашла преко Црвеног крста код породице Домаћиновић. Био је то један од прерадосних и прежалосних сусрета. Сашу је породица Домаћиновића прихватила као заувјек своје дијете, док је Луна пресрећна да га је коначно нашла, имала неизмјерну жељу да га зграби и у свом загрљају поведе са собом!! Дошло је до суза радосница, али и жалосница. Луна граби, узима Сашу, али он већ као четворогодишње дијете Домаћиновића, признаје, узима и воли само маму Винку, док у Луни, црној, малој, гледа неку туђу, чудну особу! У првом сусрету са својим Сашом, Луна га ни на који начин није могла освојити. Током накнадних честих сусрета, које је Луна са зебњом очекивала, Саша је и даље био доста одбојан и уплашен од те стране, туђе, црнопуте и мале особе. У првом сусрету, Луна га никако није могла одвојити из загрљаја “маме” Винке. И током даљњих честих сусрета Саше и Луне, која је због неизмјерне чежње да врати себи

дијете вољеног Јозефа, била врло често у посјети породици Домаћиновића у Загребу, Саша је још више био узнемирен, јер дјеца на улици ту малу црнопуту особу називају Циганком!!! И тако је одмицала година за годином, а Саша не жели ићи од тете Винке.

И поред честих Луних навраћања породици Домаћиновића, Саша не жели напустити маму Винку, као и тату (име заборављено). И најзад, како је Саша сазријевао, схватио је ко му је мајка и почео је њен сваки сусрет од срца жељети. Ипак, све вријеме основног образовања остаје у Загребу, у породици Домаћиновића, код татице и мамице, образованих људи - позоришних глумаца. Луна, иако у срцу болна, нема снаге да на силу узима, отима дијете. Али Саша, како сазријева, све више осјећа љубав и жељу за сусретом с мајком Луном, и приликом сваког школског ферија долази јој у Сарајево.

Послије рата, 1945. године, Луна је склопила брак са удовцем Небојшом Млађеновићем и прихватила и његово двоје сирочади (мајка им у току рата страдала). Можда је и то био један од разлога, што Саша није желио доћи мами Луни??? Ипак, "крв није вода". Када је дошло вријеме уписа на факултет, Саша, иако тешка срца, напушта Загреб и вољену и поштовану породицу Домаћиновић и долази у Сарајево мами Луни! Тада и званично прихвата, узима презиме Леви!

Мама Луна Кабиљо-Леви, једна од јединствених жена у нашем ширем босанском као и јеврејском друштву, топла, драга, племенита, широке руке за сваког биједника, као и пријатеље, негдје иза двијехиљадите године заувјек нас напушта.

БИЛА ЈЕ ТОПЛА, ДРАГА, ПЛЕМЕНИТА, ЗАБАВНА, ДРУШТ-ВЕНА, сваком бићу и појединцу дубоко уткана у душу. Често нас мисли воде тој великој људској личности.

Њен син Саша успјешно завршава факултет архитектуре, жени се Јеврејком и врло рано, међу првим исељеницима, одлази у Израел, гдје и данас успјешно дјелује у обнови, рестаурацији јеврејских старина.

И тако од силне, познате породице Леви у Приједору, сви су страдали. Рат су преживјели једино Луна и њен син Александар-Саша.

Београд, 5. мај 2011. године

Ово је текст који сам нашао о ауторици изјаве:

Јудита Кривокућа, децембер 14, 2011, Belgrade

Јудита Албахари-Кривокућа рођена је 1925. у Санском Мосту, али се пред рат шесточлана породица преселила у Дрвар где су били једина јеврејска породица. У јулу 1941. усташе су их, сем сестара Рахеле и Флоре, које тада нису биле у Дрвару, отерале у логор у Босански Петровац у коме су били заједно са бихаћким Јеврејима. Одатле су септембра 1941. стрпани у камионе и довежени до Горњег Бравског одакле су возом кренули за Јасеновац. Зауоставили су се на железничкој станици у Приједору и ту су остали неколико дана јер је њихов воз морао да чека на пролазак једног немачког транспорта. За то време усташе нису водиле превише рачуна ко улази или излази из воза, тако да се Јудитина породица ноћу искрала из вагона и кришом у зору укрцала у воз за Сански Мост одакле су се вратили у Дрвар. Децембра 1942. пред надолезећом непријатељском офанзивом Јудита је отишла са народом у збег да би се после неког времена придружила партизанима где је радила као болничарка.

Отац Давид М. Албахари, мајка Луна, рођена Леви, брат Мориц и сестре Рахела и Флора преживели су рат.

Транскрипт интервјуа на српском језику

Interviewer: Јелисавета Часар | **Camera:** Милан Цекулић | **Editing:** Милан Цекулић, Немања Крчић | **Transcript:** Јелисавета Часар | **Webmastering:** Душан Гавриловић

Ја сам рођена 1924. у Санском Мосту од оца Давида и мајке Луне. Пре рата смо живели једно време у Сани, а онда у Лушци Паланци. Мој отац је био трговац. 1939. смо се преселили у Дрвар, у неко мало веће место да бисмо се ми могли школовати јер је у Паланци била само основна школа. Мој отац је и тамо био трговац и лепо смо живели. Дрвар је био индустријско место, развијено, лепо. Ту су ми најлепше успомене из Дрвара.

Ту смо живели до 1941. када су нас усташе потерале у логор у Босански Петровац. Рекли су да идемо пешице и да можемо само понети један мали завежљај. Онда је мој тата ишао молити Кухарског који је био представник те усташке власти и он нам је дозволио да са тим шпрајц колима, то су она радна кола, можемо отићи у Петровац. Тако смо ја, мама и тата и мој брат дошли у Босански Петровац у логор, у једну велику зграду која је била припремљена за болницу али још се није уселила, била је нова. Ту су били сви бихаћки Јевреји и ми сами из Дрвара. Једини Јевреји из Дрвара. Ту смо у том логору били све док нас нису повели за Јасеновац. У том логору свако је себи кувао, колико је имао и шта је имао. Сви су бихаћки Јевреји понели неки новац тако да је свако себи кувао. Кували смо на земљи, у шерпама, на циглама поређамо шерпе и ту смо кували. Није ту било тако нешто несносно.

На Оштрељу горе, одмах изнад Петровца, има оно Петровачко поље, на Оштрељу је била герила. Партизани су већ заузели Оштрељ и сваки дан су нас гледали. Ови наши су имали са њима знак да смо још живи - ако јастуке метну на прозоре значи још смо живи. Са њима је била моја рођена сестра Рахела и она нас је гледала кроз дурбин. И један дан је та герила јадна пошла да нас ослободи из болнице. Петровачко поље је дугачко, требало је пешке ићи, трчати. Дошли су, али нас нису нашли. Дошли су у приземље. Нас нема. А нас су усташе закључале у подрум јер су претпоставиле да ће доћи герила да нас спаси и

закључали су нас у подрум. Они (партизани) су мислили да смо ми отерани или побијени.

- Где су биле усташе за то време У Петровцу? Када су ушли партизани у логор, где су биле усташе? Нису их напаље?

- Јесу, али (усташе) су после дошле. Нису нас чувале усташе. Они су били у Петровцу, али када су чули да су ови (партизани) дошли, напали су их. Ми смо били у подруму закључани. Усташе су нас закључали а они су се сукобили. Баш је ту био из Дрвара један католик који је предводио те усташе (у Петровцу), како се звао не могу да се сетим. У Дрвару је била герила, партизани, а Петровац је био под усташама. И тај католик из Дрвара, наш комшија, донео је дан раније мами да му мама од две кокице скува супу и испече. Рекао је: "Ја не могу да једем ову овде муслиманску храну", тамо су углавном муслимани били, "ви мени направите лепу супу." Мама је то њему хтела да направи, али то вече нас је напала герила и та супа је остала. Он је рањен јер је он (са усташама) бранио ту нашу болницу и на степеницама га је герила ранила. У руку је био рањен. Како се оно звао? Руди, Руди, не знам презиме. Онда се герила морала повући. Ми нисмо могли са њима да идемо (иако су неки међу нама хтели да се придруже партизанима). Наши (старији) нису хтели. Омладина је хтела, али стари су рекли: "Ако ви одете, нас ће да побију, а овако има неке наде да останемо (живи)." Није нико могао претпоставити да ће тај Јасеновац бити тако грозан. Тако нама старији нису дали да бежимо са герилом а и ми нисмо хтели.

Ми смо остали. Герилци су се повукли. Ја се сећам како смо ми из подрума, како смо били закључани у подруму, да сам гледала (кроз прозор) како кроз Петровачко поље они беже, а на њима капе од три рога. Тада су се носиле те капе. Мени је то било интересантно каква је то капа са три рога. И ништа, ми смо остали ту у логору. Ту је рањен тај Руди из Дрвара који је дао мами да му направи супу и када су се повукли партизани, њега су негде одвели. Иако смо гладовали, та супа је остала, нико није хтео од нас да ту супу пије, нешто нам било тешко због свега што се десило. Не знам шта је са том супом било, бачена је вероватно.

Ми смо тако били у Петровцу доста дуго, до септембра 1941.

- Негде крајем пролећа или у лето, када сте (одведени)?
- 16. јула смо, то се добро сећам, отерани из Дрвара. 16. јула. Тај датум нећу никада заборавити. До септембра смо били у Петровцу у том

логору. Омладина је била организована и мој тата са њима. Они су организовали бекство, али су стари рекли: "Ако ви побегнете, нас ће побити", тако да није ништа било од тога. Усташе су знале да долазе и да одведу младе, лепе девојке. Баш неке две, три из Бихаћа (су одвели). Тамо се чуо крик у Петровцу како су их силовали. Две од њих се нису вратиле, а једна се вратила. Њих су силовали и бацили, тамо имају оне јаме, бездани. Каже се то бездан, јама без дна. Једна је била жена доктора Левија. Још је знала немачки, Немица, али свеједно њу су бацили и још једну фризерку, лепа је била. Пошто су их силовали бацили су их у те јаме. Ја сам била цурица од шеснаест, седамнаест година и добила сам прву трајну ондулацију. Пошто сам завршила малу матуру са успехом, мама је дозволила да направим трајну. И мама, када год наиђу усташе (они су сваког дана навраћали), она би мене нагаравила и ону косу спустила (на лице) прљава да будем само да ме... јер њима која се девојка свиди, они је повуку, силују и убију или врате. Тако смо ми били у том логору. А један међу њима усташа пролазио би и није нас онако мрско гледао као ови остали. Осмица, звали су га Осмица. Ја реко': Боже што ли је овај такав да није суров и никога не води са собом?! Можете мислити, 1948. ја у Сарајеву идем улицом и наиђем на њега. Он онако слободно хода. Ја на њега оштро погледам и кажем: "Сад идем у Удбу да те тужим! Ти си био усташа, по нас долазио!" А он каже: "Немој да идеш да ме тужиш, ја сам онда био комуниста, али сам био убачен међу њих." Баш није био суров према нама. Био је фин, онако углађен и није нас онако мрско гледао. И ја сам то после проверила и тако је било.

- Значи, није вас нико од усташа чувао све време у том логору?
- Није нико.

- Али ви нисте излазили баш због тога да вам се не би светили, нико није смео...

- Па нисмо ни могли изаћи, били смо затворени. Не знам да ли је понеко ноћивао. Можда је и било усташа, али ја се нешто не сећам. Него, један дан су дошле усташе и постројиле нас. Децу на ову страну, а старије на ову другу страну. Дошли су са митраљезом, а нас су натерали да играмо коло. Као, да ми певамо и да играмо коло. Ту је митраљез, а наши сви старији поређани. То је било већ спремно за убијање. Кад одједном... Тај Осмица који је био усташа отишао је и јавио градоначелнику хрватском, домобранском (шта нам се спрема), и он је долетео на коњу и викнуо, а већ су митраљези били спремни за људе, не знам шта би са нама децом (било), и он је викнуо: "Док

сам ја градоначелник овде убијања нема!" А то је био, мој тата се после њему захвалио, домобрански официр, како се оно звао, сада сам већ заборавила. Он је био домобран и градоначелник. И онда смо ми тако остали живи.

Негде септембра месеца су нас све ставили у камионе и да идемо. Било нам је то сумњиво јер су нас децу (потрпали) у један камион, а старе у друге камионе. Дошли смо до Бравска. То је Горње Бравско, железничка станица, и ту смо сишли (са камиона) и чекали, чекали тај воз. "Ђира" се звао тај ускотрачни воз који је возио од Сплита до Загреба, вероватно преко Бање Луке. Мислим да је до Загреба (ишао). И чекали смо тог "ђиру" и чекали и док смо ми седели онако на тој бравској станици, на колосеку, нема станице, одједном је запуцало одозго са брда. Ми мислимо да ће нас да побију, да су то неке усташе које ће нас да побију, кад из Доњег Бравског долази камион, црни (се од) усташа. Усташе у црно обучени. И попеше се горе на то брдо. То (тамо) је била та герила која је хтела... Заправо су у небо пуцали, нису ни пуцали у нас. А ми смо се склонили (шћућурили), мени је мама само главу склонила у њено крило да ме у главу (метак) не удари. И одједном дође један камион усташа, оде горе на брдо и побије тамо силни народ и ту герилу утиша. Врате се они са бајонетима крвавим и све оне сељачке кошуље што они носе, оне дугачке кикље (плисирана, набрана сукња) и кошуље, све кржаве на бајонетима. Побили, значи, народ тамо.

Онда смо ми дочекали тог "ђиру", тај воз, и пошли смо за Јасеновац. Расформирали су петровачки логор, а већ је Јасеновац био оформљен, и пошли смо за Јасеновац. У возу, у оним вагонима, толико нас је било да није могло да се дише. Било је мало неко дете а Давид Атијас, он је био онда скојевац или члан Партије, не знам, углавном је био организован, он је ту цурицу држао на оним прозорћичима на вагонима да би могла да дише. И дошли смо... Знам како је Давид, када смо ми били у логору, он би мене почео да врбује, па би ме као извео да седнемо под неко стабло. Када сам долазила у тај логор (после рата) тражила сам то стабло има ли га. Он је мене убеђивао, онако симпатично, фино ме је гледао, и он би мене убеђивао како ја треба да се борим, да ћемо ми победити. Тако је почео на мене да делује психолошки. Али ја сам онда била дете, ја нисам везе имала.

Онда смо дошли у Приједор сви заједно и тамо смо четири дана на ускотрачној железничкој станици стајали у тим вагонима, јер је неки

немачки транспорт ишао од Загреба за Бању Луку по тој широкотрачној прузи. Ту смо тако преживљавали. Из Приједора сви познати Срби су нам доносили те пите, те бурека, те куванога нечега. А у Дрвару је живела једна породица Крецо. Мајка је била Јеврејка а отац Србин. Они су имали трафику у Дрвару, а побегли су у Приједор. И знам да је Омиљ, њихов син... А била су три сина у њих: Урош, Бобо и Омиљ, а код нас биле Флора, Рахела и ја, и увек се причало како ћемо се нас три забављати (са њима) и узети се. То је народ онако причао. А Бобо јесте Флору гледао. И дође Омиљ, јадно дете, и он је био дете, и донесе што му је мајка спремила, неку питу за нас и замоли усташу да ја мало са њим прошетам кроз Приједор. Усташа ме пусти и он мене доведе до Саве онако у шетњи и каже: "Немој ти плакати. Још мало и ми ћемо победити усташе. Овде је герила већ скроз организована." (Тада је била) 1941, а када смо их победили! Али идеалистички је то гледао. И вратио ме. А могла сам ја онда побећи, али није то никоме на ум пало. И врати ме у вагон на станицу и ми ту четири дана. Усташе пијане, воде некакве курве, грле их, љубе, бацају оне боце од пива, то тако задојени победом. И мој тата осети да бисмо ми могли побећи, јер се могло отићи вани у WC, не у WC већ негде вани на ливаду. И ноћу, не знам којим редоследом, углавном тата је први изашао, па ваљда брат, па ја, па мама. Мислим да је тако било. И рекао нам је да се сакријемо. Била је за рудник Љубију посебна нека железничка станица и да се иза љубијске железничке станице сакријемо. Тако смо ми изашли из вагона. Да ли је ко знао или није знао, ноћ је била, да ли су приметили да се не враћамо, немамо појма. Углавном, када је свануло, рано ујутру воз је кренуо за Сански Мост и ми седнемо у тај воз за Сану. Ту су препознали мога тату, а знали су да је он некада био опозиционар, да је био за опозицију увек, и почели му говорити у вагону: "Ти, Даво, требаш...", а не зна још народ шта ће усташе да раде, да ће доћи до таквог убијања Јевреја, то је тек септембар 1941, "ти си опозиционар, ти би и сада требао да будеш на тој страни, да се бориш против ових усташа." Тата само ћути и не каже да смо били у логору.

Дођемо на Сану код тетке Мазалте, код баке Нине Атијас. Ми смо са њима били кад год су се славили Рош хашана и Јом кипур. Ми бисмо долазили на Сану код њих јер у Паланци, у селу где смо живели, нема темпла. Ми бисмо код њих то дивно прослављали. Онда је мој тата једну интересантну песмицу певао тетки Мазалти. Она је јако пушила. Тију Аврам је већ био умро, али је тата сећајући се њега певао тетки Мазалти песму: "Кад се хоца на мунари јави, тада Аврам

кутију отвара. Бујрум стара, ево ихтибара". То је по босански. Бујрум је изволи. Изволи стара ево ихтибара. Ихтибар је дуван. А исто ни Јевреји нису пушили докле год не буде шест сати. Када се хоџа на мунари јави тада је и Јеврејима био знак да се може почети пушити. Тако је тата тетке Мазалти то свевао. И били смо код њих. Усташе су биле у Санском Мосту, али још Јевреје тада у Сани нису прогањали. Крили смо се у подруму. Када би усташе наишле ми бисмо сишли у подрум, али још Јевреје нису терали из Санског Моста.

То је све тако било док нису дошли Италијани. Кажу: "Долазе Италијани!" И стварно, војска (долази), за нас је било то нешто импресивно, са оним великим шеширима и оним перјем, иду униформисани, певају, улазе у Сански Мост, а усташе се повукле. Они су онда бирали најлепше куће да у њима станују официри. Нису гледали ни веру ни ништа и код татке Мазалте дођу два официра да станују. Пошто је мој тата био у аустроугарској војсци, био је на реци Пјави у Италији, горе на северу. Био је аустроугарски војник на реци Пјави и тамо је научио нешто италијанског, а знао је и шпански. Он се договорио са тим официрима да нас они пребаце у Дрвар у њиховом камиону. Они су рекли да хоће, али да им (тата за узврат) да врећу пшенице. Тата је мислио да ће моћи можда од некога у Дрвару наћи ту пшеницу, али када смо дошли у Дрвар... А када су нас (Италијани) у камион пењали, мој брат Мориц је јадник почео толико да дрхти пошто се сећао како су нас усташе у камион стављале када су нас водиле у Јасеновац.

- Он је био млађи од Вас?

- Да, он је 1930. годиште. Колико је онда имао 1941? Једанаест година, десет година. Психичку напетост је имао, сав се грчио, викао, дерао се, неће у камион. Препао се камиона. Али, стрпали смо га. Тада смо прешли преко Босанског Петровца. Под церадом смо били, ноћу, пуцало се, видело се да ту има гериле. Тако смо дошли у Дрвар. Ту су исто били Италијани. И четници. Био је један Вељко Вођевић, не Вељко, већ његов старији брат, Вељко је био партизан. Мићо Вођевић је био четник, а и он је био заљубљен у нашу Флору, Флора је била лепа, и нису нас четници дирали уопште. Тај Мићо Вођевић је њима командовао и они су само дошли и узели наш радио апарат из куће. Иначе је долазио Мићо и седео са нама и четници нас нису дирали. Ту су били Италијани. И када су 1942... герила је толико освајала Дрвар да је стално нападала, пуцала и заустављала италијанске војнике и они више нису могли издржати. Нису могли да добијају храну. Партизани су све цесте разрушили према Грахову. Онда су се

Италијани повукли, нису више хтели држати Дрвар. Е онда је нама свануло.

Флора, моја сестра, за време четника и Италијана ишла је увек код једне Луце, а та је Луца била слушкиња код богатог трговца. Како су се они звали не могу да се сетим. Имали су два сина. Обојица су били љотићевци и певали су песме по Дрвару, а са Рахелом су ишли у гимназију, певали су песме: "Сви фашисти црне блузе носе, напред другови, доле Жидови!" Они су то певали на улици, тако да смо знали да су они за фашизам. То док су још били Италијани ту. Отац им је био погинуо. Њега су убили партизани. Када су партизани 1941. направили онај први устанак 27. јула на Оштрељу када је погинуо онај неки хрватски генерал, онда су убили и њиховог оца јер је био за фашизам. Тако су они, чим су партизани заузели Дрвар, отишли у Београд. Њихове две сестре дивне су биле, неодате, младе, лепе, једна је била агроном. Они су дошли у Београд, а та Луца је остала у њиховој кући као слушкиња. И те две побегле су из Дрвара и, можете мислити, ови наши када су их видели у Београду онако дотеране, обучене, на лицу места их убију, обе.

- Ко их је убио?

- Наши, партизани, ко зна ко је. Зато што су побегле у Београд, што су та деца певала те песме. Та њихова браћа су били љотићевци. Неко наш од партизана ко је видео како у Београду шетају онако дотеране и задовољне. На лицу места их убили. Не зна се ко. Ми нисмо питали. Докле сам дошла? А увек када је моја Флора ишла код те Луце, код те слушкиње, увек би мени рекла: "Ти буди доле на степеницама, ти ту стој и ако неко пође у кућу ти пре њега улети да нам кажеш." Али, ја нисам знала зашто. Ја реко' нешто читају, причају нешто о љубави. А та Луца је била заљубљена у једнога сељака који је после био првоборац и генерал, Стеву Трикића, и ја сам мислила оне о том Стеви причају. Кад оно, оне су заставу везле, под Италијанима, оно - пролетери свих земаља уједините се и са петокраком. А ја сам држала стражу, а нисам знала што је држим.

Када су Италијани одлазили, знам да су тенком, велика је капија била од наше куће, није наша али ми смо ту становали, они су тенком разрушили она наша врата, али ето нису нас... Иако је Рахела, моја рођена сестра била у партизанима, али ето, нису нас прогањали Италијани. Када су Италијани отишли, када је задњи тенк отишао, већ је колона људи са Колоније, то је био раднички део Дрвара, ми видимо из те Колоније иде свет. Ја и тата гледамо, кад оно моја Флора

и Луца напред носе ту заставу. И онда се укључимо и ми (у колону) и идемо скроз на Унац, то је крај Дрвара. И на том Унцу, тамо из шуме, нису смели ваљда још у Дрвар да уђу, нису били сигурни, из шуме излазе партизани, та герила. А ја навикла на италијанску војску, обучени, фини, дотерани војнички, а када сам видела ове када су изашли из шуме! У опанцима, сваки своје одело носи које има, оне капе са три рога, то сам први пут онда видела. Не, видела сам када су (партизани) напали усташе, наш логор, и сада сам поново видела. То је мени било грозно, какви су ово војници? Чудновато нам је било, нисмо могли да схватимо да може војник да буде тако обучен. А они изашли из оне шуме, из оног грмља и љубе се са дрварским народом. Вратимо се ми заједно са њима у Дрвар и мама моја јадна колико је чувала мало кафе, знате кафе није онда било пржене него непржене, чувала је мало кафе у завежљају неком и тад испржи кафу и почастите партизане који су дошли код нас у кућу.

И тако је то било. Дошла је та герила, ту је почео живот да се одвија диван, партизански. Борци заједно са нама. Код нас, пошто је била кућа са удобним собама, код нас руководиоци спавају. Милентије Поповић, знам, био је тифусар, он је спавао у нашој великој соби и овај који је после био црногорски председник, сада имена не могу да му се сетим. Он је био рањен, а Милентије Поповић, чули сте за њега, он је био тифусар. Они су спавали код нас. Ја сам сваки дан ишла да храним Милентија јер он није имао снаге. И ништа. Чак ни мама није рекла: "Ти ћеш добити тифус, немој ићи, ти ћеш се разболети". Тако је све било дивно, сви смо једном душом живели. У Дом културе смо ишли на игранке. Ишли смо на радне акције. Ишли смо да копамо цесту према Грахову да Италијани не би... Ноћу би отишли камионима и целу ноћ би ровали. Не смемо по дану јер из Грахова нас могу топовима гађати. Ровали би те цесте да Италијани не дођу. Па смо ишли на жетву у Саничкој долини. То је тако позната и описана жетва жита. Сва омладина крајишка је ишла да жање жито које су напустили муслимани и Хрвати и усташе. Кључко поље велико, пуно жита, и у јулу смо ишли, сва омладина дрварска, да жањемо жито. Ноћу смо само могли да жањемо јер нас дању туку из Кључа. Кључ је још био усташки. А сећам се Данице Курбалије, после је она била велика глумица сарајевска, иначе је моје годиште. Ми бисмо по дану били у шуми, а ноћу идемо да жањемо жито. Она, јадница, колико је била плашљива, ухвати се за мене па док не сиђемо доле на поље, а месечина, она све мене штима од муке, од страха. Боји се шта ће нам се десити. Мушкарци су жели, а ми смо оне снопове (везивале).

Можете мислити, у житу нађемо усташа сакривених који су пошли да беже па нису успели да побегну. Неколико их је било и ту су се сакрили, мислили герила ће проћи кроз Кључ и отићи. Тако смо ишли на разне радне акције. Онда су оформили Културно-просветно друштво и ту је био Душко Курбалија шеф наше певачке екипе. Ишли смо у Мартин Брод. Оволики снег дубок а ми, културна екипа, преко Груборског Наслона идемо у Мартин Брод да им певамо и да дајемо приредбу. Сећам се да је Мартин Брод тако лепо место. Више никада нисам тамо отишла. Тада сам први пут јела (свињетину), иначе ми Јевреји нисмо онда јели свињетину, а тада смо јели... Ми гладни дошли. У селу у тој кући кисели купус са сланином, а она сланина све онако дрхти, фина, мало прошарана. Јао, реко', што је ово лепо, мени се то тако свидело. А то је била сланина, зато је било укусно. Тако смо ми ишли са том екипом. Онда смо правили разноврне акције по Дрвару. Ко је напустио Дрвар а остала му башта необрађена ми смо обрађивали. Ја сам радила у дрварској болници са рањеницима. Ту је лежао доктор Ђукановић из пролетерске јединице. Био је рањен у колена, имао је фрактуру, и мене задуже да ја седим поред њега и да му дам када тражи воде и да му зној бришем. Ја сам целу ноћ седела, не бих трепнула. Ако се он само мало макне, ја га питам шта му треба. Ту смо прали завоје. Завоји црвљиви, све бели црви гмижу по њима. Тада сам први пу видела мушко голо. Никада до тада нисам видела, нисам знала како то изгледа, али нека савест ме је вукла да ја то морам видети и опрати, окупати га и превити га, тако да смо ми са неким дубоким поштовањем гледали на то.

И тако је све у Дрвару било лепо. Дошле су онда пролетерске јединице. То је за нас девојке било нешто узвишено. Србијанске пролетерске јединице. Они су имали шест пролетерских батаљона, па када су их четници и Немци потерали из Србије они су прешли у Босну. Шест батаљона: Крагујевачки, Краљевачки, Београдски батаљон... Ту има (у Београду) Улица Београдског батаљона, па онда, не знам, шест их је било, писала сам и ја о томе. Не знам који је батаљон, један или два, дошао у Дрвар, а они леви момци, обучени, нису као ова наша герила сиромашна, скромна. Фино обучени, а сви су имали црвене марамце око врата. То је био неки њихов симбол. Онда смо се ми загледале у њих, били нам интересантни. Ја и једна Рада смо се загледале у једнога пролетера из Ливна и све смо трчале за њим да га видимо и гледамо. А најузвишеније је било када је дошла болница пролетерска, болница пролетера и Врховног штаба. Тада је и Тито дошао негде у Петровац. Када је болница ушла у Дрвар, то је

било нешто узвишено. Ја се и сада сва најежим. Морали су прећи преко моста. Прво је била река Унац, па кад се пређе преко моста улази се у Дрвар. Прво у те колонијске, радничке куће. Ту на мосту су омладина и народ чекали те пролетерске болнице, те рањенике који ће доћи. На челу тих рањеника је била Вера Црвенчанин, првоборац, београдски студент. Отишла је одмах 1941. у партизане. (Јахала је) на белом коњу и држала је овако руку на челу (стиснута песница као партизански поздрав). И на коњу прва улази а ми је засипамо цвећем и вичемо: "Смрт фашизму, слобода народу!" Певамо им песме, узвишено их дочекујемо. А на ливадама дрварским, како Унац овако тече, па је цеста дрварска, па је горе брдо, на тим ливадама само се пите развијају, развијају жене пите и кувају се казани да се дочекају пролетери.

- То је све била слободна територија 1942, када су Италијани отишли?
- Да. Ја сам отишла (из Дрвара) децембра 1942, а када су пролетери дошли то је било у лето 1942.

Ми смо њих фино дочекали и заједно су са нама били пролетери Јулка Мештеровић и шпански борац доктор Ђуро Мештеровић, па Тодоровић. Он је Јеврејин, Ледерер Војо, али је узео име Тодоровић. Обојица су били шпански борци и обојица су дошли код тате и маме, пошто су чули за јеврејску породицу, а ми смо Шпањолци пореклом. Мама им направи пастел и јаја хаминадос. Они су дошли да нас посете и можете мислити, да ли је то судбина или случајност, тада сам ја упознала Ђуру Мештеровића у нашој кући, он упознао мене и целу породицу. Ја сам радила у болници, али није ме приметио поред толиких болничарки, већ када је дошао у нашу кућу он је мене запазио. И када сам ја побегла, када смо из Дрвара сви морали побећи због Четврте офанзиве, он је мене у Миљевини препознао и узео себи у хируршку екипу. Заправо није у Миљевини. У Миљевини су звали пет болничарки које би дошле да помогну при операцијама пошто су ту радили у једној кући. После сам тамо ишла и ту сам кућу препознала. Ја се јавим добровољно и тада је он мене видео и препознао ме и питао ме где сам, а ја кажем: "Ту сам са избеглицама". "Ја ћу да замолим", није ме могао сам узети, "доктора Левија", он је био исто доктор, живео је у Дрвару, "да ти пређеш у хируршку екипу код мене." И ја јадница идем од Миљевине даље са том руљом, са том рајом, некада са болницом са рањеницима, некад водим оне рањенике на коњима, некада се прикључим другима, не знам ни сама како сам све ишла. И стварно, мислим да смо већ прешли Неретву, дође курир: "Ко је Албахари Јудита?" "Ја сам" "Спреди се одмах.

Идеш са мном код доктора Ђуре." Није заборавио на мене. То већ када сам била у партизанима.

Али онда у Дрвару све је дивно, ми омладина одушевљена, хор се ори, певају се све партизанске песме, и то кад певамо тако смо укочене и горде да као да не знам шта певамо. И баш једно вече на игранци у Дому културе одједном вичу: "Немци у Петровцу! Немци у Петровцу! Одмах се спремајте и бежите! Одмах! Одмах!" Да се бежи из Дрвара. А нама је омладини неко наредио и ми смо то урадили да у сваку кућу однесемо горе на таван сено да ако Немци дођу у Дрвар да запалимо Дрвар. И ми смо то урадили. У сваку кућу смо раније однели сено и мислимо сада ће Дрвар да гори, готово је. Кад неко је наредио да се то не ради, не знам ко, и није горео.

Ја са те игранке дођем кући. Ми смо сви већ имали ранце спремљене уколико дође до какве немачке офанзиве. Ја узмем тај ранац, и мама и тата, сви се спремамо и (напољу) ја у колони угледам Жумберачки батаљон, хрватски Жумберачки (батаљон) и у њему Катицу Шпирер. То ми је била школска другарица и фамилија од те моје Рахеле која је била удата у Подравској Слатини. Када сам угледала Катицу рекох: "Катице, откуда ти ту?" "Ма хајде ти са мном! Ово ће три месеца да траје. Ми ћемо заобићи Немце", мисли ми ћемо тамо негде заокружити иза Дрвара, "и вратићемо се у Вировитицу и ићи у школу. Хајде ти са мном!" И ја занесена тим да ће тако бити, дођем мами и кажем: "Мама, ја нећу са вама да бежим. Ја идем са Катицом, ми ћемо се вратити у Вировитицу." Узмем свој ранац и пођем за Катицом. Иди, иди, иди, снег, бљузга, нигде Катице. Не могу да је стигнем. Они су већ, како брзо иду... Док сам ја отишла кући, док сам узела ранац, док сам мами објаснила. И нисам је тада срела. Како сам пошла мислим ја ћу њу негде срести, али нигде је срела нисам. Ја се упутим са народом. Мама и тата су избегли тамо у неко село код Прекаје и онда су побегли у Лику, мама и тата и мој брат. Ја сам ишла са народом. Како је народ ишао, бежао, са Кордуна, Баније, све је то бежало, са њима сам, са народом ишла, а све у нади да ћу негде видети Катицу и тај Жумберачки батаљон. Тако сам ишла са тим рањеницима и збогом све даље и даље док ме, како сам рекла, није Ђуро позвао.

Најгори ми је моменат био... До тада сам била са Јулком Мештеровић, његовом сестром, која је исто била доктор и првоборац. Она је водила Централну болницу. Све те мање болнице су се полако фузионисале у ту главну Централну болницу. Једно вече Јулка мени каже да ће да

ампутира руку једном борцу. Оно већ мрак, а четници близу. Увек су нас пратили четници. Напије га ракијом, нема морфијума, нема ништа. Напије га добро ракијом, а ја да га држим. Он је на клупи лежао, а ја (треба) да чучнем и да ту његову руку држим док она сече оном обичном тестером. Он јадник јауче, и пева и јауче, не знам шта бих рекла. И све тако док она рука није пала на мене кад ју је она одсекла. А све оно шкрипи како она сече.

Било је тифусара. Сећам се добро, један пролетер је, јадник, умро. Остала му торбица и она црвена марама. Ја сам поред њега баш седела. Остала му она његова порција. Није ту било не знам шта, вода и можда два, три зрна граха а ја колико сам била гладна ону порцију поједем па макар се и ја разболим.

Тако сам ишла све док нисам дошла у ту хируршку екипу када ме је Ђуро позвао. Када сам дошла у ту хируршку екипу онда је већ сасвим другачије било. Ту је главни доктор био Ђуро хирург, била је Сека његова асистенткиња, а ја треба да се учим да будем инструментарка. Ја о томе нисам појма имала. Знала сам да превијем некога, али да ја њему (доктору) на време додам и туфер и газу и да тај туфер морам да савијем да не сме длачица да изађе... То је за мене било страшно, али сам се трудила да то што пре урадим. Тако сам помагала њима на операцијама. Кад ја на време не дам тај туфер или газу онда он почне да виче, операција је, мора то све на време бити ту, ја ударим плакати. Ја плачем и плачем што је он мене напао. Тако сам прошла са њиховом хируршком екипом целу Пету офанзиву. Да нисам била са њима ја бих остала у Петој офанзиви. Сигурно бих остала. Или не бих могла да стигнем или бих била потпуно гладна или бих била изнурена или бих залутала негде. Ђуро је био диван. Ђуро је толику бригу водио о нама. Била је та Сека, његова главна болничарка, онда Мира Митровић, она је била Београђанка, дивна једна црнка, прелепа, весела и забавна. Она је умрла врло брзо после рата. Био је Шево коњоводац. Седам коња смо имали. Само једном је Шево дошао са Ђуром Мештеровићем код мене овде после рата. Ђуро је већ тада био разочаран и причао је против Тита и против нашег поретка. Он, шпански борац и стари комуниста, али нешто му се Тито био замерио. Али, ја то никоме нисам говорила, какви! Тако смо наставили кроз ту Пету офанзиву. То је била грозна офанзива. То је била глад, то се није знало шта да... Ја сам, можете мислити, јела оне печурке, нисам гледала је ли црвена је ли бела, а црвене су биле отровне. Ја сам то јела. Нађемо пужа, било је на лишћу пужева, ма ја то само извучем оно (из љуштуре) и поједем све, и измет и све. А

једном смо наишли на једно корито. Дрвено, велико корито пуно воде и у њега је неко опанак бацио, неко од тих чобана. И ми смо се за тај опанак сви грабили ко ће да добије комадић тог опанка. Ми смо то гутали, сисали, и када сам једном после рата на неком весељу јела печено месо и ту корицу онако фину, онда се сетим како сам тај опанак некада жуљала као што сад једем месо, корицу од меса. И шта бих вам још рекла? Та офанзива је била. Да није било Ђуре Мештеровића... Он је толико био диван. Сваки дан су нас бомбардовали. Ми смо се по дану морали сакривати а ноћу ходати. И Ђуро би нас све по дану најпре распоредио. Нико није био заједно. Ја под једну букву, онај под другу, онај под трећу, а Ђуро на крају себи нађе букву тако да ако ко погине да не погинемо сви. Сећам се добро да сам остала без ципела. Пошла сам са гојзерицама из Дрвара, па су ме нажуљале. Велики, плави плик сам имала овде по страни (стопала). Гојзерице заменим са једним куриром за опанке и идем у тим опанцима. Када је сунце онда се они, како су били мокри па се осуше, запекну па вам иде крв. А када је мокро они се преврну и они наређани конци дођу под ногу а горе дође доњи део. Тако сам и опанке изгубила. Нестали ми опаци и на (планини) Прењу ја идем боса кроз, а снег, а залеђено, пала киша па се снег заледио, мени крваре ноге, не осећам уопште да ме боли нога, само бриди, бриди и остаје крв. Тада на Прењу још нисам била у јединици, него сам онако ишла, лутала, и наиђе један Јакица Барух који је био из Бање Луке. Ја сам пре рата ишла у гимназију у Бањој Луци. Он је био старији али ме је познавао. "Откуд ти ту, Јудита?" "Па, ето." "Па како боса?" Ја му испричам. "Стани ту под ову букву, сада ћу ја теби донети једне цокуле." И стварно, он је био у пролетерским јединицама, стварно се врати и донесе ми оволике цокуле! Од кога су заробили, ко зна. Сигурно нису немачке, него од четника. Ја велим: "Па не могу, велике су", а он мени лишћа набаци у те цокуле и тако сам у тим цокулама једно време ишла. Ма шта да вам причам, свашта је било. Како смо гладовали у Петој офанзиви! Па оно што смо јели што смрди на бели лук, па ону зечју траву, киселу исто, па онда уста набрекну, па боли стомак. У Петој офанзиви сам добила дизентерију и сваки час сам требала да идем у WC, вани наравно, а Ђуро ми је дао коња, свога коња, јер нисам имала више снаге да ходам. И ја на коњу и када год би ме спопало, пролив сам имала, онај јадни мој Дрварчанин Пећанац Никола увек би ми пришао да ме скине са коња и он ме и попне на коња када завршим. Он је био са нама у хируршкој екипи. Онда он мени вели: "Е, Јудита, да ти знаш", а ја сам била цурица онда и трговачка ћерка, а он је био радник у радњи неког Секулића, дечије

ствари су продавали. "ти када год би наишла ја бих у тебе гледао како си лепа." "Па ниси ми никада ништа рекао!" "Па где сам ја могао да теби ишта рекнем, ја сам био обичан радник."

- Крај рата сте дочекали у партизанима?

- Да. Ја сам била у војсци. Остала бих ја била још у војсци. Била сам луда што сам се демобилисала. Ја сам још 1946. била у војсци. Него, Данка Давидовић, та моја школска другарица из Бање Луке, била је са мном исто у партизанима. То је била једна поповска породица из Каоца код Бање Луке. Ту су они становали, а она и Ружа су са мном и са Рахелом ишле у Бањој Луци у гимназију и дружиле смо се. Ми смо за један Ускрс ишли код њих на ђачко ферије у Каоце. Када сам ја са јединицом дошла у Каоце, ја се одмах сетим Данке. Рекох, Боже, па ту је Данка. Они су попова деца били. И судбина, све је у животу судбина, да баш ја будем, да та моја јединица, већ сам била у борбеној јединици, у Четрнаестој бригади 1943. када сам изашла из офанзиве, да дођемо у њихову кућу, код Данке. Дочекају нас на вратима Данка и Ружа и попадија и ми онда одемо спавати у спаваћу собу заједно. Данка одушевљена са мном и са партизанима, каже: "Ја ћу кренути са вама." Кажем: "Немој, Данка, молим те, биће да сам те ја повела. Биће твојој мами криво. Ви дођите када ми будемо у неком другом селу." И стварно, кроз неколико дана дођу Данка и Ружа... Њих четири сестре, све четири су дошле.

Зато сам напустила војску јер је Данка дошла у Сарајево, она се демобилисала, и дошла у Сарајево да настави гимназију. И пише она мени у Тузлу, ја сам била тада у Тузли у бригади, и то референт санитета, нисам била мала личност: "Одмах напусти армију и дођи овамо да идемо у гимназију. Ми ћемо после у СССР." А нас су партизанке спремали за Русију. И ја три молбе напишем, две ми одбију, не дају ми да идем из војске и на трећу молбу једва овде у Београду одлуче да ме демобилишу. Тако ја дођем у Сарајево. Тада сам се тако покајала. Пођем са Данком у ту гимназију, тата сам ради, нас троје деце тата и мама школују, немамо шта да једемо, глад тешка. Ја идем у гимназију, а могла сам из војске доћи у Београд да студирам медицину ко ништа. Ма, све је судбина.

ПЕРО РОДИЋ

СЈЕЋАЊА КОЈА БОЛЕ

„Ропство, то је ћутање.“

(Д. Ћосић, „Деобе“)

Нажалост, у свом најранијем дјетињству имао сам несрећу да видим и осјетим наличје ропства и насиља над недужним и невиним људима, углавном старим особама, женама и дјецом. Мислим, да о томе није требало нити треба да се ћути, јер оно о чему се не прича и не пише, није ни било.

Рођен сам 29. 01. 1938. године у селу Брекиња, општина Козарска Дубица, од оца Жарка и мајке Миље. Моји родитељи су имале петоро дјеце: два сина и три кћери. Најстарији је био Мирко (1929), затим, Мара (1932), Ана (1935), Перо (1938) и Милка (1940). Старјешина бројног домаћинства Родић био је мој дјед по оцу Душан, који је 1941. године имао четири сина и двије кћери: Жарка, Радована, Милана, Милорада, Росу и Косу. Ожењен је био само мој отац Жарко, а обје кћери су биле удате. Стриц Радован је изучио обућарски занат у Крагујевцу, а Милан ужарски занат у Бијељини, док је најмлађи стриц Милорад, који је 1941. године имао 17 година, остао на селу са мојим оцем Жарком. Бавили су се земљорадњом, али и сточарством. Дјед је узгајао коње и волове за продају, па се осим земљорадњом и на тај начин остваривала зарада. Били смо једно од богатијих домаћинстава у селу.

Некако од августа 1941. године почиње голгота српског народа у Кнешпољу, као, уосталом, и у свим дјеловима НДХ. Пошто моје село није у непосредној близини Босанске Дубице (данас Козарске), до почетка

1942. године није било неких већих невоља. Прво напуштање, односно бјежање од куће, десило се половином фебруара 1942. године, када је почела њемачко-усташка офанзива названа „Приједор“. Тада је из Босанске Дубице кренула офанзива према Приједору с циљем да се деблокира један противоклопни њемачки батаљон, који је од стране припадника НОП-а био блокиран у Приједору. Пошто су припадници њемачко-усташких формација чинили страховите злочине над цивилним становништвом, које је живјело у селима уз цесту Дубица - Приједор, дакле на правцу офанзиве, сви становници тих села морали су се склањати и бјежати у удаљенија села од те комуникације. И моја породица је побјегла у село Слабиња, које се налазило према Костајници, и смјестила се у кућу Душана Стојаковића. Некако од тог догађаја и почиње моје памћење. Одатле смо се вратили половином марта исте године. Код куће смо затекли убијену мајку мога дједа, Василију, која је имала 90 година, која није хтјела да бежи, а била је глува и слијепа.

Нисмо се дуго задржали код своје куће. У вријеме када је завршена прољетња сјетва, сеоски одборници су јавили да почиње велика непријатељска офанзива и да се народ склања у Козару. И моја породица је побјегла у Козару са осталим становницима села. Отишли смо воловском запрегом и понијели најнеопходније ствари. У Козари, на брду Палеж, отац и дјед су направили колибу од јелових грана, која нас није могла много заштитити од хладноће и кише која је тих дана често падала. Отац и сва три стрица, који су одмах почетком рата отишли у партизане, били су на положајима, а у колиби смо били смјештени: дјед, баба, мајка и нас петоро дјеце. Козара је свакодневно бомбардована из авиона и гранатирана, од чега је страдало много избјеглица, међу којима и моја тетка Роса, очева сестра. Моја баба је донијела њеног једногодишњег сина Мирка, јер о њему није имао ко да се брине. Када је сломљен партизански отпор на Козари, отац је дошао, ставио нас у кола са воловском запрегом и пошли смо да бјежимо, али се није могло никуда побјећи, јер куд год би пошли сретали смо народ који се враћао назад и говорило се да се не може даље, јер је Козара опкољена са свих страна.

Сјећам се да су нас пресрела три партизана и рекли оцу да им кола требају за превоз рањеника. Покупили смо из кола најнеопходније ствари које смо могли понијети и наставили бјежање пјешице, а отац Жарко је отишао са партизанима. Тада сам га видио посљедњи пут. Мајка је носила моју млађу сестру Милку, а мене је водила за руку моја сестра Мара, која је тада имала десет година. У једном моменту

у непосредној близини експлодирала је граната и детонација нас је одбацила неколико метара, али срећом, нико није страдао. Том приликом моја сестра је пустила моју руку, а ја сам заплакао и викао „немојте ме оставити“. Током бјежања нисам се бојао смрти, јер се ваљда нисам ни знао бојати, али сам се бојао да ће ме оставити, јер сам видио доста мале дјеце како сама лутају шумом и јаучу, а ја сам мислио да су их родитељи оставили, јер нису могла да ходају. Зато сам стално плачући викао:

„Немојте ме оставити, ја могу да идем.“

Заробљени смо код манастира Моштаница и са доста другог народа отјерани смо у Босанску Дубицу, а одатле у Хрватску, у Церовљане, гдје је био сабирни логор. Ту смо остали неколико дана, а онда су нас отјерали у Јасеновац. Доласком у Јасеновац, нисмо улазили у круг логора већ смо остали на пољани испред логора неколико дана. Наравно, нисмо добијали никакву храну већ смо јели оно мало хране што је мајка понијела из Козаре. Једног дана су нас потјерали према Новоској, а одатле преко Банове Јаруге и Пакраца у Дарувар. Ишли смо пјешнице уз пратњу усташа који су нас на разне начине малтретирани и тукли. Био је крај јула или почетак августа. Између Пакраца и Дарувара наишли смо на једну јабуку крај пута са које је пало доста црвљивих и увенулих јабука. Једна дјевојчица је потрчала да узме јабуку, а усташа, на кога је натрчала, заклао ју је. Ја сам у том моменту такође потрчао за дјевојчицом да и ја узмем јабуку, а усташа, који је био у нашој непосредној близини, замахнуо је пушком са намјером да ме удари кундаком у главу, што би и успио, да ме мајка, која ме је држала за руку, није нагло привукла себи, тако да ме је пушка само окрзнула по челу. Тај ожиљак носим и данас, али ми је остао тежи ожиљак у души, видјевши злочин који је усташа починио над невином дјевојчицом, тако да и данас након више од 70 година често имам ноћне кошмаре и море.

*Из Дарувара су нас отјерали у сабирни логор у Грубишино Поље код Бјеловара. Ту су долазили сељаци из околних села и својим кућама одводили Козарчане. Наравно, најприје су узимало оне који су могли да раде. Мога дједа Душана, одвео је Мађар Јанош Пишта, брата Мирка фолксдојчер Лефлер Ловро, а сестре Мару и Ану одвео је Србин Раде Ђурић, домаћини из села Велика Писаница. Бабу Саву са њеним једногодишњим унуком Мирком, сином њене кћерке Росе, која је погинула у Козари, и тетку Косу, очеву сестру, одвели су сељаци, којим

сам заборавио имена, из села Чађавица. Остали смо мајка, моја дво-годишња сестра Милка и ја. Тада сам имао четири године и седам мјесеци. У једном моменту угледао сам мајку како клечи пред једном старијом женом и, обгрливши јој кољена, плачући је моли: "Мајко немој нас овдје оставити." Та жена је заплакала, узела нас и одвела својој кућу у село Велика Писаница. Та старица звала се Марта Јуриша, жена Ђуре Јурише. Ђуро и Марта су имали четири кћери: Катку, Барбару, Марију и Анку. Ката је била удата за Стеву Јеленића и живјели су код Катиних родитеља, а Марија и Барбара су биле удате у селу, док је Анка била још малољетна.

Овдје спомињем имена ових добрих људи који су узели себи сву моју породицу, били веома хумани и спасили нам животе.

Преко пута куће Ђуре Јурише била је кућа једног усташе који се презивао Фучијаш, чини ми се да му је било име Ђуро, нисам сигуран. Зет Ђуре Јурише, Стево Јеленић, био је домобран и он је углавном о нама водио бригу. Говорио је мојој мајци да ми не дозволи да идем кући тог усташе. Међутим, тај усташа је имао сина Никицу који је био нешто старији од мене и ја сам често ишао да се играм с њим. Док сам био у Козари, за вријеме збјега, научио сам доста партизанских пјесама, које сам често пјевао играјући се са Никицом. Једном приликом, док смо се играли, до нас је дошао Никичин отац, усташа. Био је у цивилном одјелу и огромног раста. Никица му је рекао како ја знам „лијепо и необично пјевати“. Усташа је тражио да запјевам неку пјесму и ја сам одмах запјевао: "Од Козаре па до Баља, комунисти неће краља". Не знам зашто, али усташа се насмијао и рекао да запјевам још коју пјесму и ја сам запјевао: "Мислила је Павелића Ката, да ће бити краљица Хрвата". Усташа се опет засмијао говорећи: „Мајку му босанску, што овај мали зна“ и затражио да му пјевам још. Ја сам рекао да знам још једну пјесму, али се стидим да је пјевам јер је безобразна. Он ми је рекао да се не стидим јер ми смо мушкарци и не треба да се стидимо један другог. Онда сам запјевао: "Ој усташе, јебем ли вам нану, остаће вам кости на Балкану". Ја сам мислио да је пјесмица безобразна због псовке, а нормално да нисам знао шта је Балкан ни шта значи „оставити кости на Балкану“. Усташа ме је зграбио рукама, дигао увис и последије неколико минута спустио на земљу рекавши: „Марш кући и овдје више не смијеш долазити!“ Он је то вјероватно испричао Стеви Јеленићу јер сам други дан од мајке добио такве батине да ми више није пало на памет да пјевам партизанске

пјесме. Тај усташа је убрзо погинуо у селу Бачковица у сукобу са припадницима Првог крајишког пролетерског батаљона који се у то вријеме налазио у Славонији.

Села између Дарувара и Бјеловара су тада била вишенационална, наравно, највише је у њима било Хрвата, затим Срба, а било је и Чеха, Мађара, фолксдојчера и других. Скоро сви су узели у своје домаћинство некога од заробљеника са Козаре и према њима су се углавном пристојно понашали. Мајка и нас двоје дјеце смо се осјећали као да смо код своје куће, а тако је било и код већине осталих. Навешћу само два примјера хуманости тих људи.

Усташе су одводили старије дјечаке (од 13-15 година) и узимали им крв за своје потребе, након чега би дјечаци умирали. Тако су дошли и код фолксдојчера Ловре код којег је био мој брат Мирко који је тада имао 14 година и хтјели су да га одведу. Лефлер Ловро, чији је син погинуо на источном фронту као припадник СС јединице, отјерао је усташе говорећи: „Мој син је погинуо на источном фронту, а ја сам овог дјечака узео да ми буде син“. То ми је испричао мој брат.

Усташе су често одводили и домаће Србе у логор. Када су дошли да воде породицу Раде Ђурића, код кога су биле моје сестре Мара и Ана, хтјели су и њих двије да воде, али је једна Хрватица из комшилука по имену Францика, рекла усташама да ће их она одвести својој кући да јој чувају стоку. Усташе су их пустиле, јер је и Францикин син био усташа. Када их је довела својој кући, њен син је рекао: “Добро је да си их довела, јер је поглавник од нас тражио да му за Божић донесемо што више српских очију“ и одмах зграбио моју сестру Ану, која је тада имала седам година, и узео нож да јој вади очи. Францика ју је отела од њега псујући мајку и њему и поглавнику и истјерала га из куће. То ми је причала моја сестра Мара, која је тада имала 10 година.

Ово причам да бих поменуо имена тих хуманих особа, које су се често излагале опасности спасавајући Србе са Козаре. Било је још доста сличних случајева залагања и спасавања заробљеника с Козаре од стране тих хуманих људи.

У другој половини децембра 1942. године, Стево Јеленић је рекао мојој мајци да више није сигуран да нас може и даље спасавати и да у нашем крају нема више нерпијатељске војске, те да можемо да се вратимо у свој крај. Он је на надлежном мјесту узео пропуснице за све нас и возом од Велике Писанице до Дубице, па кроз Дубицу провео

до слободне територије. Вратио се назад и са својом женом Катом отишао у партизане.

Доласком у своје село Брекињу, затекли смо праву пустош. Кућа није била спаљена јер је била зидана од чврстог материјала па су је, вјероватно, непријатељски војници користили за свој смјештај. У њој смо затекли неколико породица из села, које су се раније вратиле, а чије су куће биле спаљене. Иако је био децембар, пшеница није била пожњевена нити су кукурузи били обрани, јер није имао ко то да уради па се тако приступило жетви пшенице и брању кукуруза, да се бар за неко вријеме обезбиједила храна. Остатак рата, до маја 1945. године, стално смо бјежали од куће, јер су усташе често излазиле из Дубице у наша села у којима тада није било већих партизанских јединица, пљачкали и чинили злочине.

На Српску нову 1944. годину наишли су Черкези и починили страховите злочине. У нашу кућу је улетио сеоски одборник Стево Глигорић и обративши се мајци, завикао: „Купи дјецу и бејжи и ништа не носите са собом! Ево Черкеза у Бањцима“, село од наше куће удаљено око један километар. Од Черкеза је у тако кратком времену било тешко побјећи јер су се кретали на коњима. Сконили смо се у шумицу испод куће, удаљену тек око 300 метара и одмах смо видјели Черкезе који су већ стигли до наше куће и како је пале. Бојећи се партизана нису смјели улазити у шуму па смо тако били спасени.

Остатак рата провели смо у једном амбару, који је такође био запаљен, али се ватра сама угасила јер је амбар био направљен од дебелих храстових дасака - брвана. У прољеће 1944. године у Кнешпољу је завладала велика епидемија тифуса. Скоро сваки дан су биле сахране, а дешавало се да их у једном дану буде и неколико. У мојој породици сви су се разбољели од тифуса, осим мог дједа и мене.

У рату су из наше породице страдали: мој отац, сестра Милка, три стрица и двије тетке. Моју бабу Милку, мајчину мајку, усташе су живу спалиле у логору дубичке кречане. Том приликом је убијена и моја тетка, мајчина сестра Зорка. Тако је током рата из моје породице страдало једанаест чланова.

Моје село Брекиња, које је имало око 70 домаћинстава, у рату је имало 366 жртава од којих 135 погинулих бораца и 231 цивилну жртву. Од овог броја страдало је 81 дијете старости од једног дана до 14 година. Већина их је страдала у Козари, у вријеме офанзиве, мте у логору Јасеновац.

Стево Јеленић и његова супруга Ката, као и остали чланови породице Ђуре Јурише, код којих смо били у јесен 1942. године, остали су живи. Први пут сам их посјетио 1962. године и од тада сам скоро сваке године ишао код њих, а и они су неколико пута долазили код мене. Задњи пут сам био у Великој Писаници 1987. године када је умро Стево, док је Ката умрла 1990. године.

О мом страдању и страдању моје породице први пут пишем. О томе се, углавном, ћутало. О страдањима народа, затварањима, мучењима и масовном убијању у концентрационим логорима на југословенским просторима у поратном периоду говорило се само глобално и језиком бројки. Иза тога се нису назирали људи ни њихове патње. Нису се видјели ни они који су чинили злочине. Злочинци су се обично збирном именицом *усташама*, а невинне људе су убијали нељуди са именом и презименом, којих није био мали број. Истина, један број њих је већ током рата платио своја злодјела власитом главом, неки су били суђени послије рата, али велики број злочинаца је остао некажњен. Тако су помрли природном смрћу, па чак и они најкрупнији (Анте Павелић, Андрија Артуковић, Макс Лубурић, Динко Шакић...), а има их још живих. Некажњавање тих злочина, добрим дијелом, довело је до поновних крвавих збивања на овим просторима педесет година касније.

МИЛАН ЛАЈШИЋ

РАТНО СИРОЧЕ СА КОЗАРЕ

I

СЛОВО ИСТОРИЈЕ КОЗАРЕ

Погрешну и сву грешну непријатељску офанзиву - на животе и на судбине народа Козаре, доживио сам у свом селу Сводни, између Приједора и Новог Града, доживио сам као дијете од 4 године, а са 5, 6 и 7 година, доживио сам и сазнавао рат и војске, збјегове и збјегове, глади и жеђи, страхове и безнађа, паљења и рушења, рауке и јауке, болове и патње, сузе и крви, ране и сахране, растављања рода и раздвајања народа, људе од празнина и села од развалина, нестајања многих живота и постојања свих страхота, разваљивања судбина рода и растајања живота народа, гријехе и неутјехе, вријеме кад ни небо није било плаво а на земљи, све сузно и крваво, жудно или узалудно, болно или непроболно.

Растао сам и одрастао као ратно сироче, без оца Млађена, заробљен на Козари, а умро у логору у Земуну, умро, од глади и туге.

Растао сам и одрастао са мајком Даринком, која је сав свој живот живјела и саживјела са тугом у себи и црнином по себи, о чему се причало, чему се неко и чудило, али нико осудио као доживотно у црнини по овоземаљској бјелини.

II

Све виђено, доживљено и сазнато у рату и Козари, остављало је трагове у мојој души, у моме животу и виђењу рата као највећег и најгрешнијег зла у људском вијеку и на овом свијету.

Све доживљено и све сазнато пресудно је утицало на даља сазнавања што више трагова и знакова, гријеха и неутјеха ратног зла, посебно у

Козари у четири године рата и небрата, године туђег гријеха и народних неутјеха, године болних истина и непроболних судбина.

Желио сам и морао сам да будем још један СВЈЕДОК и још један СУДИЈА - свједок једног времена-временима, једних народа-народима, још један судија рату, ратовима, завршаваних само оружјем а трајањем бездушјем и безбожјем, гријехом и неутјехом, од недогледа до бескраја.

Желио сам што више знати, сазнати, казати и жељом, да се ратно зло што мање заборави, да се више зна касније, шта је било раније, па сам и зато написао 11 објављених књига: прву: „КОЗАРА, ГОРА СУДБИ И УСУДА“ 1990. године, једанаесту „СВЕТЕ ИСТИНЕ ЗА СВЕ ПРАВДЕ И НАДЕ“ крајем 2011. године, што је и дио мене као ратног сирочета, као још једног свједока и још једног судије рату, ратовима, као највећем злу ЧОВЈЕКУ, ЉУДИМА, НАРОДУ, НАРОДИМА а увијек и са ранама пред којим је ВЈЕЧНОСТ, пред свим несталим СУДБИНАМА без БОЖИЈЕ ПРАВДЕ и преосталом њиховом роду БЕЗ ЉУДСКЕ НАДЕ

Ш

Историја Козаре казује и доказује безброј истина и опомена, поука и порука вијеку и свијету, па и да је Козара прије рата имала више од 200.000 становника, припадника шест народа: Срба 138.000, муслимана 33.000, Хрвата 27.000, и више од 2.000 Украјинаца, Италијана и Нијемаца.

Историја Козаре казује и доказује да је Козара у Другом свјетском рату дала преко 17.000 бораца и да је на подручју Козаре и широм Југославије, за Слободу и Правду положило, дало живот близу 9000 Синова и Кћери Козаре под оружјем, правих бораца, славних ратника.

Историја Козаре казује и доказује да је у фашистичким логорима смрти и у убијањима и покољима на Козари, страдало више од 24.000 људи, живота Козаре, да је било и преко 11.000 празних колијевки, угашених живота дјеце, Покошеног Нараштаја са просјеком живота шест година и седам мјесеци, шест бескраја бола и седам недогледа туге и празнина.

Историја Козаре казује и доказује и да су иза тих празних колијевки остале ВЈЕЧНЕ ПРАЗНИНЕ, да 11.000 Синова и Кћери Козаре није

могло никада Родитељ постати, нити икада касније Предак бити, Наследнике и Потомке имати.

Остаје отворено питање и Вјеровање, да нигдје нису нестајали ПРЕЦИ И ПОТОМЦИ, тако заједно као на Козари.

IV

Убијање Родитеља и Дјеце није било само заједно, нити је било све одједном, јер је било још једно убијање дјеце, још више Даљих Убијања, убијање дјеце која неће никада Родитељи бити, дјецу своју имати, па је то убијање било и ОСТАЛО - и УБИЈАЊЕ ДАЉЕГ РАЂАЊА, Дјеце, Потомака, стварања НОВИХ ЖИВОТА, који се неће никада десити, а са Неба су суђена, на Земљи нуђена, прије на Козари рата и Козари небрата.

Убијање рођене дјеце било је убијање и нерођене дјеце, нерођених родитеља, нерођених потомака, НОВИХ ПРЕДАКА својој дјечи и дјечи њиховој у Недоглед, у Бескрај.

И зато се никада неће знати, сазнати, колики је број, који је безброј убијених на Козари и даље од Козаре, неће се никада знати Сав Број, јер је било безброј Козари гријеха, народу Козаре неутјеха.

Исто тако се неће никада знати, сазнати ни број Народних Мука, ни свих Јаука по Козари, по свим Козарама, ни сви одјаукани а нигдје незаписани, негдје и заборављени Јауци, па тако само записани у књиге неће заборављени бити, зато ће КЊИГА времену једини свједок бити, свједок многих и свуда јаука па и Јаука Мајке Стане за сином, за јединим родом, којег је још имала а више нема, нема само због Козари рата и Србима небрата...

„Стеване, сине мој једини, зар тебе мајка више нема? Сине, што остави мајку своју саму, што не рече мајци да ћеш погинути, да то мајка жива не чека, јадна ја!

Сине мој, све си мајци био, никог више мајка твоја нема?! Ајој, Стеване, мој мили сине, што мајци ти унуче не остави, да мајка бар дио тебе има, јадна ја, да ти сачувам ТРАГ - роде мој, тешко мени?! И да Крв се твоја не осуши, Сине. Јоој мени, што остави сињу кукавицу, да јадна кука до гроба свога, жалећи тебе, РОДЕ МОЈ ЈЕДИНИ, јадна ја, јадна, прејадна!

А живјети си тек почео, сине Стеване, јадна ја по стотину пута! Јоој сине, ниси ни зимео све зиме, јесенио све јесени, ниси ни сва прољећа опрољетио, ни сва љета своја љетио, јадна ја довијека!

Угасише те, Ватро моја! Мајка твоја одсад ледена је! Чему да се надам, моја Надо?! Чему да се радује мајка сама?! Чему да живи јадна мајка Стана?!

Јоој мени и до Бога и до гроба, све ми је тешко, само је теби, Сине, теже! Сунце моје рано замрачено! Сане мој рано прекинути! Крви моја рано заустављена! Цвијете мој рано увенули! Кућо моја рано срушена! Огњиште моје рано угашено! Што дозволи, Сине, да то жива дочекам?! Што ме, Сине, у ранама свим остави? Мајка ти све опрашта, роде једини! И ти својој све опрости мајци! Али, немој што с тобом пошла није, да те чува, да те не да мајка, јадна ја! Жива или мртва да будем, али с тобом, сине! То мајка себи опростити неће! Само то је мајци неопростиво! Да умрем поред тебе, рано моја! Да ми и мртви заједно будемо! Под земљом, али заједно, сине!

Ајоој мени, што остави мајку своју?! . . . Никога више мајка твоја нема, све једино моје! Некад све моје НАДЕ, одсад све моје РАНЕ, сине Стеване! Мајка тебе прежалити неће! Земљо црна, лака му буди, дијете ми је то једино!“

Ради знања и сазнања људи који су у овом времену, због ограниченог Човјековог Вијека и због оних последице времена овог и Пролазности Људског свијета, због узимања или отимања од заборав свих Људских јаука и народних мука на Козари и по свим Козарама, књиге могу бити и остати једини свједок трајни и судија крајњи свуда и у времену сваком... ако буду за свијет без рата и небрата, за вијек слоге и слободе, за свима Правде и Наде.

V

„Козара је старија и јача од својих суза и јаука, од свога бола и мука, због грешака и гријеха свих злих, ближих и даљих туђина, али, Боже Драги, у овом времену, овамо као да само зло постоји па се нема шта друго догађати, због рата и небрата Козари, пуној Молитви Теби Боже и клетви душманима и чудним и бездушним и злим и безбожним људима Правде и народу Наде...

И зато су биле и остале Клетве као још један свједок о Козари...

Мало је и суза за много крви на Козари први пут, па и зато, душмани, само ви донијесте онај људски страшни суд, сав грешан крвав, најгори!

Ви, само ви, душмани, много шта погрешно знате и погрешно желите и погрешно чините, јер сте ви, душмани, погрешни у овоме вијеку на цијелом свијету!

О, душмани, као да су вам преча туђа зла, него ваша добра, али, казниће вам кад-тад, народ тијело, Бог душу, народ на овом, Бог на оном свијету, народ на земљи, Бог под земљом, народ одмах, Бог заувјек!

Тешко је и знати и причати, која сте ви, можда само ви душмани чинили зла и гријеха, невоља и неутјеха, али све се не смије заборавити, и да се, не дај Боже, не би десила опет нека зла времена и зли људи, можда би било и горе, него је било, него се од вас душмана на Козари догодило и не само на Козари, Дабогда вама свуда све најгоре било!

Намјестили сте Драгицу Дојчиновић, дијете од двадесет два мјесеца, тако да њена глава буде наслоњена гдје куца мајчино срце па их тако убили, проклети ви били!

О, душмани клети, никад недоклети, извршили сте покољ у Водичеву, а још тежи у Драксенићу, убили сте, заклали сте 208 наших људи, међу њима 85 дјеце, Дабогда и вас 85 пута убијало, клало, уништавало!

А Јовану и Анки Котур убили сте, заклали сте деветоро дјеце, били и ви девет пута убијани и клани, Дабогда!

Само у једном дану спалили сте седамдесет мајки и дјеце, горјеле су кости, месо, горјела су срца, очи, горјело је све, горјели Дабогда и ви и душмани сви!

Само на једном мјесту, ви душмани учинили сте петнаестак гладних, мршавих, потрганих крвавих, разваљених мртвих и силованих дјевојчица нашег соја, са Козаре, биле су растргане, умрле су од тога, умрли и ви Дабогда, растргани!

Извршили сте покољ двије хиљаде и три стотине становника у селима Дракулић, Мотике и Шарговац код Бањалуке, међу њима петсто педесет једно дијете, имали Дабогда ви толико мука и јаука!

Стоји Радман, прво сте убили двогодишње унуче, кћерку пред њом, па онда њу, јадну мајку, јадни Дабогда били ви и сви такви душмани!

Једну мајку сте присилили да гледа смрт своје троје дјеце, а најстарије је имало девет година, Дабогда ви као душмани имали девет умирања и нестајања, сто мука и јаука!

У селу Драгељима, ви душмани пресјекли сте Вукосаву Галић по стомаку, у два дијела и заједно са двоје дјеце бацили у ватру њихове куће, Дабогда, ви и такви сви, не имали ни кућу, ни дјецу, ни себе!

Ви душмани убили сте и Грозду Ацић, распорили јој једно дијете, под њим запалили креветић, друго дијете заклали и бацили у кречану, а треће дијете живо бацили у ватру, Дабогда, ви горјели у свим ватрама!

Од седам чланова породице Стеве Мраковића, направили сте гомилу изгорјелих костију, Дабогда сви душмани, не само Србима и Козари, изгорјели и без костију били!

Видосаву Обрадовић изнаказили сте, заклали и запалили са њене троје дјеце, Дабогда вас стигле и из земље и у земљи Козари - Све Клетве ове и све још недоклете!

Кати Баврљић силовали сте обје дјевојчице и убили све три на једном мостићу, Дабогда вас душмане убијало на свим мостићима и мостовима!

Ви душмани, уништавали сте све редом, и старо и младо, и родитеље и дјецу, и претке и потомке, не било више таквих нигдје живих, и народу и Богу кривих!

Усмртили сте Кочић Јову и Хргић Адема, њихових петнаест година, које су имали а више немају, ни Приједор и Раковица њих, не било ни вас душмана, Дабогда!

Усмртили сте Лукић Радојку и Колунција Милана, њихових тринаест година, па више нема Радојке и Милана, а Јабланица и Водичево немају њих, Дабогда не било ни вас душмана никоме и нигдје!

Убили сте Ољача Рајка и Божић Сободала, њихових једанаест година, једанаест вас, душмане, мука и безброј јаука стигло, јер Рајка и Слободана нема више, а Босански Нови и Градишка немају њих, не било ни вас душмана више никада, вјекове вјекова!

Уништили сте Орловац Ивице Љерку и Алимановић Мирсаду, њихових осам година, које више немају, а Љубија и Мокрице немају њих, не било ни вас душмана нигдје и никоме!

Усмртили сте Шормаз Милицу и Макивић Десу, њихових седам година, које више немају, ни Јеловац и Лакташи њих, не било ни вас душмана, Дабогда!

Уништили сте Секулић Јелену и Орнек Ивицу, њихових шест година, које више немају, а село Драксенић и Дубица на Козари немају њих, не било ни вас душмана ни у коме вијеку и нигдје на свијету!

Уништили сте Црнојевић Османа и Ђурђевић Душана и њихове три године, које више немају, а Вакуф и Ламовита немају њих, Дабогда не било ни вас душмана!

Уништили сте Кнежевић Анку и Вучек Анте Љубицу, њихову једну годину, коју више немају, а Подградци и Бањалука, немају њих, не имао ни вас душмане, Дабогда нико и нигдје!

Усмртили сте Бановић Николу и Халиловић Хасана, њихових неколико мјесеци живота, које више немају, а Паланчиште и Дубраве немају њих, не било ни вас душмана!

Слабо мислите, мало знате да други, добри људи и народи боље мисле, више знају, блаже владају и дуже живе, да ће се сазнати о овоме времену вас душмана, и о временима које ви отесте, унесрећисте, можда и нешто горе!!!

Не знате ви душмани, да ће Срби и сви добри, сложни и побожни људи и народи изборити и имати слогу и слободу, правду и наду од свега свијета праведнога и од свога Драгог Бога!

Вас и свих душмана, Дабогда се стидјели и ваши потомци и све историје и географије, садашњост и будућности, а сигурно хоће сви или велике већине људи и народа, јер Свијет није створен за гријехе и неутјехе, а ви сте мимо свијета, јер је свијет створен за мир и слободу, за Правде и Наде Праведних и Богу Вјерних!

Дабогда вас душмане стигле све вама клетве и све наше родбини и судбини заклетве и Богу Молитве!“

VI

Историја Козаре казује и доказује, да се на Козари десила историја и трагедија заједно и да су и ране и славе Козаре ВЈЕЧНЕ!

Са многим другим, и историја Козаре казује и опомиње Свијет и Вијек, да сви људи и свуда народи могу и морају у Нову Историју, у историју само са слогом и стално са Богом, у историју Мира, Правде

и Наде, да не би, нико не зна када, вријеме Људског живота постајало, постало и остало вријеме многих чуда и узалуда, гријеха и неутјеха, вријеме празнина у душама и развалина у друштвима.

Козара је и овоме времену и временима послјије и овоме простору и просторима свим, посебно балканским, тешка Истина и Опомена, велика Поука и Порука, да су мржње међу људима и неслоге међу народима, највеће зло, гријех и неправда Човјеку, Људима, Народу, Народима...

Посебно је потребно, без прекида и без застоја, увијек знати, никада не заборавити, да су против свих Човјекових Јаука и Народних Мука, спасоносне и вјечне само СВЕТЕ ИСТИНЕ ЗА СВЕ ПРАВДЕ И НАДЕ, СВУДА И СВИМА ЉУДИМА И НАРОДИМА.

Можда се неће никад знати, чега је више и шта је теже од свега виђеног, доживљеног и сазнатог било на Козари, ни шта све Свијет није видио, није чуо, није доживио, није сазнао а Срби јесу на Козари и са Козаре, далеко од Козаре...

Можда никада или се само досад не зна, када ће се све сазнати, свуда знати, увијек причати, писати, свједочити о Козари и о људима, о народу у разна времена и зашто је баш Козара често, дуго и тешко, била посебна жеља и намјера више злих туђина, људи погрешних и народа грешних, јер Козара није никад служила, била некоме, била нечији пут, једини пут за некуда, за негдје, па можда има и нека тајна о утицају географије на историју Козаре.

Можда још донекле, нека је тајна и зашто је Козара имала онакве судбине какве је имала и овакве какве данас има и је ли можда све дио неке друге, или других, неке давне и прадавне своје историје...

VII

Иако има и нешто посебно, тајно и чудно о историји и у историји Козаре, ипак сва знања и сазнања, све прошло и остало, све нуђено на земљи и суђено са Неба, никада није било све узалудно, без посебних Нада и Снага, које су Козари омогућиле досад дуговјечност и од сада Вјечност

Иако је Козара још једном и у нашем времену била Историја и трагедија заједно, а многе ране трајне, ипак су и Наде и Правде и Снаге и Славе Козаре - б е с к р а ј н е.

Све што је досад било, све знано и незнано, све тајно и још тајно о Козари и на Козари, све је још једна нада за Човјека, Људе, за Народ, Народе Козаре, али и вјечни број и безброј осуда и незнања свим непријатељима Козаре и свих Козара, јер, ако не прије, свему што се на земљи догађа и нуди, Небо ће да суди трајно и бескрајно својим Светим Правдама: грешним; са казнама вјечним а добрим, безгрешним; Снагама и Надама Срећним.

И та вјечна истина је и вјечна опомена свуда и свима: човјеку, људима, народу, народима, да мора више знати и сазнавати СВАКО СЕБЕ И ДРУГЕ, ближе и даље људе и народе, посебно у ова тешка и грешна времена а таква су била и Козари, посебно најтежа Српском народу 1941-1945. године, због погрешних и грешних туђих жеља, да чине све невоље, сва зла и све неправде, да муче и скраћују Судбине Људима, да ране и намуче свим ранама и мукама Историју Срба и Козаре, тада сву од патњи, које је патила, али не Осветама вратила, него часном борбом и враћеном народном Слободом.

Ипак, ни данас Козара не опрашта СВЕ, ни човјеку, ни вијеку, ни људима, ни временима, ни прије, ни послвије, што се не одужише и историји и трагедији и ранама и славама и Правдама и Надама Козаре ове и Козарама свим и свуда.

И не заборавља Козара сва зла, све муке и јауке, не заборавља ни данас, ни послвије данас, не заборавља, јер КОЗАРА НИЈЕ САМО ПЛАНИНА, НИ САМО ЉУДИ У ЊОЈ, НЕГО ОНИ ЗАЈЕДНО А СВЕ ДОСАД КАЗАНО; НАПИСАНО И СПОМЕНУТО, САМО ЈЕ СЛОВО ИСТОРИЈЕ КОЗАРЕ, ЗА КОЈУ ЈЕ УВИЈЕК САВ НАРОД БИО КАО - НЕКИ РОД А ИЗНАД СВИХ И СВЕГА - САМО БОГ.

НАДА ЉУБИЋ

НЕКА ЗАПАЖАЊА НАСТАЛА ТОКОМ ИНТЕРВЈУИСАЊА ПРЕЖИВЕЛИХ ЖРТАВА УСТАШКОГ И НАЦИСТИЧКОГ ПРОГОНА ДЕЦЕ КОЗАРЕ И ПОТКОЗАРЈА

Пројекат Јасеновац Мемориал посвећен је неговању сећања на све жртве прогона цивилног становништва на расној, националној и верској основи на територији Краљевине Југославије окупиране и распарчане од стране нацистичке Немачке и њених савезника за време Другог светског рата. Јасеновац је симбол те врсте прогона људи и као такав урезан је дубоко у свест људи послератне Југославије. То се није променило ни 20 година после распада СФРЈ.

Верујемо да у овом времену дрског преправљања историје нико нема више права од самих преживелих да јавно сведочи о ономе што су они непосредно доживели и преживели.

Интензиван рад смо фактички започели тек средином маја 2011. године. Од тада до данас забележили смо исповести/сведочења више од 110 људи, углавном Срба и Јевреја.

Највећи део тог посла обавили смо мој колега Душан Гавриловић, инжењер, и ја — Нада Љубић, политиколог. Ја трагам за преживелим сведоцима, организујем и припремам интервјуе, Душан их снима, заједно их едитујемо, Душан их поставља на наш website који је он дизајнирао, и који он одржава и ажурира. Ја пишем уводне текстове и транскрипте интервјуа и преводим их на енглески. Интервјуима

прилажемо фотографације и документа нађена код сведока, што је реткост, јер су од њихових породица на улазу у логоре, ако не раније, одузете и последње успомене на нормалан живот.

Важно је да кажем да смо се добро припремили за овај посао и да су те припреме обухватиле и курсеве Јад Вашема о начину на који они интервјуишу своје преживеле и представљају своје искуство холокауста, његове жртве и преживеле, како чувају сећање на њих и граде саосећање са њима.

Пројекат се остварује захваљујући заиста скромној материјалној подршци имућног потомка Српкиње и Јеврејина из Трста, Матеа Халперна Бојановића. Врло мало новца плус врло много рада наша је формула успеха, ако је ово што смо до сада урадили - успех.

У овом тренутку на нашем вебсајту www.serbianholocaust.org има 110 интервјуа. Две трећине интервјуиасаних сведока су Срби из Поткозарја, Славоније, Лике, Баније и Кордуна, области које су темељито опустошене усташким геноцидом. Далеко најбројнију групу међу нашим сведоцима чине Козарчани са 35 интервјуа. Следећи по бројности су Славонци са око 20 интервјуа. Снимили смо десетак интервјуа са људима који се сећају како су преживели прогон – у ствари серије масакара по Лици, Банији и Кордуну. Готово је немогуће наћи Роме који би сведочили о готово потпуном уништењу свога народа у НДХ. Ми смо пронашли само двоје, и они су такође Козарчани.

Постоји знатна група од око 30 људи са којима сам ступила у контакт и који су били врло расположени да своја сећања поделе у четири ока, али нису могли да прихвате да те исповести на било који начин снимимо и објавимо. Они су различитог пола, различитог узраста, различитог образовања, животног искуства и друштвеног статуса, али свима је заједничко да имају родбину која живи у Републици Хрватској и дубоко усађен страх да би објављивање њихових сећања могло да нашкоди блиским и драгим људима. Страх од мржње је дубоко прожео њихове детиње или младалачке душе за време Другог светског рата и већ једном био побеђен или потиснут у довољној мери да они изграде нови, често врло успешан живот у слободи. Понављање геноцидног прогона Срба у Хрватској деведесетих година погодило је ове људе у њиховим поодмаклим годинама на најдраматичнији начин, чак и кад су они сами живели у Србији, на безбедној удаљености од прогонитеља. Неко њихов или сам њихов завичај за који су природно и дубоко емоционално везани,

опет је пострадао и то је продубило старе и отворило нове ране. Одбијајући интервју, односно снимање и публикавање разговора, најчешће су потпуно резигнирано говорили: „Ништа не вреди. Толике књиге су написане, па се опет све поновило.“ Овде морам да кажем да су и активни борци против окупатора, дакле старији сведоци историје, такође обесхрабрани преокретом у вредновању улога главних актера у Другом светском рату и избегавају да се јавно експонирају.

Увиди стечени током интервјуа са преживелим Козарчанима

Иако смо због дистанце од седамдесет година очекивали да ће наши сведоци бити углавном стари људи који су као деца преживели прогон и да ће њихова сећања можда бити бледа, доживели смо не мало изненађења. Разговор пред камером сам по себи ни за кога није природна ствар и наводи човека на инстинктивно емоционално затварање и говор који се ослања на спољашње и од ауторитета потврђене истине, на чврста и често накнадна сазнања. Ипак у нашим интервјуима постоји камером забележено обиље тренутака аутентичног и дуго потискиваног сећања, живих слика урезаних и дечју меморију, које су често изненађивале и саме наше сведоке. Било је много дуго потискиваних емоција које су се нагло ослободиле управо пред камером и пажљивим и заинтересованим слушаоцем. Осим сећања, о судбинама деце сведоче и картони из евиденције Дијане Будисављевић, Литература настала у време када су њихови родитељи давали податке истраживачима као што је Драгоје Лукић, понеко дете има фотографију коју су привремени ратни старатељи послали његовом оцу у заробљенички логор, понеко чува копију пасоша родитеља отераних на принудни рад у Немачку (са обавезномознаком „Хрват“ у рубрици националност). Неке личне историје су постале познате током акције „Арена тражи ваше намилије“, а о неким јунацима наших интервјуа снимљени су филмови пре 40-ак година.

Одлучили смо да њихове исповести поставимо на Интернет у нади да ће генерације младих које нису имале шансу да у школи уче о овом поглављу историје и врло ретко могу да дођу у додир са живим сведоцима, остварити тај неопходни контакт преко медија коме су масовно окренути и који ове исповести чини доступним са сваке тачке на земаљској кугли и у свако доба дана и ноћи. Многи наши

саговорници имају потомке и даљу родбину у иностранству и, по правилу, они су први посетиоци нашег сајта. Статистике показују да највише страних посетилаца сајта потиче из Северне Америке, (Сједињених Држава и Канаде) и Немачке, где је наша дијаспора најбројнија.

Наши саговорници се пред интервју најчешће плаше поновног сусрета са својим најтрауматичнијим и дубоко потиснутим сећањима. После интервјуа врло често се осећају ослобођеним страха и блокаде и имају потребу да наставе разговор о свом болном искуству. Да би могли да наставе живот, морали су брзо да се уздигну изнад своје патње и да превладају своје трауме, често без ичије помоћи. Без изузетка, то су снажне личности чији животи сведоче о огромној радној енергији, потреби за стварањем, несебичности, човекољубљу. Уметност, најчешће музика и сликарство, често играју важну улогу у њиховим животима. Не носе мржњу ни жељу за осветом у својим срцима. Носе БОЛ.

Остала сам са њима у контакту и после интервјуа. Често се догађало да ме сутрадан позову и кажу да су сећања истински наврла тек после интервјуа. Редовно их наговарам да их некако забележе, на папир или помоћу малог диктафона и да све то предају београдском Музеју геноцида. Један од бивших заточеника усташких логора у Јасеновцу и Сиску, сада пензионер из Београда, снимио је после интервјуа 11 сати сећања на диктафон и има намеру да их објави. Недавно је и један генерал у пензији, пошто нам је дао интервју, одлучио да почне да снима своја сећања.

Скоро сви преживели са којима смо разговарали дуго су ћутали и потискивали своја сећања. Многи су нам рекли: „Ви сте први који сте ми пружили прилику да о томе причам.“

Неки су, опет, били раније интервјуисани и снимани од углавном српских пријатеља из иностранства, који ни после десет или више година, нажалост, нигде нису објавили те интервјуе.

Распон узраста Козарчана које сам интервјуисала је истински велики. Најстарији сведоци Видосава Рељановић и Милева Иванић из Војскове рођене су 1919-те, односно 1927. године, али је већина сведока рођена између 1930. и 1937. године. Најмлађи сведоци, Бригита Кнежевић, Обренка Шубарић и Урош Кос, рођени су 1939/1940. Неки људи мисле да тако младе сведоке не треба интервјуисати и да се они баш ничега не сећају. Ми мислимо да би био грех игнорисати

чињеницу да су тако мала и још мања деца била подвргнута немилосрдном прогону и да су та искуства оставила неизбрисив траг у њима.

Места из којих наши сведоци потичу и која њихове исповести на неки начин покривају наводим без икаквог географског реда: Војскова, Пуцари, Милошево Брдо, Турјак, Међеђа, Кнежица, Драксенић, Босанска Градишка, Горњи Подградци, Мурати код Кнежице, Шашкиновци, Совјак, Горњи Јеловац, Бања Лука, Сјеверовци, Врбашка, Доњи Јеловац, Требовљани, Међувође, Кадин Јеловац, Брекиња, Мокрице, Крухари код Санског Моста и Челебинци. Из односа броја локалитета (25) и броја сведока (35) јасно је да имамо по неколико сведока рођених у истом месту. У таквим случајевима, група сведочанстава даје потпунију слику судбине целог једног села. Искуство интервјуера упућује на потребу за посебним истраживањем радикалности и бруталности које су усташе показале у истребљивању сеоског становништва.

Шта нам казују сви ови људи о судбини просечног српског детета, дечака или девојчице који су живели у Поткозарју кад је избио Други светски рат? Или:

Шта нису могли да забораве ни после 70 година?

Прво, и пре немачке операције “пацификације Козаре”, судбина деце Поткозарја је невероватно много зависила од близине или удаљености усташког гарнизона, обично смештеног у оближњем градићу или варошици. Било је судбински важно да ли су суседна села била насељена Хрватима или муслиманина. За оне који су имали среће да живе далеко од једних и других, пакао је почео у лето 1942. Они најчешће баш тако и кажу: “Рат је код нас стигао око Петровдана 1942.” Неки памте организовано повлачење на Козару, распоређивање читавих села по шумама, присуство невидљиве руке која брине о сигурности свих, затим тренутак кад су први пут у животу видели авионе, бомбе, војне камионе, митраљезе. Они не могу да забораве прве рањене и мртве које су гледали својим очима, ни усташе који под окриљем немачке војне операције воде сопствени национални рат и где год им се укаже прилика кољу, силују, премлаћују. Неки јако добро памте партизане, некима је доктор Младен Стојановић био близак познаник и чест гост у кући и пре и за време рата. Наши сведоци памте живот у земуницама, партизанске болнице, рањенике.

Не могу да забораве заробљавање, импровизоване сабирне логоре на козарским чистинама, велике колоне које по жези пешаче према Градишки и Јасеновцу, пренасељене логоре и сукцесивно разбијање породица. Неки од њих још на путу у логор гледају како им убијају баке или деке зато што не пешаче довољно брзо или просто зато што су лак плен злочинаца. Нико није могао да заборави сточне вагоне и вишедневно гушење у њима, глад и жеђ. Наши сведоци памте како после седе са мајкама у дворишту аустроугарске казнионице у Старој Градишки и не могу да схвате где су и шта се око њих догађа. Најчешће су у логорима провели по неколико месеци. Да су остали дуже највероватније не би преживели. Они памте огроман казан у кругу логора Стара Градишка у коме се кувала храна коју ни гладни нису могли да једу. Памте да су бунар и латрине били чудовишно близу једни других. Памте да из пренасељеног логора прво некуд одводе очеве. Касније их одвајају и од мајки. То су најпотреснија сећања. Свуда је плач, јауци, очај. Кад их касније буду раздвајали од старијих браће и сестара, па однели и најмлађе - они више неће плакати. Знаће да нема ко да их чује и смилује се над њима. Сва деца добро памте глад и жеђ, ужасну прљавштину, вашке, болести, мртве вршњаке поред којих спавају на мало сламе набацане по подовима. Нико није заборавио како су избацивана мала мртва тела и одношена у велике масовне гробнице. Појединости из сећања потпуно незаштићене деце, лишене чак и емотивне подршке коју ствара присуство родитеља, најстрашнија су сведочанства о дубини дехуманизације која је владала у НДХ. Ту је за сву децу време стало.

Ретко ко може да вам каже колико времена је провео у Градишки, колико у Сиску, Јастребарском, Заводу за глухонијеме итд. То тачно знају само они који су много касније пронашли своје картоне у евиденцији коју је водила Диана Будисављевић. Сви памте раскужну станицу у Загребу, шишање до главе, изложеност тела у оскудној одећи, пут у славонска или загорска села и људе који су долазили на неко зборно место, обично у црквено двориште, и бирали кога ће од њих повести са собом, гласно процењујући њихову употребљивост или неупотребљивост за испомоћ на имању. Јако се разликују њихова искуства из тог периода када су, спасени из логора, зависили од милости и немилости људи о којима и данас говоре као о својим газдама: “тај мој газда” или “та моја газдарица”. Деца логораши су сада постала деца - државна сирочад и посебан закон је прописао да морају бити васпитавана као Хрвати и католици. То је за многе значило да се променила само врста људске суровости којој су

изложени. Ретки срећници ће доживети потпуну промену - живот у окриљу непоколебљиве и једноставне људскости. Изгледа да су најбољи људи тога доба у том делу света биле жене по имену Ката или Бара (Катица или Барица). Скоро свако дете које је имало срећу да у својим привременим старатељима поново пронађе људску топлину и заштиту - сећа се да је она долазила од неке Кате/Баре (Катице/ Барице) која му је повратила веру у људе, а често спасила и голи живот од локалних усташа, разјарених очекивањем војног пораза.

Сваки пети од наших сведока памти да је неко некуд одвео њихову/ог најчешће двогодишњу/ег сестру/брата и верује да су он/она негде одрасли као добри Хрвати и католици. Неки се још надају да ће их наћи, да ће се једног дана срести и некако препознати и не престају да трагају за њима.

Кад су се вратили кућама, најчешће су затицали згаришта и пустош. Удовице са једним или двоје преживелих од петоро или шесторо деце, на сеоским имањима без крова над главом, без мотике и српа, без краве и кокошке, без секире за дрва, без ичег и иког способног да помогне, морале су да обнове живот. Према сећањима наших сведока послератна козарска села била су пространа, претходно темељно опљачкана, згаришта. Зивот се обнављао од нуле, голим и нејаким рукама, упркос глади и тифусу. По неки одрастао мушкарац вратио се после рата из немачких логора за ратне војне заробљенике или из Норвешке. Вратиле су се и преживеле младе жене са принудног рада у Немачкој. Ко је остао у Јасеновцу нестао је без трага и заувек. Чак и после рата из шума су још дуго вребали и ноћу нападали “остаци поражених снага”. Једини начин да се школују и одрасту, за већину је био интернат, такозвани дом за децу палих бораца. А онда, рад и нова борба за живот. Била је права срећа имати стрица или ујака на положају у Београду или неком другом граду. Ко није могао да рачуна на такву заштиту, морао је да иде најтежим путем. Понекад и до дубоке старости. Немогуће је описати оно што осећате кад вам на крају интервјуа 78-годишњи мушкарац који је као дете преживео и Јасеновац и Сисак и окрутне “газде” и домове за децу палих бораца и који ради од кад је завршио занат, од своје 15-те године, каже да му је и 2012. године највећа жеља - да и он има свој стан. Или када вам виталан и добро ситуиран осамдесетогодишњак сасвим јасно каже да зна да би његов живот био потпуно другачији да се на истом месту родио као Хрват. Живео би данас на богатом наслеђу својих родитеља, не би знао шта значи насилна смрт

најближих, ни шта значи не знати где су гробови родитеља. Неки од њих су и по три пута морали да куће кућу, као да никада раније ништа није било њихово.

Интервјуисали смо и бивше заточенике усташких логора који су после Другог светског рата остали да живе у Хрватској уверени да се зло које су преживели једноставно не може поновити јер је то било тако огромно и тако ужасно. Деведесетих су као стари људи морали поново да почну живот од нуле, сада као избеглице у Србији. Све што су скућили за четрдесет или педесет година вредног рада, велике и богате куће остали су тамо, хероји домовинског рата у њима удобно живе, док њихови легитимни власници и њихови наследници, деца и унуци, раде по два и три посла да би плаћали изнајмљене станове по Београду.

Списак сродника наших преживелих који се никад нису вратили из усташких логора је ужасно дуг и непотпун. Породице са петоро, шесторо, седморо и више деце свеле су се на - два или три члана, а породичне задруге са 36 чланова на 14, на пример. Још су страшније статистике њихових села. Врло ретко и у невероватном сплету срећних околности - преживела је већина чланова неке породице или чак цела породица. Сви памте да је у њиховим селима било потпуно угашених огњишта - потпуно искорењених породица. Сећају се да и двадесет година после рата у њиховим селима није било ни свадбе ни војника. Слика жена у црнини доминира њиховим детињством.

А чињеница да од послератне државе никад нису добили одговор на питање шта се догодило са њиховим најмилијима и где су њихови земни остаци - извор је непрекидног вапијућег бола. "Нестали су као да никада нису живели" - реченица је коју сам много пута чула и која се редовно завршавала неутешним плачем. Нема начина да преболе то што им је ускраћена тако елементарна ствар - да сахране своје мртве, да могу да им оду на гроб и запале свећу. Тако геноцид погађа генерације које нису биле директно изложене убијању, делује на потомке, лишава их осећања укоренености. У култури којој припадамо, хришћанској, потреба да се својим мртвима осигура вечни мир и покој спада у најдубље потребе.

То је била моја скица за једну много темељнију и дубљу анализу онога што сам сазнала из интервјуа са људима који су преживели систематски прогон на националној и верској основи. Овај пројекат се наставља. Тражимо и бележимо нова сведочења. Желимо да речи

и емоције преживелих допру и до људи различитих нација и зато их преводимо на енглески, италијански, француски. То је спорији део процеса.

Сваку од исповести које смо снимили можете гледати и слушати на Интернет адреси www.serbianholocaust.org

А Бригита Кнежевић, коју смо интервјуисали међу првима, дошла је са нама да вам сама исприча страшну и чуђесну причу о томе како је преживела геноцид и како је дуго трагала за сопственим коренима и својим стварним идентитетом.

Ја сам одлучила да Вам у главним цртама представим исповест Остоје Слијепчевића, рођеног 12. августа 1933. године у Турјаку под Козаром, јер се за њега Други светски рат завршио тек пре годину дана. Тачније, бол и неизвесност због дубоког и страшног разарање његове бројне породице нису попуштале све до краја 2010. године. Видећете зашто и како.

ПРИЧА О ОСТОЈИ СЛИЈЕПЧЕВИЋУ И ЊЕГОВОМ ДВА ПУТА ИЗГУБЉЕНОМ И ПРОНАЂЕНОМ БРАТУ ТОМИСЛАВУ ПЕЈИЋУ

У Турјаку су једна до друге биле четири куће четворице браће Слијепчевића - све заједно 21 чељаде. Јула 1942, скоро сви су сатерани у исту колону коју су усташе спроводиле према Старој Градишки. Ужу Остојину породицу чинили су отац Душан, мајка Стоја у поодмаклој трудноћи, најстарије дете - Даница (14 година), Остоја (9 година), Микица (5 година) и Смиља (2 године), укупно - шест чланова и - очекивана принова.

Прво су убили баку још на поласку из села. Усташа ју је ударио кундаком у главу. Остоја живо памти како је њену белу бошчу на потиљку преплавила црвена боја крви. Остала је ту где је и пала.

У Старој Градишки су одвојили мушкарце, међу њима и Остојиног оца, и све их некуд одвели. Остоја прича шта се затим десило:

“Једном су ушли неки људи, један по један. На капији стоје два стражара, двојица усташа. Пусте једног човека и он уђе да се поздрави са фамилијом. По један [усташа] стоји са сваке стране [капије] и како ко излази они га дочекају кундацима па га добро [изударају] по

леђима. Појавио се и мој отац. Он је био 1907. годиште, имао је тада тридесет и пет година. Само је рекао мајци Стоји: 'Пази на децу. Ја идем. Терају нас у Немачку. Милоша су убили, Раду су убили.' То су били моји стричеви. (Трећи и најстарији стриц Митар остао је код куће кад смо ми бежали у Козару. Рекао је: 'Ко ће мене дирати?!' Седео је испред куће и јео. Ту су га и заклали.) Отац је тог дана изашао кроз капију Старе Градишке, а да га ниједан од ових усташа није закачио. Ја сам био толико срећан да мог оца ниједан није ударио кундаком. Обојица су га промашила. Он се некако извио и прошао. Више га нисам видео [до краја рата].“

Остојина мајка Стоја са четворо деце и неколико рођака у истој групи, из пренасељене Старе Градишке, одведена је у Млаку. Ту је једног дана нестала Остојина старија сестра Даница Слијепчевић, рођења 1928. године. Остоја памти да није питао мајку где је Даница и зашто је нема. (Тек 1979/80, као одрастао човек, Остоја је чуо оно о чему се деценијама међу одраслима ћутало - како је страдала Даница. Сестра од стрица, Десанка Слијепчевић, знатно старија од њега, испричала је да је Даница жива бачена у огањ цигларске пећи у Јасеновцу, пред њеним очима, због наводног покушаја бекства преко Саве у Босну. Заклела га је да то никад не каже свом већ болом скршеном оцу, човеку који је изгубио жену, две ћерке, три сина, родитеље, браћу, сестре.)

Дан после овог страшног кажњавања Данице и још три девојчице приближно њеног узраста, и остатак Остојине породице је пребачен у Јасеновац, а одатле у Сисак. Остоја се сећа само да су деца једног дана поново одвојена од мајке и потрпана у воловска кола која су их возила незнано куд. Мајка му је довикнула да чува млађе, Смиљу и Микицу, и остала очајна иза жице.

На жељезничкој станици, Остоја не зна којој, пришла му је лепа имућна млада жена са слушкињом, помиловала Смиљу и рекла да њих троје сачекају док се она не врати. Вратила се и сваком од троје изгладнеле Стојине деце дала по комад пите. Обукла је Смиљи лепу градску одећу и однела је са собом. Рекла је да ће Остојиној и Микициној сестри тамо негде са њом бити боље. Остоја је ћутао. Целим бићем је желео да бар једном од њих буде боље. Озареног лица говори као да управо гледа ту слику дубоко утиснуту у памћење: “Никад моја Смиља није била тако лепа, као тада.” И никад више ништа није сазнао о Смиљи.

Брата Микицу је касније, на новом одредишту, Остоја не зна где је то било, одвела жена у белом мантилу. Рекла је да је болестан, да ће га њен муж, иначе лекар, лечити у болници. После неколико дана, донела је Микицину слику, а кад је поново посетила Остоју, рекла му је да је Микица умро. Остоја се сећа да је Микица био кост и кожа кад га је жена, чије име не зна, одвела на лечење. Остоја је ту фотографију после рата дао оцу Душану, а када ју је касније затражио, отац је рекао да ју је сакрио од себе. На тој слици Микица је био живи костур који је и без речи причао ужасну причу о патњама кроз које је прошао. Одећу у којој је пошао од куће, није могао да нађе после једног купања. На себи је имао само однекле залутали прслук одраслог мушкарца, кроз који се добро видело његово исцрпено и намучено тело. Тек је у болници добио и некакву замену за кошуљицу. Можда је Душан Слијепчевић ту слику сакрио под земљу, сахранио је уместо сина и свих убијених Слијепчевића. Ко зна?

Остоја Слијепчевић, који је девет година растао у великој срећној фамилији, остао је сам на свету који му је већ одузео баку, оца, мајку, старију сестру, млађу сестру, брата, дом. Остатак ратних година је провео у једној загорској породици, са новим идентитетом. Ти људи су га научили да се представља као њихов даљи рођак из другог села - Драган Кнежић. Ту га је некако сустигла и вест да је мајка Стоја умрла у логору у Сиску, заједно са синовима близанцима које је тамо родила.

Списак мртвих Слијепчевића се увећао за још троје. После рата су се на спаљеном и са земљом срањеном огњишту нашли само Остоја и његов отац Душан - једини преживели. Од оца је држава одмах тражила да да свој допринос изградњи земље. Остоја је остајао сам по два-три месеца под ведрим небом без игде ичега док је отац извршавао своју радну обавезу негде у Војводини. Још се живо сећа како ноћу није смео да заспи од страха. Искористио је прву прилику и, како сам каже, побегао у Београд, што даље од места где је све подсећало на страшно разарање његове породице, на непроболне и ненадокнадиве губитке. Учио је и радио, радио и учио и градио нови живот и новог себе.

Петнаестак година касније, Остоја је комерцијалиста у Београду. А младић по имену Томислав Пејић из Загреба на распусту код тетке сазнаје да његови родитељи нису његови прави родитељи, да је он усвојен из Глухонијевог завода или Хијеронимске дворане у Загребу. Неколико година касније усвојитељи ће рећи истину - да је рођен у

логору у Сиску и да га је родила Стоја Слијепчевић из Турјака, заточеница тог логора. Са тим подацима младић пише „Арени“ и врло брзо проналази свог оца у Турјаку, а затим се у редакцији „Арене“ сусреће са братом Остојом. Нико није срећнији од рођене браће - Томислава Пејића и Остоје Слијепчевића. Две породице се окупљају у дому Слијепчевића на слави и тројица Слијепчевића - Душан, Остоја и Тома - изгледају срећно на првим и јединим заједничким сликама. Цело село долази да види Томислава. Расту наде да ће и други људи пронаћи изгубљене синове и кћери.

Али Остоји почињу да стижу писма из којих сазнаје да Томислав и није баш тако срећан. После чланака у *Арени*, стари другови га одбацују, кажу му „ти ниси наш“, вређају га, изазивају га, заповедају туче и Томислав - који се аматерски бави боксом - увек је крив и мора да плаћа казне за прекршаје. Неће да узнемирава загребачке усвојитеље, а ни оца Душана у Турјаку. Поверава се брату Остоји у писмима. Тражи новац. Долази у Београд да се саветује са братом. Каже да за њега више нема живота у Загребу и да ће побећи у иностранство. Брат га зове да се пресели код њега у Београд. Али, Томислав мора да служи војску. Решење се одлаже до повратка из ЈНА.

Следеће 1965. године, Остоја добија разгледницу из Квебек Ситија у Канади. Потпис: Твој буразер Томислав. Како је стигао у Канаду? Нема адресе на коју би Остоја могао да му пише и пита. Може само да чека да се Тома поново јави. Добија Томину честитку за Нову 1966. годину, па још неколико писама. Али не и Томину адресу. А онда настаје тишина која је трајала 45 година.

Кад сам први пут разговарала са Остојим Слијепчевићем 2010. - очи су му биле пуне суза док је причао о брату кога је нашао па поново изгубио. Пуних 45 година мучиле су га страшне слутње, страх, брига, нада. Ужасно се плашио да је тада врло агресивна усташка емиграција, после приче објављене у „Арени“ и филма *Три јаблана* у коме је описан Томин животни пут, намамила младића у Канаду. Без пасоша, без новца, без познанстава. Најстрашнија Остојина ноћна мора била је да је Тома упао у усташку замку, да су га најзад убили. Милион стрепњи мучило је душу човека чији се голобради брат, без пасоша и пара обрео у далекој Канади, незнано како. Брат који је једном чудесно преживео пакао НДХ. Од 1965. до 2010. године Остоја је живео раздиран страховима, очајнички чувајући зрно наде да му је брат ипак жив. Није Тома био само брат, био је васкрснуће, радосна

вест која је путовала 20 година - један од Стојиних близанаца је преживео сопствени долазак на свет! - а свет је тада био логор. Логор у Сиску.

Пред крај 2010. године, Остојина ћерка је на Youtube пронашла деветоминутни видео у коме је препознала фотографију снимљену кад су се Остоја и Томислав први пут срели у Загребу:

Први пут заједно - Остоја (лево) и Томислав десно и увеличани детаљ са исте фотографије

- Нашла сам стрица! - узбуђено је јавила оцу.

Sandy и Paul Reic изражавају захвалност свом оцу Томиславу преминулом 2008. године и кроз фотографије причају његову животну причу, једину коју знају. Први део приче потиче од рођене ћерке Пејића, не знам јој име, али се са фотографија види да је била добрих петнаестак година старија од Томислава.

Ево превода текста који прати овај видео *in memoriam* Томиславу Пејићу:

<http://www.youtube.com/watch?v=G-jEkRFXL3w>

ТОМИСЛАВ ПЕИЋ

Син, Брат, Муж, Отац и Пријатељ

Брако (Брацо) је рођен у граду Сиску, у логору за избеглице . Зашто је његова мајка тамо била сама, не можемо да знамо. Све се то догодило за време рата када су многи људи бежали од својих кућа. Име његове мајке је било Стоја Слијепчевиц (женски глас изговара Сташа Слијепчевић). Била је Српкиња и родила је два сина. Један од њих је одмах по рођењу умро, као и сама мајка. Брако је одведен у Загреб, у једно сиротиште. Како

моји родитељи нису имали сина већ само моју сестру Наду и мене, мој отац је одлучио да усвоји мушко дете.

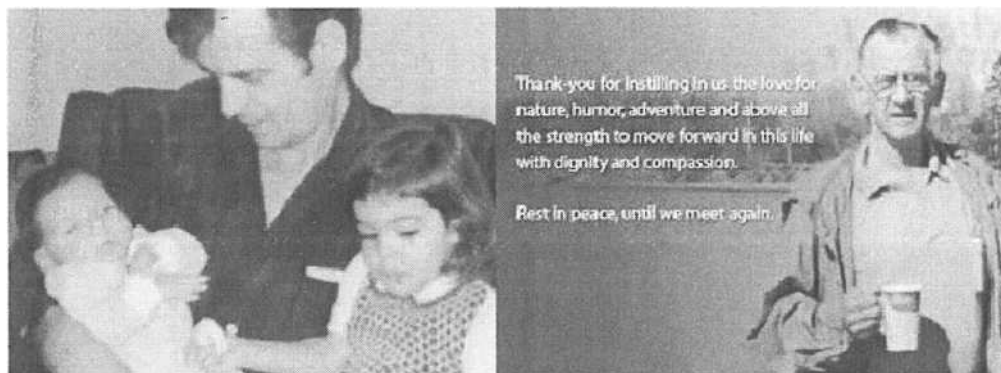
После тога је служио војни рок у морнарици. Шта се догодило тамо и како је прошао, ми не знамо и зато ниста не могу да напишем о томе. Иначе је био својеглав и ми смо имали проблема са њим, нарочито у школи, али хвала Богу, завршио ју је успешно. Водио је нормалан живот као већина људи његовог узраста, али је ишао је на игранке са својим друговима и мојим рођаком који је био један од његових најбољих пријатеља. Тај рођак је био Роско (Рашко? Драшко?) и једног дана су њих двојица кренули преко границе. Ми смо били против те идеје, али он није слушао нас. После неког времена рођак се вратио кући из Италије, али је Брако (Брацо) наставио сам са једним од пријатеља. Са места одакле је утовариван бродски терет, он је узео један пакет и унео га на брод као што су чинили и други радници. Морнари су га погрешно сматрали једним од радника и кад се попео на брод пустили су га да прође и он се крио под палубом док брод не изашао на отворено море, о анда се јавио капетану који му је дао неки посао да тако плати путовање.

Ето као је стигао у Канаду.

А овако је почео његов нови живот (ређају се фотографије уз музику: са аутом, са девојком на плесу, са девојком и пријатељима поред фонтане, са старијом женом - - таштом? - , са венчања, са тек рођеним сином и малом ћерком од можда годину-две, са децом годину или две касније, са породицом и пријатељима на неком породичном слављу, са новогодишње забаве,.. и на последњој слици Тома стоји са шољом кафе у руци и поре њега пише:

Хвала ти што си нам усадио љубав према природи, хумору, авантури, и изнад свега снагу да идемо даље у овом животу са поносом и саосећањем.

Почивај у миру док се не сретнемо опет.)

Нови живот у Канади: Томислав са сином и ћерком; Захвалност сина и ћерке преминулом оцу Томиславу објављена на Интернету 2008. године у видеу за који је његов брат Остоја сазнао крајем 2010. године (Превела Нада Љубић, 26. новембра 2010)

Била сам са Остојом док је гледао слике из живота свог два пута изгубљеног брата. Плакао је ћутке. Тек неколико месеци касније, рекао је: „Други светски рат се најзад и за мене завршио.“ Не могу да престанем да размишљам о овој породичној историји. Она покреће милион питања, а најтеже је свакако ово: Шта се стварно збивало у Томиној души од тренутка када је схватио шта се догодило његовој породици и како је постао неко други?

СЈЕЋАЊА

ЖИВКО РАДИШИЋ

СЕЛО МАЛО ВЕЛИКОГ ПАТРИОТСКОГ СРЦА И СЛОБОДАРСКОГ ПОНОСА

Рођен сам у селу Мало Паланчиште, општина Приједор, 15. августа 1937. године, од оца Миле и мајке Драгиње, као прво од троје дјеце – сестра Боја (1939) и брат Раде (1948).

Село се налази близу Приједора, почев од 4-5. км и дубоко у Козару све до Мљечанице. Дуго је 10 – 12 км, а широко 2 – 3 км. Не само по имену, село је релативно мало у односу на окружење, са око 70 домаћинстава и око 500 становника прије Другог свјетског рата.

Овај кратки исказ није прилог за монографију села или хронику ратних догађања и страдања у току Народноослободилачке борбе, већ израз аутентичне жеље да се, и са ове временске дистанце, дарује бар још једно зрнце или камен темељима истине о Козари и народу, патњама и страдању, дјеце посебно. Јер, овдје ће бити поредане ријечи дјетета које је, иако тек са четири године, много тога доживјело и преживјело. Послије седамдесет година тешко је рећи шта је аутентично лично или породично или колективно памћење, али – једно је неспорно – то се збило, доживјело и у мом памћењу оставило неизбрисив траг. Ово казивање је и осјећај моралне и истински људске дужности да се и даље, и још више говори о огромној катаклизми човјечанства која је, у виду фашизма и геноцида, задесила Козару и овај народ, као и милионе других широм Европе и свијета. Посебно желим истаћи да је ово казивање и

својеврсна потреба личног унутрашњег душевног мира и спокоја, јер су често и најмања подсјећања на то вријеме јача од разума, јер и данас одзвања плач дјецe и лелек мајки и бака. И послије седам деценија изузетно су јаке емоције и присјећања на вријеме када је смрт била и ближа и бржа од живота, када су неки нељуди убијали све живо што је српско. Јер, плач и сузе дјетета или крик пред целатом не могу ганути само оне без душе и срца, оне патолошки, националистички или вјерски обољеле који се не стиде свог звјерства, који се ни Бога не боје, оне који су све више и прије него – човјек.

I

Село Мало Паланчиште ни по чему се не разликује од било ког села или краја Козаре (и не само Козаре). Дијелило је судбину свог региона и свог народа у времену које је оставило изузетно дубок траг на свеукупне односе и процесе и на ментални склоп генерација и генерација, како оних које су прошле тако и оних, вјерујем, које ће доћи.

О Козари у Другом свјетском рату, њеној славној епопеји, о невиђеном хероизму и свеопштем отпору окупатору и домаћим издајницима, о патњама и страдању народа, посебно дјецe, и много, много тога још, у периоду од рата до данас, речено је много. Књиге, романи, филмови, потресне приче и свједочења, свеукупно научно, културно, умјетничко и духовно стваралаштво то најбоље свједоче. Систем образовања и васпитања, а нарочито аутентично свједочење бораца, народа, дјецe – дали су и дају свој препознатљив допринос. Међутим, нема тих књига у које може стати преживљена трагедија, страдање или хероизам. Док је год људског рода и цивилизације, док има националног поноса и одговорности и док постоји колективно памћење, биће нужно даље и стручно и креативно освјетљавати све што смо доживјели и преживјели, надајући се да ће рат, мржња и страдање заувјек уступити мјесто миру и прогресу.

Сумрак рата и авети страдања снашли су моје село и цијели овај крај већ у првој половини 1941. године, што ће рећи и прије него што је почео Народноослободилачки рат. Народ је осјећао да се спрема велико зло додатно изазвано стварањем квислиншке усташко-фашистичке творевине, као што је била Независна Држава Хрватска. У Приједору су организоване јаке усташко-њемачке снаге и службе са циљем окупирања цијелог простора, према замисли и циљевима Хитлера и Павелића. Упоредо са тим јачала је и клима за свенародни

устанак и отпор. Политичке и организационе припреме, илегални рад и стварање базе отпора свуда су евидентне. У томе је овај крај Поткозарја имао значајну улогу, нарочито дјеловањем Младена Стојановића и бројних угледних комунистичких и партизанских кадрова тог времена. Народ се масовно окренуо за Младеном, знајући га и као народног доктора и политичку фигуру. Мало и Велико Паланчиште, Божићи и Јеловац (села овог краја), као и сва друга мјеста околине, стала су у одбрану својих огњишта и живота. Слободарски дух и патриотски инстинкт били су јачи од бројних пријетњи, затварања патриота, рација и мучења. Устаници планирају и изводе герилске акције, препаде на комуникације, жандармерију. У Приједору и околним селима јача отпор. Вође устанка и народ дижу глас. Усташка власт у сарадњи са војском окупатора предузима драстичне мјере репресије и демонстрације силе. Половином јула 1941. године у Приједору је затворено око 200 угледних мјештана и невиних цивила. Ни села нису поштеђена. У згради општине Паланчиште затворено је 30 мјештана, као таоца у гушењу отпора фашизму и квислиншкој власти.

Да би избјегли хапшења и ојачали устанак, Младен Стојановић и група организатора устанка извлаче се у Мало Паланчиште, у засеке Рајлића и Бојановића, формирају привремени штаб устанка у шуми званој Паотњак (Паветњак). Народ масовно прилази устаницима, посебно младићи. Добровољца је све више. Међу првим акцијама било је ослобађање талаца затворених у згради општине. Око 150 голоруких мјештана – бораца Малог и Великог Паланчишта, наоружаних кољем и вилама, али прије свега високим патриотизмом и ослободилачким духом, успјешно изводи препад, разбијају врата затвора и ослобађају таоце. Истина, неколико талаца је слијепо вјеровало властима и очекивало отпуштање. Нажалост, сутрадан су их усташе стријелале.

И, тако је почело већ половином јула. Трајало је то пуне четири године. Не обичан рат зараћених војски, већ прави паклени братоубилачки рат, геноцид за истребљење, прије свега српског народа. Масовно уништавање није поштедјело ни дјецу. Моје село, Козара и цио крај су то доживјели на најсвирепији начин.

Дух слободе је снажнији од свих патњи и страдања. Све дорасло за пушку је у партизанима, у прослављеним крајишким бригадама. Свуда битке, ужас рата на све стране. Козара постаје симбол отпора, храбрости и страдања. Епопеја је јача и од смрти и од заборавља.

II

Власт у Приједору била је свјесна шта се спрема и хтјела је у коријену да уништи устанак и одмах креће у обрачун. Већ крајем августа из Приједора крећу јаке снаге према Паланчишту и Поткозарју. Устаници и народ се снажно супротстављају на Главици и Вокића брду, тјерајући непријатеља на повлачење.

Ова и друге успјешне акције, ма колико биле симболичне, све више јачају и охрабрују ослободилачку борбу. Увећава се слободна територија. Формирају се ратни штабови и ослободилачки одбори као почетак нове народне власти. Бирају се угледни и поштовани мјештани за помоћ борцима и војсци, бригу о мјештанима, збрињавању породица погинулих и несталих. Отпор добија све организованiji карактер. Међу првим одборницима били су Стојан Рајлић, Стево Радишић (стричевић мога дједа), Лазо Микић, Лука Вучићевић, Бошко Симатовић, Душан Вучковић и др. Што су више јачали терор, злостављање и злочини власти НДХ и окупатора, то је јачао и отпор. Непријатељ проводи рације, формира логоре, пали, убија, прогони, јача мржњу и пропаганду. Већ крајем 1941. године међу првим су запаљени црква и школа у Малом Паланчишту, кућа дједа Стеве, огромни штагаљ за стоку мог дједа Раде и још доста других паљевина.

Успјеси партизана се нижу редом. Ту је прво ослобођење Приједора 16. маја 1942. године, формирање Прве крајишке бригаде у Ламовитој, стварање партизанске авијације (све у мају). Све је то, боље речено, и то је убрзало њемачко-ушашку офанзиву на Козару у љето 1942. године. Била је то, у историји ратовања непозната офанзива, са циљем тоталног уништења и ослободилачке војске и народа и свих материјалних вриједности. Ни моје село, ни било које село, као ни широко подручје Козаре (од Сане и Уне до Саве и Врбаса) није било поштеђено. Историја је забиљежила да се у Козари, у збјегу, нашло више десетина хиљада породица и око сто хиљада народа, углавном жена, дјеце и старих, са око 4.000 партизана, међу којима и много рањених. Све то нашло се у окружењу њемачко-ушашке војске (око 40 - 45.000 војника, мада нека документа говоре и о 80.000). О овој офанзиви (која је трајала од 10. јуна до 18. јула 1942. године) много је написано и речено, мада никада, никада неће бити све оно шта је и колико доживио и препатио недужни народ, а нарочито дјеца. И сам сам, са породицом и другим мјештанима села, био у жаришту овог пакла.

Историја свједочи да је Козара преживјела једну од најтежих трагедија у Другом свјетском рату. Десила су се огромна страдања, глад, болести, масовна одвођења у злогласне концентрационе логоре (као што су Јасеновац, Стара Градишка, Сајмиште код Београда, Јастребарско) и тобоже сабирне центре, уствари класичне логоре, као што је Циглана у Приједору. Документа биљеже да је у сабирне и концентрационе логоре одведено више од 68.000 Козарчана, углавном старих, жена и дјеце, да је убијено око 3.500 рањених. Историја ратова не познаје да је било гдје у свијету било логора за дјecu, као што је случај са Козаром. Уништено је много, али Козара није пала, није побијеђена. И кад непријатељ ту није могао да порази Козару, сав свој бијес и геноцидну намјеру искалио је на народу Козаре – стријељањем, одвођењем у логоре, одвођењем жена и дјевојака на рад у Њемачку, у заробљеништво. О материјалном уништавању да и не говоримо. То шта је рађено са циљем да се Козара уништи, не може схватити људски разум.

Послије неуспјеха Козарске офанзиве, окупатор је предузимао стравичне мјере освете и уништења. Тако је у октобру мјесецу 1942. године у Великом Паланчишту и Јеловцу учинио крвави покољ мјештана ових и околних села, највише дјеце. У потоку Салијевац, који тече испод Сукоњица и Личанина према засеоку Шарићи, усташе су звјерски убиле 342 цивилне жртве српске националности, међу којима је било 226 дјеце. Тај покољ преживјеле су само Дара Бановић и Марија Бабић, удана Бановић. Дари су на грудима заклали двогодишњег сина Бошка и четворогодишњу кћерку Радосаву. Ни сама није знала како је преживјела, а дубоку старост доживјела је са 29 убода ножем и других ожиљака. Била нам је комшиница и велика пријатељица моје мајке. А Марија је умрла 15 година послје рата у дубоком болу за изгубљеном породицом и великим удубљењем на потиљку од удара при покољу.

С друге стране, епопеја Козаре на свој начин је дала снажан допринос даљем јачању и развоју ослободилачког покрета. Формирају се нове бригаде, шири се слободна територија, јача јединство народа, утемељује се нова власт. Као примјер наведимо да је послје свега што је Козара доживјела и преживјела, већ у септембру мјесецу у срцу Козаре формирана Пета козарска (крајишка) бригада. Тако је Козара постала симбол непобједивости народа и његовог слободарског духа.

Истина, Други свјетски рат и ослободилачки народни устанак остаће трајно свједочење о огромним губицима и страдањима. Само у Малом

Паланчишту страдао је сваки трећи становник. Погинуло је 45 бораца и 131 жртва фашистичког терора. Неке су породице доживјеле тешке судбине. Три сина Стојана Рајлића су погинула у рату – Саван (рођ. 1920), Јово (1922) и Млађо (1925). И у Миле Бановића, званог Тајеновић, погинули су синови Васо (1922), Станко (1924) и Лука (1927). Многи су изгубили синове јединце или по два сина.

Чудне су судбине многих породица. Неки борци (партизани) по повратку из рата нашли су само згаришта. Породице им страдале. Или, Перо Бановић звани Пурић и Микајло Бановић звани Шпирић, по повратку из заробљеништва у Њемачкој 1945. године нису затекли никог живог из својих породица. Породице Миле и Петра Бановић званих Вуковићи потпуно су угашене. Ово је само дио оног шта је ово село доживјело. И опет, ништа посебно. Сличну судбину или чак и тежу имала су и друга села Поткозарја, Козаре и Просаре.

Вратимо се на тренутак дјеци поново. У селу Мало Паланчиште страдало је 50 дјеце, а у Великом Паланчишту 209 дјеце. Од укупно 259 убијене дјеце, само Бановића било је 83 или Балабана 16. Прилика је ово и потреба да се појасни један куриозитет. Ради се о томе да Мало и Велико Паланчиште имају око двије трећине становника презимена Бановић. Традиционално, сви они имају додатни надимак ради лакшег препознавања, као што су: Тајеновић, Шпирић, Бојановић, Пуљић, Пурић, Шарић, Вуковић, Брадоњић, Арамбашић, Мацарушић, Мустих, Родановић, Беглучар и сл.

Фашизам и геноцид оставили су упечатљив и трајан траг. Најтеже посљедице су по људски фактор. Масовна убиства, страдања по логорима, заробљеништво, прогон, а посебно страдања дјеце и младости оставила су трајне демографске посљедице. Без обнове становништва, са веома ниским наталитетом, наравно и због неких других околности, ова села су данас готово опустјела, као и многа друга.

Ш

Као дијете, болезљиво, уплашено и сиромашно, голготу Козаре преживио сам са породицом, уз мајку, баку, тетке. И дједа Раде (био је и звонар цркве у селу) са породицом је био све до офанзиве и збјега, одакле је отјеран у Јасеновац, гдје је свирепо мучен и убијен. Отац Миле, одмах по капитулацији тадашње државе, као војник, заробљен је и одведен у заробљеништво у Њемачку. На срећу, преживио је све

то и крајем 1945. године дошао породици. Стриц Млађен као првоборац био је у Првој крајишкој бригади од њеног оснивања. Рат је оставио дубок траг и на мене. Понечег се сјећам, али о рату и патњама највише сам чуо од мајке и баке, касније од бораца, рођака. Рат је био незаобилазна тема и вјечно ће остати као дио колективног народног памћења.

Офанзиву на Козари преживјели смо у великим патњама и страху. Из села смо изашли масовно, поред Балабана (на самом врху) и ушли у дубоке шуме Маџиковца и Лимана, па све до Мљечанице. У збјегу са народом из окружења Козаре нашли су се и борци, међу којим је било доста рањених. Живјело се под ведрим небом, у неизвјесности и страху, гладно и болесно. Народ се сналазио како је знао и могао. Дијелила се судбина и патња. Нигдје и никад такве солидарности и људске племенитости. Заједно око ватре, на изради каквог таквог склоништа, заклона, декунге. Дијелила се и задња врећица брашна, кромпира или грам соли. Заједно се надали, слушали старије људе. И кад су се припремали и покушавали пробоји из обруча и када су партизани, поготово рањени, били у пролазу или близини, могле су се чути само ријечи охрабрења и утјехе. Без панике ишло се у сусрет искомском ишчекивању избављења из загрљаја смрти која се осјећала на сваком кораку и сваког трена. У том свеопштем надању и напору, дјеца и нејач, болесни и старији, били су посебна брига.

Када је окупатор ушао у Козару, када је почео обрачун и чешљање шуме, заробљавање и депортовање у логоре, свако је покушавао тражити некакав спас – старији ишли на линију пробоја обруча или у нека природна склоништа и заклоне. Мој дједа Раде није хтио да остави нас дјецу, говорећи да је, нажалост, то доба смрти и да хоће да умре са својим унуком и осталим. Није се дједа надао ни у повратак једног сина из заробљеништва, ни другог из борбе, па као вели једино што може јесте да заједно гинемо. Остао је уз нас, иако су га стричевићи Васо и Стево звали да бјеже и сакрију се негдје. На срећу, браћа су му преживјела голготу, а дједа су, нажалост, отјерали у Јасеновац.

Било је то вријеме пакла и страдања. Коначни обрачун је на сцени. Народ је највећим дијелом отјеран у логоре. Ми смо преко Маслин Баира, Бешића Пољане, Божића и Орловаца отјерани у логор на Циглани у Приједору. Био је то пут који је трајао више дана и ноћи. Сјећам се да смо једну ноћ провели у ограђеном пропланку код

Матијаша гробља, опкољени наоружаним усташама. У тамној ноћи могли су се чути само плач и јаук.

Логор Циглана био је у бодљикавој жици, а околу војник до војника. Народ, односно ми логораши, били смо под настрешницама за печену циглу и пријеп. Био је нови пакао. Глад, болест, нарочито дјеце, вјероватно и од крајње лоше хране која се кувала у некаквој буради. Преживљавали смо највише од пуре и брашна што су нам доносиле баке и друге старице које су биле поштеђене логора.

Много дјеце је успјело на превару и на ризик да побјегне испод жице и оде са бакама. Тако је и моја сестра Боја успјела да се извуче и оде баки Анђи. Огромна већина логораша, дјеце највише, остала је све до краја и до ликвидирања логора послије шест-седам седмица. Стално сам био уз мајку. Чувала ме, јер сам био склон болестима. Причала је, касније, да ме више пута прије рата носила у Приједор код доктора Младена.

У логору смо лежали на неким даскама, гријали се и кухали како је ко стигао, уз високу солидарност. Играо сам се са другом дјецом највише неким каменчићима. Мајка ми је касније причала да је једног дана пала велика љетна киша, потопила логор и све канале и рупе одакле је узета земља за циглу. Ту су нас мајке купале. Једог дана док сам се играо са Радованом Балабаном (рођак и вршњак), несмотрено, он је упао у баруштину са водом. Једва су га спасили. Можда и због тога, по изласку из логора се разболио и, нажалост, умро.

У то вријеме никоме није било до рођендана, нити је ко знао када су. Са ове временске дистанце, својим унучићима Немањи и Милици, испричао сам да је њихов дједа свој пети рођендан „прославио“ у логору гдје су играчке били каменчићи, тепих крвава трава, а музика плач дјеце и јецај мајки.

Крајем августа изашли смо из логора. Породице су се окупиле у попаљеном и разрушеном селу. Још је рат. Пред усташким и њемачким патролама и рацијама често смо бјежали у шуму и спасавали живот.

Негдје у љето 1943. године (имао сам већ шест година), у сутон је изненада у село дошла повећа усташка јединица. Брзо је прострујало од куће до куће да бјежимо. У шуму нисмо могли због окупаторске војске која је стигла са псима трагачима. Побјегли смо крај згаришта запаљених цркве и школе, у заселак Жабићи, у неки тек озидани подрум извјесног Лазе Дропца који се уочи рата приженио ту

мјештанком Аном Бановић, званом Трмошљанин. Подрум је био пун мјештана – жена и дјеце. Мајке су нас тјешиле и ућуткивале. Ту смо преноћили. Ништа се није смјело палити ради освјетљења, да се не би открило то склониште. А само преко потока чули су се јаук, рафали, крици жртава. Осјећали смо и дим паљевине. Моја мајка са нама дјецом ушла је задња у препун подрум. Отео јој се јаук и немуште ријечи: „Вала Богу, задњи смо, нас ће прве убити и нећемо видјети како друге кољу.“ Срећом, и ту ноћ смо преживјели.

Сјећам се, а касније се често спомињало, да су „непозвани гости“ увијек тражили и питали гдје су партизани, пријетили су, палили. Наша кућа била је обична и врло стара тзв. шеперуша, значи дрвена са зидовима од блата (глина са пљевом од сламе). Напријед кухиња, а иза соба са два кревета напуњена сламом. Два или три пута у току рата усташе су палиле кућу. Прво сламу у кревету. Мајка, бака и сви укућани у плач и јаук. Али, мајка је увијек у њедрима чувала дописницу коју је наш отац послао из заробљеништва из Њемачке, на којој је била марка са Хитлеровим лик и печатом. Чим би то показала, а увијек је био и неко од Нијемаца, било би наређено да се ватра гаси. На срећу, одмах испод куће била је велика локва, увијек са водом за свиње и стоку, тако да су једни палили, други гасили. Није за вјеровати, кућа је „дочекала слободу“. Мој отац ју је срушио 1972. године.

Ратна страдања и сјећања на њих, никада се не заборављају. Ни она која казују дјеца. У јесен 1944. године имао сам пуних седам година. Доба када се много може упамтити, поготово ако је о рату ријеч. У сами сутон прохладне септембарске ноћи, сва уплакана у кућу је упала тетка Марија, једна од четири сестре нашег оца. Била је удана недалеко од нас, у истом селу. Имала је малу полугодишњу кћеркицу Анђу (добила име по баби). Музла је краву у штали, кад је одједном у двориште бануо непријатељ! Побјегла је без дјетета, које је остало у кући и право код нас. То вече и ноћ цијело село је побјегло у Козару. Ми поред Гавриловића, Бурсаћа и Матијаша – сви заједно, па у шуму. Цијелу ноћ је село горјело. Кога је затекла живо, непријатељска војска је убијала.

Ујутро су партизани потиснули непријатеља. Сви смо се вратили својим кућама. На страну шта је ко затекао, главна брига била је мала Анђа. Ни њена мати нити било ко није имао храбрости да оде до дјетета и утврди шта је било. Отишла је моја мајка. Недуго, преко другог брда вратила се, у наручју носећи живу и неповријеђену

дјевојчицу. Неко се смиловао и опростио јој живот. Она данас срећно живи са својих троје дјеце и петеро унучади.

Познато је да у рату дјеца убрзано сазријевају, па и себе дају у борбу за спас свога рода и слободе. Чини ми се да ни плача ни суза није било сразмјерно патњама и страдању. Слушали смо своје мајке. Ућуткивани смо. Кад је требало „глумили“ смо тифусаре, убрзо лијегали у сламу и покривали се неком плахтом, јер су се окупатори највише тога плашили. Више пута су мајка и стрина Сава заједно „успављивали“ и Остоју, Лазарку, Милана, Петра, Паву, Мићу и мене и моју сестру. Степен послушности био је веома висок.

Наравно, рат није само једна војска, само окупатор. Ту су и партизани, ослободиоци, које смо имали прилику срести у селу. Било је и борби у селу, побједа, предаха. Сјећам се да је управо у нашој кући више пута привремено била партизанска болница, она за прву тријажу и помоћ рањеним. Гледао сам рањене, кад их превијају и ране лијече. Ту су сјекли и ноге и руке када је то требало. Била је болничарка, извјесна Софија, која на рукама носи одстрањене екстремитете и зове извјесног Вилендечића да их сахрани ту у нашој башти, одмах иза куће. Мртве нисам видио.

Сјећам се и партизанског козарачког кола и веселја када је било прилике. Било је и пјесме – оне борбене и народне највише. И ми дјеца смо често организовали и играли козарачко коло. Знали смо доста пјесама о партизанима, о борби народа. Наравно, и оне о Титу и Младену.

Паметни рекоше, а људски живот то најбоље потврђује, да је сјећање на дјетинство у човјеку најдубље усађено, са најјачим печатом у животу. У томе сјећање на рат, на бол и страдање, без двоумљења представљају најснажније памћење. И ово казивање је још један, иако мали, доказ томе. У протеклих седамдесет година, у мени је стално изнова изазивало додатни и понос и пркос, али и наду да никада међу људима и народима неће бити рата ни мржње ни страдања. Људски живот има много више љепоте и изазова него што је рат.

Са ове временске и друштвене дистанце гледано, све што сам радио и био налази свој дубоки почетак у том и таквом дјетињству.

Али, и више од тога. Стално, баш увијек сам се питао откуд таква монструозна идеологија, крајње патолошка, да уништава народе, не бирајући начине ни средства. И посебно – да уништава најмлађа људска створења, тек рођену, па и нерођену дјецу, ту нејач ни криву

ни дужну, без права на дјетињство и живот. Док је свијета и вијека остаће упамћено да је управо Козара, једна једина на свијету у историји ратовања и страдања, имала и посебне логоре и стратишта за дјецу. Голгота и страдање те дјеце никад не смију бити заборављени, а човјечанству нека буду доказ и опомена више, да истраје у борби за човјекову срећу сада и увијек, овдје и свуда широм планете.

И ово казивање је само један вапај више у том правцу.

Нека моја покољења, као и младост цијелог свијета, носе барјак мира, прогреса и цивилизације достојне човјека.

Бањалука, љета 2012. године

ПРОФ. ДР МИЋО СТОЈАНОВИЋ

УСТАШКИ ЗЛОЧИНИ НА ТЕРИТОРИЈИ ТИМАРА И ОТПОР СРПСКОГ НАРОДА

Професор емеритус, др sci. Владимир Лукић подстакао ме је да изнесем нека сјећања на тешка усташка злочиначка дјеловања за вријеме Другог свјетског рата на простору неких српских села у оквиру територије Тимар. Без обзира на временску дистанцу и на можда нека варљива присјећања, одлучио сам да нешто писмено кажем о немилим догађајима. Сјећања нису изблиједјела јер су неки детаљи превише урезани у памћење да се не могу заборавити. Одлуку о писању схватио сам као императив да се сазна и не заборави наша чемерна прошлост. Ово зато што постоји једно неписано правило да оно што није записано није ни постојало, а мудри Кинези би рекли да је и најлошија тинта на папиру боља од идеалног памћења.

Напомињем - нисам био партизански борац ни руководиоца, ни политички радник (већ дијете од 9-10 година) да бих могао казивати као актер збивања, него као човјек затечен и захваћен ситуацијом у рату. Ја не располажем аутентичним документима; све што пишем само су сјећања. У сваком случају, злочини нису заборављени: усташка убијања, паљевине, прогони, те глад, жеђ, студен, страх и стална напетост од злочина усташа и окупатора. Дим, барут, крв, пламен, бјежанија дању и ноћу, пријетње од сртријељења су и сада пред очима, баш као да се овог момента све збива. Нажалост, данас нема више живих мудрих бијелих глава које би помогле да се још неки детаљи напишу.

За мене је почео Други свјетски рат онога дана 1941. године кад сам у возу на прузи узаног колосијека Приједор - Книн, у станици Пејићи, видео наоружане њемачке и италијанске војнике, усташе и

домобране и њихову технику: топове, тенкове, та чудовишта о којима нисам ни у сну сањао. Возови пуни ратне технике свакодневно су саобраћали на прузи Приједор – Сански Мост. Мој отац, који је радио на жељезничкој станици Пејићи, рече да је то непријатељско-окупаторска војска. Уствари, то је била њемачко-талијанска окупација у којој је успостављена вјештачка злочиначка творевина Независна Држава Хрватска и усташка власт. То је најавило тешко вријеме за српски народ. Јер, већ од самог оснивања усташке НДХ, злочинства и терор били су прокламовани и озакоњени као основни елеменат политичких програма усташког руководства. Започели су свуда терор, насиље и злочини: у селима, градовима, у логорима, затворима, у кућама, двориштима, на улицама. Почело је истрјебљење и потпуно уништавање српског народа. Свугдје је била заведена усташка страховлада; усташки вампири воде велику хајку против Срба, све уз помоћ њемачко-италијанских окупационих трупа и домаћих колаборациониста.

Стожерник Бањалуке и тзв. Хрватске крајине Виктор Гутић, маја 1941. године наређује прогон Срба и поручује: све што је српско спалити, простор претворити у праву пустињу, а становништво очистити гвозденом метлом. „У овој земљи не треба нико да остане жив сем Хрвата, ово има бити земља Хрвата и никога другог, и нема те моћи коју ми нећемо као усташе употријебити. Ми то не тајимо... То је политика ове државе и то кад извршавамо, извршићемо само оно што пише у усташким начелима“, нагласио је Гутић. У том смислу усташки врхови дали су усташком олошу и лупежима неограничена овлашћења за прогањање, убијање и уништавање свега што је српско, ово тим прије што су Срби већ били стављени ван закона. Користећи погоршани вјерски и национални антагонизам, Гутић позива Хрвате и муслимане да учествују у прогону Срба и да им отимају њихова имања. Око овог задатка морају се ангажовати католички свештеници. За учињене злочине нико нема никоме да одговара.

Ускоро се осјетило усташко дјеловање: масовна хапшења и погубљења Срба. Убијани су сви „непоћудни“, па макар то била и дјеца. Прве жртве су били угледни грађани, виши службеници, посебно интелектуалци, као и попови, учитељи, лугари, виђенији трговци, жељезничари... Започело је масовно хапшење становништва. Нешто касније се појачао терор и дуж пруге Приједор - Сански Мост. Тако су усташе на превару, у раним јутарњим часовима, 1. аугуста 1941. године, ухватили мога оца и лугара Милана

Допуђу. Лугара су одмах при извођењу из куће стријељали на жељзничкој станици Пејићи, а мога оца Триву Стојановића возом су одвезли до жељзничког стајалишта Горњи Усорци и са још шест мјештана (Пером Бркићем, двојицом Микана, двојицом браће Црнобрња) постројили на обали ријеке Сане и побили. Седми у строју и на стријељању био је и Драго Гончин који је успио ускочити у Сану и под обалом скривен у грању и трави преживјети. (Послије је живио још преко 50 година – до дубоке старости.) И браћа Црнобрње су успјели ускочити у Сану, у покушају да препливају на другу обалу, али су их усташе дум-дум мецима тешко израђавали због чега су искрварили и помрли. Сем мога оца, сви су били из села Горњи Усорци. (Мога оца су и раније усташе хтјеле стријељати на станици Пејићи, али комшије Хусејин и Осман Церић нису дали. Међутим, преваром је касније ухваћен и ликвидан у Горњим Усорцима.)

У почетку се народ није скривао, сматрајући да цивилно становништво неће нико дирати, да ништа нису скривили према усташкој НДХ. За кољаче, усташе-целате и насилнике то није било битно. Започео је општи покољ и пустошења уз благослов католичке цркве.

Убрзо се на жељзничким станицама, путним раскрсницама, мостовима, крај тунела, формирају постаје и утврђења-бункери са наоружаним усташко-домобранским снагама у циљу чувања објеката.

Због усташко-окупаторског злочиначког односа према српском становништву, народ је почео избјегавати усташке власти и одупирати се оружјем. Распламсавао се устанички покрет у Босанској крајини, а нарочито стварањем партизанских оружаних формација и формирањем Козарског партизанског одреда; организују се војне снаге и на дијелу простора Тимара – подручје: Бронзани Мајдан према Санском Мосту на југоистоку и ушћа ријека Гомјенице и Сане на сјеверозападу.

Први корак организовања за отпор на овоме простору био је формирање партизанске чете у Ракелићима, јануара 1942. године, која се ради прегледније контроле узане пруге Приједор - Сански Мост, али и ради сагледавања стања према и око Приједора, као и пруге према Бањалуци, пребацила у село Миљаковци, по чему је добила име Миљаковачка чета, међутим, пошто је била у саставу II батаљона Козарског партизанског одреда, добила је назив V миљаковачка партизанска чета. Формирање и попуна ове чете била је

од мјештана из овог и околних села: Саничана, Гаћана, Ракелића, Пејића, Ђеле, Томашице... највише од искуснијих војника краљевске војске, али и младића и дјевојака без било каквог војног знања и знања о ратовању. Чета је имала нешто више од стотињак бораца, уствари, бројно стање чете је зависило од расположивог наоружања. Убрзо се у селу Марићка оснива Марићка партизанска чета. И једна и друга чета имале су задатак дејствовати према Приједору и Козарцу, као заштита села и становништва од непријатељских снага из правца Санског Моста и Бронзаног Мајдана. Ефикасност ових чета, због развучености на великој територији, била је ограничена.

Да би се зауставио развој покрета и партизанских ослободилачких снага, група усташких јединица у фебруару 1942. године, у колони је кренула из Санског Моста пругом према Приједору, с циљем да се застраши становништво, али и да се све живо што им се нађе на путу ликвидира. Недалеко од жељезничке станице Пејићи изненада су ухватили ненаоружане цивиле Обрада и Милана Вигњевића и одмах стријељали. На срећу, становништво је прозрело усташку намјеру па се убрзо склонило даље од пруге у брда сусједних села. Неке куће су поред пруге спаљене.

Усташе су биле активне, па су у фебруару и марту 1942. године сваке недјеље упадале у села Горње и Доње Усорце и српска насеља у Томашици. Акције су извођене у раним јутарњим сатима из села Сасине (католички живаљ) и Трнове (муслиманско становништво), ради пљачке, али и ради паљења кућа и других домаћинских објеката. Врхунац усташке злочиначке активности био је извођење велике фронталне офанзиве, 12. априла 1942. године из села Сасине и Трнове и Санског Моста, на српска села Горње и Доње Усорце, Томашицу (са српским живљем), Пејиће, Миљаковце, Гаћане, Ракелиће, Саничане и Ђелу (са српским становништвом), па све до Приједора. То је дио простора Тимара (некадашњи турски беговат). Услови за усташку операцију били су, у смислу изненађења, за њих врло повољни, поготово што се радило о дејствима на цивилно становништво. Киша, расквашени и блатњави путеви, вјетар, рано јутарње вријеме... Све је то отежавало становништву повлачење пред наоружаним усташким снагама. Циљ усташа је био све попалити, а живаљ на који се наиђе поклати или побити, сточни фонд опљачкати и до краја десетковати. На срећу, намјера усташа је на вријеме откривена, па се народ спонтано организовао у збјег који се упутио према Козари. Са собом је народ понио мало хране, одјеће и постелине - основно ради преживљавања, а неко је повео и нешто стоке. Остатак стоке је

растјеран по шумским завлачцима и њивама, вододеринама и гудурама. Тако се збјег оформио у групу од неколико хиљада житеља. То је била својеврсна колона смрти. И тако до ријека Гомјенице и Црнаје – које су биле велика препрека збјегу. И што се збјег више удаљаво од својих кућа у дубину територије према Козари, народ је све више одбацивао оно што је понио или возио у колима за привремене потебе. Усташе су пристизале, пушчани меци на дохват и изнад глава, а њихова команда је била: „Хватај живе и кољи!“ Призори ужасни. У том чемерном покрету, мајка која је имала троје мале дјеце, најмлађе сисанче скида са груди и баца у набујалу Гомјеницу – и криком мајке, опраштајући се од њега, крстећи се узвикнула: „Нека ти Гомјеница буде мајка и гроб, само да се бандазулумћари са својим ножевима на теби не сладе!“ Поново се у шоку, кроз болни грч, три пута прекрстила, застала с погледом у црне таласе ријеке, пружила руке према преосталим двоје дјеце, стегла их и нестала у големој тужној и испаћеној поворци.

На свом путу у потјери за збјегом, усташе су сва села тотално спалили и претворили у пепео. Спалили су цркву и школу у Ракелићима, цркву у Томашици, цркву и школу у Марићкој и школу у Миљаковцима. Сви они који су били старији, који нису жељели да оставе куће и имања, под увјерењем да им војска неће ништа (заборавили су да су то били усташе-кољачи, а не војска), били су побијени или поклани. Тако је страдао Стевић Алексић из Ракелића. Усташе су га заклале у кућном дворишту на клади за цијепање дрва, а Вулета Урош из Гаћана је причао да су му оца усташе заклале на кућном прагу, уз претходно чупање бркова што је извршио Реџо Канџић – комшија из Пејића.

У фронталним дејствима, по принципу „грабаља“, усташе су у шуми у Дубоком потоку у селу Гаћани нашле неколико склоњених породица – само жене и дјеца. Супругу Новака Врањеша су убили а њихову кћерку Боју – сисанче, оставили на грудима мртве мајке. Супругу Драге Вунића Даринку из Пејића убили су са једним малим једногодишњим дјететом. Кћерку Гојка Мрђе Миру из Гаћана су убили са још неколико затечених жена и дјеце, али нисам сазнао њихова имена. Друга Мира у овом злочину и несрећи, тада дванаестогодишња кћерка Лазара Тадића из Гаћана, која је само била рањена и притајена међу мртвима, тешко је дочаравала приказ и згражајући се описивала догађај: „Кад су усташе прилазиле, изгледали су као дивљаци и разјарене дивље звијери и крвави пси. Уз најпогрдније псовке и уз урлање почели су убијати жене и дјецу и

газити мртве. Нешто хране су однијели са собом, а нешто уринирали. Затечене ствари су побацали.“ Мира је нерадо о свему више говорила. За њу је то остала потресна драма у којој и сада, како каже, чује роптање мртвих и види иживљавање усташа над нејаким народом. Нека већа дјеца су се раније разбјежала по шуми и тако преживјела.

Дио становништа које су усташе по Гаћанима и Миљаковцима у фронталном налету похватили (само жене и дјецу и по који старац), повели су са собом, као робље из доба Турака, у Приједор, у Сабирни централни логор „Циглане“. Крећући се кроз село Миљаковце, муслимански заселак, пред усташе је изишао Хамдија Церић и кроз љутњу је питао: „Куда водите ту сиротињу?“ Због тога су се на њега усташе окомиле, претукле га, и само је срећа да га нису стријељали. Али је зато пошло за руком Тосуну Церићу, Хамдијином рођаку и комшији, да из колоне извуче младу трудну жену и сакрије од усташа у кућни подрум. Послије је отишла; није се сазнало ко је и одакле је.

Због дејства партизана, под командом Ђурина Предојевића из села Расавци, са лијеве обале Сане, усташе се нису спустиле у Гаћане поље и Миљаковци поље. Тиме су заобишле дијелове ових села. Међутим, становноштво се из предострожности склонило у рудничка окна (штольне) на Топића брду у Гаћанима.

Послије усташког злочина, они који су ризиковали да остану (махом мјештани нападнутих села) и склонили се у току офанзиве у разна природна склоништа - лисичије јаме и разне природне заклоне, вододерине, усјеке, на крошњама великог дрвећа и остали живи, гасили су запаљене куће и неутралисали ватру на разним домаћинским објектима. Успјели су угасити пламен који је захватио цркву у Ракелићима, затим, сахрањивали су мртве - људе и стоку. Али нису успјели неутралисати дим и мирис паљевина који се осјећао и ширио данима послије дивљања усташа. Било је преживјелог блага – рика говеда и блејање оваца, лавез паса ширили су се опустошеним српским селима у великом дијелу Тимара. Свугдје мучна слика и жалосни призори.

Збјег се пребацио преко ријека Гомјенице и Црнаје и у сутон се зауставио у поткозарским селима: Петров Гај, Доња Ламовита, Џорци Поље, Трњани, Бабићи, Верићи, Бистрица, Омарска и још нека. Становништво се размјестило по кућама, шталама, сјенарама и разним помоћним домаћинским објектима. Неко се могао склонити само у живице, под пластове сијена, сламе и комушњаке. Мене је са мајком и млађом сестром запало неко жбуње које је пропуштало капи

кише. А киша је цијелу ноћ лила (као да је хтјела сапрати проливену крв). Све је било мокро и ледено. Гостопримство становништва наведених села није изостало, без обзира на то што је свуда било пуно људи и на претек дјечијег плача, јаука жена, плачних забринутих мајки за изгубљеном дјецом, уништеном имовином и великим страдањима. Ипак су умор и празна цријева довели до смиривања; наступио је гробни тајац.

У збјегу су људи једни друге међусобно упознавали о томе што им је паљењем уништено или ко им је убијен, међутим, тјешили су се: „Нека је нестало имовине – ако остане глава на рамену, направимо ново и нашом борбом осветити се злочинцима.“

За извјесно вријеме поједине породице су се почеле враћати својим посједима – домовима којих није било, кућиштима која су нестала... Нашли су само пепео и угарке од паљевине. Тиме је тачно означено куда је прошао усташки злочин.

На овоме се усташко злочинство на овим просторима није зауставило. Наиме, већ почетком маја 1942. године (дакле послје сасинске злочиначке офанзиве) једна група усташа из села Ђела, заселак Грабовац (муслимански живаљ) усмјерила се на српски дио села Миљаковаца и изненада упала међу становништво које су убијали, спалили куће и у засеоку Мартића убили Манојла Мартића, а његовом сину Здравку ножем пробили врат да самире крварењем. Ипак, преживио је. Даље, на једном дијелу жена и дјеце су звјерским методама искалили своју мржњу, а посебно над дјевојкама Миљатовића – њих три су силовали а потом двјема кроз расјечене дојке протурили њихове руке уз цинично обраћање: „Ево, сад храните своју српску пашчад!“ Трећу сестру и мајку Јованку су убили. Владу Мартића, дјечака од десет година, уз пријетњу смрћу, повели су са собом, али се он успио сакрити у неко грање и преживјети. Даље, у Миљаковцима, у Кеџманима, похватили су неке мјештане и на њима показали своје „јунаштво“. Сину Јоше Кеџмана, дјетету, шестогодишњем Мићи, пресјекли су десну руку преко лакта уз дивљчку скику и помпу поручили: „Е, сад можеш ићи у партузане!“ Мајку малог Миће су на свиреп начин убили.

Циљ ове групе био је да настави даље дејства – паљење и прогањање становништва села Гаћани Горњи. Међутим, Пета партизанска миљаковачка чета их је на Топића брду зауставила и, уз губитке, протјерала према Приједору. Ни на овоме се усташе нису зауставиле. Нешто касније, у току јуна, упали су на Топића брдо (кад се

партизанска чета повукла према Козари), опљачкали храну, стоку отјерали, а дјевојку Ану, кћерку Гавре Топића, одвели у неповрат. Никад се о њој није ништа сазнало. Постоји верзија да је депортована у Јасеновац.

Једну јаку локалну операцију, у јесен 1942. године, водио је II батаљон II крајишке бригаде против Нијемаца и усташа на простору Пејићког поља и околине према селу Гаћани. Наиме, Нијемци и усташе су са већим снагама кренули возом према Санском Мосту. Циљ је био протјерати српско становништво, опљачкати имовину и спалити дуж пруге села – Пејиће и Доње и Горње Усорце. У свом походу према овим селима из воза су митраљирали српска насеља. Међутим, батаљон је потргао пругу и порушио неколико вагона, а затим из правца Дамјановића и Миљевића главнице у Пејићима, Кнежевића брда у Ракелићима и Чардацишта и Дубичког млина у Гаћанима, увукао непријатеља у „потковицу“ и натјерао да бјежи према ријеци Сани, а затим отпочео силовита дејства против снага које су заузеле положај на насипима и каналима крај пруге. Велики дио их је побијен, уз мале партизанске губитке. Једна група Нијемаца је покушала препливати Сану, али их је партизанска јединица из села Ништавци побила док су пливали према њиховој - лијевој обали Санае.

Код њемачких и усташких официра пронађени су наредба и упутства шта је њихова регимента требало да изврши у селима Пејићи, Доњи Усорци, Гаћани и Миљаковци: опљачкати села, а становништво похватати и довести возом у логор у Приједору.

Да ово подручје никада није имало мира, потврђују свакодневна топовска гранатирања из Приједора на партизанске положаје у селима Пејићи, Доњи Усорци и Ракелићи. Рушени су домаћински објекти.

Нијемци и усташе су били врло активни и у јесен 1943. и зиму 1944. године. На простор села Миљаковци, Гаћани и Ракелићи вршена су учестала дејства из Приједора на снаге VI крајишке бригаде. Међутим, партизанске снаге су успјешно одбијале нападе непријатеља. Једном приликом уништили су њемачки тенк у селу Ђела близу Приједора. У свим њемачко-усташким акцијама убијали су цивиле. У једном налету усташе су запалиле заселак Бујићи у Миљаковцима, а жртва је био стари Обрад Бујић. Авионским бомбардовањем срушили су кућу Драгутина Топића и тиме побили два сина и једну кћерку. Кућу Остоје Вукадиновића су срушили и тиме побили велики дио фамилије.

(Рецимо и то да су страдали Срби у селима Зецови, Расавци и Ништавци, лијева обала Сане, јужно од Приједора. Наиме, у фебруару и марту 1942. године из села Чараково и Бришево, те из правца рудника Љубија, усташе су често упадале и палиле српске куће, пљачкали имовину и убијали кога су затекли. На овим просторима – села Зецови и Чараково - дејствовале су и паравојне усташке снаге тзв. шефкиновци, који су имали своје базе на брду Градина у селу Зецови. Њихова дејства су била и према Пејићима и Гаћанима. На видним просторима ових села дању се није могло кретати, јер су шефкиновци митраљирали по становништву. Активности су се понављале све до доласка у ове крајеве VIII крајишке партизанске бригаде.)

Шта на крају шта рећи? Све злочиначке акције непријатеља на овоме простору биле су у позадини против цивилног становништа, против жена и дјеце, старца... И као да није све страшно – страшније од свега било би ако бисмо допустили да оно што нам је остало полако нестане и да се ненамјерно изгуби у струјању туђих вода. Прва линија одбране треба да буде упознавање младог нараштаја – генерација преко писаних докумената, књига, слика, фотографија о тешким усташко-њемачким злочинима над српским народом у прошлости. Младима и свима треба да буду на уму догађаји као жива ствар – и да је све било страшно. И не писати сјећања на тужне ствари и не освјетавати збивања из прошлости, значило би заборав и не употпунити мапу наше тешке историје. Она мора садржавати описана усташка злодјела. Подаци о томе да је страдавало недужно становништво и да су села до темеља спаљивана, само по себи говоре и свједоче о злочинима усташа и окупатора. Усташке паљевине су више личиле на пакао него на некадашњу цивилизацију овога краја. Све што се дешавало и данас је актуелно, а посљедњи рат на просторима Босне и Херцеговине од 1992. до 1995. године свједочи о потреби будности на оно што нас може поново дочекати – нечувени усташки злочини геноцида.

На крају крајева, текст је ту, да се догађања не забораве; сјећања су речена, па без обзира на то каква су, боља су него да их нема никаквих. Њихова вриједност је у томе што не дају забораву да надвиси историју.

ВАСИЛИЈЕ КАРАН

ОСМОГОДИШЊИ ДЈЕЧАК И ДОМОБРАН

Био сам усамљен. Мали, шумски пустињак. Козара ми је била мој дом. Оног часа када сам побјегао из колоне која је отпутовала у Јасеновац, нисам ни слутио да ћу "под кишобран" стати једном непријатељском војнику, домобрану. Прво сам лутао шумом, хранио се дивљим јагодама. Лизао сам шумску медну росу, а дешавало ми се да набасам на одбачене њемачке конзерве, њих сам лизао. Домобрана сам срео оног дана када су Нијемци, због језичке баријере, морали да ме се ослободе. Они су ме и ухватили оног часа када сам напустио колону цивила.

Козара је утихнула, али дешавали су се и даље спорадични сукоби. Док је домобран пуцао, ја сам морао да лежим у његовом рову. Кад ми такво мировање пређе у досаду, ја покушавам да устанем, али домобран ми није то дозвољавао. Говорио ми је: "Лези, не устај! Убиће те твоји!" Морао сам да га слушам.

У шуми сам подивљао. Чак се никог нисам плашио, никог сем усташа. Од њих сам бјежао највећом брзином. Кад год сам се насадио на своје "штапове", био сам брз, бржи од одраслих "становника" моје Козаре. Док би ме хрватски војници посматрали, једни су се смијали, а други били замишљени. Један усташа је пожелио да ме закоље, али између мене и њега стао је мој домобран! Домобран је усташу молио да одустане од тога, јер ја сам дијете, ником нисам учинио нешто што би било за осуду. Усташа се смирио и ми смо се удаљили од њега.

Мој отац Благоја није био у колони, оној у којој је отпутовала мајка са моја два млађа брата и сестрицом Анком. Анка је од глади умрла у Јасеновцу. Говорила је мајци: "Мама, к'ува; мама, к'ува" и издахнула је. Отац је у некој другој колони стигао у Јасеновац. Није имао

прилику да сазна да му је породица у истом логору. Сви сем мене. Онда, у октобру мјесецу, он је пребачен у земунски логор, који су држали Нијемци. Тамо је мој отац умро од глади. Причали су ми свједоци, они преживјели, да је јео властите шаке!

Шума и домобран, сав онај паклени простор претварао се у моју мору, због тога сам бјежао од домобрана, одлазио у своје село да се засладим воћем. Јео сам уцрване дудове и јабуке петроваче, а онда се опет враћао "свом" домобрану. Њему у ров. Он би ме тад опомињао, љутио се због мог дивљачког понашања. У селу нисам смио да боравим, јер ме на отвореном простору свако види. Шума је била простор у којем могу да се сакријем.

Шума је од мене направила дивљака. Никог нисам слушао, па ни домобрана. Пјевао сам му пјесме о партизанима, а он ми је онда казао: "Еее, да сам усташа, сад бих те заклао!" Ту његову опомену тад нисам схватио. Домобран ме је учио новом понашању, али та његова савјетовања споро сам прихватао. Био сам тврдоглав, некако свој и његове опомене нису превише дјеловале на мене. Волио сам да трчим, али куда, коме, када је Козара пуна Нијемаца, усташа и домобрана. Партизани су се привремено притајили, склонили се и они ће тек у септембру да поново крену у борбу.

На крају, домобран ме је предао Нијемцима, а Нијемци су ме стрпали у камион и одвезли у сабирни логор, у Дубицу. Из тог логора сам пјешнице стигао у други сабирни логор, на Церовљане, поред пруге Загреб - Београд. Из овог логора сам стигао у Дарувар, а из Дарувара у Грубишно Поље. Глад, глад, прљавштина, а на све то мој немир. Изгубио сам сваку контролу над собом.

У селу Велика Барна био сам смјештен код породице Маревић. И тамо сам дивљао, па су се људи питали да ли сам нормалан. Моја газдарица Милева је говорила људима да сам бистар, веома паметан, али да сам у шуми подивљао. Она ме је савјетовала, али то њено савјетовање није се лако калемило у мени. И тамо сам пјевао о партизанима, па су ме усташке породице држале на оку. Тад сам усташком сину каменом разбио главу само због тога што ме је именовано бандитом. Његова мајка је утрчала у двориште моје газдарице у жељи да ме закоље. Газдарица Милева је молићавим гласом смирила разјарену жену и тако ми спасила живот. Сто мука она је имала са мном. На крају, мало сам се смирио и онда био у породици чак и користан. На пашњаку сам чувао двије краве и даље се играо са дјецом. Српском, али и са усташким синовима. Касније,

више ником нисам разбио главу. Уплашила ме је мајка дјечака, оног немирка који је мене именовао бандитом са Козаре!

Рат је трајао и стао. Након толиких проклетстава, растао сам у биједи. Без оца и сестре. Имали смо мали дрвени кућерак на Поглеђеву. Мајка је непрестано била болесна, њу је скршио јасеновачки логор. Није имао ко да ради, а нас три брата нисмо имали снаге за тешке послове. Често смо и гладовали! Ишли смо у школу, ону основну, у Урмовцима. Биједа је доминирала у свим селима мог Поткозарја, а ја сам и даље настављао да пјевам. Мој немир нико није могао да укроти. Људи су ми се чудли. Једни ме хвалили, а други само вртјели главама. У мом уму се још башкарила она ратна Козара. Одлазио сам на њене висове да се нагледам својих стаза, да обнављам успомене, оне тужне!

Године су протицале. Када сам одрастао, почињао сам да другачије мислим. Након одслужења војног рока, прихватио сам се пера. Написао сам два романа о себи, о оном што су моје некадашње очи малог дјечака видјеле у Козари. Први роман носи наслов "ЦРВЕНИ ТРАГОВИ", а други "КАКО САМ ДОБИО ПИСМО ОД ХИТЛЕРА". Овај други је преведен на енглески језик. До сада сам написао 36 обимних књига. То су романи, збирке приповиједака, путописи, драме и монодраме, а написао сам и три филмска сценарија. Ето, да не би рата, ја бих, сигуран сам, био столар, а сада сам писац, и то веома читан.

х х х

МИРОГОЈ

Октобарски дан, лијеп, сунчан. Пут нас води у Загреб. У мислима нам Мирогој. Прошлост нам у мислима, мијеша се са садашњошћу. Два различита времена, а једна судбина. Туга, бол. У минубусу старци и старице - некадашњи логораши који су игром случаја преживјели рат. Идемо својим вршњацима у посјету. Њих је покрила земља оне кобне 1942. године. Помрли су од глади, од сваког другог нереда, од различитих болести. Глад, глад је била црна истина. У једној гробници лежи 862 дјечака и дјевојчица. Умрли су, а жељели су да живе, да се играју, да су уз своје родитеље. Њихов звјездани свијет се угасио када су се свему радовали. С њима је, у исту гробницу сахрањена и супруга Раде Кончара. Драгица Кончар.

Стигли смо у Мирогој. Ријечи тешке, оловне, тешко се изговара истина. Мирогој велик, непрегледан. Стали смо уз гробницу мртвих Козарчана и Козарчанки. Свијеће запалили. Стигао је и свештеник. Помолили смо се Богу, размишљали о палим анђелима. Питам неког поред себе како су ова дјеца стигла у Загреб. Одговор јасан, истинит, тачан. И у Загребу су постојали добротвори који су гладну дјецу на све могуће начине извлачили из логора смрти. Али, све је то било касно, прекасно. Исцрпљеност и болест су надвладале издржљивост младих организама.

Плач, шapat, тих разговор. Старице се умивају сузама. Козарчанка Мара прича о времену у којем су помрли мали анђели. И она је прошла кроз пакао Независне Државе Хрватске. Усташе и дан-данас сања! Тишина гризе, уједа срца некадашњих логораша. Тутимо, у ћутању гледамо и своју убогу прошлост. Кржаве дане. И чујемо јек Козаре! Све је ватра, огањ, све бесмисао. Добрила Кукољ је изгубила 1942. године 21 члана из круга уже и шире породице. И она јеца! Свијеће пламињају, плач не престаје. Љубимо споменик малих Козарчана, па полако, из стопе у стопу, крећемо ка аутобусу. Враћамо се у Бањалуку! Иза нас остају Мирогој, Загреб и вријеме, оно покопано, црно, које разум људски не умије ни дан-данас да протумачи, да схвати!

СЛАВКО ДАЛИНИЋ

СТРАДАЛИ ОД УСТАШКЕ КАМЕ У СЕЛУ ШЕВРЛИЈЕ

Сјећам се кад је мајка испратила оца у партизане; мајка је плакала, а отац нас је загрлио и пољубио; кад је мене загрлио реко је мајци: „Чувај малога!“

Нисам знао куд иде отац док ме стриц Бошко није одвео у једну бајту у којој је било неких људи и рекао: „Ово су партизани“, а онда је командир рекао: „Предај малог мајци, ми морамо ићи“. То је било у збијегу на Козари.

Из Козаре су нас усташе отјерале у Јасеновац. Како сам био слабашан, био сам са мајком, а сви здраву дјецу су одвојили од мајки.

Од све имовине имала је мајка на пасу завезано плаво лонче. Уз пут смо у то лонче захватили из локви воду. Кад сам на једној локви захватио воду да дам мајци усташа просу воду, а мене ногом удари по туру. У Јасеновцу су нам давали да једемо једном дневно, неку топлу воду са комадићима недокуваних кромпира.

Мајка ме је тако хранила из своје порције, а она готово од те воде ништа није јела.

Здраве и јаке жене и напредну дјецу су убијали или слали у логоре, а мене болешљивог и слабашну мајку додијелили једној усташкој породици у Рајићима.

Потрпали су нас у отоврене вагоне, сточне, путовали смо сигурно дане и ноћи, без хране и воде. Кад је почела падати киша јаук жедних и гладних се утишао. Наше мајке скидале би мараме на које је падала киша, циједиле би их у наш лончић, тако смо сви пили кишницу.

Мајка и ја били смо додијељени једној усташкој породици, у којој су живјеле само четири жене, мајка, кћи и двије снахе. У усташама су била два сина и зет. Смјестили су нас у ћошак приземља штале у телећак. Спавали смо на слами, а мајка је са собом носила један мали биљак који је простирала испод мене, а остатком би ме покривала.

Храну нисмо добијали; мајка је кувала свињама тикве и промрзао кромпир и то би нам била храна.

Ја сам се разболио, био сам сав у крастама, имао сам чешу, и стално кашљао.

Сигурно бих умро од глади и болести да ми један газдаричин комшија није помогао. Имао је бјелу кобилу и црно ждријебе. Ноћу је везао ждријебе, помузао ујутру кобилу и мени свако јутро давао, оставио уз ограду лончић млијека. То ми је много помогло, излјечило од тог црног кашља, рана по тијелу и свраба.

Газдарица је имала највећу кућу и шталу у селу. Сваке суботе би долазили синови или зет и њихови пријатељи-усташе. По читаву ноћ су се веселили, а газдарица их је највише дочекивала печеним туком, кокошима, гускама и пићем.

Нисмо могли спавати од њихове пјесме, вике и пуцњаве. Нама нису давали ни кости да покупимо, иако је моја мајка то све спремала, а само није слатке колаче.

Трајало је то дуго. Онда се једног дана појавила нека друга војска. Било их је и са шубарама на глави, а сјећам се једног партизана који је на капи имао црвену звјезду.

Они су нас нахранили, дали нам да се обучемо и обујемо и из села Раића упутили нашим кућама. Ишли смо неколико дана, а успут су нам партизани давали храну, чај, хљеб; а јели смо и с војничког казана чорбу и пасуљ.

Кад смо дошли из ропства, затекли смо куће попаљене, осим ћедове једне полуизгорјеле брвнаре. Ту смо становали, а од партизана добијали храну.

Страховали смо у нашем селу, јер су ноћу усташе из Баћина и Слабиње Хрватине прелазиле Уну и кога год су затекли заклали би и убили.

Мање се сјећам Јасеновца, изузев глади, много жена, људи, дјеце, плача, јаукања, пуцања ноћу.

У селу кад смо се вратили сваку ноћ смо морали бјежати у шуму, јер су усташе долазиле и убијале највише ноћу.

Још и сада сањам како с мајком бјежим од усташа. Кад се пробудим у зноју, срце хоће да ми искочи из груди колико лупа.

Тако је рат донио биједу, сиромаштво, погорјеле куће.

Често сам мајку питао за ђеда, оца, стричеве и њихове фамилије, кад ће се вратити у село? Мајка би само уздахнула, заплакала и покрила лице марамом да сакрије сузе.

Ја сам у рату изгубио, никад их више нисам видио: два ђеда, оца Јована, стричеве Божу и Остоју.

Од ђеда Ђуђе и бабе Вајке сву дјецу и фамилију Остојића затворили су у нашу овчану и запалили, то сам видио својим очима како горе.

Убиле су усташе и ђеда Пану и моје три тетке, Паву, Вајку и Савку Далинић.

Болесну баку Марију су везали за стожину и око ње везали суву курузовину и запалили, ја сам видео запаљену баку како гори.

Које су фамилије страдале, а за које ја знам:

1. Три фамилије Јакшића, побијени су сви Перини, Панини и Драгутинови. Малобројној дјевојци Мики Јакшић одсјекли су главу и причало се да су је усташе однијеле у Загреб.

2. Страдале су три фамилије Миљатовића, Јована, Марка и Станка. Ове фамилије Јакшића и Миљатовића су запаљене у кући Марка Миљатовића и Станка Миљатовића. Осим мушких, запаљене су биле све жене и дјеца.

3. Побијена је и породица Драгутина Остојића, и све женско и сва дјеца.

Све ове злочине и звјерства у Шеварлијама извршиле су усташе под вођством крвника, команданта Миле Рукавине из села Јохаве, засеока Врановац.

Многи ми Срби све смо то брзо заборавили, све смо кољачима опростили. Они су побили, поклали, запалили на Козари све живо.

Многи нису ни по православним обичајима сахрањени, не зна се ни гдје су сахрањени, а нека гробља су у корову, споменици урушени.

Има једна пословица коју сам чуо од старијих људи у селу: „Србина може три пута да уједе змија из једне исте рупе.“

Усташе остају усташе, то су доказали и у прошлом рату.

(Казивање Славка Далинића из села Вриоци, Општина Козарска Дубица, рођеног 1938. године, забиљежио проф. др Здравко Маријанац 12. децембра 2009. године)

МИЛКА ХРЋЕЗ

ИЗ ЛОГОРА У ЛОГОР, ИЗ УЖАСА У УЖАС

Рођена сам 1933. године у селу Демировац, општина Козарска Дубица, кћи Стојана и Ане, рођене Рокић. У кући сам живјела са бројном породицом, јер се отац два пута женио. Имала сам 9 сестара, рођених 5 и 4 са маћехом, те једног брата по имену Живко. Родитељи су се бавили земљорадњом, а ја сам ишла у школу. Моји родитељи су живјели сложено и били смо срећна породица. Моје срећно дјетињство трајало је све до 7. јануара 1942. године, када су усташе из Дубице и Јасеновца дошли у моје и сусједно село Драксенић и извршили стравуичан покољ Срба, на најсвирепији злочиначки начин.

Ујутро рано на Божић када су усташе дошле у село, оне који нису побјегли, похватили су и отјерали у цркву Драксенић. Тада ја нисам ништа знала зашто се то ради, зашто се људи кољу и убијају. Послије много година схватила сам ко су били ти злотвори и шта су све радили женама и дјечи. Знам да је у тој цркви настрадало 385 сељана и моје родбине. У том покољу заклан ми је дјед. Знам да су преживјеле двије жртве и оне су свједочиле како су мучени.

Послије покоља у цркви у Драксенићу нисмо више имали мира, јер су усташе често упадале у село и одводиле у непознатом правцу кога би ухватили. Добро се сјећам, када зазвони црква у селу Међећа, морали смо одмах бјежати у шуме планине Просаре, а даље у Козару. Остајали бисмо краће вријеме, па се враћали и након краћег времена поново у Козару. Била је 1942. године јака зима и добро се сјећам бјежања и западања у снијег. Овакво стање трајало је до краја јуна 1942. године. Када козарска офанзива није успјела, повукла сам се са фамилијом у село.

Половином јула, 11. или 12. рано ујутру, дошле су усташе заједно са Нијемцима и на силу нас истјерали из кућа. Становништво мога села, као и два сусједна, под пратњом усташа отјерано је без ичега у сабирни логор Церовљани. Прије уласка у логор Церовљани, мене, моју бабу, брата и двоје стричеве дјеце одвели су у дубички затвор, с тим да нас шаљу у Јасеновац. У соби у затвору видјела сам ошишану женску косу и побациано женско рубље. Један муслиман, који се познавао са Мујом из Орахове, извео нас је из затвора и упутио у логор Церовљани. Овдје смо остали око седам дана. Добро се сјећам да су усташе доводиле српске младиће и стријељали их пред нама као ухваћене партизане.

Једног јутра у колони су нас потјерали цестом низ Уну према селу Уштица. Овај пут су нас тјерале усташе. Овдје смо остали два дана, а тада су нас скелама и чамцима превезли у логор Јасеновац. Преласком преко Саве пролазили смо кроз колону црнокошуљаша, гдје су нас раздвајали, на једну страну жене и дјецу, на другу мушкарце. Жене су јаукале, али узалуд. Послије извјесног времена са осталим мојим мјештанима и родбином убачени смо у сточне вагоне, једно на друго, гушили смо се, било је и мртвих. Кад су нас стрпали у вагоне кренули смо уз вриску и плач у нама непознат крај. Знам да смо цијели дан били у вагонима без воде, хране и зрака.

Тек други дан се воз зауставио и истјерали су нас. Било је то село Дубока, гдје смо раздијељени по кућама. Овдје сам остала 7-10 дана, па сам заједно са баком и братом дочекала поново страшну трагедију, јер су у том мјесту усташе ухватиле партизана, мучиле и свирепо убиле. Стрпани смо у сточне вагоне и отишли у логор Солатиа Сисак. Када смо дошли у Сисак отјерали су нас у велику бараку звана Солана. Смјестили су нас на голу земљу.

Једне вечери дошла је часна или медицинска сестра и мањој дјечи давала је у флашици да једу. Када сам ујутро дошла себи, поред мене лежала је мртва моја сестра стричевка и много друге дјеце, која су то вече узимала храну, сви су били мртви. Ујутро су их одвезли камионом.

У логору у Сиску остали смо до почетка новембра 1942. године. Возом смо отјерани у Загреб у прихватилиште. Добили смо мало хљеба и остали један дан. Стрпани смо у воз и пут наставили према Дугом Селу. Стали смо у Сесветама због минирања пруге, одакле смо голи и боси пјешице ишли у Дуго Село, одакле смо отишли у село Пухово код Андрије Новосела.

Пред кућом сам дочекана са ужасом, била сам живи костур, ипак су ме примили. У овој кући остала сам 1943, 1944, 1945. и прву половину 1946. године. Пронашла ме је сестра Мика путем Црвеног крста. Кад је све испричала како нам је село изгорјело, нисам се хтјела вратити тамо, остала сам до краја 1946. године. Тадашње власти пописале су дјецу и отишла сам у дом Добрња, општина Цеље, гдје сам остала годину дана, до краја 1947. године, када сам упућена у Травник, гдје сам завршила болничку школу. По завршетку школе упућена сам у Котор Варош, гдје сам радила као болничарка.

ВАСО (МИЛОШ) КРНЕТА¹

СВЕ СПАЉЕНО, УНИШТЕНО, ОПЉАЧКАНО

Моја породица је била вишебројна: отац Милош, мајка Коса, брат Никола, сестра Марија, баба Марија, стричеви Вељко и Сава, као и тетка Стојка. Стричеви су били партизани, а тетка Стојка и стриц Вељко пред сам рат су били сеоски одборници. Они су јављали народу да бјежи кад наиђу усташе. До нашег села Срефлије је село Божићи у којем је био доста Хрвата, а међу њима и усташа.

Ми смо бјежали према Козари, у село Војскову, гдје је био збјег по кућама, у близини шуме. Били смо у кући Манојла Бањца. Усташе нису смјеле залазити дубоко према шуми, него су ишли до села Пуцари (центар села) и у Горње Срефлије, до тзв. Армана, у врху села. Ту је била близу и Козара.

Пред саму офанзиву бачани су леци да се народ обавијести и да се повучемо из Козаре. Циљ је био да се нападну партизани у Козари и да се униште или заробе. Речено нам је да поведемо стоку и да понесемо хране за неколико дана, јер ћемо се брзо вратити кући. Били смо у Церовљанима пет до шест дана, у Уштици исто тако. Ја сам био са бабом, оцем, мајком, батом и сестром. Стричеви и тетка су остали са партизанима.

Из Уштице смо пјешнице протјерани за Јасеновац, и одмах утјерани у вагоне који су ту стајали. Отац Милош је био болестан, тешко се кретао, издвојили су га и рекли да ће га лијечити, а уствари је одмах убијен. То смо и ми одмах сазнали.

Дошли смо усело Плетерницу, баба Марија, мати Коса, сестра Марија, брат Никола и ја. Сестра Марија је имала двије године, ту је

¹ рођен 1934. године, село Срефлије. Приредила Владислава Баришић

добила тифус и убрзо је умрла. Ја сам додијељен да будем код газде Живка Кубала. Чувао сам свиње са његовим сином. Спавао сам на штали и покривао се коњским покровцем. Није ми ту било добро. Мати, баба и млађи брат Никола су били код другог газде.

Онда су једног дана наше комшинице из Срефлија (презивале су се Мисаљевић) рекле бабином газди да баба има два сина у партизанима. Зато је баба била под великим притиском и у опасности, па је одлучила да нас све покупи и да бјезимо својим кућама, иако нисмо знали како то да изведемо.

Дошли смо пјешнице до жељезничке станице и ту смо нашли кочијаша из Босанске Дубице, Омера Међедовића. Он нас је ставио у коњска кола, довео до Ђуре Гавриловића, тадашњег трговца из Кадиног Јеловца. То је село до нашег. Ђуро нас је примио у своју кућу и помогао да се вратимо својој кући, у село. Наша кућа је била спаљена. Народа није било много, али сви смо стално морали бјежати, кад год би усташе наилазиле кроз село.

Стриц Сава је био стално у партизанима, али је на крају погинуо на Сремском фронту, а стриц Вељко је исто остао у партизанима. Погинуо је несрећним случајем у селу Срефлије, недалеко од наших кућа. Тетка Стојка је добила тифус и умрла у партизанској болници, у селу Војскова. У рату нам је све спаљено, уништено и опљачкано.

Мајка је с нама дјечацима, заједно са бабом Маријом, започела нов живот, у биједи и сиротињи, као и наше комшије.

ВИДА (САВАН) КРНЕТА¹

САМО ДВОЈЕ ПРЕЖИВЈЕЛО

Ја сам Вида Крнета, рођена Милошевић. Послије рата сам се удала за Васу Крнету. Наше породице су имале сличну судбину. Било нас је доста у породици: отац Саван, мајка Милева, брат Костадин, сестре Радмила и Вукица, као и близанци Милка и Милован, који су умрли пред сам рат код куће. Од цијеле фамилије само смо Костадин и ја преживјели ратне страхоте.

Са нашим комшијама смо отјерани у Босанску Дубицу, па у Церовљане, а затим у Јасеновац. Отац је одвојен од нас у Јасеновцу, а био је болестан. Имао је промрзле прсте на ногама бјежећи бос по Козари. Убијен је такав, одмах у Јасеновцу.

Костадин и ја смо одвојени од мајке и остале дјеце у Јасеновцу и никад више за њих нисмо ништа чули. Ми смо отјерани са другом дјецом према Загребу. Бли смо по разним дјечијим логорима и домовима, имали смо уши, шишани на нулу, слабо добијали храну и гладовали.

У једном таквом дјечијем логору била је куварица Деса Јекић, родом из Горњих Срефлија. Кад нас је упознала, помогла нам је да не будемо гладни и пазила је на нас колико је год могла.

Одатле су нас премјестили у Копривницу, у мјесто Хлебине. Ја сам била код неке газдарице, Марије Шемперове, старије жене. Имала је и свекрву, сина Фрању, снајку Катицу и унука Ивицу. Нису били богати. Ивица је имао само неколико мјесеци, ја сам га носала и љуљала у љуљашци. Врло често сам им чувала туке.

Мој брат Костадин је био у близини, али код породице Сикирица. Кад се рат завршио, наша нерођена тетка нас је пронашла и дошла да

¹ рођена 1933. године, село Срефлије. Приредила Владислава Баришић

види како нам је ту. Није нас могла водити са собом, јер је кућа и све остало било уништено. Рекла је да ће доћи поново. У међувремену, она се удала у наше село, а из Њемачке се вратила очева стрина Вајка и дошла на уништено кућиште. Вајка је ту нашла неки мањи свињац и живјела у њему са својим сестрићем. Тетка Лепа је дошла по мене и Костадина, довела нас Вајки и сви смо ту заједно живјели и почели кућити.

Костадин је ишао у основну школу у Пуцаре и Војскову. Добро је учио. Послије је отишао у Јајце, у машинску школу, а одатле у Загреб на машински факултет. Тамо је завршио факултет, оженио се и данас живи у Загребу (Сесвете). Увијек је обилазио и помагао породицу из Хлебина док су били живи.

Од читаве многобројне породице, само смо Костадин и ја сасвим случајно остали живи. Костадин често дође у свој родни крај да нас посјети и у сталном смо контакту.

БОГДАН (ПЕТАР) ГАЂЕША¹

БЈЕКСТВО СА ЗГАРИШТА

Имао сам оца Петра, мајку Мару и браћу Бору и Раду. На брду изнад наше куће била је жандармеријска касарна још из доба аустроугарске владавине. Отац је радио у касарни као командир полиције прије II свијетског рата, јер је та иста касарна наслијеђена. Брат Боро је завршио учитељску школу у Бањалуци, а брат Раде је завршио трговачку школу. Као младићи, прије рата су се дружили са полицајцима из касарне не слутећи да ће се свашта издогађати и да ће доћи до крвавог рата. Ја сам био завршио основну школу до почетка рата.

Пред почетак рата дошао је у касарну усташа Анте Малић, као командир који је био страх и трепет за село и околину. Дошао је вјероватно однекуд из Херцеговине. У почетку се дружио с мојом браћом, облачио њихова одијела, ишли су по селима на игранке и зборове. Мислио је ваљда да ће моју браћу и остале младиће придобити на своју страну. Отац више није радио у тој касарни.

Једнога дана је пред нашу кућу свратила једна партизанска десетина. Сјели су за сто пред кућом да доручкију. Мајка и ја смо били сами код куће, а дошле су и комшије. Једна жена је јавила да иду усташе и патртизани су побијегли за село Пуцаре. Наишле су усташе на челу са Антом Малићем. Питали су мајку јесу ли ту били партизани, а она је рекла истину. Кад су је упитали куда су отишли, она је слагала да су отишли у село Војскову. Усташе су ушле у нашу кућу, харале, пљачкале, узимале одијела моје браће, све што су хтјели, они су узели. Остало су уништили. Онда су наредили комшијском дјечаку да донесе сламу и запалили су нашу кућу. У том диму, ја сам искористио прилику и побјегао кроз живицу, према Војскови. Анте је био

¹ рођен 6.7.1928, село Срефлије. Приредила Владислава Баришић

усмјерио пушку у мајку Мару, али је наишла група људи, па је обратио пажњу на њих. Моја мајка је то искористила, ускочила у шталу, пустила стоку, јер је и штала већ почела горјети. Мајка је искочила кроз киданицу на штале и бјежала према Војскови.

Пошто смо остали без куће и игдје ичега, дошли смо у Војскову код тетке Милке Међед. Она је рођена сестра моје мајке.

Онда је кренула офанзива на Козару, па смо се из Војскове с рањеницима запутили у Широку Луку. Ту је било и војске – партизана у пратњи. Брат Боро је одлучио да ја идем са партизанима, а мајка је остала у селу Кошући са народом из збјега. Оца Петра су усташе заробиле на Козари, отјеран је у Јасеновац, па у Земун, гдје је и убијен.

Ја сам цијело вријеме остао са братом у партизанима, па сам једном приликом био затрпан гранатама на Грмечу. Неким чудом остао сам жив. Том приликом је погинуо један партизан, млад момак из Кадин Јеловца. Сјећам се да су сви партизани имали вашке, па и ја.

Мајка Мара је у току офанзиве из Кошуће отјерана са народом у Босанску Дубицу, Церовљане, Јасеновац, а одатле у Велики Пашијан код Гарешнице. Године 1943. су је одале неке жене да има синове у партизанима. Њу је наша комшиница Мара Шукунда, која је била сналажљива, довела у наше село.

Брат Боро и ја смо се састали са мајком крајем 1943. године и тада се сазнало да је отац Петар страдао у Земуну.

Кад су усташе побјегле из касарне изнад нашег изгоријелог кућишта, ми смо прешли у њихову касарну, да склонимо главе било гдје, док себи не направимо било какву кућу. Мој брат Раде се разболио пред саму офанзиву. Био је на стражи, покисао, промрзао, добио упалу плућа и за кратко вријеме умро као партизан.

Значајно је напоменути да су жандарми још 1941. године купили оружије по селима, па и нашем. Ту је била у близини тадашња општина, код дућана неког Владе Вујчића. Кад су све оружије одвезли у Босанску Дубицу, Владу трговца су пребили, убили и искомадали прије офанзиве.

Анте Малић – усташа, одлежао је 10 година у затвору послје рата, јер га је тужио мој комшија Мирко Борјановић, зато што га је Анте тукао за вријеме рата. Анте је харао по селима, јер је знао гдје ко

живи, упознао добро терен и људе, па је био охол и слијеп за људе и њихове патње.

• • •

Напомена: Боро Гаћеша се у селу Срефлије квалификује као један од главних вођа устанка у овом крају и то се прославља сваке прве недјеље у августу. Умро је прије 1,5 годину у Београду, као пуковник у пензији. Био је један диван, честит и ријетко поштен човјек, доста скромног понашања.

МИЛКА (БРАНКО) ПЕТРОВИЋ¹

ПОРОЂАЈ У ЗБЈЕГУ

Најстарије сам дијете у породици Бранка и Персе Карнета из Срефлија. Осим оца Бранка и мајке Персе, рођена су дјеца коју ћу ја поредати по старини: 1928. године рођена сам ја, Милка, затим сестра Мара 1930. године, па сестра Лепа 1934. године, брат Стојан 1937. године, сестра Драгиња 1939. године, брат Живко 1940. године и још једно мушко дијете, које се родило у Церовљанима под сеоским колима, у логору. С нама је била и баба Вајка.

Сав народ нашег краја је протјеран са својих огњишта, јер су усташе опколиле неписмени народ и рекле да ћемо се сви брзо вратити кућама, док они среде партизане. Ми смо са нашим комшијама потјерани преко ријеке Уне и дотјерани у Церовљане. Ту смо били четири до пет дана. Наша мајка се ту породила, испод неких запрежних кола, а ми дјеца смо то сви гледали. Родио нам се још један брат, који није био ни име добио. Наш отац је био у партизанима, али је ноћу дошао да нас још једном види и да нам помогне да се спакујемо. Имао је стару мајку Вајку, која је била слијепа и рекао нам је да будемо уз бабу и мајку. Плакао је те ноћи када је одлазио у Козару.

Из Церовљана смо потјерани у воз, па за Јасеновац. Ту су нас раздвојили. Баба Вајка, Лепа, Мара и ја смо кренуле према Дарувару и остале смо у селима. Ја сам остала у селу Бастаји, а Лепа, Мара и баба Вајка су отишле у село Милетинац. Мајка и остало четворо дјеце су кренули према Пакрацу. Никад их више нисмо видјели, па не знамо ни како су страдали. Знам да је мајку бољела нога, а остала је са ситном дјецом.

¹ рођена 1928. године, село Срефлије. Приредила Владислава Баришић

Ја сам код свог газде чувала стоку и радила по кући што сам знала, али нисам била баш послушна.

Сазнала сам да су Лепа, Мара и баба Вајка у селу Милутинац. Лепа је била код неке бабе и дједа, који су хтјели да она остане с њима и да им буде слушкиња, јер нису имали никога. Нашла сам и сестру Мару и бабу Вајку, и ту сам преноћила.

Жене из Гуњеваца су одлучиле да се врате својим кућама. Ми смо такође хтјеле да се вратимо, али смо чуле да се воде битке око Саве. Кренуле смо, али смо ми дошли до села Поповац и ту остале. Ја сам се разбољела од тифуса и ту сам га пребољела. Када сам оздравила, поново је група Гуњевчанки одлучила да идемо кући, па смо и ми кренуле. Наша мајка је такође родом из Гуњеваца, Ђукова презимена.

Дошле смо кући 1944. године, Лепа, Мара и ја, без бабе Вајке, која је умрла у Славонији.

Куће су биле спаљене, па и наша. Чуле смо да нам је отац у офанзиву заробљен, отјеран у Јасеновац, па одатле у Београд, на Сајмиште, гдје је и убијен, а мајка и остала дјеца се нису никад вратили кући. Мене је примила стрина Љуба, Лепу је примила стрина Јела, а Мару стрина Коса, које су се већ биле и саме вратиле прије нас. Нису нам биле добре.

Године 1945. смо бјежали у Козару од усташа. Стрина Коса је рекла Мари да бјежи у Гуњевце, а она је са својом дјецом ишла у Војскову (у Козару). На Гуњевце су навалиле усташе из Орахове, муслимани, и тај дан побили од 73 - 103 људи, жена и дјеце, а потом их спалили у селу, у једној кући. Ту је настрадала и наша Мара. Изгоријела је.

Тако смо од читаве породице остале само Лепа и ја.

Отац је посмртно добио Споменицу, а нас двије смо биле ратна сирочад.

ЉУБАН (ДУШАН) АЦИЋ¹

СТАЛНО БЈЕЖАЊЕ ОД УСТАША

У моје село Божићи, у заселак Личани, доселили су се Хрвати прије I свјетског рата, за вријеме аустроугарске владавине. Пред II свјетски рат од тридесет презимена остали су само Хећимовићи, Јурковићи, Шпорчићи и Ивашковићи у нашем селу. Нису били у лошим односима са домаћим становништвом.

Пред сам рат моја породица је имала доста чланова: дјед Миле Ацић (рођен 1892. године), отац Душан, мајка Боса, рођена Кесић, дјеца: Раде 1932. године, Љубан 1933. године, Миладин 1936. године, Деса 1938. године и Милан 1940. године. Већ почетком 1942. године морали смо бјежати због усташа, јер је наше село удаљено од града само 5-6 километара.

Отац и сви ми смо потјерани од наших кућа у Босанску Дубицу, па у Церовљане. Ту смо били око три седмице, преко пута жељезничке станице, на пољани. Били смо углавном без хране и воде, јер што смо понијели са собом, брзо се потрошило. Онда су дошле усташе и покупиле све одрасле људе - мушкарце, па их утјерали у вагоне за стоку. Ту је отишао и наш отац. Послије су покупили и старе мушкарце, па и нашег дједа Милу. Затим су покупили младе жене и дјевојке и послали их у Њемачку на рад. Задње су покупили мајке са дјецом у Г-кола за стоку. Народ се плашио Јасеновца, јер се причало о томе тихо и бојажљиво. Нисмо свратили у Јасеновац, срећом су нас послали у Гарешницу, на сточну пијацу. Знао да је ту била нека рјечица, па смо сви ту пили воду и купали се у тој рјечици.

Из околних села, на пијацу су долазили људи са запрежним дугачким колима, трпали нас у та кола колико нас може стати и повезли. Нас су истоварили у село Велике Вуковије и провели смо ту до сутрадан,

¹ рођен 17.3.1933. године, село Божићи. Приредила Владислава Баришић

ту смо преноћили напољу. Онда је дошао сеоски кнез и повео са собом групу народа, онолико колико је рекао да може повести, да нас да у селу газдама. Ја сам одвојен од мајке, браће и сестре. Додијељен сам да идем Петру Јакшићу (Србину). Он је имао 60 година и био је сам. Ја сам му чувао краву. Петар је имао кћерку, учитељицу, која је седмично долазила, кувала, прала и спремала нам јело. Мајка и остала дјеца су додијељена да буду код Николе Воркапића, исто Србина, који је имао жену, два сина, синовца и снају. Били су велика фамилија. Мојима је било добро код њих.

Мајка је ту била до прољећа 1943. године, па се с дјецом вратила кући. Ја сам код Петра Јакшића остао до касне јесени 1943. године. У том периоду усташе су по селима купили мушку дјецу од 12 година и старије, некуд их водили и све их побили. Тада је отјеран и мој комшија Раде Кос, стар 12 година. Ја сам срећом био млађи, мањи и ситније грађе, а мислим да ме је сачувао мој газда, Петар Јакшић.

Онда сам одлучио да се и ја вратим кући, иако ме је газда Петар заустављао да останем, јер ми је било добро с њим. Дошао сам кући са народом који се враћао и нашао мајку, браћу и сестру, који су се скућили у неком свињчићу, јер су све куће биле спаљене.

Већ у зиму 1944. године морали смо због усташа бјежати од својих кућа. На Божић 1944. године бјежали смо у Војскову од усташа. Онда су нам јавили да усташе наваљују и из Подградаца, па и отуд народ бјежи. Зато из Војскове сви бјежимо у Моштаницу, те дођемо у тзв. Брљуг, а то је 2 км уз Моштаницу. Ту је била болница за рањенике, која је била сакривена у једној брвнари, направљена за ту прилику и потребу. Један партизан је стао на један већи пањ, одржао говор и рекао да смо опкољени од усташа, да ништа од стоке не водимо, него да што тише прођемо уз ријеку, иза леђа усташама. Ја сам носио сестру Десу, мати Милана и још водила Раду и Миладина. Тамо смо дошли до тзв. Тронеђе у Козари, а то је мјесто гдје се раздвајају општине Босанска Дубица, Приједор и Градишка. Ту смо нашли пуно, пуно народа, нема ништа јести, али има воде пити. С нама су били и рањеници. Ту смо се одморили, па кренули према Чапњаку у Војскову (Козара). Видио сам кад смо путовали, кад мајка баца мало дијете, јер га није више могла носити. Касније, то исто дијете је донио један партизан и дао га његовој мајци и изружио је што га је била бацила. Срнијег је падао и побијелио је по шуми.

Дошли смо у Војскову, пред кућу Милеве Међед, уђемо у неку зграду 4 x 5 м, пуна народа, леже по поду, спавају. И ја сам ту пао и заспао

од умора и глади. Ујутро је мати нашла здјелу брашна, направила паленту, јели смо сви по кашу, двије и одатле смо отишли у село Пуцаре. Дошли смо у кућу Петра Јошановића и били с његовом фамилијом, јер у своје Божиће нисмо смјели од усташа, а и кућа нам је била спаљена, као и све остале. Мати је ишла кришом да то извиди.

Из Пуцара смо дошли у наше село, али не у своју кућу, него на почетак села, у кућу Раде Ацића. У тој кући са двије просторије нас је било петнаестак. У прољеће 1944. године родиле су ашлеме. Мати и ја наберемо ашлама и идемо у село Стригову код Кнежице да их продамо и замијенимо за жито. Зато смо морали имати пропуснице, а дао нам је Остоја Булић из Бјелајаца. Кад смо се враћали дођемо у село Урмовце, ту је био као срез. Хтјели смо да се мало одморимо. Дошао је партизан Бранко Слијепац. Он је пекао хљеб за партизана. Тражио ме је од матере да идем код његове мајке да чувам краву. Мати је рекла да идем ако хоћу. Ја сам знао, гдје има крава, ту има млијека и сира, и пристао сам.

Његов комшија војник Милан Каран ме је водио у Слабињу, код Бранкове мајке. Ту је била и Бранкова жена Анђа и мати Стоја. Милан им је рекао да не смијем бити гладан и неопран, јер је Бранко био јако праведан човјек. Ја сам чувао краву љети, а зими хранио и напајао и добро ми је ту било. Бранко је повремено долазио у посјету. Ја сам се за зиму снашао за опанке и кожун, а један момак у селу ме ошишао. Бранкова мати Стоја је обољела од тифуса, али сам ја о њој бринуо и пазио на њу.

Онда су једног дана наишли партизани из села Бачвани, ја одем да их видим, а они ме зову да идем с њима. Кад се ослободило 1945. године, идем ја пјешице до Бачвана, па костајничком цестом дођем у Дубицу. Даље сам знао пут, јер ми је био познат. Шест километара је било до куће. Када сам дошао кући мати плаче, јер ме није видјела годину дана. Испричала ми је да су усташе у прољеће 1945. године убиле нашег малог Милана, негдје у селу Кадин Јеловац, у Гавриловићима. Мати је боловала оф тифуса, није могла бјежати, дјеца су бјежала, усташе су их стигле, ухватиле малог Милана од четири године, сасјекли га и бацили на живицу. Послије рата ишао сам у Јасеновац да тражим ексера за кућу, али ништа нисам нашао, само згариште. Брат Миладин је отишао у Фочу на занат, а последије у Њемачку. Брат Раде је завршио пилотску школу у Залужанима, али је 1954. године погинуо као пилот у Нишу, на једној вјежби. Сестра Деса се удала у Божиће и створила породицу. Ја сам пензију зарадио у нашој пилани

и данас је имам. Кости брата Милана су сакупљене у Кадином Јеловцу и пренесене на партизанско гробље у Срефлијама.

ИЛИЈА (ЈОВАН) КРНЕТА¹

ЖИВИ ЗАПАЉЕНИ

Пред сам рат живјели смо у свом селу, отац је био ковач и живјели смо мирним животом. Отац се одијелио од велике породице, направио мању кућу у којој смо живјели: он, мајка Милка, сестре Илинка 1938. годиште, Смиља, стара двије године и брат Љубо, који је умро 1939. године.

Године 1942. отјерани смо из нашег села Срефлије у Босанску Дубицу, па у Церовљане, а затим у Јасеновац. Отац је исто заробљен у Дубици, отјеран у Јасеновац, па на Сајмиште, Тошин Бунар. Умро је у логору у којем је мучен, тучен, одбили су му руке и ту је у мукама умро. Мајка у Јасеновцу није одвојена од нас, иако су ту дјецу одвајали од мајки. Нас су даље потјерали негдје према Гарешници. Сјећања на боравак у тим логорима у околини Гарешнице избрисана су ми, вјероватно због каснијих догађања.

Мајка нас је са неком групом жена вратила кући негдје крајем 1944. године. Дошли смо кући које није било, јер је све било запаљено и уништено. Изнад наше куће је брдо Ожеговића. Ту је била остала незапаљена кућа неких Ожеговића, па смо се и ми ту смјестили. Често смо морали бјежати, кад год усташе наиђу кроз село. Мајка нас је знала добро чувати. Била је одборник у селу, на почетку рата.

У прољеће године 1945. усташе из Орахове (муслимани) опколили су народ Гуњеваца и околних села, па и нас. Неки су бјежали према Војскови, у Козару, а мајка са нас троје, са Смиљом у наручју, није успјела да крене за Војскову. Сакрила нас је уз обалу ријеке Раковица, под обалу. Нажалост, видјели су њен комад одјеће и открили је. Питали су је гдје су јој дјеца. Она прво није хтјела признати гдје смо, али тукли су је и признала је.

¹ рођен 1.8.1936. године, село Срефлије. Приредила Владислава Баришић

Потјерали су нас према Гуњевцима. Мајка је носила Смиљу у наручју, а ја сам Илинку држао за руку, јер је била млађа од мене једну и по годину. Дошли смо у Гуњевце код неке велике куће и ту је било још пуно народа. Већ доста особа су стјерали у ту кућу, донијели пластове сијена са бара и запалили је. Потјерали су и нашу мајку са Смиљом у наручју да уђе у ту запаљену кућу. Мати им се одупирала, а они су је тукли. Ја сам искористио тренутак када се подигао велики дим и букнула ватра, држао сам сестру Илинку за руку и ускочили смо у грмље, недалеко од куће која је горјела. Гледао сам како усташе туку и кољу машу мајку, а Смиља је вриштала у њеном наручју. Један усташа је узео пиштољ и убио малу Смиљу, распорио утробу матери и ставио у њу Смиљу. Успио сам сестри Илинки ставити руке на очи да не види све то и да не заплаче, јер би и нас открили и побили. Народ је вриштао у кући, јер су живи горјели. Данас постоји споменик у Гуњевцима, који свједочи о именима убијених у том злочину.

Усташе су после крвавог пира пуцали, веселили се и пјевали, те отишли одатле. Нас су нашли они који су остали живи у Козари. Мајчина мати Миља Црногорац из сусједног села Клековци, чула је шта се десило и дошла да нас одведе себи. Били смо код ње, а онда је дошла наша тетка по оцу Марица Јекић, узела мене и Илинку и одвела у Дом ратне сирочади, у Босанску Дубицу.

Илинка је одатле отишла у Дом „Рада Врањешевић“, у Бању Луку, а ја сам отишао у Сарајево, у дом на Бјелавама. То је био пети дом за ратну сирочад. Дом се расформирано 1948. године, па сам отишао у дом у Рудо, па у Требиње и завршио основну школу. После пет година, отишао сам у Мостар у учитељску петогодишњу школу.

Сестра Илинка је завршила зуботехничку школу у Сарајеву и нисмо се видјели читавих двадесет година.

Општина Босанска Дубица није нешто бринула о нама, као ратној сирочади. Ја сам се баш добро намучио у животу, али добро сам учио и завршио учитељску школу. Прву годину сам радио у Травнику, а кад је сестра завршила зуботехничку школу и дошла у Босанску Дубицу да ради (задње године је имала стипендију, јер је требало зубоехничара у Дому здравља), ја сам исто дошао у Босанску Дубицу. Радио сам у Кошући као учитељ, а онда ми је Младен Мисаљевић, учитељ, предложио да студирам и додијелио ми стипендију. Завршио сам у Загребу све у року, јер сам студирао биологију и хемију, па радио у Босанској Дубици, а касније у Хрватској Дубици.

Из Хрватске су ме три пута тјерали. Био сам избјеглица, Хрвати су ми отели четири године радног стажа, стан, пензионо и здравствено осигурање, јер сам, кажу, био на четничкој страни.

„Бљесак“ и „Олуја“ ће ми остати у сјећању, као догађаји из 1942. године - бјежање пред усташама.

Напомена: *Илија се вратио у Козарску Дубицу, направио кућу са супругом Анком, има двоје успјешне и образоване дјеце; тих, миран и смирен човјек, без обзира на то што је имао много тешких тренутака у животу.*

(Сјећања Васе Крнете, Виде Крнета, Богдана Гаћеше, Милке Петровић, Љубана Аџића и Илије Крнете приредила **Владислава Баришић**)

ДР ДУШАН АЛЕКСИЋ, ПРИЈЕДОР

ГОРЊИ ЈЕЛОВАЦ И ЊЕГОВА РАТНА ТРАГЕДИЈА

Кад је формирана Независна Држава Хрватска 10. априла 1941. године, већ су 13. 4. 1941. године њемачке снаге окупирале Приједор и у њему формирале врло јак усташки гарнизон НДХ. Овај догађај муслимани су дочекали са одушевљењем. Одмах су постали чврсти коалициони партнери са Хрватима и заједнички почели формирати војне јединице зване усташе. Том одушевљењу није било краја, јер су и једни и други жестоко мрзили Србе православце. Хрвати као католици, нису уважавали никакву другу вјеру осим католичке. Искористили су муслимане, као познате србомрце, и раширених руку их прихватили. Знали су да ће од тога имати користи и да ће муслимани жестоко клати, силовати и убијати српски народ. Тако је и било у току четири године рата.

Диобом оружја Хрватима и муслиманима у Приједору, млађи и одрасли Срби напуштали су град и склањали се највише у Горњи Јеловац и Божиће, као и у друга српска села. Кад се ситуација мало стишала, храбрији су могли да сиђу у Приједор, купе основне намирнице и одмах се врате. Такво стање једног дана искористио је Драгољуб, син Владе Алексића и непримјетно донио из Приједора радио-апарат на батерије и у кући Косте Савића предао га др Младену Стојановићу. Радио-апарат му је био веома важан, да би могао имати увиђај у догађаје ван Козаре. Срби су имали неке појединачне канале да би нешто набавили из града, али, нажалост, то су били само појединачни случајеви који су врло брзо били прекинути. Из града су масовно у српска села бјежали Срби, чак су неки и читаве породице водили са собом. У Јеловцу је било много таквих избјеглица, а међу њима било је чак и јеврејских породица. Послије краћег времена, појединци избјегли Срби враћали су се у Приједор, јер је усташка

власт наводно почела да ублажава своју тиранију, што се касније показало као чиста замка. Врло мало избјеглих Срба могло је под великим ризиком да се врати у град.

Усташка власт је знала да прво треба тактички радити и Србе на разне начине заваравати, а да не примијете шта ће им се догодити.

С тим циљем они су у почетку одлучили да по селима треба све угледне појединце спријечити да организују устанак или неку побуну. Међутим, такав став су морали да мијењају, јер су им поједине породице представљале већу опасност од појединаца. Избор породица и њихово означавање вршени су много година раније, па им се пружила прилика да то сада извуку на видјело, у тренутку када од те информације имају корист. Критеријум је био да се провјери да ли је из те породице био православни свештеник, затим учитељ, кнез, трговац, солунски добровољац или нека друга угледна личност, која је оличавала љубав према српству и православљу. Усташки списак потенцијално опасних породица за њихову власт написан је и за Горњи Јеловац. Списак није донесен у Јеловац, али се дознало које су породице биле на тој усташкој листи. Први који је дознао за црни тајни усташки списак из Јеловца био је Владе Алексић, који је више пута послѣ рата о том списку презимена причао свом синовцу Душану. Усташе су одлучиле да прво упуте писмено упозорење да се означена породица хитно исели у Србију или ће, у противном, за непослушност сносити тешке посљедице. Било је познато да је такво писмено упозорење добио прво Стево Бокан, а за остале се не зна. По усташком плану, на таквом списку налазило се 12 породица из Горњег Јеловца. Међутим, у овом селу ниједна породица не би прошла ништа боље од ових 12 на њиховом списку. То је била само тактика и припрема за ликвидацију читавог српског народа.

На њиховом списку за Горњи Јеловац, често је причао предводник устанка Владе Алексић, биле су сљедеће породице:

1. Алексићи	2. Бокани	3. Виле
4. Кнежевићи	5. Лукићи	6. Марини
7. Мацари	8. Мудринићи	9. Петрићи
10. Продани	11. Цвијићи	12. Шормази

Срби се масовно склањају у Козару

Срби су увидјели да су дошла тешка времена и да морају да траже излаз. На који начин, то ће им показати трагично вријеме које ће врло брзо доћи. Партизани су им били једина нада. Они су изводили диверзије и нападе, али са тако наоружаним непријатељем који је у залеђини имао све под својом окупацијом, није се могло борити. Једини ослонац била им је шума, и то док је под листом. У њој нема ни хране, ни кућа или неких других објеката. Села око Козаре, иако под сталном фашистичком ватром, успијевала су да осигурају храну за борце. Многе куће већ су биле спаљене и опљачкане, па је био још већи проблем како становништво да преживи, а са њим и партизани. Ући у фронталну борбу са таквом силом, која је жарила и палила по скоро читавој Европи, било је немогуће. Ипак, храбри борци су знали да их јуначки дочекају и врло успјешно одбаце и одврате од њихове намјере. Међутим, кад фашисти увиде да имају врло јак отпор, они појачају своје снаге и потисну партизана. Тако су се сукобљавали у мањим борбама и на мањим локацијама све до јуна 1942. године, кад су припремили велику непријатељску офанзиву на подручју читаве Козаре.

Народ се припремао за бјежање пред непријатељем. Поуздано мјесто била им је Козара и то им је била једина нада да преживе. Народ се већ почетком јуна почео да склања у Козару у збјегове, очекујући да ће ту наћи спас. Током тог мјесеца, све је више народа бјежало у Козару са запрегом и колима, возећи понешто залиха хране, одјеће и постељине. Долазили су у Козару у збјегове, правили дрвене колибе и тражили мјеста да смјесте своје породице. Ишли су коњском или воловском запрегом. Правац кретања колона био је од јеловачке цесте (задруга, садашња школа), правац Патрија и тако су улазили у Козару. Већ од самог силаска са јеловачке цесте, дошло је до раздвајања избјеглица. Једни су одмах код гробља скретали према Добријевићима, други код Вила на правцу за Продане. Неки су из Доњег Јеловца поред Цвијића излазили на Патрију. Са свих страна ишли су у Козару. Био је то стравичан призор. Хиљаде људи, жена и дјеце у страху напуштају своја огњишта, бјеже своме спасиоцу, великој мајци Козари. С друге стране у Козару и збјегове бјежали су Срби од Дубице, Градишке и околних мјеста Козаре. Српски народ који је бјежао испред непријатеља, био је са подручја Приједора, Босанског Новог (Нови Град), Костајнице, Баније, Глине, сви су бјежали у Козару. Са избјеглицама, посљедњи су у Козару ушли

становници Горњег Јеловца. Народ који је бјежао, имао је своје шуме и шумарке, али нису били сигурни да се у њих склањају, јер су знали да су Хрвати и муслимани, као усташка војска, врло крволочни и да Срби као православан народ, по њиховој намјери и идеологији, морају бити уништени. Страх од такве злочиначке војске коју су предводили фашистичка Њемачка, ватиканска идеологија и усташка крволочна војска, био је огроман и зато су Срби морали да траже спаса бјежећи у Козару.

Непријатељ је опколио Козару и постепено је стекао обруч око ње. У збјеговима се са народом налазило око три хиљаде партизана. Нису могли да се одупру тој сили која се сручила на избјегли народ и његове борце. Руководство партизана одлучило је да изађу из обруча и пребаце се непријатељу иза леђа.

Масовно одвођење цивилног становништва у логоре смрти

Српски народ се већ више од три недјеље налазио у збјеговима у Козари, са нешто мало хране, смјештен по колибама и на голој земљи. Исцрпљен, уморан, гладан и уплашен, осјећао је да су дошли црни дани само зато што су Срби православне вјере. Ватикан и усташе желе да потпуно униште Србе. Сад им се пружила прилика да коначно остваре свој вјековни циљ, формирајући НДХ државу.

„Јуришни одреди њемачког 734. пјешадијског пука, кренули су 6. јула 1942. године уз ријеку Мљечаницу и Широку луку у Козару, у стрељачком строју са размаком метар од војника до војника, и одмах почели заробљавати цивилно становништво и прикупљати га у велике групе за транспорт у логоре. Усташке снаге са њемачким појачањем кренуле су исто тако у стрељачком строју, преко Горњег Јеловца, на правцу од Мљечанице, Југовића брда, Патрије, Продана, Добријевића, Трамошљана, уз Јеловачу и од Белића и Пухорина, све према Козари. Није било прилике да се неко може сакрити, јер је у том стрељачком строју био бандит до бандита. Ушли су у Козару разјарени и крволочни. Наишли су на избјегло становништво окупљено у збјегове. Неке мушкарце на мјесту су убијали, док су остале сакупљали и изводили из Козаре, стварајући велике колоне за одвођење у логоре. На правцу од Команде и Чупића косе, па према унутрашњости Козаре, све становништво које је заробљено на лијевој страни пута према Мљечаници, одведено је у логор Јасеновац, а заробљени на десној страни пута отјерани су у логор 'Циглана' у

Приједору. У долини ријеке Мљечанице било је највише збјегова, па тиме и становништва које су Нијемци заробили, извели га на једну велику њиву поред Мљечанице и одмах га предали усташама. Док је народ довођен на ову луку, усташе су у знак пријетње, пред заробљеницима запалиле кућу Јована Бановића. Још кућа није била ни сагорјела, усташе су покренуле заробљени народ низ долину Мљечанице, према Боканима и Трубарцима и даље низ ријеку. Колона се споро кретала и била је веома дуга, а поред тога ношена су дјеца и лична одјећа, што је отежавало кретање. Пред вече колона је стигла до Бакића बारे. Ту је била и њемачка комора са тешким камионима и војном опремом. Заробљени народ је под ведрим небом и на голој земљи преноћио и сутрадан усташе су га покренуле, уморног, гладног и исцрпљеног. Љетно доба, жестока врућина, а још без воде и хране, врло тешко се кретао. Кад је та огромна колона стигла на Крушковац, очекивало се да ће бити воде за пиће. Ту се одавно налазио извор и бунар. Међутим, од тога није било ништа, већ само велико блато и локве у којима су се свиње брљале, а у тим свињским лежиштима било је воде коју су заробљеници морали да пију. Изнемогли и исцрпљени, падали су у несвјест, а заробљеници су их дизали и водили са собом. Био је то прави пакао за старе, дјецу и младе, јер су десетине и десетине километара морали да пређу пјешнице, без хране, носећи дјецу и своје завежљаје.“

Козару су детаљно претресали сваког дана све до 31. јула 1942. године. Прве колоне заробљеника са Козаре стигле су 7. јула 1942. године у логор Јасеновац. Кад су колоне стизале у Дубицу, усташе и дубички муслимани су одвајали одрасле мушкарце и старије особе и одмах су их у једном великом дворишту убијали. Док су се кретали у колони, нису ни претпостављали куда их воде и шта ће им се све најтрагичније догодити. Одвели су их из њихове Козаре, преко Босанске Дубице у стравични логор Јасеновац. Таквих колона било је на све стране, све док није сав српски народ отјеран у логоре: Јасеновац, Стара Градишка, Церовљани, Сисак, Јастребарско, Сајмиште код Земуна и многе друге злочиначке логоре.

Из Козаре, заробљени народ гоњен је пјешнице најмање два дана, до страшног логора смрти Јасеновца.

Сам улазак у логор одавао је слику ужаса и страве. Огромна равна пољана са високом густом бодљикавом жицом, кроз коју ни мачка не би могла проћи, а камоли човјек. С десне стране дубока ријека Сава, која ће касније да однесе на хиљаде искасапљених и унакажених

српских тијела. На другој страни ријеке, високо стабло тополе, са огромном крошњом, на чијим ће гранама све до ослобођења вјешати Србе. Након уласка у логор, свако је, било да је дијете или одрасла особа, губио је сваку наду да ће у овом логору преживјети. Сваког дана пристижу нова лица и нови заробљеници.

Изморени, напаћени и гладни, улазе кроз стравичну капију логора, на широку логорску пољану, под жестоким љетним сунцем, без било каквог крова, спуштају се на голу земљу. На све стране у логору само глад, плач и сузе. Дјецу одвајају од родитеља. Одрасле мушкарце и старије људе одводе на другу страну. Ништа не слуги на добро. Преко ријеке Саве превозе логораше и одводе их иза села Градина, у неку шуму, одакле се нико не враћа. Понекад покупе по неколико логораша, доведу их на капију, ту их попишу, ставе у вагоне за стоку и некуд их одвозе. Глад и болест надвиле се над логораше, а наде да ће бити боље нема. Сваки дан је све тежи и гори. Оне које су одвезли у сточним вагонима распоредили су по кућама у славонским селима. На тај начин су растерећивали логор, а касније су их враћали у село Градину или су били бачени у пећ за спаљивање Срба логораша. Из школског програма образовања, познато је да је Јозеф Менгеле, нацистички љекар, који је стекао надимак „Анђео смрти“, вршио окрутне експерименте на људима (*in vivo*) – у живом организму. У гасне коморе отјерао је 400.000 људи. Конкретно у Аушвицу вршио је експерименте, сумњиве научне вриједности. Између осталог, највише се базирао на извођење експеримената из области генетике и размножавања људске врсте уопште. Многи преживјели логораша остали су трајно неспособни за репродукцију. Овај опаки нацистички љекар умро је 1967. године у Бразилу, а што је најжалосније, никад се није показао за своје злочине.

У логору Јасеновац вршени су такви експерименти. Дјецу која су била подвргнута оваквој методи мучења називали су заморчад. Једно мушко дијете од годину дана из Горњег Јеловца било је подвргнуто овој стравичној Менгелевој методи. Умро је 2011. године у 70-ој години. Никад није пожелио брак, нити да има брачног друга.

Усташки Логор „Стипица Девчић“ У Горњем Јеловцу

Кад су Нијемци и усташе ушли у Козару и у збјеговима пронашли српски народ, отјерали су га у најстравичније логоре смрти. Да би наставили даље истребљивање и убијање Срба, у Горњи Јеловац

довеле су своју кољачку бојну да настави са клањем и убијањем српског народа на овим просторима. Већ у јулу 1942. године, у Јеловац је стигла усташка кољачка бојна и смјестила своју команду у кућу Стеве Петрића, посљедњег јеловачког кнеза. Међу усташама био је и понеки Нијемац. Одатле су одмах преко цесте, на узвишици, на кућишту Марка Марина и у његовом шумарку, изградили своја утврђења за дужи период боравка. Ако је која кућа у селу остала незапаљена или неки други објекат, одмах су га разрушили и дрвену грађу, брвна, греде и остало одвозили у Марине и уграђивали у своја утврђења, која су била под земљом. На цести испред Стевине куће, и кућа Тубина, одмах су ставили рампе, па се могло проћи само уз усташко одобрење. Кад су своја утврђења завршили и смјестили се у логор, Стевину кућу су одмах запалили. Послије пробоја партизана из обруча око Козаре, много бораца је погинуло, а исто тако и цивила који су се кретали за партизанима. Њихова тијела остала су на попрштима храбре јуначке борбе, по читавом Горњем Јеловцу и Равном Гају.

Фашисти су своје мртве покупили и одвезли, а партизани и цивиле није имао ко да сахрани, јер се нико није усудио од усташа из логора да покуша понеки леш да закопа. Одмах би био ухваћен, мучен и убијен. Тек након годину дана па и више, оно мало преживјелих Јеловчана скупљало је њихове кости и закопавало. Послије десет и више година вађене су њихове кости и коначно сахрањиване на локацијама које су биле одређене за партизанска гробља.

Из овог логора усташе су непрекидно, од јутра до вечери, сваког дана излазиле у село. Они малобројни Јеловчани који су добили легитимације – исправе за боравак и кретање, били су у великој опасности да буду ликвидирани, што се често и догађало. Злочини су вршени највише на просторима Јеловца и Паланчишта. У Јеловцу су у јесен 1942. године поклали многе породице и појединце.

На цести су дочекивали повратнике из фашистичких логора и ту их одмах убијали. Појединачно су убијали гдје год су стигли. Тако су ухватили Уроша Вулетића, одерали му кожу са главе, па га заклали. На исти начин су убили Уроша Гајића, Остоју – Осту Адамовића, Зорић Ђују и њеног сина Стојана и многе друге. Ноћу су правили засједе на цести и Планиници и ту су убијали. Састав Павелићеве војске био је од најмрачнијих усташа, већином из Имотског, Херцеговине и Хрватског Загорја, а имали су доста и муслимана. Тактика им је била да у почетку понеку особу пропусте и чим се

пружи прилика покупе их по кућама или дочекају на путу и све дотјерају до цесте и ту их покољу. Усташе су са неким породицама успостављале контакт, а онда их све покољу.

Било је и оних Јеловчана који су по повратку из логора морали да се пријаве усташкој управи у Приједору, а њих су дочекивали на јеловачкој цести и све на најсвирепији начин ликвидирали. Иако је офанзива на Козару већ прошла, драма народа се настављала. За то вријеме усташе су побиле у Јеловцу много људи, чак и читаве породице.

У Паланчишту су једне вечери извршили стравичан покољ око 400 српских жена и дјеце, а у томе су им највећу помоћ, као кољачи, пружили муслимани из Приједора, посебно из Пухарске. Недалеко од Маџара, а изнад Букове косе, усташе су убиле више од 40 цивила са подручја Босанског Новог. Сви су били појединачно везани, а онда међусобно и групно. Пуцали су им пиштољем у главу. Тако су испред куће Тоде Стојановића убиле на исти начин преко десет Бркића.

У Горњем Јеловцу покладали су породице Кнежевића, Мудринића, Добријевића, Малетића и друге. Тако су кољачки дјеловали и неописиве злочине чинили над српским народом, како у Горњем Јеловцу, тако и у околним селима пуних девет мјесеци, док нису у марту 1943. године отишли из Јеловца да убијају Србе на другим локацијама и чине стравичне злочине.

Међу усташама био је велики број муслимана из Пухарске и сви су жестоко клали и убијали. Међу њима посебно се истицао Хасан Качар, звани Јејо. Муслимани из Пухарске масовно су били у усташама. Послије рата борци су причали да је само Делкића било 19 у усташама, а тај податак је једном приликом потврдио Мухарем – Харе Блажевић. Јеловчани су знали за све те усташе, али су због политике Јосипа Броза Тита прећутали и нису тражили да се судски гоне, а то им се лоше вратило 1992. године.

У току 1943. године, кад су усташе напустиле свој зликовачки логор у Јеловцу и кад се могло живјети мало опуштеније, непријатељ је врло често залазио у села и убијао кога је ухватио. Углавном су долазили из Приједора или Дубице. Такве изненадне упаде изводили су све до завршетка Другог свјетског рата.

До Другог свјетског рата у Горњем Јеловцу код Приједора живјело је око 1.200 становника. Према подацима Музеја жртва геноцида из Београда у овом селу од 1941. до 1945. године, убијено је, заклано,

објешено и у пећи логора Јасеновац спаљено дјеце, жена, стараца и младих особа 656 Јеловчана, Срба православне вјере.

ДАНИЦА ПРАШТАЛО

НИТ' ДЈЕТИЊСТВА, НИТ' СТАРОСТИ

Све су године лијепе, а била је лијепа и добра 1942. година, али та година за мене и моју породицу била је тужна, ружна и нерадо је се сјећам.

По доласку у Логор Јасеновац моја породица - моја мајка, млађи брат Милорад, сестре Милица и Љубица и ја, Даница, као најстарија - 8 година, на великим врућинама још смо морали да идемо на сунчање, између нас су се шетали усташе и носили кишобране. Застао би усташа код нас и рекао мојој мами: “Кујо партизанска, држи и рашири кишобран да не поцрним!” затим је рекао мени: “Ти, дјечија наказо, лези на земљу и тако ћеш бити ђубар за земљу!” Кад легмен на земљу, стави ногу под мој врат па каже : “Српче, гледај у сунце док ти очи не побијеле тако да више не видиш Србе”, а моја мама држи кишобран отворен изнад његове главе док год он не каже да однесе до друге мајке која исто држи дијете у наручју. Тако исто понови као код мене. Често су скидали малу дјецу да буду на “сунчању” па их увече ни мајка не може препознати.

Сјећам се јасеновачких ноћи, биле су јако хладне јер смо имали само голу земљу гдје смо спавали. Најтеже је било без воде јер је нисмо имали иако је око нас била ријека Сава, а ноћу се чују запомагања “Воде, воде!” на која се нико није оглашавао, а онај ко је и стигао до обале Саве више се никад није ни вратио, или се утопио или је прешао керепом у Градину из које се није вратио. Тако смо се веселили киши и ако смо већ сву траву појели, била је гола земља па смо пили из удубљења са земље док се мајка није досјетила да простре своју сукњу на земљу па смо лежећи пили из ње.

Натапали бисмо усне кишницом што више да ублажимо бол сувих и испуцалих усана из којих је често крварило. Не знам да ли је било

“боље” кад је киша или сунце, једно и друго је било кобно за нас. Ноћи хладне а одјећа мокра, па би мајка сјела на земљу а нас четворо њој на ноге и тако наслоњени се лакше угријемо па и заспемо.

Нашој мајци је било најтеже јер је још дојила најмлађу Љубицу али није било млијека па је због глади одгризла мајчину брадавицу, сјећам се њиховог плача и мајчине муке, крвари а не може да нахрани гладну дјецу. Кад су дошли неки људи и жене у цивилу, почели су да одвајају мајке са више дјеце гдје су и нас изабрали, тако је нашој муци у Јасеновцу дошао крај. Већ је почетак зиме, лишће је опало и нас одводе у сточне вагоне који нас довозе у Логор Сисак.

Уводе нас у халу, ту су нас купали. шишали и одјећу дезинфиковали. Затим нас одвајају од мајки и одводе у баракe гдје су била само дјеца која су грчевито плакала и јаукала за мајкама, а само неколико метара од наше баракe биле су наше мајке које су ограђене бодљикавом жицом такође плакале и јецале за својом дјецом.

Нас дјецу су предводиле часне сестре које су нас тукле штапом не гледајући куда и како туку, тако су свакодневно односили мртву дјецу тачкама и тако смо тај приказ гедали и проживљавали сваки дан. Излазећи из баракe гледали смо жене у бодљикавим жицама како довикују своју дјецу, моја мајка је дозивала: “Данице, чувај ми дјецу, ти си најстарија”.

Тога дана смо напустили Сисак, одводе нас у Загреб гдје смо добили мало бољи смјештај, један кревет за четворо дјеце, али наше мајке су остале у Сиску, па их касније одводе за Њемачку, од тога дана нисмо више чули за њу све до завршетка рата 1945. Боравимо у Загребу неко вријеме, онда нас одводе у Јастребарско (мјесто поред Загреба), ту смо били смјештени у самостану и баракама. Тада поново одвајају старију дјецу од млађе, гдје су узели брата и мене и одводе нас у Копривницу. Мале сестре остају у Јастребарском, старија Милица 4 године остаје ту до краја рата, док млађу Љубицу мајка никад није пронашла.

У Копривници нас двоје поново раздвајају, па мене одводе у домаћинство у село Сигетац, а Мићу у село Ботово. Ту нас је мајка пронашла у августу 1945. године. У домаћинствима у којима смо боравили приморани смо да се прекрстимо у католичку вјеру и затим нас воде у цркву сваке недјеље. Када је мајка дошла по нас, води нас у село Међувође код своје сестре, а она се враћа да тражи млађе двије ћерке. Послије неког времена стиже мајка са Милицом и води нас у родно село Агинци, гдје на самом огњишту полако настављамо живот.

ДРАГОМИР РАДЕ ШУРЛАН

КАКО ЈЕ НЕСТАЛО ДОМАЋИНСТВО МАРКА ЛАЗАРЕВИЋА ИЗ ЉЕШЉАНА

Марко, син Тривуна Лазаревића, љешљанског презвитера, рођен је око 1865. године у Љешљанима. Као син свештеника, отац доктора и родитељ вишебројне дјеце, био је угледан човјек и домаћин не само у Лазаревићима, већ и у широј околини. Рођен у турско доба, преживио је и аустроугарску окупацију, и постао слободни земљопосједник. Имао је уређено имање и лијепу кућу и кућиште, па је због таквих квалитета био и кнез села за Краљевине Југославије. Са њим на кућишту живио је син Душан са женом и и њихових седмеро дјеце.

То кнежевство стајало га је главе. У Љешљанима је од 1910. године био рудник угља са посебним насељем за рударске раднике и стручњаке доведене са стране, претежно из Хрватске и Словеније. У селу и рудничком насељу, све до капитулације Краљевине Југославије априла 1941. године, живот се одвијао нормално. Тада је проглашена Независне Државе Хрватске и власт су преузеле усташе. Одмах по преузимању власти усташе су почеле терорисати рударе, мјештане, који су у већини били Срби из Љешљана, Деветака, Водичева и околних села. Марко, као кнез села, иако у годинама, морао је долазити у насеље рудника и свакодневно подносити разноврне рапорте усташкој власти о стању у селу и објашњавати разлоге слабог одзива сељака на кулучење. Већина тих усташа били су странци - рудари у руднику, у насељу су становали и познавали се са мјештанима.

Због сталног терора усташа, који су били у мањем броју од мјештана Срба, као и због хапшења талаца међу којима је било и жена, подигнут је 30/31. јула 1941. године устанак на насеље рудника у којем

је била усташка посада. У том првом окршају устаника рудара и усташа, устаници су запалили термоцентралу, срушили зграду дирекције рудника и радничког дома. Усташе су се повукле у Добрљин. Тада им је погинуо таборник Ивица Замола. У Добрљину су добили војну помоћ, па су 2. августа, на Илиндан, кренули да поврате рудник. Успут су кроз Водичево, село између Добрљина и Љешљана, под водством Замолине кћерке Францике, за освету погинулог таборника, клали и убијали мјештани и палили им куће и имања. Послије покоља у Водичеву, када је убијено 76 Водичеваца, међу њима 35 дјеце и 37 жена, кренули су за Љешљане и успут убили старце Стојана и Стоју Шурлан у кући која је била испод Бркића, а кућу запалили. У тој хајци на Србе ухватили су и Марка Лазаревића, кнеза љешљанског, и заједно са његовом шеснаестогодишњом унуком Драгињом и синовцем Миканом, убили у насељу рудника на звјерски начин забијањем у главу клинова рудничке пруге.

Због доласка усташа-кољача назад у рудничко насеље, у којем су направили војно упориште, мјештани - Срби из околине упоришта су се раселили. Остала су напуштена имања на немилост злочинцима. Седам дана касније, на Пантелиндан, 9. августа, извршен је испад усташа у околину уз паљење, пљачку и покољ оних које су ухватили. У том испаду запаљено је имање Душану, сину Марковом, који је по убиству оца преузео домаћинство. У тој паљевини је изгорјела кућа, стаје и све што је могло горјети.

Душан са женом Савом и преостале шесторо дјеце сналазио се као и остали погорјелци. Близина рудничког насеља са усташким упориштем била је стална животна пријетња, па се бјежало даље и дубље у подручје козарских села. Такво стање је било све до 21. јануара 1942. године, када су ојачани козарски партизани коначно истјерали усташе из рудничког упоришта, а погони рудника и грађевински објекти уништени.

Душан се са породицом вратио на своје згариште и у неком мукотрпном миру живио на имању до 10. јуна 1942. године и почетка козарске офанзиве. Козарска офанзива биће кобна за породицу Душана и Саве у којој ће страдати. Послије једномјесечног живота у збјегу, у Козари, завршетком офанзиве, заједно са хиљадама породица заробљених од усташа и Нијемаца, потјерана је и њихова породица у неизвјесност. У јасеновачком логору Душана заједно са сином Љубаном одвојили су од породице и транспортовани у логор

Сајмиште у Земуну. У том логору су нестали те 1942. године, и он, и син му Љубан, стар 14 година.

Сава са остатком породице одведена је у Славонију, у село Запушић код Бујавице, надамак Липика. Била је смјештена код једне породице којој је помагала у пољопривредним пословима, а дјеца у чувању стоке. У априлу 1943. године псуњски славонски партизани напали су усташко упориште у Бујавици и ликвидирали га када су изгинуле усташе. За одмазду, по своме правилу: да за једног погинулог усташу треба убити 50 Срба, усташе су направиле хајку на доведено становништво и побили кога су ухватили. У тој хајци убијена је и Сава и четворо дјеце: Љуба 20, Илија 13, Реља 10 и Зорка 7 година. У том покољу страдало је и петоро дјеце Данице Лазаревић док је Даница преживјела.

Од десеточлане породице из домаћинства Марка и Душана, преживио је рат само Душанов син Богољуб који је бјежањем избјегао клање у Славонији и отишао у славонске партизане. У рату је оболио, па се вратио иза рата на згариште, оженио се у јесен 1945. године и недуго иза тога умро. Тако је у Љешљанима нестало домаћинство Марка и Душана Лазаревића. Огњиште се угасило а земљиште, које су од аге откупили Марко и отац Тривун, опустило и постало ничије за сва времена.

Насеље Рудника угља Љешљани, слика из 1938. године

Милан Аћимовић

НЕЈАЧ НАЈВИШЕ СТРАДАЛА

До јуна 1942. године са породицом сам живио у селу Брекиња, општина Дубица. Нас троје малољетне и нејаке дјеце, отац и мајка. Отац ми је већ био у партизанима.

Све до јуна 1942. године имао сам у то вријеме срећно дјетињство, које је прекинуто усташко-њемачком окупацијом општине Дубица и њених села уз честа одвођења мушког становништва у Дубици. Мјештани мога као и сусједних села, међу њима и моја породица, повукли смо се у Козару. У Козари смо остали око три недјеље, изнемогли, гладни и жедни, спавајући у шуми на гранама и у колибама од прућа.

Често су нас нападали и бомбардовали непријатељски војници и авиони. Било је много жртава: жена, дјеце и старца, много мртве стоке, што је одавало стравичну слику јер су крв и лешеве били на све стране. Као дјетету од седам година то ми се дубоко урезало у душу. У Козари смо заробљени од стране усташа и њемачких војника. У колони смо спроведени у Моштаницу, гдје је било збирно мјесто.

Ту су нас раздвојили, жене и дјецу на једну, а старе и изнемогле на другу страну, које су побили ту пред нама. Биле су то усташе и црнокошуљаше. Колона заробљене дјеце и жена наставља пут даље према ријеци Уни, коју прелазимо преко оштећеног дрвеног моста. Настаје вриска, плач и јаук дјеце и жена, јер се плаше оштећеног моста преко којег је прелаз неизвјестан. Заробљеници траже воду, окупатори и крвници то не дозвољавају псујући нам српску мајку и говорећи: „Биће воде на другој страни колико желите.“

Из Хрватске Дубице спроведени смо у сабирни логор Церовљани. И у овом логору раздвајају жене и дјецу на једну, а остале на другу страну. Овдје остајемо око седам дана, боравећи на пољан, у логору ограђеном бодљикавом жицом. Колона изнемоглих, гладних и болесних наставља пут пјешнице у село Уштица, одакле нас скелом

превозе у логор Јасеновац, на пољану ограђену жицом. Присутна је велика исцрпљеност, глад и жеђ. Дневно смо примали по један оброк кукурузовог брашна замућеног млаком водом од чега су дјеца оболијевала и стомаци отицали. Ту смо логоровали око два мјесеца у логору препуном заробљеника: жена, дјеце и стараца. Много заробљеника, логор ограничених могућности, животни услови неподношљиви - глад, жеђ, болест и лешеве на сваком кораку. Свакодневно присутан транспорт заробљеника у вагонима сталарима и одлазак у непознатом правцу. Дошао је и ред на нас. Ноћу смо кренули и осванули у логору у Пакрацу гдје смо остали три-четири дана. Становништво тога краја, посебно жене, доносило нам је хљеб и дијелиле кроз бодљикаву жицу.

Из пакрачког логора и уз наше логорашке патње и муке пребачени смо у Дарувар гдје смо остали недјељу дана. Према усташким упутствима сеоско становништво тога краја долазило је у логор и тражило радну снагу за рад на њиховим имањима. Тако сам ја са сестром и мајком отишао у село Тројеглав и распоређени смо код тројице домаћина: мајка са братом у једну, сестра у другу, а ја у трећу кућу. Нисмо били у контакту и овдје смо остали скоро годину дана. Чували смо стоку и обављали друге пољопривредне радове. На моју срећу, распоређен сам код газде Србина. Спавао сам у штали на палетама изнад стоке, а испод тавана. Имали смо три obroка хране са шнитом хљеба.

У јесен 1943. године почели смо се враћати у своја родна села. Кад смо дошли затекли смо попаљене куће и стаје. Да бисмо преживјели, двије-три породице окупљале су се у мање оштећеним попаљеним кућама. Често смо бјежали у оближњу шуму скривајући се испред учесталих напада усташа и Нијемаца. У селу сам дочекао слободу и ослобођење. Отац нам је ногинуо у партизанима приликом ослобађања Бихаћа.

МИЛИЦА САБЉИЋ, БАЊА ЛУКА

ДЈЕЦУ СУ ОДВАЈАЛИ ОД МАЈКИ

Рођена сам 1932. године у селу Турјак, општина Градишка, гдје сам живјела до почетка Другог свјетског рата. Завршила сам два разреда основне школе и због лошег здравственог стања нисам могла наставити даље школовање. Прво бјежање из родитељске куће пред најездом усташа и црнокошуљаша било је почетком јуна 1942. године, а понављало се све до почетка козарске офанзиве. Заробљена сам првих дана офанзиве и заједно са сестром, мајком и осталим комшијама спроведена у Градишку, а потом у казнионицу Стара Градишка, гдје смо остали недјељу дана. Усташе су раздвојиле мушкарце од жена и дјеце. Мушкарце заробљенике радно способне упутили су у Њемачку на рад. Послије неколико дана жуте усташе су нас пребациле у Јабланац, гдје смо остали око недјељу дана. Услиједио је покрет даље у логор Млака. Не сјећам се колико смо дана остали у овом логору. Били смо исцрпљени, гладни и жедни, јели смо зелене шљиве и траву.

По наредби усташких власти овог логора, одвојена су дјеца од мајки уз образложење да дјеца требају ићи у школу. Стрпани смо у запрежна кола и кренули у логор Јасеновац. На том путу глади и жеђи жене мјештанке бацале су нам по парче хљеба, које смо хлапљиво јели. По доласку у Јасеновац, не сјећам се да ли смо остали дан, два или три, али се сјећам да су нас стрпали у вагоне сталаре, не водећи рачуна колико вагони могу примити путника логораша. Јаук, плач и умирање дјеце присутно је у сваком вагону. Једно јутро осванули смо у Сиску. Смјестили су нас на једну пољану, гдје смо затекли казане са водом. Скинули смо одјећу и предали на прање. Преко главног трга прешли смо пјешке голи носећи одјећу у рукама. Смјештени смо у једну дворану. Добили смо вечеру, обукли се и ту преспавали. Сутрадан су почели са одвајањем већих дјечака и дјевојчица. Трајало је то неколико дана. Упућивали су их у Јастребарско.

Нас малу и нејаку дјецу смјестили су у једну салу у старом дијелу Сиска. Једном дневно одводили су нас преко моста на ручак. Посјећивале су нас жене мјештанке и узимале себи логорашку дјецу. Сјећам се једне жене, водила је женско дијете, али је тражила и мушко како би их отхранила и задржала као своју. Боравећи у тој загушљивој сали угледала сам велику хрпу дјечије одјеће у једном од подрума и одмах сам помислила да су дјеца побијена што чека и нас. И данас када помислим на те дане сјетим се жене на бициклу која је долазила према нама. Окренула сам се према сестри и рекла, „Ова ће нас жена узети“, што се и десило. Одведене смо у село Лукавац, удаљено 16 км од Сиска. Смјештене смо код двије породице, ја сам остала код ове жене, а сестра код друге. Добро сам пажена, док ми је сестра примала батине и поред слабог здравственог стања. Власник куће у коју сам смјештена био је партизански сарадник, што сам наравно касније сазнала. Захваљујући овој жени, сестру сам смјестила ближе себи код боље породице. Да није било ове жене и ми бисмо биле отроване, јер су овај злочин чинили љекар и медицинска сестра.

У овој кући сам остала до краја рата и дочекала ослобођење. По завршетку рата мајка ме је пронашла и одвела себи у село Бектезе код Пожеге. Ту ми није одговарало па сам се вратила код своје газдарице, гдје сам остала до 1950. године. То је вријеме великих радних акција у изградњи домовине. Омладина овог села тражила је да и ја обавезно идем, јер се изграђује моја Босна. Мајка ми је пронашла сестру и преселила се у Сарајево.

У поратним посјетама овим логорима и мјестима гдје сам боравила остао ми је у сјећању детаљ када сам са логорашем Перицом, презимена се не сјећам, тражила да се отвори један бунар у који је током рата бачено око 1500 отроване српске дјеце. Нашем захтјеву није удовољено. Нису то дозволиле комунистичке власти.

МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ

ГЕЛЕРИ ПАДАЛИ КАО КИША

До почетка офанзиве живио сам у селу Бачвани, општина Козарска Дубица. Избјегли смо у Козару испред непријатељског напада на цивилно становништво и уточиште нашли у Широкој луци дубоко у њедрима Козаре. Међутим, ни овдје нисмо били мирни. Непријатељ нас је свакодневно гранатирао, а гелери су падали као киша. Рањеника много и на све стране. Гледао сам рањене партизане како се убијају или моле да их неко други убије, како би скратили своје муке и заробљавање од стране непријатеља. Ту сам био са мајком, оцем и два брата. Овај пакао не могу описати, а ни заборавити, јер сам данима лежао на голој земљи, на мало грана. Често су нас бомбардовали непријатељски авиони „штуке“. Из Широке луке протјерали су нас кроз село Војскову пјешице у колони под пратњом усташа и Нијемаца. Ударали су нас кундацима и псовали партизанску мајку, убијајући оне који нису могли ићи. Тјерају нас за Дубицу гладне, жедне и босе, преко моста, за Хрватску Дубицу, у сабирни логор Церовљани.

Овдје су нас чувале и пратиле њемачке окупаторске снаге, гдје смо остали седам до осам дана, да би нас предале усташама, који су нас протјерали у село Уштица. Остали смо овдје два дана на голој земљи, без хране и воде. Настављамо покрет даље и скелом прелазимо ријеку Саву крећући се у колони према логору Јасеновац. На ливади у бодљикавој жици, не сјећам се колико смо дана остали, само знам да сам био много гладан и жедан. Слушао сам јауке и гледао умирања. Једнога дана одвели су нас на жељезничку станицу, потрпали у вагоне сталаре, било нас је много, гдје су слабија дјеца умирала остајући међу нама. Послије дуже вожње стигли смо у Дарувар.

Са ове станице отјерали су нас у један шљивик ограђен жицом, а около су усташе чувале стражу. Мјештани су нам доносили храну

пружајући кроз бодљикаву жицу, а ми смо једва чекали да уграбимо парче хљеба или кромпира. Нисмо се ни овдје дуго задржали. Моја породица: отац, мајка, два брата и ја, дошли смо поново у Дарувар.

Дошли су по нас сељаци из села Бачковци и разводили по својим кућама. Овдје сам остао до прољећа 1943. године, када сам се заједно са осталима вратио у село Бачване захваљујући једној мјештанки која је код усташких власти обезбиједила пропусницу за несметано кретање. У то вријеме власти НДХ дозвољавале су враћање заробљеног становништва у њихове крајеве.

Жељезничким транспортом стигао сам у Костајницу, гдје су нас дочекале усташе.

На основу пропуснице пуштени смо од стране усташа и пјешачећи осам километара дошли у родно село. И поред лоших животних услова, радости није било краја. Поучени лошим искуством, формиране су омладинске страже које су осматрале и пратиле покрете непријатеља, јер је често упадао у наша села пљачкајући и одводећи мјештане.

У јесен 1943. или прољеће 1944. године бачванске усташе прешле су ријеку Уну и приступиле свирепим убиствима и пљачкању кућа. Успјели смо избјећи испред усташког терора и ножа. Након два или три дана вратили смо се на згаришта наших кућа, гдје сам остао до јесени 1945. године. Тада сам као ратно сироче отишао у Ново Место у Словенију, гдје сам завршио основну школу. Мој даљи животни пут наставио сам самостално. На крају могу рећи да ово нису сва моја ратна сјећања, било их је много на том заробљеничко-логорашком путу и не могу се заборавити.

МИЛОШ ЋИРИЋ

ЖИВОТ МИ САЧУВАО ЕСЕСОВАЦ ФЕРДО

Рођен сам 9. априла 1937. године у Горњим Подградцима, општина Босанска Градишка.

Моја сјећања сежу у далеку 1942. годину када су Нијемци бомбардовали Козару и поткозарска села и када су моје село надлијетале "штуке" - авиони који су ниско летјели и бомбардовали. Сјећам се када је пилана горјела и када су мјештани добили наређење да истакну бијеле заставе на куће тако да је и мене мајка дизала на кров да ставим комад чаршафа. Мој дјед је дошао по мене, моју мајку и сестру и ми смо понијели све што се могло понијети. Тако смо ишли петнаестак километара гдје су нас преузели Хрвати и отјерали у Стару Градишку. Ту су дједа оставили, а нас отјерали у Јабланац.

Ту смо били неколико дана, не сјећам се колико, и јели смо оно што смо донијели. Јели смо туцане кукурузе. Како је са нама био и старији стриц Боро, кад год су купили мушку дјецу ми смо се крили у поткровљу свињца тако да смо остали и нисмо отишли ни у Јастребарско ни у Сисак.

Напокон су нас открили и потјерали. Било нас је (колико сам ја прочитао, око 4000) и тад смо отерани за Јасеновац. Цијелим путем су нас тукли и убијали, а ми смо онако гладни и жедни, кад год бисмо уграбили да нас усташе не виде, узимали ону траву и блато са жабокречином и стављали у уста. Цијели дан смо пјешачили и предвече стигли пред жицу (логора). Ту смо заноћили, јер нисмо могли ући унутра, наводно је био попуњен.

Пред зору су нас кренули даље, дотјерали пред жељезничку станицу и потрпали у сточне вагоне. Путовали смо дуго, не знам колико, тако да су многи помрли у вагонима. У сутон смо стигли у Плетерницу, гдје

су нас дочекали војници и људи у цивилу. Ти цивили су били кнезови и они су нас распоређивали по селима према Крндији. Ја сам се тако обрео у селу Пожешке Сесвете са мојом породицом, мајком и сестром. Мајку и сестру су смјестили у једну кућу, а мене у другу, код Мачечек Веронике. Она је имала кћерку Емицу, унуку Марицу и зета Рек Ферду који је био есесовац. За вријеме мог боравка, дошао је Фердо са фронта, јер је био рањен. За вријеме нашег боравка у Сесветама био је уведен полицијски час за нас, тако да се нисмо смјели кретати ноћу.

Када је саграђен логор у селу Бектежу, након осам дана кренули су нас у логор гдје су нас мучили глађу и жеђу. Нису нам дали да пијемо воду из бунара, убијали су нас због репе и кромпира.

Након 20 дана у логору се појавио зет Фердо Рек у униформи есесовца. И данас видим тај приказ, како су се усташе растрчале по логору да ме траже. Донио је са собом један пакетић хране за моју породицу, а ја сам му потрчао у загрљај на запрепаштење и усташа и других логораша. Тада ме је питао: "Миле, хоћеш ићи са мном?" Ја сам заплакао и рекао да хоћу, јер код чике има хране. Мада се моја мајка успротивила, моја жеља за животом била је јача од љубави према мајци. Моја бака је дала пристанак да ја идем, а чика Фердо је оставио своју адресу - ако неко преживи да дође по мене. Он је погинуо у Пољској 1944. године, а његова супруга сада прима пензију од Њемачке.

Моја бака је преживјела и сачувала адресу. Када је мој отац дошао из Аушвица 1945. године, дошао је по мене. Ја сам се вратио кући у јесен 1945. године.

Ја мислим да је јединствен случај да један њемачки војник - есесовац узме српско дијете из логора.

Још и данас ја и моја породица обилазимо ту добру жену и ничим јој нећу моћи захвалити за неизмјерну доброту и мајчинску љубав коју ми је пружила.

Након свега, логор Бектеж ничим није обиљежен, ни једним каменом, а толике су жртве остале у њему.

СТАНКА (МЕЂЕД) КОС

РАЊЕНИЦИ СЕ САМИ УБИЈАЛИ

Имала сам пуних 11 година када је букнуо рат и када су се прекинули моји снови дјетињства. Живјела сам у кући са родитељима и у прољеће 1942. године сјећам се да је мој отац стално одлазио на неке састанке у самом Цапњаку и да су неки давали добровољно новац, али ово се крило од осталих и то је трајало све до саме козарске офанзиве. То је тада организовао Међед Божо.

Тако је било до козарске офанзиве, а тада су нас напали Нијемци са свих страна и заједно са усташама су опкољавали Козару. Била је ту партизанска болница и пуно рањених, па су их допремали и у сами Цапњак. Настао је пакао. Сви смо морали бјежати према Витловској гдје је био штаб. Овдје је сав народ био заробљен, па сам и ја заједно са родитељима у колони протјерана за сабирни логор Церовљани. Тврдим да никад не могу заборавити јаук рањених партизана који су се сами убијали и молили да их неко други убије.

У Церовљанима су одвојили мушкарце од дјеце и жена. Сатјерани смо на једну ливаду. Овдје нам нису давали ништа да једемо, једино то што смо успјели понијети са собом у торбама. Морам да истакнем да смо се током боравка у Церовљанима згражавали над човјеком по имену Јекић Милован, који је Нијемцима и усташама проказивао партизане, који су одмах издвајани и убијани. Остали мушкарци су другог дана потрпани у камионе и одвезени за Земун. Из Церовљана Нијемци су нас предали усташама и протјерали према Јасеновцу. Сјећам се пјесме: отјераше нас на мост на Уну, па кренуше доље низа Уну, а сав народ од туге и жалости клону. На самом уласку у логор, одвајали су мушку дјецу. Добро се сјећам како су од мајке одвајали и отимали сина, а он је плакао и трипут се отимао, али на крају су га тучом одузели и та га мајка више никад није видјела. Овдје у жици остала сам три недјеље. Од хране нисмо ништа добијали, али смо још

имали нешто у нашим торбицама. Сјећам се добро да сам пила воду из локве када је киша падала, али и то смо морали да кријемо јер чим се почнемо кретати усташе би почеле да нас нападају и туку.

Послије три недјеље отјерали су нас на жељезничку станицу и утјерали у сточне вагоне.

Били смо једни на другима и гушили смо се. Возали су нас три дана, а трећег дана су нас истјерали из вагона близу Дарувара. Кад смо изашли одржали су нам говор и рекли су да нас предају партизанима и знам да смо преноћили на Папук планини.

Ујутро смо продужили у села и ја сам се зауставила у селу Цјеплар-Дарувар. Знам да су у селу били партизански одборници. Овдје сам остала два мјесеца, а тада је настала офанзива и сва села су нападнута од стране усташа. Народ су хватали и убијали, куће палити. Тада смо заједно са осталима побјегли према Пакрацу. Са нама су били партизани који су нас пратили. Касно у јесен 1942. године успјела сам се пребацити назад у Босну.

Са својом групом обрела сам се у шуми Просара кроз коју сам прошла да бих дошла у своје родно село Војскова. У свом селу сам остала даље цијело вријеме рата и сарађивала са омладином.

Моји доживљаји из рата су неизбрисиви и тужни. Има их много, али те детаље нисам описала. На крају истичем да ми је остала велика рана на срцу зашто Широка лука на Козари није ничим обиљежена, а у козарској офанзиви је имала велику улогу.

Такође не знам зашто Тито није дошао у Јасеновац и никад се није поклонιο жртвама оног зла.

СТОЈА (РАБАТ) КАРЛИЦА

ХУМАНИСТИ МЕЂУ ЗВИЈЕРИМА

Рођена сам 1933. године у селу Побрђа, Костајница, од оца Васе и мајке Руже, у вишечлааној породици. Била сам дијете-логораш злогласне Незвисне Државе Хрватске (НДХ) у Другом свјетском рату. Породица је срећно живјела у питомом поткозарском селу свијајући породично гнијездо све до 1941. године. Отац Васо је био познати сеоски мајстор за градњу кућа, а мајка је водила домаћинство у жељи да што боље отхране шесторо дјеце на шкртој земљи и малом сеоском имању. Злослутна судбина се надвила над породицом када се отац посјекао градећи неку кућу. Пребачен је у болницу у Сисак, али је због дугог и спорог транспорта и касно указане љекарске помоћи подлегао повредама у сисачкој болници уочи Другог свјетског рата. Послије његове смрти сву бригу о многочлааној породици преузела је мајка у жељи да дјеца не осјете губитак оца.

Како је у Европи већ почео освајачки Хитлеров крвави пир мајка је слушала старије комшије да ће се ратни вихор пренијети и на Краљевину Југославију што је још више утицало на то да ствара здраву породичну хармонију, да се обезбиједи довољно хране у селу без путева, индустријских погона и очеве заштитничке руке. Мајка је била права Козарчанка, бистрог ума и благе нарави, а свако од нас имао је радне задатке сваки дан током читаве године. Имали смо радну стоку (два вола), двије краве, двадесетак оваца, неколико свиња и живад. Тако смо дочекали 1941. годину и почетак Другог свјетског рата и у Југославији. Тада се судбина и по други пут поиграла са мојом породицом. Мајка изненадно обали од тифуса и врло брзо умре, а ми дјеца останемо сами, без вољених родитеља.

Са смрћу мајке у наше дјетињство се уселише још већа туга, јад и неимаштина. На прагу нашег села, само преко Уне, формира се злогласна НДХ и усташки режим, који је по својој бруталности

предњачио испред оснивача фашизма, Њемачке и Италије. У Костајницу дођоше прве усташке јединице, које започињу крвави усташки пир. Све што је српско треба побити, имања опљачкати, а само један дио дјеце покатоличити у злогласним логорима НДХ, јединим логорима за дјецу у тадашњој Европи.

Како је Козара била устаничка планина, која зулум није трпјела ни у турско вријеме, фашисти су припремили злогласну козарачку офанзину у љето 1942. године са 40.000 до зуба наоружаних војника, највше усташа и припадника злогласних СС јединица. У селу настаје хаос, једни су да се иде у збјег дубље у планину, а други опет нису. Ми дјеца породице Рабат остали смо сами, па пратимо и гледамо шта раде комшије и пријатељи те то и ми покушавамо.

Крећемо у збјег нас шесторо: Љуба (16 година), Милева (15 година), брат Микан (12 година), Деса (девет година), ја (седам година) и брат Владо (пет година). Са собом смо повели двије краве и понијели нешто кукурузног брашна. Како се непријатељски обруч стеже, ми све дубље у Козару, у метежу старијих људи, жена и дјеце. Окишало се као никад до тада у то доба године, па смо били стално мокри, боси, изгладњели и прехлађени. У том метежу, јер смо се кретали највише ноћу, загубимо се од наших комшија. Ватру нисмо смјели палити због откривања положаја, јер непријатељски авиони одмах бомбардују. Најстарији и најслабија дјеца умиру успут у збјегу па их сахрањују по увалама потока и јаруга, да их непријатељски злотвори и мртве не скрнавe. Изнемоглу дјецу и старце носе, отима се по који јаук, сузе теку на лицима мајки и бака, али зачудо нико гласно не плаче. Кад више нисмо могли ићи даље, обавила нас нека злослутна тишина, обруч крволока се стеже и падају по нама прве гранате. Више нема хране па једе ко шта стигне, а највише буков лист, шумску траву и коријење.

У таквом метежу и ми дјеца породице Рабат се раздвојимо. Ја останем са двије сестре и тако нас заробе усташе, направе колону и поведу нас према Јасеновцу. Кога год стигну ударају га кундацима, ногама или чим стигну, а чује се и покоји пуцањ, убијају оне који не могу да иду. Тако изнемогле, ко зна након колико времена доведу нас до неке воде. Иако смо гладни још је већа жеђ, а не дају нам да пијемо воде на оближњем потоку. Нас троје се чврсто држимо једно уз друго као мала пилад без игдје икога. На некој пољани почеше да нас раздвајају, дјецу од старијих, посебно од мајки, и малу дјецу, па настају тешке сцене када мајке не дају дјецу па их усташе на лицу мјеста кундаче

или убијају. Посебно су одвајали дјецу од 12 до 15 година. Одмах нас оградиле бодљикавом жицом, одвојили нас дјецу од старијих и већ се чују митраљези. Не убијају само митраљезима, него кољу, па сваког јутра крај нашег (дјечијег) логора превозе мртве или их носе сами логораша према Сави и вјероватно ископаним јамама, јер се већ и смрад осјећа. Ту смо остали седам недјеља, за храну смо добијали парче кукурузног хљеба и неку ријетку кукурузну кашу. Сваки дан је умирало много дјеце, коју су сваког јутра одвозили у непознатом правцу. У логору је поједена сва трава и њено коријење, а исто тако и око логора колико смо могли дохватити својим ручицама кроз плетену и бодљикаву логорску жицу. Повремено смо долазили до коре наранџе и лимуна које су усташе јеле па понекад разбацивале око својих стражарница. То нас је спасило, јер смо на тај начин долазили до витамина пријекно потребних нашим изнуреним тијелима. Нас три сестре, на сву срећу, нису раздвојили па смо једна за другу чувале комадиће хране и дијелиле комадић коре лимуна или наранџе.

Једног дана нам прочиташе наредбу да скинемо сву одјећу коју су одмах запалили, а ми једно вријеме били голи. Већ је био септембар, па су ноћи биле хладне што је допринијело да још више дјеце скапа за кратко вријеме. Након неколико дана донесоше бијело платно (чаршафе) да од тога правимо себи одјећу. На сву срећу, дадоше нам игле и конач, па смо успјели да сашијемо себи какву такву одјећу и би нам топлије. Послије тога нас ошишаше на голо, многима насјекоше кожу на глави, па и то поче да се инфицира, а ми тако ослабили више жедни него гладни.

Једног дана донесоше велику књигу и почеше нас пописивати и правити по први пут какву такву евиденцију преживјеле дјеце. Након неколико дана дође пописивач и тражи нас троје Рабата. Нама се уста осушише, занијемисмо и кренусмо за тим пописивачем према ивици логора. Тамо нас је сачекао непознати човјек (љекар) и пита нас за нашег оца Васу. Исприча нам да га је он лијечио уочи рата, али да је прекасно стигао у болницу Сисак те да му он није могао помоћи, јер је био искрварио и рана се већ затровала. Тај лекар нам је дао два комадића пите и пола литра млијека да одмах ту поједемо и рекао да му је жао што раније није сазнао за нас у логору, али да ће нам помоћи на неки начин. Моја сестра га моли за неку маст за мене, јер сам ижуљала ноге и тешко ходала. И данас се сјећам лика тог човјека, првенствено човјека и хуманисте лекара, који је и у тако опасним временима помогао да изађемо из логора. Нисмо га никад више

видјеле, а ако је било Божије правде вјероватно је дуго поживио. У име моје браће и сестара сам му вјечито захвална.

Након неколико дана нас су ципом одвезли у једно село и дали неком Анти. И он је имао двоје старије дјеце са којима смо ми радили на његовом имању. Пошто смо биле ослабиле и неухрањене, нисмо могле пуно да радимо па нас је Анте стално грдио и тукао, пријетио да ће нас поклати кад већ то нису урадили у логору. Највише смо брале грожђе и радиле све остале сељачке послове. Тада сам први пут видјела трактор који је Анте имао.

Након извјесног времена у село је дошла жена са Козаре са неком пропусницом и тражила своју дјецу. Будући да није нашла своју дјецу, повела нас је као своју. Такве су биле мајке козарске, које су спасавале и туђу дјецу као своју. На том племенитом гесту смо јој били захвални и ко зна шта би са нама било да није било те жене, наше друге мајке кад већ своју нисмо имали. Тако смо дошли на своје спаљено огњиште и тамо затекли старију сестру и млађег брата, а за старијег нисмо ништа знале од одласка у логор. За њега нисмо знали три године, све до завршетка рата.

Једног дана дође и наш брат и ми срећни да смо преживјели, и да смо поново на окупу, да свијамо породично гнијездо. Тада нам брат исприча своју судбину од нашег раздвајања у козарској офанзиви. Њега је из логора избавио неки Швабо, становник из Славоније и уписао га себи за сина. Било му је добро јер је био под заштитом тог човјека па га усташе нису убиле, јер је већ имао 15 година бојећи се да не оде у паризане. Његов усвојеник није се љутио што га је брат напустио и вратио се на Козару. Остали смо добри пријатељи и он нам је помогао да обновимо кућу па је и код нас долазио. Хвала му што нам је сачувао брата у ратном вихору када је живот био најјефтинији. Било је увијек хуманих људи без обзира на нацију у вјеру, али зло је кад кукољ превлада у житу.

Ја сам се удала и у браку са својим Јованом-Јојом, који нажалост није више жив, стекла два сина од којих данас имам петоро унучади и четворо парунучади у селу Рудицама код Новог Града. Нажалост, моја браћа и сестре су помрли, неки веома рано због посљедица из логора у најранијем дјетињству. Сви ми имамо своју судбину, па шта кога задеси.

СТАНОЈА АЋИМОВИЋ

ПОСЉЕДЊИ СУСРЕТ СА ОЦЕМ НА КОЗАРИ

За вријеме Козарске офанзиве 1942. године били смо у збјегу из села Међувође у Козари. Читав јуни спавали смо под буквама, у колиби коју смо направили од грана и бујади. Спавали смо на земљи покривени грањем и бујади. Било нас је петоро дјеце и мајка Милева, а имали смо само двије шаренице које смо могли на себи понијети заједно са мало хране. Најмлађа сестра Анка имала је двије, а најстарија сестра 14 година. То мало хране коју смо понијели појели смо за 10-ак дана. За све остале дане храну смо тражили од комшија. Било је меса које смо јели без соли и хљеба који се пекао преко ноћи јер се по дану није смјела ложити ватра због непријатељских авиона.

Стока је лутала по шуми, краве, свиње овце које су са собом потјерали избјеглице мислећи да ће се једног дана вратити својим кућама.

Пред пробијање обруча око Козаре, дошао је тата Станко да се са нама опрости. Све нас је изљубио и замолио мајку Милеву да ако икако буде могла да сачува сина Станоју, најстаријег сина, јер до његовог рођења умирала су дјеца. Он је по народном вјеровању добио име Станоја да би стало умирање дјеце.

Од тога дана више се нисмо видјели, јер је отац Станко погинуо 1942. године.

Јуна 1942. године пробијен је обруч око Козаре. Усташе и Нијемци почели су са заробљавањем жена, дјеце, стараца и партизана који се нису могли извући из Козаре. Нас петоро дјеце и мајка заједно са комшијама кренули смо из шуме на једну ливаду гдје су нас чекали усташе и Нијемци са псима. Прије нас ту је било доста народа. Усташе и Нијемци су нас постројили у колону и кренули смо према Босанској Дубици. Стигли смо у Дубицу око 10 часова навече на дрвени мост.

Насред моста зачуо се крик – са моста је скочила једна дјевојка (скојевка). Са моста су се чули рафали из непријатељских пушака. Не знамо да ли је убијена.

Стигли смо на жељезничку станицу у Хрваткој Дубици. Ту је већ чекало много народа. Леже на голој земљи, а стражари око њих. Ту смо преспавали ноћ. Ујутро је стигао воз са око 25 сточних вагона.

Насули смо себи у посуде воде за пиће. У пола вагона ушли су жене и дјеца, а у другу половину композиције ушли су мушкарци од 15 година па надаље. Воз је дуго стајао, па је кренуо у сутон. Стигли смо до Јасеновца. На улазу у логор је чекао дуго.

У нашем вагону, гдје није било ни клупа ни сламе, у једном углу порађала се једна жена. Чуо се јаук. Нама дјеци мајке нису дале да то гледамо. Одједном се зачуо глас бебе. Повикали су "женско". Стражари су говорили како је из управе логора јављено да у логору нема мјеста. Жене су говориле да нас је сам Бог спасио од сигурне смрти. Ноћу смо кренули у другом правцу. Кад смо стигли до жељезничке станице, било је то Грубишно Поље, наравно логор опасан бодљикавом жицом. Изишли смо из оног смрада - сточних вагона на бар чист зрак.

Мала дјеца без воде и хране умирала су у оном смраду без довољно прака, воде и хране, а био је јули мјесец.

Логор је био преграђен бодљикавом жицом гдје су били само мушкарци.

Били смо под ведрим небом. Једне ноћи био је пролом облака. Нас петеро дјеце збили смо се уз мајку и покрили шареницом. Ујутру сно били сви мокри као мишеви. Срећа, био је сунчан дан па смо се осушили.

Нисмо имали хране. Преко жице сељаци су нам бацали комаде хране и воћа. Ми дјеца смо се отимали ко ће више да скупи хране да би дао мајци, а она најмлађима у породици.

Пред вече испред капије долазили су по два празна камиона - у њих су улазили мушкарци којима су дијелили ашове, крампове и лопате. Кажу да иду радити. Послије неколико сати чули су се рафали. Ти камиони долазили су празни пред капију мушкараца и то се понављало. Шума је била далеко око пет километара. Жене су говориле да их тамо убијају.

У том логору нисмо се дуго задржавали. Опет смо кренули према жељезничкој станици. Поново у сточне вагоне и не знамо куд идемо. Воз је стајао по неколико сати у станицама. Једно јутро стигли смо у Бјеловар.

Изишли смо из воза и пјешнице кренули у једно село (Нови Пављани) удаљено око четири километра од Бјеловара. Ту нас је сачекао сеоски старјешина, подијелио по сеоским кућама. Послије око мјесец дана сви смо одведени у логор у истом селу, ограђен бодљикавом жицом. Ту смо били око мјесец дана. Јели смо мркву у сланој води.

Једне ноћи настала је гужва међу женама. Усташе су прозвале све жене са малом дјецом од једне до пет година. Одвели су их у логор Сисак. Те ноћи био је такав плач мајки и дјеце која остају у том селу да се читаво село орило од јаука мајки и дјеце. Кад су мајке одведене са малом дјецом, ми одраслија дјеца који смо могли нешто привређивати били смо поново распоређени по кућама. Нас четворо дјеце били смо распоређени углавном по српским кућама. Мене је примио пружни радник Шијан Пајо - Личанин који је имао својих четворо дјеце. Касније сам сазнао да је био партизански сарадник. Ова дјеца у том селу нису имала неких проблема од стране газда. Били смо пуни ушију, свраба, па су нас до гола шишали, окупали и лијечили од свраба. Ја сам промијенио више газда. Пошто сам био без обуће и одјеће, неки газда који није имао дјеце, обећао ми је одијело и ципеле. Тако сам отишао код Србина који није имао дјеце и који ми је обећао да ће ми купити одијело, али ме слагао. Спавао сам у штали са коњима и кравама. Није било свјетла, па сам се страшно плашио. Овог сам газду напустио и отишао код другог који ми је дао нешто обуће и одјеће. Код њега сам остао до ослобођења земље, до краја маја.

Мајка ми се јавила јануара 1943. године из Сиска. Рекла ми је да је мала Анка одузета и одведена у Загреб јула 1943. године.

Усташе су пустили лограшице на Саву да се оперу јер су биле ошишане до гола. Усташки стражари су пили вино и забављали се са дјевојкама. Моја мама и двије комшинице су искористиле њихову непажњу и побјегле преко насипа Саве у кукурузе, а потом одмах у шуму која је била близу кукуруза. Неколико дана су ишле прео њива и шума и дошле у село Међувође које је до темеља било спаљено. Оплеле су себи бајте од љесковине, то залијепиле глином и тако становале до ослобођења земље, тј. до 15. маја 1945. године.

Моја мама са комшинаца Миљом и Босом Тркуља одлучиле су се да пођу у Бјеловар, Нове Пављане, да потраже дјецу гдје су нас оставиле прије одласка у Сисак логор. Путовале су пјешнице око 15 дана. Једног дана кад сам чувао краве дошао сам кући око 10 часова.

Кад сам ушао у кућу видио сам жену која сједи на столици и мијења боју лица. Ја је гледам, а и она мене гледа. Жена ми непозната. Има мушку фризуру која је ошишана у логору. Црна у лицу, мршава, обучена у сукњу од конопаља, офарбану бојом од јошикове коре, сва ми изгледа јадна. Пита ме газдарица да ли препознајем ту жену.

Дуго сам је посматрао. Она гледа мене кроз сузе, а ја знам да је моја мама имала дугу косу, црвена у лицу, пуначка, а ова жена изгледа као авет. Није могла више да издржи. Скочила је, загрлила ме и рекла: „Сине, зар не познајеш своју мајку?“ И мени су тада пошле су сузе радоснице.

Почели смо причу како је дошла, да ли је пронашла Зору, Мирка, Саву. Рекла ми је да их је пронашла и да ћемо сви скупа за који дан ићи кући, али пјешнице. Питао сам је да ли је тата жив, рекла ми је да је код куће јер сам пуно волио тату. Касније сам сазнао од ње да је тата погинуо још 1942. године. Газде код којих смо били сви су нам пред наш полазак кући давали робе, хране да све то нисмо могли понијети

Путовали смо око 15 дана пјешнице до Међувођа. Кад смо дошли кући, а оно свезано прасе у кући које је хранила наша тетка Мика. Избацили смо прасе напоље да би нас петеро могли да спавамо. Село је било све спаљено за вријеме козарске офанзиве. Нема старих људи (у селу је било 6 старијих људи), у селу све дјеца и удовице. Познато је да Босанска (Козарска) Дубица ни данас нема број становника који је имала прије Другог свјетског рата.

О животу по логорима и код газда имало би се много тога причати, али не волим се сјећати тих дана.

СПАСОЈА АЛЕКСИЋ

ЊИВЕ ПРЕКРИВЕНЕ ЛЕШЕВИМА

Рођен сам 24. маја (на Спасовдан) 1928. године у селу Горњи Јеловац, општина Приједор, од Оца Никола и мајке Стеваније Алексић, рођене Поповић.

Одарастао сам у многочланом домаћинству, односно кућној задрузи која је бројала 21 члана, а од уже породице, осим оца и мајке, имао сам 3 брата и 2 сестре.

Већ са 7 година почео сам да чувам стоку, а од 12 година да радим све пољопривредне радове.

У деветој години (1937) уписао сам се у основну школу, коју сам завршио у Доњем Јеловцу 1940. године.

Почетак рата 1941. дочекао сам као четрнаестогодишњи дјечак, два брата била су старија од мене, а један брат и двије сетре млађи.

Прије почетка велике офанзиве на Козару у љето 1942. моје село је три пута страдало од напада, паљевине и пљачке од стране усташа, и то: у августу и новембру 1941. и фебруару 1942. године, при чему је спаљено више од 30 домаћинстава и побјено око 40 мјештана овог села.

У том периоду мој стриц, Владо Алексић, ухапшен је од стране усташа и држан као талац у затвору у Приједору, заједно са више виђенијих људи из нашег села.

У јесен 1941. године у Горњем Јеловцу заживјела је СКОЈ-евска организација на чијем челу је била моја сестра Ђуја, а нешто касније и ја сам постао члан СКОЈ-а.

Током велике офанзиве на Козару, јуна и јула 1942. године, ја и моја породица провели смо 24 дана у збјегу у Козари, тачније Млинској и Храстовој коси.

Ни сам не знам као смо преживјели страхоте бомбардовања њемачке авијације и усташке артиљерије Козаре у та 24 дана, сви осим мог ђеда по оцу Јована који је погинуо дан уочи нашег хапшења на Валикој греди у Козари, можда срећом или божијом милошћу. Јер, како објаснити да је једног дана само на неколико метара од наше колибе, на Храстовој коси, пала велика авионска бомба која није експлодирала.

Поткрај офанзиве мене и 11 чланова моје породице заробили су Нијемци, у јарку између Храстове косе и Велике греде и повели у Оштру Луку, гдје је за неколико сати сабрано између 1000 и 1500 жена, дјецe и стараца из козарског збјега.

У току тог и наредног дана проведени смо низ долину ријеке Мљечанице, преко Мирковца, Међувођа (гдје смо преноћили), Крушковца, Босанске и Хрватске Дубице у логор Јасеновац.

Свашта сам се нагледао на том страшном путу, а посебно ми је остао у сјећању наилазак на побијене рањене партизане (из партизанске болбнице на Козари) у луци око Кличковића кућа, гдје су стрпани у хрпу као највећи пласт сијена.

У логору Јасеновац од 11 чланова моје уже породице убијен је мој брат Тихомир од 18 године (иначе заробљен као рањен борац Козарског одреда) и умрла моја два брата стричевића, Маријан од 3 године и Срето од годину дана.

Усташе су у логору свакодневно одвајали мушкарце и мушку дјецу и одводили на смакнуће. Једног дана ја сам избјегао ту судбину захваљујући томе што што сам на главу повезао дјечију пелену па су усташе мислили да сам женско.

Након неког времена преживјели чланови моје породице одведени су из логора у хрватско село Боровац, те распоређени и православне фамилије Петровић и Љиљак, гдје смо провели до поткрај септембра те године.

Крајем септембра 1942. вратили смо се у Горњи Јеловац и на опљачканом кућишту затекли мог оца Николу, који је некако избјегао заробљавање на Козари.

Послије офанзиве на Козари усташе су у нашем селу, на појединим мјестима, подигле своја упоришта, добро укопана, односно утврђена и ограђена бодљикавом жицом. На њима су дочекивали и ликвидирали Србе који су се из Козаре покушали вратити, па је само

у засеоку Мацуре у Горњем Јеловцу на тај начин побијено 312 људи, жена и дјеце из више поткозарских села, односно козарског збјега.

Оно што нису одвели у усташке логоре и поклали у љето 1942, усташе су довршиле у јесен те године, у октобру и новемру, јер само у покољу 23. и 24. октобра 1942. усташе су у селима Горњи Јеловац и Паланчиште на звјерскиј начин побиле више од 400 мјештана.

Убијани су углавном сјекирама, маљевиа и кољем, "да зликовци не би трошили муницију" и да други, из комшилука, не би чули јауке оних који су убијани, те побјегли пред усташама.

Убијене и поклане није се смјело од усташа, а није имао ни ко да сахрани. Када се моја породица вратила из логора, односно из Западне Славоније у јесен 1942. године, по готово свим њивама и шумарцима по Јеловцу лежала су распаднута тијела од љета те године.

Кријући се од усташа, покушао сам пронаћи тијела свог рођеног брата - Пантелије и брата од стрица - Радована, надајући се да ћу их препознати по одјећи, нарочито кошуљама извезеним мерком. Тражећи их, прегледао сам и набројао 217 лешева, углавном партизана, али и српских цивила, јер су фашисти своје погинуле покупили.

Највише ових лешева налазило се на простору Патрије, Гољака, Долова, Вила и до Чичића, а у мањем броју било их је на цијелом подручју - од ријеке Мљечанице до Кнежевића, односно Букове косе.

Између осталог, видио сам како су фашистички тенкови прегазили и смрвили кости седморице партизана на потезу данашњег пута Јеловачка задруга - Мљечаница, између засеока Виле и Патрије.

Тек у марту и априлу 1943. године, углавном јеловачке жене и дјеца сахранили су лешеве страдалника, доношењем њихових костију у сепетима и завежљајима у најближе ровове - којих је било по цијелом селу, при чему је пронађено и сахрањено њих 246, док су остали сахрањени касније, када су усташе напустиле Горњи Јеловац.

Када је, 1953. године, формирано Партизанско гробље на Пуаринама - за тадашњу општину Паланчиште, пронађене су само кости 74 ових страдалника и пренесене у ово гробље, док остале, послје 11 година од закопавања, нису успјели пронаћи.

У току Другог свјетског рата становништво Горњег Јеловца је преполовљено, а готово све куће и имања попаљени. Тридесет четири

комплтне јеловачке фамилије, са 139 својих чланова, нестале су, а 50 јеловачких мајки убијено је са 158-еро своје дјеце.

Када се овоме додају жртве усташког геноцида у логорима Јасеновац, Градишка, Јастребарско и другим, као и њемачким логорима, укупно су као жртве фашистичког терора из овог села страдала 464 његова мјештанина, од којих су њих 226 била дјеца млађа од 15 година. Дода ли се овоме 59 погинулих бораца НОР-а - село Горњи Јеловац укупно је у Другом свјетском рату изгубило 523 своја становника, или 45,16% од стања на почетку рата.

Готово све способно, преживјело и пунољетно, становништво овог села узело је активног учешћа током овог рата у борби против окупатора и његових слуга, а 27 од њих су носиоци „Партизанске спомнице 1941. године“, а још 30 њих - провобораца - да су преживјели били би носиоци овог одличја.

Због свега овдје реченог, користим сваку прилику да садашњим генерацијама причам о тим страшним догађајима и опомињем: да све учине да се такво што српском, или било којем другом народу, никада више не понови, а посебно не нашем селу - Горњем Јеловцу, као што се десило зле 1942. године, када је за само неколико мјесеци нестало пола овог села.

Има једна пословица коју сам чуо од старијих људи у селу: „Србина може три пута да уједе змија из једне исте рупе.“ Томе бих додао: Усташе остају усташе, што су доказали и у прошлом рату.

Горњи Јеловац, априла 2012.

КОЗАРСКИ КРИК

Упамтио сам зле дане на Козари. У времену када сам имао само осам година, изгубио сам права на игре и сваку дјечију радост. Трећа (паклена) офанзива којом је командовао њемачки генерал Фридрих фон Штал ранила је и моје дјетињство. У јуну 1942. године мјештани поткозарских села морали су да се измичу пред фашистима и Павелићевим усташама и једини наш пут био је онај који нас је одвео у планину. У свету Козару.

Памтим свашта, а све бих дао да се ничег не сјећам из црне и кржаве 1942. године! Живјели смо у средишту Козаре, под буквама, јеликама и слушали ехо лаког и тешког оружја. Фашисти су опкољавали планину са циљем да униште све партизанске чете, али и комплетно цивилно становништво. Трећег на четврти јули исте године, партизански покушај да се муњевитом борбом пробије усташки и њемачки обруч око планине и да се са војском извуче становништво ЗБЈЕГА само је дјелимично био успјешан.

У данима када су Нијемци, усташе и домобрани ушли у планину, тад је настајао велик и неописив пакао. Усташе су рањене партизане пронашли у потоку Грабовац и све их поклали, а успут убијали су цивиле. Највећи број старца, жена и дјеце депортован је у хрватске логоре. Људи су се окретали небу, помињали Бога, али све је то било узалуд. Смрт, па смрт је била на сваком кораку присутна!

Док се мој отац борио као партизан, мајка нас је привијала уза се, његовала под буквама, осам синова је имала, била је трудна са

¹ Оснивач и дугогодишњи предсједник Удружења логораша Другог свјетског рата Републике Српске Гојко Кнежевић преминуо је 22. децембра 2012. године у Бањалуци у 78. години живота. Рођен је 22. децембра 1934. године у селу Ушивац, код Кнежице, општина Козарска Дубица, а живио је у Бањалуци.

деветим дјететом и родила је у планини кћеркицу. Дјевојчицу смо именовали Љепосовом.

У данима када су фашисти заједно са усташама празнили планину, депортовали цивилно становништво у многе логоре, ја сам се зауставио у логору Стара Градишка. Тад сам тек био пред вратима пакла. Војници су нас све угурали у некакве старе зидине, у зграде пуне влаге и нереда, дисати у њима нисмо могли. Глад је била превелика. Сањао сам како једем крух, а када се расаним, видим себе како жваћем празним устима. Тада су усташе почеле да нас испитују, хтјели су да виде које смо вјере, како нам је име, које презиме носимо. Груписали су нас, одвајали једне на једну страну, а друге на другу. Група којој ја нисам тад припао, одведена је на обалу Саве гдје су их постријељали. Све сам то посматрао, потом сам се нашао са оним дјечацима који су пребачени у велики круг, у јасеновачки логор. Био сам у друштву са својим вршњацима, са неколико браће, мајком и сестрицом коју је мајка држала у наручју.

Кољачи су се међусобно надметали у клању логораша. Све целат до целата. Један од њих је пришао мојој мајци Јованки са циљем да јој узме њено дојенче, малу Љепосову. Мајка је пружала отпор. Била је јака, одлучна да брани своје дијете! Тада су кољачу у помоћ прискочиле друге усташе. Савладали су моју мајку Јованку, узели јој дијете, бацили малу дјевојчицу у вис, дочекали је на нож! То је све моја мајка посматрала. Тад су исти целати тек почели да се СЛАДЕ над тијелом моје мајке. Потргали су јој одјећу, па су јој прво одсјекли дојку, а ја сам из непосредне близине то све гледао! Занијемиио сам, дрхтао, не знам како сам остао на ногама. Један од логораша ми је ставио руку на уста како се не бих јауком одао и тиме дао усташа до знања да су ми заклали сестру, а сад кољу и мајку!

Био сам скамењен, занијемиио, чак нисам о храни ни размишљао. Пред очима мојим видио сам крв сестре и мајке. Чуо њихов ропац. Тад сам "лутао" логором, свеједно ми је било да ли ћу преживјети или умријети у кругу пакла. Посматрао сам како одрасли мушкарци раде на насипу, голим рукама преносе камење и уграђују у насип. Запамтио сам и скелу којом су усташе пребацивале логораше на другу обалу. Тада ништа нисам знао о Доњој Градини, баш ништа.

Лешеви су „путовали" Савом. Усташе су заклане, устријељене или спаљене логораше често бацали у ријеку Саву. Правили су и некакве своје логорске вјежбе. Логораше би везали бодљикавом жицом за стубове, а онда би их гађали. Била им је потребна обука како би, у

случај да партизанске чете нападну круг, да пруже отпор, да се бране. Њихове мете били су само логораши!

Логорски круг се пунио, али се истовремено и празнио. Тако сам узалуд трагао за познаницима. Њих нема, па нема. Махом су побијени или бар одрасли, депортовани у њемачке и друге европске логоре. Осјећао сам се усамљеним, али то није био за мене велики проблем. Моја невоља је у томе што су ми заклали мајку и сестрицу од неколико мјесеци! Сањао сам оца, јунака са фронта, сањао браћу, прижељкивао да се на неки начин извучем и да се вратим у своје питомо и драго Поткозарје. Али, то је био само мој сан. Сан је једна истина, а реалност друга.

Логорске претумбације су се одвијале сваког дана. Логораши су стизали, али они су и одлазили. Једни у смрт, а други некуда даље. У неке друге логоре. И мене је чекала нова невоља. Усташе су биле довитљиве. Када би у контролу логора стизале какве делегације, најприје Међународни Црвени крст, тада би нас злочинци окупали шмрковима, навукли на нас дуге кошуље, само да на тај начин прикрију злочин. Тада сам онако мокар морао даље на пут. Зауставио сам се у Сиску. Тада је у новом кругу опет вршена некаква селекција. Дјечаци од 14, 15 и 16 година су одвајани од нас и депортовани за Њемачку, док су они испод 14 година старости пребацивани за славонска села. Ја сам тада угуран у теретни вагон „Г“ који се зауставио у Загребу.

Пут за Загреб био је језив. Тотално мрцварење малих логораша. Када су усташе уз присуство особља Црвеног крста отвориле вагоне, приказ је био страшан. Једна дјеца су била полужива, а одређен број већ мртав. Од глади, од жеђи и ушљивости, од болести и свачег. Ону дјецу која су још могла од глади да се одрже на ногама, усташе су депортовале у један специјални логор за дјецу. У Јастребарско. То је био једини логор на цијелом свијету који је био намијењен само за „малишане“. Страх и трепет биле су "часне сестре". Оне су сарађивале са католичким свештенством. Њихов задатак је био да преваспитају дјецу, да их прекрштавају. Слушао сам проповиједи у једном хангару. Оној дјецу која су за особље у јастребарском логору била „непослушна“, слиједила је казна. Тукли су нас брезовим шибама умоченим у сирће или слану воду. Слушао сам крикове својих сапатника!

Усташе су се служиле свим и свачим. Тако су на превару гурали дјецу у цистерне и некуд их одвозили. Ја нисам хтио да уђем, некако сам се

склањао зато што сам знао да ме немају коме дати. Отац ми је у партизанима, а мајка заклана у логору. Тако сам преживио. Сва она дјеца која су на превару ушла у цистерну, подављена су гасом. А онда сам, не знам како, опет пребачен у Загреб. Тамо су ме смјестили у један други логор у који су могли да залазе цивилна лица из Загреба. Хумани људи су с времена на вријеме вадили из круга запуштену и гладну дјецу, у жељи да неко од малишана остане жив. Анте Павелић је тај логор назвао "Прихватилиштем за дјецу бандитског терора". У том истом "прихватилишту" био сам врло слаб. Исцрпљен до краја, болестан и неспособан за кретање, сањао сам неког од добротвора, замишљао то како ће и мене узети нечија рука и извести из логора. Била је јесен 1944. године, сједио сам на земљи, на дворишту и гријао се на сунцу, а тог трену ми је сунце заклонила једна непозната жена. Угледао сам је. Била је лијепа, лијепо одјевена и врло уредна и отмјена. У мојој превеликој агонији замишљао сам је мајком! Једва сам изговорио ријечи: "Узмите ме, изведите ме из логора!" Усташа ме је на капији само упитао: "Еј, хоћеш да идеш за овом тетом, а?" Рекао сам да нећу, ако она не узме и мог друга Бошка! Усташа се само исцерио, а онда додао: "Ма, шта ће вам, видите да ће умријети?! Узмите неког другог дјечака." Она ме је вратила у круг, потражили смо заједно мог сапутника Бошка. Њега је држала за руку и водила, а ја сам јој био у наручју. И данас памтим њено име: БЛАНКА НОВАКОВИЋ! Касније, кад сам одрастао, сазнао сам да је Бланка спасила још седморо дјеце.

Дани рата су трајали и окончали се. Мој отац је дуго трагао за мном, а ја сам већ био мали Загрепчанин. Васпитаван сам у духу градских људи и њихове вјере. Отац ме је пронашао, узео за руку и одвео. Тугу и плач мојих спасилаца памтио сам дуго и носио у свом срцу. Бланка, добра Бланка, како да заборавим њен племенити лик, ону доброту, људску узвишеност и побожност?

Помајка може бити и мајка. Ја друге мајке нисам имао. Иако су Бланка и њен муж Стјепан планирали да ме посине, да им будем син и да, кад зађу у дубоку старост, пазим на њих, то нису успјели. Јављала се родбина, ометала их у жељи. Напомињем да су ме моја помајка и њени муж повремено водили и у православну цркву. Имали су храбрости да се држе чојства, Светог писма и устаљеног људског реда и достојанства.

Рат је трајао, иза себе остављао пустош, тугу и бол. Остављао рушевине, моје Кнешпоље је било више него преполовљено. Али, ја

сам опет постао Козарчанин. Узео сам стипендију Савез бораца и наставио да се школујем. У свему сам успио, али у нечем нисам. Не могу, али и нећу да из свог мозга избришем мајчину и сестрину крв коју и сада, када сам већ стари човјек, видим. Онај крик који сам често слушао и дан-данас се у мени понавља.

МИЛУТИН - МИЋО ПОПОВИЋ

ИЗ ЗБЈЕГА ПРЕКО ЈАСЕНОВЦА ДО КУКУЊЕВЦА

Рођен сам у сиромашној сељачкој породици у селу Бачвани, општина Босанска Костајница, 15. јануара 1938. године. Као дијете живио сам са оцем Миланом, мајком Стојом, рођеном Прошић и још три старија брата: Јован, Бошко и Младен, те двије сестре, Радојка и Даринка. Сви су они били старији од мене.

Када је фашистичка Њемачка окупирала Југославију, често сам као дијете био са оцем који се кретао у кругу виђенијих људи из села, јер је ранијих година обављао дужност сеоског кнеза.

Већ тада сам слушао њихове разговоре како пријети опасност по српско становништво од стране Нијемаца, а посебно од Павелићевих усташа, који су још тада упадали по групама у српска села и пљачкали српску имовину, те хапсили и одводили виђеније људе. Све је ово код мене као дјетета изазивало страх од тога шта се то спрема, па сам и мајку понекад питао ста ће то бити с нама. Средином јуна 1941. године људи у мом селу су се почели организовати за отпор, гдје је посебно ангажовање показивао Милош Бајалица за којег претпостављам да је био везан за КПЈ. У спречавању и пружању отпора упаду усташких група у село, долазило је и до оружаних сукоба. Посебан бунт код људи нашег села изазвало је, на превару, одвођење Милоша Бајалице од стране усташа из Босанске Костајнице, наводно ради договора о убјеђивању људи у селу да треба поштовати тадашњи усташки режим, али након његовог одвођења у правцу Босанске Костајнице он је убијен.

Колико сам ја слушао од старијих, све ово је трајало до краја маја 1942. године када су Нијемци и усташе спремали офанзиву на Козару,

са основним циљем уништења организованог партизанског покрета и српскога народа.

У вријеме опкољавања Козаре од стране усташа и њемачке војске, дошло је до стварања збјегова на подручју Козаре од стране српског народа, у збјегу са осталим народом, нашао сам се и ја са својом фамилијом. Добро се сјећам да је сва храна понесена од куће потрошена и да је већ тада дошло до гладовања.

Пошто пробој непријатељског обруча од стране партизана није у потпуности успио, разбијали су се у мање групе, а народ се насумице кретао и сналазио како је ко знао и умио. У таквим околностима њемачка војска нас је заробила у реону села Поглеђева и Широке Луке, а затим нас спровела у реон села Бјелајци. Као дијете добро се сјећам да се ту налазило веома много свијета, међу којим је било и дјеце, стараца и жена свих старосних доба.

Одатле су нас спроводиле усташе преко села Фурде, Хаџибаир и Урије, те кроз градско насеље Босанске Дубице и добро се сјећам дрвеног моста на ријечи Уни преко којег смо спроведени у Хрватску Дубицу, све до жељезничке станице Церовљани. Дакле, присилно смо депортовани у НДХ, а сав пут који је трајао неколико дана од Козаре преко села Бјелајци, Фурде, Хаџибаир и градско насеље Босанске Дубице до сабирног логора Церовљани, прошао сам пјешнице, бос, у невјероватно нехуманим поступцима и условима - без хране и воде. На том путу многи су и умирали, а нису сахрањивани.

Сјећам се да сам са мајком, сестрама и браћом, измучен глађу, жеђу и свим другим недаћама које су присутне у таквој патњи, неко вријеме остао у Церовљанима. Нешто касније велики број заробљене дјеце, жена и стараца стрпали су у вагоне за превоз стоке и довели у концентрациони логор Јасеновац. У Јасеновцу је био прави пакао, јер су услови били несношљиви, без хране и воде, а спавање је било на земљи. Мајчино крило било је једина заштита, а сјећам се добро да је логор био ограђен бодљикавом жицом постављеном на доста високе стубове. У Јасеновцу сам провео вријеме од друге половине шестог или прве половине седмог мјесеца, па до једанаестог мјесеца 1942. године. Тада је дошло до раздвајања мушке дјеце која су била старија од 12 година. Тако смо ја и два старија брата - Бошко и Младен - у једанаестом мјесецу 1942. године са мајком у већој групи жена и дјеце изашали из логора и преко Новске спроведени у Западну Славонију, у село Кукуњевац.

Најстарији брат Јован је одвојен од мајке и остао у логору Јасеновац и никад ништа о њему нисам сазнао. Не знам да ли је спаљен у кречанама, објешен на Тополи или је убијен и неповратно отпловио низ ријеку Саву? У селу Кукуњевац са мајком сам био код неке Ђује и Станка, не сјећам се презимена. Иако недораслог за било какве послове, газдарица ме је тјерала да чувам свиње и да обављам неке друге ситније послове код куће, а нисам имао уредну исхрану и смјештај. Са мајком сам спавао у згради у којој се спремало и складиштило сијено за стоку.

Никад не могу заборавити прекор који сам доживио од газдарице када сам у воћњаку испод једне јабуке сакупио неколико јабука и донио их мајци која је била тешко болесна. Браћа Бошко и Младен и сестра Даринка у Кукуњевцима били су код неке газдарице Јуле о којој не знам ништа конкретније, изузев што се сјећам да је мајци и мени крадом доносила храну, а то је чинила у вријеме када уочи да моја газдарица није код куће.

У љетним мјесецима 1945. године вратили смо се кући у родно мјесто. Затекли смо згариште гдје је комплетно имање било опљачкано, спаљено и све до темеља уништено.

Из наведеног лако је закључити да дјетињства нисам ни имао, јер када ми је требало млијека нисам имао ни корицу хљеба. Сличну судбину су доживјела многа дјеца поткозарских села, а многи нису ни преживјели.

МИЋО ТРИВИЋ

ДИАНА БУДИСАВЉЕВИЋ НАС ИЗВУКЛА ИЗ ЈАСЕНОВЦА

(Један од најмлађих у кругу научних радника, Козарчанин који је рат доживио као дјете а касније, у миру нашао се у научноистраживачком стварању, као магистар економских наука, оно што ми је у дјетињству било ускраћено - израдио је као аутор, коаутор, стручни сарадник у тиму иводителј студија, програма, научних и стручних пројеката око шездесет и два уџбеника за економски и саобраћајно-технички факултет.

Рођен је 14. фебруара 1935. године у селу Побрђанима, заселак Тривићи, под Козаром недалеко (око 12 км) од Босанске Дубице. Иначе, село Побрђани састојало се од три засеока: Тривићи, Средња коса и Тубино брдо, са укупно око педесет кућа.

Сјећање на козарачку епопеју оставило је у њему дубок траг.)

Имао сам седам година када сам са збјегом пошао у Козару јуна 1942. године. Љетно вријеме, али кад нас је отац спремио у коњска кола за пут у ту планину увече, киша је почела падати "из неба и из земље". Људи као да су немуштим језиком разговарали о тешком злу које их је задесило, да се морају селити из својих домова (ми дјеца још и не знамо зашто се морамо селити тако по кишовитом дану), а жене су вукле дјецу и завежљаје, све што су могле дограбити у журби, напуштајући своје домове пред сазнањем - чуло се да непријатељска војска полази дубичком цестом према Приједору. Зато је најважније било прећи дубичку цесту и дограбити се Козаре. Срећно смо се домогли познатог врха Козаре - Палежа. Ту су нам отац и стриц "саградили" бараку од грана и лишћа за "становање" за мене, моја два старија брата, сестру, мајку и двије тетке са баком, а они су, кажу, отишли на положаје - углавном да са положаја довлаче рањенике.

Сваки дан су се оглашавали топови и гранате су падале свуда око нас. Дубоко ми се урезало у сјећање: авиони су пуцали из митраљеза по нама, ја и сестра смо се нашли око једне дебеле букве, а меци су ломили гране, али срећом нисмо били рањени.

Половином јула 1942. године прочула се вијест да је непријатељ пробио обруч. Настао је велики страх: куда? С већином народа, и ја сам са мајком, браћом, сестром и теткама кренуо у вечерњим сатима у Широку луку, коју је непријатељ цијелу ноћ бомбардовао, а ми смо били приковани уз страну Широке луке. Чули су се страшни јауци, крици жена и дјеце који су се нашли у равном дијелу ове долине.

Сутрадан, Нијемци и усташе заробљавају нас и тјерају у непрегледној колони према Дубици. У колони су многи настрадали, нарочито старији, јер нису могли поднијети паклену брзину коју су диктирале нарочито усташе. Гладни и преморени стигосмо до села Војскове, гдје нам не дадоше ни да уберемо коју јабуку. Идемо даље и стигосмо у Дубицу, гдје на нас са прозора почеше да пљују. То је за мене била страшна слика, које се ни данас не могу ослободити. Ту је настало „разврставање“ - кажу да старији иду на „арбајт“ у Њемачку, а углавном су завршили у Дахауу. Да кажем да су отац Љубан и стриц Михајло превозећи рањенике на Козари ухваћени од Нијемаца и да ли су стријељани или одведени у Њемачку и завршили у гасној комори ни до данас нисам сазнао. Са мајком Здравком, браћом Драгољубом и Богданом, сестром Милком и са осталим народом спроведен сам прво у логор Церовљане, а затим у Јасеновац. За четрнаест логорских дана јео сам само онда када би неки од усташа бацио огризак од јабуке. И тако, дошла је у логор једна дивна жена из Црвеног крста, чуо сам да се презивала Будисављевић, и многе мајке са млађом дјецом извукла из логора на жељезничку станицу, а онда су све у станици утјерали у вагоне за стоку, по стотину душа у један вагон. Два дана и двије ноћи трајала је вожња до Дарувара, односно до села Дољани код Дарувара; вјероватно је ово село било на партизанској територији. Народ нас је лијепо дочекао, износио из кућа све што се од хране нашло при руци и нудио нам не скривајући своје узбуђење. Тако сам ја био распоређен у кућу газде Танасије који је имао сина Милана, а жени и кћерки нисам упамтио име. Мајка и сестра су биле у другој кући, код Јање, а браћа у кући близу мене. Фино сам био примљен, а главни ми је задатак био да чувам стоку.

Захваљујући разгранатим партизанским везама између Козаре и Славоније већ у јесен 1942. вратили смо се на своје огњиште мајка

Здравка и нас четворо дјеце. Али, то више није било оно Поткозарје, они Побрђани које смо у офанзиви морали да оставимо. Умјесто кућа, свуда окол, само сабласне слике згаришта. Љетина затрвена, уништена, стока отјерана. У читавом засеоку Тривићи, који је раније имао петнаестак домаћинстава, остала је само понека стаја. Ни људи није било. Тако је заселак Тривићи, али и цијело село Побрђани, остало без мушке главе. И жене које су се вратиле из славонских села и млађи свијет морали су да понесу терет живота у опасним ратним условима. Били смо дјеца, а ипак зрели и озбиљни као старци. Постао сам члан пионирске организације. Играли смо се рата и држали стражу код срушене школе и цркве. Такмичили смо се у берби воћа, брању кукуруза и сакупљању ораха и љешника за партизане.

У јесен 1944. године пошао сам у основну школу. У једној сеоској кући у сусједном селу Дворишту, јер је наша школа у Брекињи била изгорјела. За двије године завршио сам основну школу са одличним успјехом. Већ 1946/47. школске године уписујем се у Нижу реалну гимназију у Босанској Дубици коју завршавам за три године школске 1948/49. Да се упишем у нижу гимназију помогла ми је добра баба Сава, одборник, која је имала у виду моје одлично учење. Становао сам у ћачком дому који је био бесплатан.

Одмах послије завршене Ниже гимназије 1949/50. школске године уписујем се у Мушку реалну гимназију у Бањој Луци, и то у четврти разред, а не у пети како сам ја очекивао. И, тако сам ја бањолучку гимназију похађао пет школских година (од четвртог до осмог разреда) и матурирао 1953/54. школске године.

Одмах 1954/55. школске године уписујем се на Економски факултет у Сарајеву, који сам завршио 15. јануара 1960. По завршетку радио сам у „Енергоинвестовој“ фабрици „Трудбеник“ у Добоју као аналитичар. Од 1962. до 1964. био сам финансијски директор Фабрике "Кнежопољка" у Босанској Дубици (око двије године). Од 1964. године до 1978. радио сам на Жељезници (ЖТП Добој). У периоду 1971-1978. био сам руководио привредно-рачунског сектора (седам година). У овом периоду жеља за научним радом испољила се да сам 1976. магистрирао у Београду на научној организацији рада и економици пословања. Осјећао сам стално афинитет за научноистраживачки рад па сам већ 1979. године прешао да радим у научноистраживачкој организацији Универзитета у Тузли - Институту за економику Добој, а 1990. године наставио да радим на научноистраживачким пословима у УПИ - ИНСТИТУТ Сарајево, Пољопривредни Завод Добој гдје сам радио све до 2001. године. Као

аутор, коаутор и у сарадњи израдио сам око 70 научних и стручних радова.

МИЛИНКО СКРОБИЋ

МАШТАО САМ О ХЉЕБУ и СЛОБОДИ

Моје Поткозарје у племену, а мени тек седам година. Немам права на игру, на икакве несташлуке. Јек оружја допирао је до мојих Влашковаца, села недалеко од Дубице. Козара на југу, а град на сјеверу, тамо гдје почиње Независна Држава Хрватска. Са исте стране надирали су Нијемци, заједно са усташама и домобранима. Морали смо да бјежимо у планину, у свету Козару.

Шума је била наш кров. Морали смо да напустимо Влашковце, јер су стигле војске. Чим су ушле у село, запалиле су православну цркву. Настала су хапшења. Тад је ухапшен велики број мјештана, а мој отац Раде успио је да побјегне. Одмах иза тога једна мања партизанска формација сачекела је Нијемце у засједи, ликвидирали су противнике, али су истовремено направили грешку. Након ове мање и кратке битке, партизани нису обавијестили становништво о тој борби. Одмах, у току прве ноћи, стигле су непријатељске војске и у селима вршиле освету. Тада су у кућама изгорјели Јово Мећава, Остоја Скробих и Драгиња Семиз. Те исте ноћи, сједио сам у кући и са члановима породице вечерао. Моје слатке залогаје прекинуле су нове невоље. Сви смо морали да напустимо кућу, да се од ње некуд удаљимо. Стигли смо до Оцинаца. Трчао сам, посртао, а мајка ме је држала за руку и молила да издржим. Под мојим дјечачким стопалима био је снијег. Стопала су ми прокрварила. Тада сазнајемо да непријатељска војска пљачка, пали сеоске стаје. Након оваквог нељудског зла, многи пунољетни млађи људи одлазили су у партизане. Прихватили су се оружја и лавовски се борили. У стилу Козарчана, јер другог избора и излаза нису имали. Моја сестра Мика је отишла са Пером Закићем под устанички барјак. У друштву са скојевцима, борцима борила се на свој начин. Увјерењем и срцем

припадала је антифашистичком покрету који је морао да покаже зубе фашистима и свим југословенским издајницима.

Мај мјесец 1942. године треба писати златним словима. Тада је ослобођен Приједор и мој отац је тих дана био укључен у акцију запрежним колима извлачио је гранате и муницију када је један активиста погинуо.

Мислио сам да је и мој отац мртав! Дјечија машта, страх велик и необјашњив лако мути ум сваком, па и дјетету. Плакао сам све док нисам сазнао да ми је отац жив!

Козара ми је и дан-данас у свјежем памћењу. Када смо стигли у планину као избјеглице, везу са свијетом нисмо имали. Из шуме сам гледао Павелићеве авионе како круже над Козаром. Једном бацају бомбе, једном нас митраљирају, једном бацају летке. Траже да се предамо, да идемо својим кућама. Ко год је отишао, више се није вратио. Сви путеви су водили од југа ка сјеверу. Хрватски логори су чекали Козарчане. Одрасли су депортовани и даље, у њемачке, мађарске, норвешке и друге концентрационе логоре. Велики број Козарчана заглавио је у највеће логору свијета, у Аушвицу.

Памет људска се расцијепила. У дубичким селима живио је и одређени проценат католичког живља. То су Лукетићи, Ходрци, Крпани, Кризманићи, Рукавине, Матијевићи, Радмани и многи други. Сви су се они определијелили за усташки покрет. Представљали су велико зло за Србе из њихових окружења. Мој брат Милорад био је партизан, једног дана дошао је у нашу колибу сав крвав. Тад је донио пушку и митраљез. Битка на Поглећеву била је жестока, једва да је тог дан спасио живу главу.

На ред је дошао и пробој партизана. Циљ пробоја био је да се из обруча извуку партизанске чете заједно са становништвом. Број избјеглица кретао се око осамдесет хиљада, бораца под оружјем три и по хиљаде. Тад је дошао први крах свих Козарчана. Чим су фашисти заједно са усташама и домобранима стигли у планину (пробој је био само дјелимично успјешан), почео је прави пакао. Партизане су убијали на лицу мјеста. Тако су у потоку Грабовац, у врху Мљечанице, усташе заклале више од три стотине рањених бораца. Сви путеви водили су цивиле на сјевер, према Хрватској. Пут преко Бјелајаца, Фурда, Хаџибаира и Урија, био је језив. Дјеца су плакала у наручју мајки. Била су жедна, гладна, под врелим јулским сунцем. На унском мосту, у Дубици стајали су неки непознати људи под црвеним

фесовима. Имали су воду у посудама. Тад ми се у памет урезала једн тешка сцена. Видио сам како са градског моста у Уну скаче млада жена. Пут смо наставили кроз Хрватску Дубицу. Стигли смо на жељезничку станицу у Церовљанима. Тад су усташе правиле некакав свој "ред", раздвајали су одрасле мушкарце од жена, дјеце и старца. За трен ока угурали су нас у теретне вагоне у којима нисмо имали довољно ваздуха. Воз је милио врелим јулским трачницама. Сви за Јасеновац, сви у логор! Чим сам угледао логор, запазио сам да међу нама фали већи број одраслих и снажних мушкараца. Њих је судбина одвела на неку другу страну. Чим сам ушао у круг логора, имао сам што да видим. Глад, жеђ и сваки неред. Усташе су стално нешто предузимале. Галамиле, пријетиле, а ја сам био жедан, гладан и испрепадан. Сањао сам слободу, послушнвао ехо оружја који је допирао до нас са козарских висова или неких других мјеста. Масакри су се редали. Усташе су убијале људе ножевима, маљевима и свим другим својм помагалима. Тад нисам знао шта се догађа с другу страну ријеке Саве, на босанској страни. Градина је већ била велика и највећа гробница у Европи.

Одвоз умрлих или убијених логораша одвијао се сваког дана. У круг логора стизала су запрежна кола. "Службена" лица су купила мртве заточенике и као дрва бацала их на кола. Али, Бог је тада био на мојој страни. Имао сам среће да у друштву са мајком, браћом Симом и Саваном, те сестрама Миком, Павом и Савом, изађем из пакленог круга! И опет смо пјешачили непознатим селима. Даље и само даље. Пропутовао сам кроз Новску, Пакрац и стигао у Дарувар. Тад ништа нисам знао о томе ко је био човјек и како нас је извукао из логора. Био је то међународни Црвени крст у чијем је склопу радила и Диана Будисављевић. Тад су нас распоређивали у сеоске породице. Мојој сестри Сави изгубио се траг. Нисмо знали гдје је, у чијем је друштву и да ли је уопште у животу. Боравила је у више мјеста, чак и у Словенији, у Цељу. Тешко је обољела на нервној бази и млада је умрла! Био сам слабе среће. Стално сам морао даље. Из мјеста у мјесто. Послије Дарувара, стигао сам у Грубишно Поље, затим у Ерцеговац гдје се зауставио мој брат Симо. Поред Симе, у комшилуку, налазио се и наш брат од тетке Драгоја Миланковић. С њим је била његова сестра Вукосава. Доспио сам у село Велики Прокоп. Моје сестре Мика и Пава зауставиле су се код породице Кутњак. Састајали смо се повремено, чували стоку и тако успјели да се отмемо и одбранимо од смрти, глади и сваког другог зла.

Мој брат Саван и мајка налазили су се у кући газде Николе Вујановића који је увијек био нерасположен, љут. Ни жена му није била боља. Кад год бих навратио да видим мајку, од ње ништа нисам могао да добијем, јер газда није дозвољавао да ме обрадује каквим поклоном, али, било је и добрих домаћина. Када сам морао да у винограду разгоним птице, тада сам заједно са мајком упознао једну добротворку која нам је давала хране. Она је себе тим излагала опасностима, али ишла је даље. Била је партизански сарадник.

Наше заробљеништво било је у нашим срцима терет над теретима! И баш тад, у мјесецу октобру, стигао је дан када сам сазнао да ћемо опет кренути на пут. На онај пут који ће нас одвести у наше рањено Потокзарје. У Влашковце! И кренули смо. Пјешачили смо кроз нека славонска села, у нама је нада расла, била јака и носила нас је као какав јаки јужни вјетар. Пропутовали смо кроз Суњу и Хрватску Костајницу. Тад смо прешли на босанску страну и наставили да кришом даље идемо. Кретали смо се према шуми Баљ. Из многих села су се вратили тадашњи заробљеници. Враћали су се из Велике и Мале Брсленице, Рогоза, па из Подгарића, Гарића, Поповца, Ерцеговца и других мјеста. У тој једној групи налазили су се Микајло Гајић, Бошко Миланковић, Драгоје Миланковић, Станко Буразор, Драгољуб Скробић, Мирко Дугајлић, Милорад Миланковић, Марко Миланковић, Милош Шипка. Већина ових младића је већ 1943. године стала под партизанску заставу. Постали су одани борци. Борили су се против оних који су их заробили и гурнули у концентрационе хрватске логоре. Против усташа и домобрана, а с њима и против фашистичке најезде која је Европу бацала на кољена, али није успјела.

У Поткозарју је након козарске офанзиве поново почињао живот на згариштима свих насеља. Иако су у Крајини постојале мање слободне територије, усташе су и даље упадале у села и правиле злочин. Клале цивиле, палиле куће, све рушиле што им се нађе на путу. Зато и јесу постојале партизанске патроле и страже. Дан и ноћ. Оне су још дуго трајале, све док није цијели крај до краја очишћен од убица и слобода потврђена биткама. Живот је почињао из ничег. Од нуле. Организоване су радне екипе које су на згариштима женама и дјечи градиле дрвене куће. Мале, с једном или двије собице. Сиромаштво је кулминирало, али слобода је то све потирала, вјера у бољи живот расла је великом брзином.

Усташе и даље нису мировале, а знале су да губе рат. Већ 1944. године, упале су у село Парнице, затим у Влашковце. У Парницама су заклали жену са двоје дјеце, а у Влашковцима, у породици Дугајлић, мушком дјетету су разлупали главу. Дјечака су убили тако што су његовом главом ударили о стуб. Тада смо се опет склањали, бјежали пред убицама, слобода је већ, што се каже, висила у ваздуху, пут до коначне побједе антифашистичког покрета није био дуг. Усташе су себе пожуривале, жељеле су да што више убију православаца, поготово да униште оне породице које припадају партизанском покрету.

Првоборац Душан Симатовић је организовао сеоске страже с циљем да нас још који пут не би изненадили Павелићеви кољачи.

Рат је коначно заустављен, свијет је почињао да другачије дише. Пуним плућима, пуном снагом и великим радовањима сви смо поздрављали слободу! Кад сам одрастао, почео сам да одлазим на оне просторе кроз које сам пролазио као усташки заробљеник, као логораш. Како дани пролазе, у мени се све више и све дубље утемељава моја мукотрпна и рањена прошлост. Сав сам од успомена, од нанесених ожиљака и да живим хиљаду година, своју дјечачку одисеју, ону ратну, не бих могао никада да потиснем у заборав!

МИРКО - МИЛЕ ЛАЗИЋ

РОЂЕН У ПРОГОНСТВУ

Моја мајка Сава Лазич заробљена је на Козари крајем јуна 1942. године и са осталим козарским заробљеницима спроведена у тадашњу НДХ, у концентрациони логор Јасеновац, у којем је као логораш провела око мјесец и по дана, а затим је депортована у Славонију у село Оровци. Цијело то вријеме био сам у њеном стомаку, тако да сам рођен у Оровцима 15. августа 1942. године, у штали гдје је она и добила смјештај од тадашњих својих газда. Иако је била у бабинама, по њеној причи, она је већ након кратког времена послуже порођаја морала бити роб и радити тешке пољопривредне послове и у таквим условима водити рачуна о мени као беби. Кад год је неке причала о тим догађајима и о мом подизању, увијек би то кроз плач говорила.

Поред моје мајке истовремено су били заробљени мој отац Миле, стриц Раде и дјед Микајло, те баба Пава и тетка Роса. Отац Миле, стриц Раде и дјед Микајло су побијени у јасеновачком логору, док се баба Пава 1944. године вратила у родно Јасење, а тетка Роса је са још неким робљем депортована у Њемачку - не знам у које мјесто.

Напомињем да је мој дјед Микајло боравио у Америци и да је у Јасењу имао жену и петоро дијете, четири сина и једну кћерку. Када је у вријеме боравка у Америци сазнао да ће у његовој земљи доћи до рата, напустио је Америку и вратио се својој фамилији у селу Јасење. Тако је и дошло до његовог заробљавања, а касније и погибије.

Тетка Роса по повратку из њемачког заробљеништва након неколико година се удала и стекла троје дијете: два сина - Ратка и Мирка и кћерку Миру.

Напомињем да се мој стриц Благоја у шеснаестој години старости укључио у НОП и био је курир Друге козарачке бригаде. Њега су у рату у селу Међувође ухватиле дубичке усташе, свезале га, а затим

тако завезаног привезали за неки камион и влаке довукли у Хрватску Дубицу, а затим у село Баћин и спалили ту у кречанама.

Ја, Лазић Мирко, иако сам рођен у тадашњој НДХ, у селу Оровци код Бјеловара, августа 1942. године, водим се да сам рођен у селу Јасење, општина Босанска Дубица, јер по мом рођењу у селу Оровци нисам нигдје био уписан у матичне књиге рођених.

Мајка и ја вратили смо се из заробљеништва крајем 1944. године у село Јасење, гдје смо затекли све спаљено и опљачкано, те смо започели нови живот са најмлађим стрицем Саваном у тешком сиромаштву и биједи.

РАНКО СТОЈАНА РУСИЋ

ЗАТРВЕНА ПОРОДИЦА

У усташком логору смрти у Јасеновцу и другим усташким логорима Независне Државе Хрватске од 1941. до 1945. године из моје уже фамилије убијен је велики број мојих сестара, браће, рођака и то:

Моја рођена сестра Мира (Стојана) Русић, Српкиња православне вјере, дијете од 6 година, из села Фурде, општине Бос. Дубица, одведена у усташки логор из Хрв. Дубице, село Брда заједно са баком Пелком Шамшаловић и убијене у логору Јасеновац 1942. године.

Моја рођена сестра Нада (Стојана) Русић Српкиња православне вјере, дијете од 4 године из села Фурде, општ. Бос. Дубица, убијена у логору Јасеновац 1942. год. заједно са сестром Миром, одведена од усташа у логор из Хрв. Дубице, село Брда заједно са баком Пелком Самшаловић. Тада су почетком јуна 1942 год. сав српски народ из Хрв. Дубице, Церовљана и других околних села усташе отјерали у логоре широм НД Хрватске.

Мој отац Стојан (Илије) Русић, Србин православне вјере, из Фурда, општ. Бос. Дубица, последице усташке офанзиве на Козари 1942. год. одведен је у логор Јасеновац одакле је успио побјећи назад на Козару и убрзо се прикључио козарском одреду партизана.

Моја бака Пелка Шамшаловић (мајка моје мајке), Српкиња православне вјере, из Хрв. Дубице, село Брда заједно са мојим сестрама Миром и Надом одведена је са осталим српским народом пред усташку офанзиву на Козару 1942 год. и негдје убијена у усташком логору. Говорило се да су све бабе одвојили посебно и затим убили у логору у Ђакову.

Мој рођени стриц (очев брат) Миле (Илије) Русић, Србин православне вјере из села Парница, општ. Бос. Дубица, убијен је од усташа у његовој властитој кући у Парницама крајем 1941, заједно са његова

два сина, Мирком од 15 година и Богољубом од 20 година, које су пред његовим очима усташе заклале, а Миле је убијен из оружја.

Мој брат стричевић Мирко (Миле) Русић, Србин православне вјере из села Парница, општ. Бос. Дубица, дијете од 15 година, заклан је од усташа.

Мој брат стричевић Богољуб (Миле) Русић, Србин, православне вјере, 20 година из села Парница, општ. Бос. Дубица, заклан је од усташа у његовој кући крајем 1941.

Марко (Богољуб) Русић, Србин православне вјере, дијете - беба од 3 мјесеца, т.ј. Богољубов син, из села Парница, општина Бос. Дубица, послје козарске офанзиве 1942. год., усташе су Марка отеле од мајке у логору Церовљани - жељезничка станица Дубица и однијеле, те му се изгубио сваки траг.

Мој рођени стриц Драгоја (Илија) Русић, Србин православне вјере из села Парница, општ. Бос. Дубица, послје усташке офанзиве на Козари 1942, ухваћен је од усташа и тада му се изгубио сваки траг.

Душан (Драгоје) Русић, Србин православне вјере, дијете од 10 година, заједно са мајком Маријом, братом Илијом и сестрама: Маром, Милком и Љубом, све дјеца млађа од 10 година, одведени су 1942. из ујакове куће у Церовљанима са осталим српским народом у логор у Јасеновац. Душан је са мајком Маријом изашао у славонска села на рад у хрватским кућама, Милка је 1945. пронађена у Загребу код хрватске породице која је усвојила, а дјеца Илија и Љуба никад нису пронађени.

Мој рођени стриц, Марко (Илије) Русић, Србин православне вјере, из села Парница, општ. Бос. Дубица, за вријеме усташке офанзиве на Козару 1942. ухваћен је од стране усташа и од тада се за њега никад ништа није сазнало, губи му се сваки траг.

Мој рођени ујак (брат моје мајке) Ђуро Шамшаловић, Србин православне вјере, имао је 30 година, из Хрв. Дубице, село Брда, послје усташке офанзиве на Козари 1942. ухваћен од усташа у Бос. Дубици и убијен у неком усташком логору.

Мој брат од тетке Милке (рођене сестре моје мајке) Митар Јеринић, Србин, правосл. вјере, имао је 25 година, из Хрв. Дубице, село Брда, послје козарске офанзиве 1942. ухваћен од усташа у Бос. Дубици и убијен, као и Ђуро Шамшаловић, они су као родбина ишли заједно и убијени заједно на гробљу "Урије" у Бос. Дубици, а на томе мјесту је

послије Другог свјетског рата подигнут споменик „Мајка Кнежопољка“, јер на томе мјесту су усташе убиле више стотина људи српске националности.

Моју тетку Ану Вучковић (рођена сестра моје мајке), Српкиња православне вјере из Хрв. Дубице, село Брда, усташе 1942. год. заједно са свим српским народом Дубице, Церовљана и околних села одводе на превару од њихових кућа, заједно са њом иде и троје малолетне дјеце: Милица, 12 година, Вида 10 година и Вукашин шест година, одводе их у логор НД Хрватске, а затим у логор у Њемачку да раде за њемачку ратну индустрију. Тамо јој умире син Вукашин, а затим из Њемачке враћају тетку Ану са Милицом и Видом у усташки логор у Загребу, а одатле ујак их извлачи из логора и враћају се кући у Хрв. Дубицу, иако су се у кућама већ биле населиле усташке фамилије из Херцеговине.

Дједа Јована Вучковића, Србина, православне вјере (дјед Милић, Виде и Вукашина Вучковића) из Хрв. Дубице, село Брда, 1942. кад су усташе потјерале сав народ у логоре, успротивио се дјед Јован и усташе су га заклале на његовом кућном прагу и закопали га испод крушке ниже његове куће. Било је то пред усташку офанзиву на Козару 1942. године.

Супругу дједа Јована Вучковића, Петру Вучковић, Српкињу православне вјере из Хрв. Дубице, с. Брда, усташе крајем 1943. тајно одводе ноћу и негдје су је убили; тада су усташе тако радиле, тајно одводе ноћу многе српске рородице, негдје их поубијају, тако да се није знало гдје су, једноставно омркну, а не освану у својим кућама.

Ђуро Вучковић, Србин, правосл. вјере, 30 година, унук дједа Јована Вучковића (под 15), из Хрв. Дубице, с. Брда, усташе су одвеле крајем 1941. и њему се од тада изгубио сваки траг.

Ђука Вучковић (отац Ђуре Вучковића) Србин, православне вјере, из Хрв. Дубице, с. Брда, био је поштен и у свему лојалан грађанин, па је служио као домобран у војсци НД Хрватске, био је у служби на бункеру код жељезничке станице Дубица, долазио је кући на одсуство, али кад се вратио у бункер на службу, као и редовно раније, више се никад није појавио, нико није смио за њега ни питати, ни истраживати гдје је и шта је са њим, усташе су га као Србина одвеле ноћу и негдје убиле крајем 1943. године.

Усташе су нам запалиле више стамбених зграда - кућа и других објеката и то:

1. Кућу породичну мог оца Стојана (Илије) Русић, која се налазила у Бос. Дубици на Уријама, преко пута данашњег гробља „Урије“ усташе су запалиле крајем 1941. заједно са шупом и шталом, површине 85м².
2. У селу Фурде, општ. Бос. Дубица, усташе су нам запалиле крајем 1941. породичну стамбену кућу, власништво мог оца Русић Стојана, површине 60м².
3. У нашој кући, власништво мог оца Русић Стојана у с. Фурде, општ. Бос. Дубица, била је смјештена основна школа, гдје је радио и становао учитељ - учитељица, усташе су крајем 1941. запалиле и ту нашу зграду, површине 95м².
4. У селу Парнице, општ. Бос Дубица, усташе су запалиле кућу мог стрица Миле (Илије) Русић, кога су прво убили, а његове синове Мирка и Богољуба заклали, па им кућу запалили, површине 80м².
5. У селу Парнице, општ. Бос. Дубица, усташе су 1942. запалиле кућу мог стрица Драгоја (Илије) Русић у току усташке офанзиве на Козару, површине 110м².
6. У селу Парнице, општ. Бос. Дубица усташе су 1942. запалиле и кућу мог стрица Марка (Илије) Русић, површине 60м².

Укупно су нам усташе спалиле породичне стамбене куће и друге објекте, рачунајући од тачке 1 до 6, што укупно износи 490м².

Из наведеног види се да су из моје фамилије и ближе родбине убијени у усташким логорима смрти НД Хрватске од 1941 - 1945 и то:

Мира (Стојана) Русић - дијете,
Нада (Стојана) Русић - дијете,
Пелка Шамшаловић,
Миле (Илије) Русић,
Мирко (Миле) Русић, - дијете,
Богољуб (Миле) Русић,
Марко (Богољуба) Русић, - дијете - беба,
Драгоја (Илије) Русић,
Илија (Драгоје) Русић, - дијете,
Љуба (Драгоје) Русић, - дијете,
Мара (Драгоје) Русић, - дијете,

Марко (Илије) Русић,

Ђуро Шамшаловић,

Митар Јеринић,

Вукашин Вучковић, - дијете,

Јован Вучковић - дјед,

Петра Вучковић, - бака,

Ђуро Вучковић и

Ђука Вучковић

У усташким логорима смрти, у Јасеновцу и другим логорима НД Хрватске, били су, али су успјели побјећи - изаћи и то:

1. Стојан (Илије) Русић, побјегао из Јасеновца, данас није жив.
2. Марија Русић изашла из логора Јасеновац, данас није жива.
3. Душан (Драгоје) Русић, дијете, изашао из Јасеновца, није жив.
4. Милка (Драгоја) Русић, дијете, из логора је извела хрватска породица без дјецe, данас није жива.
5. Ана Вучковић, изашла из логора у Загребу, данас није жива.
6. Милица Вучковић, дијете, изашла из логора, данас није жива.
7. Вида Вучковић, дијете, изашла из логора, данас није жива .

Они су трпјели читав живот све до смрти велики бол и патње психичке и физичке и претрпјели велики страх, све као тешке посљедице прогона и боравка у усташким логорима смрти и велику жалост за убијеним њиховим најмилијима и најрођенијим.

Дакле, кроз логор Јасеновац и друге логоре у НД Хрватској, од моје фамилије и ближе родбине прошло је 26 наших чланова, а у усташким логорима убијено је 19 чланова моје фамилије и родбине.

САВО МЕЂЕД¹

ТОРТУРА КОЈА СЕ НЕ ЗАБОРАВЉА

(До завршетка основне школе код манастира Моштаница 1941. године живио сам са породицом у једном неизвјесном времену. Након пропасти наше државе усташе су одмах почеле долазити у село и купити виђеније људе злостављајући их на разне начине, гонећи их у Босанску Дубицу одакле се никад нису ни вратили. То је видио мој отац Драгоја и као искусан човјек говорио нам је да је дошао крај нашем идиличном сеоском животу и да нас чека још страшнија судбина од судбине свих оних несрећних људи, који су већ били страдали и завршили живот, али барем без дуготрајног и ужасног мучења.

За то вријеме усташе су предузимале честе офанзиве које су се кретале преко наших села до Козаре у намјери да униште партизанске јединице, што је дакако остало без успјеха.

Мајка и ја остали смо код куће кад је велика руља хрватске војске ушла у кућу и наше двориште, премећући све, у намјери да нађе партизане или барем мушкарце, па пошто нису никог нашли, узели су мене као таоца да им покажем пут у Козару. Узели су нам волове и кола, те их натоварили сандуцима бомби и граната, тако да смо кренули у Козару. За то вријеме отац и два брата су се склонили у Козару и након проласка офанзиве вратили се кући.

¹ *Саво Међед рођен је 1929. године у селу Војскова, општина Босанска Дубица. Отјеран је у логор Јасеновац јуна 1942. године, заједно са оцем Драгојом, мајком Косаном и браћом Марком и Миланом, гдје су звјерски мучени и побијени отац и два брата, док је Саво заједно са мајком преживио и вратио се у сеоску пустош 1942. Ово је његова прича.)*

Ја сам са хрватском војском отишао у Козару и све до Мраковице одвезао војну опрему, након чега сам се, последије два дана, вратио кући. По свему судећи, мене су заробили и држали у ропству домобрани, док су усташе отишле у друга села (Котурови и Горњоселци) и тамо чинили звјерства, што сам сазнао касније. Након једног данаведеног са усташком војском (како смо звали домобране у то вријеме) вратио сам се кући, оставивши волове и кола са домобранима у Козари јер сам се плашио да ће ме убити након што им више нисам потребан. Кад сам се по ноћи вратио кући, затекао сам оца са два домобрана који су изостали у селу и више се нису знали вратити у јединицу, те су ме натјерали да их опет водим у Козару што сам и учинио наишавши на прасак пушака и митраљеца војника на стражи. Након сванућа војници су спремили кола и волове и кренули према Козари, на Мраковицу, гдје ће им бити крај последије неколико дана кад су их напали партизани и поубијали.

На нашу ослобођену територију убрзо су навалиле усташко-домобранске снаге у жељи да нас савладају и успоставе усташку власт. За то вријеме партизанске снаге су знатно ојачале ослободивши Приједор и угрожавајући Дубицу, Градишку, Нови и остала упоришта усташа, на што су НДХ и Њемачка почеле припремати велику офанзиву која је имала велику снагу и ратну технику, јер су само тиме могли изаћи на крај са побуњеним народом Козаре. Партизанско руководство на Козари је знало за намјере окупатора, али није имало друго рјешење осим оружане борбе. На слободну територију коју су многи од милости звали "Русија" нахрлиле су усташке, њемачке и домобранске снаге са око 80.000 бораца који су са свих страна почели свој крвави пир. Наши борци су пружили натчовјечански отпор неупоредиво јачем и снажнијем окупатору, који је са незамисливом техником тог времена (тенковима, авионима и осталом модерном ратном опремом) уништио око 4.000 рањених партизана и отјерао у логоре Јасеновац, Стару Градишку и друге око 20.000 – 30.000 мушкараца, разбивши на тај начин партизанске снаге које су се у мањим групама склониле у шибље, тако да се у строју на Патрији након офанзиве нашло око 800 бораца.

Након офанзиве, настало је страшно вријеме за нас и моја породица је била принуђена да се заједно са осталим породицама из нашег села спакује, натовари све неопходно на кола и крене пут Јасеновца.

Ту су усташе силовале женску дјецу и иживљавале се над нама радећи све оно што им је дошло у болесну главу. Мајке су сакривале дјецу, а

нарочито женску, да би их колико толико заштитиле од усташке самовоље и болесне потребе да се освете Србима ни сами не знајући зашто. Тек након мјесец дана проведених у овом ужасу у селу Уштици дошла је наредба да се селимо вагонима који су за нас спремљени на жељезничкој станици Јасеновац, с тим што ми нисмо ни слутили куда ћемо: да ли у логор Јасеновац који је био у близини нас или на неко друго мјесто. Били смо препуштени усташкој самовољи која није била ограничена ни елементарним стидом ни самилости према беспомоћној чељади, па нам је било свеједно куда ће с нама: да ли на Јасеновац или у неко друго губилиште.

За све вријеме откад смо кренули од наших кућа, нисмо ни помишљали на исхрану већ смо узимали оно што је остало од куће и то распоређивали како смо знали и умјели.

Након неколико дана проведених у вагонима, воз је дефинитивно стао, народ је покушао да изиђе напоље тражећи воду или било шта за јело. За то вријеме један усташа је држао говор народу у коме је објашњавао да је грубо погријешо што се дигао против државе и вјеровао Русији која је већ била на кољенима. У међувремену, поједине групе народа, опкољеног усташама упућиване су на пут који води према славонским селима. На тај начин смо стигли у околину Дарувара гдје смо били распоређени по кућама и давани појединим породицама, зависно од тога за шта смо им требали. Моју мајку је узео један старац – Швабо, говорећи да ће обављати послове у кући и на пољу, зависно од потреба, а мене је узео један Швабо средњих година. Одмах смо распоређени по кућама, а било је доста нејачи и старих особа које нико није хтио узети. Од дана кад смо смјештени у породице, почиње период пун неизвјесности и страха од нових господара и живота у новој породици. Дочекали су нас упутствима о новом кућном животу, као да ми нисмо рођени и одрасли у сличним сеоским породицама. Мој газда Куфнер Андрија једном ме је приликом упитао колико је било партизана у Козари на што сам му ја одговорио: „10-15 000 бораца који су се склонили у Козару док не прође офанзива“. Потом ми је показао два вола које је требало да чувам на ливади испод куће и дао друга задужења која су припадала сеоском домаћинству. Моја мајка је одмах почела радити у кући старог газде и распитивала се да ли постоји икаква могућност да се њен син пребаци у кућу гдје је она боравила, с обзиром на то да се ради о дјетету старом 11 година, истраумираном у логорима и које само наслућује шта му је са оцем и браћом који су одведени у логор и за које не зна јесу ли живи. На ту њену молбу стари Швабо је

одговорио да ће бити онако како је већ одређено. Тиме је моја судбина запечаћена и ми смо наставили да живимо и радимо као сужњи у двије породице, док моја мајка није нашла новог газду који нас је третирао исто као и претходни, с тим што нам је дозволио да спавамо у истој кући, иако је стока за чување била много бројнија и незгоднија. На тај начин ја сам остајао већи дио дана вани, код стоке, размишљајући о оцу, браћи, селу и бројним породицама које су доживјеле исту судбину као и наша. Размишљао сам о бројној стоци која је остала напуштена код куће у вријеме кад смо ми полазили у правцу који су нам усташки авиони назначавали, што је у нама будило страх и слутњу краја заједничког породичног живота у старој кући.

И тачно се догодило оно што је мој отац предвиђао: “Куће ће нам попалити, нас, и сву родбину покупити и одвести у логор, мушкарце поубијати, а жене и дјецу одвести усташким кућама да им раде тежачке послове све док се овај рат не заврши, док Русија и Америка не савладају ову њемачко-усташку гамад и док коначно не ослободе нашу земљу, али тада неће бити нас и нашег народа, већ опустошена и празна села.“

Тако нам је прошло љето 1942. године, радећи тешке послове на пољу и око стоке и живећи у страху шта ће с нама бити и хоћемо ли се икада вратити кућама, мислећи на наше најмилије који су нестали.

Најзад, у октобру мјесецу је стигла вијест да партизани долазе ноћу у село и да нас избављају из овог ропског живота и да се враћамо кући у Босну. И заиста је договорен наш повратак кући заједно са партизанским јединицама које смо жељно очекивали. Скупио се народ из неколико села и кренуо пут Босне. Међутим, изненада је стигла вијест да се враћамо гдје смо и били до новог повољног тренутка, јер је војска сазнала за наше намјере и спремала се да нас нападне. По повратку у усташке и швапске куће настао је тајац и нико нас није ни питао зашто смо се вратили, тако да смо наставили да обављамо послове за које смо били задужени као да ништа није ни било. Вјероватно су наше газде знале све, али су почели да озбиљније поступају са нама схватајући да о нама воде рачуна наши борци који су сазнали за нас и који желе да нас заштите. Међу борцима је било свакако и наших бораца из Босне који су се за вријеме велике офанзиве на Козару пребацили преко Саве у Славонију и који су нас по сваку цијену хтјели заштитити и спасити.

Након извјесног времена дошла је поново вијест о повратку кући, тако да смо се ми након 6-7 мјесеци вратили у наше село, што је

изазвало ново разочарење, јер смо се увјерили да од нашег живота код куће нема ништа. Куће су биле попаљене и разрушене, те смо се ми настанили у кући мог стрица гдје смо остали око шест мјесеци, све док моја мајка није колико толико спремила нашу кућу у којој смо живјели све до краја рата.

Наша кућа, штала и све друге сеоске просторије биле су грубо оштећене и опљачкане, а у пустињи без народа, стоке, алата и опреме ваљало је остати жив и чекати крај рата који ће донијети нови живот за све преживјеле. Најгоре од свега је било што су нам отац и браћа остали у логору и што у то вријеме нисмо знали шта је с њима и хоће ли се наше црне слутње да они нису више међу живима и остварити. На крају рата видјели смо да су наше наде празне и да се нико или ријетко ко враћа кући, због чега су за мене и моју мајку долазили још страшнији дани, јер смо знали да се наш породични живот са домаћином и два сина у једном богатом сеоском домаћинству више никад неће вратити. Моја мајка се често сјећала очевог казивања о томе шта нас чека кад се одвођење од куће и убијање заврши и жалила што и нас двоје нисмо завршили заједно са мојим оцем и браћом, јер је наш живот на згаришту био само продужено нестајање без икаквог циља и краја. Мајка се присјећала нашег уређеног сеоског имања са четири вола, пет крава и осталом ситном стоком од чега више није било ни помена. Све су то опљачкали Нијемци, усташе и градски олош који је иза војске долазио у село и носио све што је остало иза нас.

Мајка се такође сјећала и како смо отишли од куће, како су авиони бацали летке са упозорењем да се склањамо према Дубици и Јасеновцу, док су из Козаре топови сијали гранате по селу што је стварало неиздржив и мучан утисак, и како је наша породица натоварила кола, свезала дио стоке и кренула пут Дубице куда су нас лецииз авиона упућивали. На тај начин окончан је наш живот на селу и борба са далеко јачим, окрутним непријатељем, који је дан за дан покорио Козару, нашу планину, одакле смо једино могли очекивати спас и нагјерао нас да се предамо усташама. Након неколико дана проведених у Липовој Греди, селу поред Уне, долазиле су усташе код нас и објашњавали нам шта смо учинили и шта нас даље чека. Ни сам не знам како је читав логор одједном кренуо према Дубици, гдје нас је очекивала јача војска и гдје смо након претходног испитивања раздвајани на оне „криве“ и „недужне“ и даље протјерани кроз Дубицу преко Уне на жељезничку станицу Церовљани гдје је дефинитивно вршена класификација на мушкарце и жене са дјецом.

То је био наш посљедњи сусрет са мушкарцима који су дефинитивно одвојени од жена и дјеце и вагонима отјерани у логор одакле се више никад нису вратили, док смо ми враћени пјешнице у Уштицу код Јасеновца, гдје смо остали на њивама изложени свакодневној тортури усташа.

Тиме се завршава наш паћенички сеоски живот који никада није био добар и лаган, али је био пркосан и инатан јер смо били своји на своме и живјели по древним обичајима који су заједно са нашим страдањима отишли у неповрат.

Мајка се сјећала и причала ми о очевом животу у жељи да ми каже да се никад није лагодно и добро живјело, јер је требало изградити кућу, шталу и остале објекте, што се радило у циљу стварања бољих животних услова. Мати ми је причала да је отац у дјетињству изучавао трговачки занат код Хеинрих Леополда давне 1907-1910. Ггдине у Српском Бечеју, али није ни дана радио као свршени трговац, већ се одмах вратио кући и ником од дјеце није причао ни гдје је био, ни шта је радио. На исти начин је поступио и мој брат Милан који је од 1936. до 1939. године изучавао трговачки занат у Београду код Кркић Божидара, али се одмах по завршетку заната вратио кући гдје је 1942. заједно са оцем и братом Марком страдао у логору Јасеновац.

Тиме је окончан паћенички живот ове честите поткозарске породице која је страдала без икаквог гријеха, осим што је била српска и што је живјела поштено и честито од свог рада.

МАРА МЕЂЕД

ЗАТИРАЊЕ У КОРИЈЕНУ

Ово је кратак опис онога шт се догађало мојој породици у Другом свјетском рату 1941-1945. године.

Мој отац Никола рођен 1890. год. у селу Војскова, општина Босанска Дубица, учио је стројобраварски занат од 1900. до 1903. код мајстора Сигурић Стјепана у Старој Градишки одакле је дошао у село Војскову не остајући ни дана код газде, власника стројобраварске радње, па се посветио тешком тежачком раду код куће. На тај начин, тежачки посао код куће заједно са још тежим послом и условима рада код мајстора Сигурић Стјепана, увјерили су га да је стање радника и сељака, ма гдје се они налазили, веома тешко и да треба тражити излаз из оваквог стања. У то вријеме сви наши крајеви су били под управом Аустрије што је остављало још тежи утисак него да је у питању домаћа власт. Мала свјетлост се показала почетком Првог свјетског рата 1914. године, али је и то мало наде нестало кад је добио позив за војску јер је Аустрија требала много људске крви да залије огроман простор који је заузимала у претходним ратовима, па је на тај начин, заједно са аустријским војницима, кренуо према Истоку. Убрзо му се и указала прилика да се састане са браћом Русима и да настави с њима борбу против Аустрије, вјерујући да се на тај начин бори против општељудског, а посебно словенског зла оличеног у германској опасности по наше народе, без обзира на то о ком се друштено- економском систему ради.

На тај начин, с руском војском је и сам отишао у Русију и одмах се придружио Црвеној армији, која се већ борила за успостављање радничке власти и права радника и сељака.

Остао је у Русији све до 1923. године, кад се вратио у домовину и затекао опустошена села и народ који од биједи и сиротиње није знао ни куда ће, ни шта ће. Убрзо му је понуђено да буде предсједник

општине Моштаница, што је и прихватио вјерујући да опште прилике у свијету наговјештавају свјетску револуцију и стварање бољег и праведнијег свијета. У то вријеме у село је долазио др Бранко Чубриловић са којим је основао сељачку странку и проводио општу агитацију и пропаганду у увјерењу да све ово води до стварања нове и праведније власти, права радништва и сељаштва и заштити њихових права и интереса.

Негдје око 1936. отац је одвео мог старијег брата Милана у Бању Луку и уписао га у први разред бањалучке гимназије с намјером да заврши школу и запосли се бар као учитељ, ако већ не би стекао неко више знање, пошто је био добар ђак. Упоредо с овим почео је изградњу нове куће, што најбоље говори о намјери да изгради узорно домаћинство за што су постојали сви услови створени напором претходних генерација. И премда се ближио рат и општа пропаст људи, живјело се у вјери да се то зло ипак неће догодити, па су се тако градила и подизала имања све до почетка рата.

Већ у то вријеме почела је пропаганда Хрвата да се руши Југославија под окриљем Италијана и Нијемаца и да се оснивају државе Хрвата и Словенаца. Народ је то знао и наслућивао куда то све води, али се тадашња државна власт бавила само прогоном и затварањем комуниста. Могла се наслутити пропаст државе, мада се није знало куда све то води и како ће свјетске силе одговорити на нагло подизање, у претходном рату поражених сила.

Тако су извршене припреме за нови свјетски рат који је убрзо избио и за неколико дана расуо нашу државу као кулу од карата, оставивши наш народ да се бори и сналази како зна. Почео је страшан прогон виђенијих људи и њихово одвођење у логоре и ликвидација једног по једног све до масовног уништења нашег народа. То је изазвало оптшениародни отпор и стварање првих партизанских јединица које су се шириле упоредо са усташким злочинима.

За то вријеме мој отац је био код куће и дочекивао људе из партизанских одреда који су од њега тражили да као мајстор бравар поправља оружје и да обавља друге сличне послове за одред, све у циљу извођења акција и борбе против непријатеља. У кућу су долазили угледнији људи из одреда и разговарали о приликама у Русији, упоређујући то стање са стањем код нас, с обзиром на тешке прилике на ратишту и могућност избијања нових тешких офанзива.

У том расположењу дочекана је тешка офанзива на Козару, која је кренула из Бање Луке, Приједора, Босанског Новог, Босанске Дубице и Градишке, са авионима, тенковима и другом ратном техником и око 80.000 усташа и њемачких војника упућених на Козару са Источног фронта гдје је било привремено примирје и све то у циљу гушења устанка и коначног обрачуна са нараслом снагом партизана на тој територији. Борба је вођена око 30 дана и партизанске јединице су бројале око 12.000 наоружаних бораца са још већим бројем ненаоружаних људи који су узимали оружје од погинулих партизана и тако настављали борбу. Заједно са борцима нашао се и народ који се повлачио у Козару пред наступом непријатеља, очекујући спас од синова и кћери који су их бранили. Радило се о огромној маси жена, дјеце и старца који су се повукли из својих села не чекајући усташе да их поубијају и на тај начин се придружили партизанима који ни сами нису имали излаза из овога стања. Све је то побијено и отјерано у логоре, док су се борци углавном повукли и сакривали под земљу.

Цијела Козара је горјела у пламену док су се преживјели партизани склањали под земљу, у земунце, које су за њих сарадници из позадине припремили и на тај начин спасавали од усташког покоља.

Мој отац се у јеку офанзиве вратио кући, и заједно са породицом, поступио управо онако како су лецима баченим из авиона усташе савјетовале народу, кренуо је према Дубици. Чуо је како су домаћини из сусједства себи одузели живот, не хтијући трпјетити ово понижење, али видјевши своја два сина, Милана и Душана, одлучи да до краја остане са њима, па што буде. Старији син Милан, свршени ђак шесог разреда гимназије, дошао је кући из Бање Луке да види куда ће се ићи и шта ће даље бити са њима. Говорио о стању у Бањој Луци, наглашавајући да су првих дана одведени у логоре и поубијани српски свештеници и виђенији Срби, те да је у то вријеме познати усташки крволок Виктор Гутић ширио страх и трепет. Усташка власт је вршила невиђен притисак на српски народ, па је у селима окограда поубијано на хиљаде жена и дјеце. Нарочито се син Милан бринуо за млађега брата Душана који је у то вријеме завршио основну школу у Моштаници и још није могао сам о себи да се стара.

На тај начин цијела моја породица: отац, мајка, два брата и ја нашли смо се у Босанској Дубици, гдје су усташе раздвојили мушкарце од жена и дјеце и одводили их на једну страну, док су жене и дјецу отјерали у логор Уштица у правцу Јасеновца, гдје се окупила огромно мноштво жена и дјеце из свих козарских села и ту је за нас настао

прави пакао изазван тортуром и мучењем како су само усташе знале. Око мјесец дана провели смо у овим казаматима. Након усташог силовања женске дјеце и пљачке пониженог и јадног народа, отјерани смо на железничку станицу и утоварени у сточне вагоне у које ће нас без икаквог смисла и реда стрпати усташе. Послије два до три дана зауставио се воз, отворила су се врата и ми упола живи изађосмо напоље.

Већ тада је један усташа држао говор, спомињућу Русе и нашу борбу против НДХ, након чега нас је упозорио да ми идемо у села, гдје ћемо радити и пазити на своје понашање. Тако се моја породица без старјешине, оца Николе, који је већ у Дубици одвојен од нас и према логору Јасеновац одведен, нашла у селу Шимљани, код Гарешнице, на једној ливади одакле су мјештани купили и одводили робље, жене и дјецу, зависно од тога за које су послове били потребни.

Мене и мајку одвео је један домаћин и показао нам шта да радимо и гдје ћемо спавати, док моју браћу, Милана рођеног 1927. године и Душана рођеног 1929. године, распоредише у друга села, ближе Гарешници, што је моју мајку посебно узнемирило знајући у чијим су рукама њена дјеца, те је отишла да их тражи, али је било узалуд пошто су мушка дјеца убрзо одведена у логор Јасеновац, гдје им се заувјек губи сваки траг. Тек послвије рата сазнали смо да су усташе покупили око 4 до 5 хиљада дјеце са Козаре, које су прво одвели у наше опустошене крајеве да беру кукурузе и купе по кућама што је остало иза нас послвије офанзиве.

Касније је мајка сазнала да су усташе ову дјецу спровели и спалили их у пећима за спаљивање људских тијела, о чему смо сазнали тек након рата, мада смо то и наслућивали, јер се нико од те дјеце није јављао.

Тиме је наступио очај и жалост коју је мајка носила у себи све до смрти 1980. године у Сарајеву. На тај начин нестало је живота у мојој породици и породици мојих родитеља која се ни сама не знам када и како доселила у Војскову у намјери да ту свије своје породично гнијездо и стиче потомство, али то није било могуће због неразумне мржње наших сусједа.

На тај начин остало је пусто огњиште мојих родитеља и заувјек се губи сваки траг нашег живота у томе крају.

Моја породица, мада сведена на два члана, остала је у гарашничком селу до новембра 1942. године, када смо се вратили на наше згариште

у Војскови и наставили да се распитујемо за нашег Николу, браћу Милана и Душана, јер се нисмо никада и нипошто мирили са њиховим нестанком.

У то вријеме мој брат од тетке довео је својих двоје дјеце на чување и пажњу, јер ће он са женом бити у партизанима. Међутим, нису престајале офанзиве усташа на наше село, па је моја мајка сада са троје дјеце бјежала по Козари што је са малом, тек рођеном Драгицом, рођеном у јануару 1943. године, чинило несавладиве тешкоће, јер нико није хтио ни од мојих ближних, са мном, с обзиром на плач тек рођеног дјетета. На тај начин остала је сама са четворо дјеце пошто је моја најстарија кћи Станка, удата 1941. године за Живка Међеда, била у партизанима, па сам морала бринути и о њеној тек рођеној кћери. Мој пријатељ, Станкин свекар, Међед Раде, са своја два сина, Живком и Бранком, страдао је у Јасеновцу. На тај начин наша породица је изгубила шест чланова, што са мојих три члана породице, и то отац Драгоја, и два сина Милан и Марко, чини стравичан број од девет чланова од три сродне породице које су усташе побиле у логорима.

У тим условима живила је моја мати, прво у кући пријатељ Раде са кћером Станком која је често навраћала док је била у партизанима, а онда у власти, а затим преселила у Бању Луку гдје је добила стан и дочекала смрт 1993. године.

СТОЈКА (ТРИВИЋ) МАРЧЕТА

СВЈЕДОК СТРАХОТА и УЖАСА

Моја ратна сјећања почињу од јуна 1941. године, када су први пут усташе из Дубице напали моје родно село Међећа и почели убијати народ. Тог мјесеца запаљене су двије Лончареве куће, а ухватили су трговца Марка Милановића и на свиреп нацнн убили. Одводили су таоце и угледне људе, па су прво уклонили свештеника, затим биљезника Николу Лончара и његовог сина Марка, свршеног гимназијалца.

Сви запослени Срби морали су да напусте радна мјеста, а на њихова су постављени Хрвати и муслимани. У моме селу су биле четири хрватске породице и то: Санковићи, Шпољари, Шопови и Варге. Оне су се одмах прикључиле усташким властима, али тврдим да су моме селу покушале помоћи Швабе, тј. Пемци, који су били настањени испод саме Просаре, а њихов заселак је припадао моме селу Међећа; у јесен, октобар 1941. године, исељени су у Њемачку.

Остала сам са породицом до 14. јануара 1942. године, када су усташе из Јасеновца напали моје и сусједно село Драксенић. У рану зору хватали су и убијали, а том приликом похватани народ тјерали су у цркву. На улазу у цркву учинили су незапамћени злочин мучења, а затим их спалили у цркви.

Овом приликом моја рођена сестра Зорка Тривић, удата Радмановић, ухваћена је са својом породицом и сином од четири године, измучени и живи спаљени су у својој кући.

Послије овога сав народ мога села, а то је било у јануару – православно Божић, побјегли смо у села Пуцаре и Војскову испод Козаре. Тада су у селу остали зрели и способни мушкарци, сарадници НОБ–е. У селу је све остало, па и стока, куће су биле читаве. Ови мушкарци су у селу организовали сеоске страже и у сарадњи са покретом

штитили села: Међеђа, Демировац и Драксенић. За ово вријеме усташе нису смјеле улазити у села и са малим прекидима ово је трајало све до Козарске офанзиве. Почетком јула 1942. године и ја и моја породица, као и сви мјештани мога села, бјежећи од Нијемаца и усташа, били смо у бјекству на Козари, на којој је настао пакао убијања, прогањања и мучења. Када је Козара пала, почели смо се повлачити назад у села. Нијемци су тада авионима бацали летке у којима су позивали да се предајемо, да идемо кућама и да нам се неће ништа догодити. Настала је паника и јаук, али се добро сјећам да су људи који су преживјели Први свјетски рат говорили да смо издати и да се морамо повлачити.

Са породицом сам се вратила кући у своје село, гдје сам остала два-три дана. Тада су Нијемци заједно са усташама дошли у село, ишли од куће до куће, истјеривали нас на силу из кућа, а све иза нас је остало. Протјерали су нас из села, мислим да је био 12. јули 1941. године, и смјестили у сабирни логор Церовљани, Хрватска Дубица. Овдје су раздвојили зреле мушкарце од жена и дјеце и њих смјестили да сједе на голој ливади. Њима су могла да приђу само дјеца, па сам овдје посљедњи пут видјела оца и браћу. Једног дана дошло је пуно камиона, стрпали су их и отјерали. Никада их више нисам видјела.

У Церовљанима сам остала мислим седам дана, а онда једног дана су нас поредали у колону и кроз Хрватску Дубицу протјерали за село Уштица, уз стражаре црнокосуљаше, усташе, јер одласком из Церовљана уз нас су биле само усташе, нису били Нијемци. У Уштици смо остали неколико дана на голој ливади, а онда су нас скелама преко Саве превезли за Јасеновац, у логор, у жицу, гдје сам остала око два мјесеца.

У логору сам преживјела све страхоте мучења. Гледала сам како мала дјеца умиру од глади, жене рађају на земљи и умиру, дјеца која чекају у колони нешто добију да поједу, како избезумљени бјеже не знајући куда, јер су усташе на њих натјерали коње да их газе, а они остају згажени на земљи. Одавде су ме једнога дана са осталима стрпали у сточне вагоне и као робље развозили широм Хрватске.

На свакој жељезничкој станици су откачивали 2-3 вагона и развозили заробљенике по хрватским селима. Вагон у којем сам била са осталим женама и дјецом откачили су на жељезничкој станици Сирач, између Пакраца и Дарувара. Три пуна дана сам путовала у том вагону од Јасеновца до Сирача. Биле су врућине, у вагону смо биле без ичега, ни воде ни хране, хигјенски услови никакви. Приликом стајања у

Сирачу добро се сјећам ужаса када сам видјела да су мајке чија дјеца су у вагону помрла, морале свака своје дијете да изнесе и баци у једну велику рупу поред ријеке Пакре.

Овдје су нам по први пут дозволили да се напијемо воде и умијемо. Приликом овог предаха, један од усташких вођа одржао нам је говор, говорећи да смо партизанске свиње и да нас одавде шаљу у села.

Спроводили су нас у колони под стражом преко ријеке Пакре у шуму и ту нас оставили. Сами смо кренули даље и дошли у село Бијела и Даље, али када смо далеко одмакли у шуму дочекали су нас партизани који су нас узели у заштиту. У селу Гређани смо остали до септембра 1942. године. Тада је наступила офанзива усташа из Дарувара и сав народ протјерала који се разбјежао на све стране. Са партизанима сам кренула за Босну и прешла од села до села читаву Славонију по ноћи. Оставили су нас у селу Ковачевац код Нове Градишке, а они су продужили даље да пређу преко ријеке Саве. Ја и моја група смо продужили и остали у селу Ливађани. У то вријеме наишла је 17. славонска бригада партизана и многе младе жене и дјевојке су се прикључиле у бригаде.

Ја сам остала у селу Ливађани до марта 1943. године, а тада сам се вратила назад у село у којем је била усташка команда. Дошла сам у пусту кућу без ичега, али сам остала. Повезала сам се са сарадницима НОП-а и наставила да сарађујем. Међутим, усташе су одводили способну радну снагу да раде на пољима, наставили са малтретирањем и злостављањем, одводили жене у логор у Млаку које се више нису враћале. Настала су бјежања и мучења, па сам крајем 1943. године побјегла на слободну територију испод Козаре, гдје сам остала све до ослобођења 1945. године.

БРАНКА (МИЛОЈИЦА) БЈЕЛАЈАЦ

ПАКЛЕНИ ДАНИ У ЛОГОРУ ПРИЈЕДОР

Рођена сам 27. 11. 1926. године у селу Волар, општина Љубија, од оца Стојана и мајке Јованке.

Рат 1941. године ме је затекао у родном селу. Отац ми је говорио течно њемачки и доласком њемачке команде у Приједор позван је за толмака тј. преводиоца. Он је то свакако одбио. Није хтио да служи непријатељу. Одмах је затворен. Не знам послје колико дана је пуштен из затвора, али се морао јављати сваки дан у усташку команду. Такође је избачен са посла, а био је предрадник на бункеру (тако се звао претовар руде из малих вагона у велике).

Није дуго потрајало његово јављање и након одређеног времена отјеран је и убијен не знам гдје.

Наше имање је априла 1942. године опљачкано и спаљено. Смјестили смо се код рођака чија кућа није била спаљена.

У сусједном селу Трговишту маја 1942. године примљена сам у СКОЈ. Када су усташе и Нијемци прочистили Козару, кренули су на лијеву обалу Сане, од Приједора до Новог, наводно да и тај терен, како су наглашавали, прочисте.

Мене су одмах заробили јер су ме комшије Хрвати, усташки настројени, пријавили као сумњиву. То потврђује чињеница да су са мном повели и моју сестру стричевку, али су њу пустили а мене отјерали у логор.

Стално су ме испитивали о „шумарима“ - партизанима. Када су ме проводили кроз муслиманска села Бишћане и Ризвановиће, затим кроз Приједор, била сам нападата разним погрдама - ружним ријечима и плувањем. У Приједору чим смо прешли мост створила се

група дјеце од 10-15 година која су ме тако ружно нападала разним псовкама и увредама спомињући најбруталније ријечи мени као партизану. Били су тако досадни да су пресијецали и пролаз да су их спроводници тјерали чак и пушкама. То је био ужас који ја не могу испричати ријечима. Међу њима се истицао један растом највећи који се затрчи па ме пљуне. У логору ме је комадант оставио код себе, наводно да му треба да пометем канцеларију. Плакала сам до неизнемоглости па не знам одакле толике сузе. Тог истог дана у поподневним часовима дође мени познат човјек, то је био њихов сарадник, Ђуран Трамошњанин из села Цикота. То село Цикоте и Југовце су комплетно сав српски народ стјерали у логор, у неку велику бараку. Он се заложиио код комаданта да мене смјесте с народом из та два села.

Приједорски логор је био смјештен на циглани. Жене и дјеца лежали су под ведрим небом. Само је постојао мали наткрив који је био потребан за сложену циглу. Није било воде, није било умивања ни прања. Повремено се однекуд дотјерају по два бурета воде да би замијесили мало скроба тј. замијесили мало брашна, некад су га пресолили а некад дијелили потпуно неслан. Бољи је био неслан јер слан би тражио воду које није било. Ако би воде остало у бурадима, тиме би мајке дјеци квасиле уста. Логор Цикоћана и Уговчана је био мало бољи јер је барака била затворена. Личне хигијене није било ни случајно. Неколико пута су дјевојке из наше бараке водили негдје под туш. Није било далеко од циглане. Била је импровизовано ограђена тако да се са све четири стране могло видјети купање. Водило нас је више стражара, не знам тачно колико, четири или пет. Наређено нам је да се скинемо. То је било тешко, али су нам пријетили батинама. Они су нам се смијали, пуштали туш и наређивали да се окрећемо што никад ни једна није хтјела, па је једног дана дошло наређење да нема цурама купања. То нам није тешко пало јер то и није било неко купање.

Велика је незгода била нужник. Ископана је рупа дуга 4-5 метара, не знам ширину, колико се сјећам 2-3 метра. Преко те рупе уздуж постављена је једна даска. Права мука је била ујуту када требају дјеца, жене и сви да се изредају. Поредају се дјеца по тој дасци и мајке стријепе кад ће које упасти. Можете замислити незгоду, јер нема воде да се спере. Дјеца су често имала пролив, па никада да се раставе од даске. Нас је у тој бараци било преко 200. Одрасли су мање ишли јер није било ни воде ни хране, па нам је била бар у томе предност. Признајем да нам је велика помоћ била посјета српских жена из

града. Доносиле су веће лонце неког варива и кукурузни крух. Стража им је то дозвољавала, али не увијек и морале су чекати по неколико сати да то предају. Када би жене у црнини донијеле храну, стражари би бајонетама промијешали храну, наводно да траже оружје, а кукурузни крух би бацали на земљу, у прашину, исјекли на мале комадиће и помијешали са прашином. Старије жене из логора би те мрвице покупиле и ми смо их и са том прашином дијелили. Често би те добре жене малтретирали, па смо страховали да их не ставе у логор са нама. Некада их отјерају не дозвољавајући да предају храну. Било је случајева да се мања дјеца до пет година провуку кроз жицу и те храбрије жене док чекају да предају храну сакрију их под сукњу и тако ко бива украду их. Било је случајева да дјеца то свјесно ураде сама, не знам да ли су их мајке припремале за то. Та дјеца су касније послата у долове, а ако су им били живи родитељи врате их њима.

Знам случај Мике Царковић која је дјечачића под сукњом одмакла од логора и онда одвела кући. Било му је име Милан. Она га је отхранила и ишколовала. Милан је касније пронашао породицу у Бистрици, али је остао код Мике. Жив је и живи у Приједору. Знам да је радио у Целулози.

Кад јутро осване они који су раније доведени са Козаре су умирали, ми бисмо видјели коњска кола натоврена лешевима, претежно дјецом. Одвозили су их на Урије, како смо чули и затрпавали у неку рупу.

Логор у који сам ја смјештена, гдје је био народ Цикота и Југоваца, за мене је био спас. Ту ме је смјестио тај Ђуран и није се вратио са својим сељанима када су пуштени кућама. Нас Цикоћане и Југовчане је спасио Ахмет-бег Капетановић звани Ђорбег (јер није имао једног ока). Касније сам дознала да је неколико пута ишао у усташку команду у Приједор и тражио да се његове комшије пусте кућама. Он је гарантовао за своје комшије и успио јер је био угледан бег.

Једног дана су у логор наишле Швабе, покупили све мушкарце и никада се ни један није вратио. Када сам пуштена, нисам знала колико сам времена била у логору. Затворена сам у јулу, а кад сам пуштена мислим да је био октобар, јер су шљиве биле презреле и лишће је опадало. Пролазећи кроз муслиманска села онако прљави, гладни и исцрпљени, били смо вербано нападани. Са прозора жене су викале са псовкама и говориле: „Требало Вас је све побити али биће вам и то!“ Било је случајева да онако гладни жене и дјеце закаче се да

уберу шљиву и двије жене кад су то видјеле говориле су: „Берте, Бог вам дао и круха. И ми би вам дали да смијемо.“

Послије логора радила сам организовано за покрет претежно са омладинм. Била сам у Петој бригади за вријеме Четврте офанзиве. Када је Приједор ослобођен долазим у Срески и Градски Комитет СКОЈ-а и тада видим поред осталих и онога што је био највећи у оној групи дјеце који су ме пљували када су ме спроводили у логор. Он се затркивао и пљувао, умало да га онај један домобран није ударио. У Градском је био главни за писање парола и плаката. Ово сам напоменула секретарици СКОЈ-а, она ми је напоменула: "Ђути, ништа не говори, требамо некако муслиманску омладину привући."

У логору сам видјела још неких детаља које нисам напоменула а неке сам препустила забраву.

МИРЈАНА МИЛИВОЈЧЕВИЋ

ИЖИВЉАВАЊЕ УСТАШКИЊА У ЛОГОРУ ЈАСЕНОВАЦ

Породица Вуковић је позната и веома цењена у Приједору. Била је многобројна. Становали су у две зграде у Улици Вука Караџића у властитој кући са двориштем. Са њима је била и тетка Нада. Млађи брачни парови становали су у истој улици, а тетка Нада се брзо одвојила јер је добила стан у Партизанској улици у радничком делу насеља. У овој причи је главна тетка Нада, која је била Српкиња и члан Кола српских сестара. Помагала је сиромашне, болесне и обилазила рањенике. Доласком усташке власти и Немаца била је стално на мети, они су је пратили, шпијунирали и припремали свој крволочни план.

Људи су имали различита мишљења, једни су сматрали да је Нада наклоњена четницима, а други партизанима, уствари била је Српкиња, њена активност достигла је врхунац, а ништа није знала о томе да је прате и припремају крвави пир. Врло брзо је ухапшена и одведена у Црну кућу у Бању Луку, гдје су услови били нешто повољнији, јер силна родбина и пријатељи снабдевали су је храном, пићем и осталим потрепштинама. Не остаје дуго у затвору Црне куће, спроводе је у Босанску Градишку, у логор, а затим у злогласни Јасеновац. Тад почињу Надине муке. Жене усташе биле су врло ригорозне и примењивале су различите методе мучења. То су била батињања у колони, шамарање, вучење за косу, плување у лице и друге понижавајуће радње.

Одмах су је обукли као и све остале у луђачку кошуљу и наставили са истим методама. Хигијенски услови су били на нивоу животиња. Спавало се на земљи, шетало се у шпалиру босих ногу, све је морало бити доступно батинама. Дуго је размишљала о својој тешкој

судбини, али била је јака и морала је да издржи. Њен боравак у Јасеновцу је крила од својих најближих, због патњи, а то су знали најближи пријатељи и неки од рођака. Сећала се срећних времена када је владао мир, када су се људи волели, дружили, забављали на разне начине и потајно се код ње појавио осјећај да би можда могло доћи до неког бољитка, то је прижељкивала и веровала у то, али на срећу и њој је једног дана грануло сунце. Њен зет Јосип Кирај, Хрват, југословенски опредељен, био је шеф железничке станице у Приједору, успева преко својих веза да своју свастуку Наду извуче из логора, то је био најсрећнији дан, не само за Наду него за целу породицу. Од силног задовољства славили су и Богу захваљивали. Међутим, Нада и даље не мирује, она се потајно активира и ради за добро српског народа.

На ледини Јасеновца налази се споменик у облику цвета који опомиње млађе генерације да се ово зло више никад не понови. Још и данас Срби и Хрвати се не слажу у броју убијених Срба. Срби дају тачан доказ, што сведоче остаци костура у масовним гробницама, а Хрвати знатно смањују тај број. И не зна се никад кад ће та истина доћи на право видело, тј. када ће се знати истина колико је српских костура било.

Судбина Иванке Ивановић

Лично сам познавала Иванку Ивановић, у сећању ми је остала њена мала кућа са кафаницом, од које је једва пеживљавала. Становала је у улици Приједорској. Иванка се дружила са Словенком Мијатовић, која је била богата, јер је била удата за трговца Србина. Усташки и њемачки шпијуни су их шпијунирали и врло брзо су их затворили у Црну кућу у Бањој Луци, познатом великом затвору. Сместили су их у собу са мушком популацијом, где је владао прави хаос. Гладни, исцрпљени због несреће која их је снашла, чак су се свађали и тукли, а усташке методе су одмах почеле са применом строгих мера, мучења, шишања до главе, јаких удараца, па су многима руке биле сломљене, као и ноге, све у свему, страва и ужас.

Најтежа је бола глад, јер нису имали могућности да их неко нахрани, а затворска храна је била лоша и нередовна. Међутим, догађа се нешто што обе пријатељице јако погађа, Мијатовић Марију, Словенку пуштају из затвора, а Иванку задржавају јер је била Српкиња. Све је теже подносила сва та малтретирања, вређања и мржњу, која је достигла врхунац. Било је тренутака када је Иванка

помишљала и на самоубиство, али пошто се приближавао крај рата, њој је успело да преко неких добрих стражара побегне. Долази кући препорођена, мада је чека само син који је дошао као партизански официр и брзо нестао, да никад није сазнала гдје је. Једну радост заменила је са жалошћу. Била је срећна када је подигнут споменик у Јасеновцу као велики помен на бескрајна зверства, који могу да виде сви народи Европе и осталог света.

Живела је дуго до дубоке старости и на крају живота кад су је сахрањивали више од пола Приједора присуствовало је том чину. Сви су исказали заслужену захвалност тој великој жени. Сахрањена је у Приједору, а њен гроб прекривен је цвећем, венцима и паљењем свећа.

Београд, 15. ктобра 2013.

ПАВЛЕ ГОЈКОВИЋ

ВАЛДХАЈМ „СПАСАВАО“ ЦИВИЛЕ ШАЉУЋИ ИХ У ЛОГОРЕ

Прије него што ћу нешто рећи о свом животу у четири логора кроз која сам прошао као дјечак од 12 година у Другом свјетском рату, неколико реченица о Курту Валдхајму.

Курт Валдхајм је био члан Главног штаба њемачке војске у офанзиве Нијемаца и усташа на слободну територију Козаре. Тај дио Поткозарја од 10 села био је око годину дана слободна територија заједно са подручјем дубичке општине. Сваки официр је имао посебан задатак. Курт Валдхајм је имао задужење да у току ватрених дејстава заштити цивилно становништво. Он је цивилно становништво заштитио на тај начин што их је отјерао у већ раније припремљене логоре у Хрватској.

Неки подаци говоре да је прије офанзиве имао контакте са Павелићем. Сада се зна да су велике активности вођене у Хрватској на изградњи и проширењу постојећих логора. Ове припреме јасно говоре о постојању везе са Павелићем, који је организовао проширење логора, изградњу нових, како је изграђен и логор у селу Млака на путу од Старе Градишке према Јасеновцу. Треба рећи да је у Козари била највећа групација партизана, око 3.500 бораца. Те партизанске јединице су десетковане, а цивилно становништво готово потпуно уништено. Преживјели партизани су послани у источну Босну да убијају четнике и њихове породице (Србе на Србе).

Једна већа група партизана се предала без борбе. Нијемци су их разоружали и наредили да легну на земљу, а онда су обавијестили Главну команду. Ту су била два официра, од којих један Курт Валдхајм; он се обратио команданту те њемачке јединице која је заробила партизане: „Зашто нисте ту гамад побили?!“ У групи је био

партизан Јован Суботић из Милошевог Брда, који је устао и рекао на њемачком језику: „Зашто да нас побијете? Ми смо се предали њемачкој војсци и сада смо ваши заробљени војници. Предаја је била без борбе. Међународна конвенција о заробљеницима не дозвољава убијање људи који су се предали.“ Тада је Курт рекао команданту јединице која је заробила партизане рекао да заробљене отјерају на воз и возом у логор Старо сајмиште, а одатле касније у Њемачку на рад. На тај начин је Јован Суботић са осталим заробљеницима у тој групи преживио рат и дошао кући 1945. године.

Када су ратна дејства на подручју бивше Југославије јасно поручивала да је крај рата близу, усташке и четничке јединице су се повлачиле према западу. Тада се и Павелић са својом пратњом од 13.000 усташа повлачио према западу. Он је са пратњом стигао у Аустрију као и многе друге јединице у покрету у том правцу.

На то подручје су већ стигле енглеске војне јединице, које су све јединице у повлачењу враћали у Југославију. Тако је једнога дана враћено на подручје Југославије око 10.000 усташа и приближно исти број четника. Ова групација је побијена у мјесту Блајбург. О овоме често пише хрватска штампа, али никада нису поменули четнике, који су на истом мјесту ликвидирани. Оно што треба нагласити јсте да су се четничке јединице повлачиле на запад са породицама, што значи да је у том транспорту било и доста дјеце, која су такође ликвидирана. У четничкој групацији било је око 60 свештеника. Један свештеник је успио побјећи са стратишта у Италију, касније је стигао у САД. Свештеник је написао један мали осврт на тај догађај, који сам прочитао. Много тога је рекао. Другог дана је враћена пратња Павелића, која је изашла из Аустрије и окренула за Италију. Рачуна се да је ту било 13.000 усташа. Све ове усташе су у Ватикану добиле лажне пасоше са фотографијама и отишле у Аргентину.

Касније је, као што је познато, Курт Валдхајм изабран за генералног секретара Уједињених нација уз помоћ Ватикана, али је смијењен доказима Израелаца за његова недјела. Никакви докази нису послани из Брозове државе, који би разоткрили криминална дјела Курта Валдхајма за вријеме офанзиве на Козари. Једина земља из комунистичког лагера коју је Валдхајм посјетио била је Бродова Југославија. Том приликом је добио високо одликовање од Броза, као што је у рату добио од Павелића када је српску дјецу и остале отјерао у логоре.

А сада о ономе што сам преивио у логорима.

Рођен сам 15. марта 1928. године у селу Совјак које се налази између планина Козаре и Просаре, општина Градишка. Моји родитељи су били покојна мајка Савка и покојни отац Илија. Прије рата завршио сам четири разреда основне школе. Кад је НДХ дошла на власт у село су све чешће долазиле усташке и домобранске патроле, али нису никога злостављали, па се народ понадао да ће се можда под новом влашћу мирно живјети. Међутим, пред крај новембра, тачније 25. новембра, кроз село је прошла велика домобранска војска, а одмах иза њих су наишле усташе у стрељачком строју и покупили све мушкарце које су затекли у кућама. Други дан су те мушкарце натјерали у ријеку Јабланицу и побили. Сви су побијени ножевима, а доказ су ране по тијелима. Тога дана је побијено 107 мушкараца, а само су шесторица успјели побјећи. Тада су погинула моја два стрица и двојица моје браће од стричева. Наша територија Поткозарја била је слободна око годину дана. Тада су њемачка и хрватска војска организовале офанзиву. План Њемачке је био да се разбију и униште партизанске јединице. Раније сам већ нагласио да је обавеза Курта Валдхајма била да заштити цивилно становништво од ратних дејстава, а не да га отјера у логоре. У договору са Павелићем и подршком Ватикана он је све становништво протјерао преко Саве у Хрватску, гдје су унапријед припремљени логори.

Моја породица није кретала од куће док није стигла њемачка војска. Ја сам са осталим логорашима био неколико мјесеци у Старој Градишци, затим у логорима Млака, Јасеновцу и Славонској Пожеги. Из логора ме узео један земљорадник са циљем да му храним краве и чистим шталу у којој сам спавао. Ја сам био дијете са села којем овај посао није био непознат, а ни тежак. Послије два мјесеца се појавила родица, која је од неких жена које су прије мене отишле из села дознала гдје се налазим. Она је успјела да добије пропусницу у Градишци на моје име, тако сам се вратио у родни крај. На том терену је поново постојала слободна територија као и прије офанзиве. Постојала је Команда мјеста и поново је активирао омладински рад. Послије извјесног времена ја сам се прикључио омладинској чети гдје сам остао до краја рата. Кад је ослобођена Градишка 1945. године из Подградаца Команда мјеста се преселила у Градишку. Ја сам са осталим омладинцима остао у селу. Размишљајући куда даље, одлучио сам да одем у дом ратне сирочади, што сам и урадио. Тада сам се уписао у нижу гимназију, а послије завршетка гимназије са неколико другова уписао сам се у Учитељску школу. Послије тога сам послан из градишке општине 1947. године на Први конгрес УСАОЈ-

а. Био сам најмлађи члан партије међу делегатима за конгрес УСаОЈ-а. Том приликом сам се обратио свим делегатима прије почетка рада и рекао нешто из моје ратне прошлости.

Када сам завршио Учитељску школу добио сам рјешење од Министарства просвјете да се јавим на службу у Босански Петровац. Послије рада од годину дана одлазим у ЈНА, а онда радим још три године као учитељ у Подградцима. Тада прекидам радни однос и одлазим на студије историје у Сарајево. У времену студија сам се оженио, а послије завршетка долазим поново у Подградце. Послије неколико година пресељавам се у Бања Луку, гдје сам завршио радни вијек.

Бања Лука, октобра 2013.

ЖИВКО ПЕТРА ШИНИК

ИСТРГНУТА МАРАМА

Рођен сам 24. фебруара 1938. године у мјесту Горњи Подградци, општина Градишка.

Имао сам три године када су јула 1942. године усташе оца, мајку, сестру и мене отјерале у Јасеновац заједно са хиљадама мушкараца, жена и дјеце са Козаре.

Сунце је пржило. Путовали смо дуго. Отац ми је дао кишобран да се заштитим од сунца. Кад смо стигли пред Јасеновац пришла ми је часна сестра и истргла кишобран из руку говорећи: "Ово ти више неће требати!"

Убрзо су нас, дјецу, почели одвајати од родитеља. Мајка ме привукла на груди чим је чула лелек и вриску мајки и дјеце коју су растављали. Када је усташа пришао и покушао да ме истргне из наручја мајке, она ме је све чвршће држала. Усташа ме је вукао за руке, али није могао да ме истргне из мајчиног наручја. Тада је почео мајку тући кундаком по глави и тијелу. Сва је била крвава. Тек кад јој је пришла моја сестрица и почела молити да ме пусти говорећи: "Мајка, пусти бају, они ће те убити ако га не пустиш. Остаћемо ми живи, ја ћу га чувати", истргли су ме из мајчиног наручја. У мојим рукама је остала њена жута, али од крви црвена марама, од које се нисам одвајао док се поново нисам срео са мајком. Отац Петар је интерниран у Њемачку, гдје је остао до краја рата. Мајка је одвојена у женски логор, а нас дјецу су пребацили у дио јасеновачког логора у Сисак.

Храна је била веома лоша. Кували су нам мисираче, а то ја нисам могао јести. Понекад је сестра долазила до парчета хљеба који је давала мени. Захваљујући сестри остао сам жив. Никад се нисам одвајао од моје сестрице, стално сам је држао за сукњу. Често сам плакао за мајком.

Имао сам четири године, а сестра десет. Упозорила ме је да не плачем, јер ће ме ако плачем усташе убити. Страшно сам ослабио. Нисам главу могао држати усправно, висила ми је на грудима. Сестра ме морала крити у углу просторије под некакве старе вреће да ме усташе не би видјеле како сам слаб. Кад би се неко дијете разбољело толико да не може да хода, бацили би га у пећ. А већина дјете је умирала од глади и слабости, неке су једноставно бацали у зрак и дочекивали на бајонет.

Спавали смо на слами мокрој од мокраће, гријали се једно уз друго.

Једног дана је дошао сељак Јосо Кушан из села Греда код Суња с намјером да изведе из логора једно дијете под изговором да му чува краве, а имао је својих троје дјете. Угледао је моју сестру и рекао: "Ову дјевојчицу ћу повести." Сестра је рекла да неће ићи ако неће повести и мене.

Јосо се окренуо према усташа. И прије него што је ишта рекао, усташа је одмахнуо руком говорећи: „Нека иде. Ионако ће сутра умријети."

Јосо је био љубазан према нама. Сестра је имала задатак да чува краве. Сваки пут кад је одлазила са кравама на пашу, ја бих је погледом испраћао са кућног прага и ту бих остајао све док се сестра не врати. Храну сам узимао само од сестре јер никоме другом нисам вјеровао.

Мајка Стојна је неким случајем успјела да се врати на Козару. Дознала је да су нас из логора избавили неки људи из околине Суње. Она је успјела да у Градишци добије пропусницу помоћу које нас је извела из Хрватске. У томе јој је помогао Милан Раказ из Градишке.

Данима је мајка пјешачила од села до села док нас није пронашла. Једног дана, сједећи на степеништу као обично, угледах на дворишној капији моју мајку. Покушао сам да устанем, али нисам имао снаге. На кољенима сам кренуо према њој. И она је пала на кољена од среће, али и од туге кад је видјела како лоше изгледам. Био сам као живи костур.

Тако пужући и плачући нашли смо се на сред дворишта. Остали смо сатима загрљени и уплакани од среће што смо се напоскон срели живи.

Много сељана се сакупило, као на неко чудо. Плачући су нам се придружили, као да су хтјели да нам помогну да сузама ублажимо неправду и бол који су нам нанијели неки зли људи.

Дошли смо на Козару у празну кућу. Све што смо имали потрпали смо у запрежна кола која су вукли волови. Чак смо и краву везали за кола. Отац је потјерао сав алат јер је рачунао да ћемо се брзо вратити, чим прође непријатељска офанзива, како нам је речено. Нисмо имали ни сјекиру ни мотику. Мајка је за огрјев користила ограду којом је отац оградио прије рата скоро све имање.

Једног дана је мати негдје добила неколико килограма кукуруза и кренула у воденицу по дубоком снијегу да самеле жито. Била је оштра зима. На ногама је имала кломпе од дрвета које су убрзо попуцале од мрза. Вратила се кући у чарапама, али са брашном. Воденица је била удаљена око три километра.

Велики проблем је био и недостатак соли. Мати је случајно у Градишци пронашла у некој напуштеној просторији празне вреће од соли. Те вреће је донијела кући, поквасила их у води и том водом је касније солила јело. Велики проблем су биле и вашке. Мати је негдје пронашла густ чешаљ којим су се могле одстрањивати из косе. Али су гњиде биле проблем које чешаљ није могао одстранити. Из њих би се поново за неколико дана излегле вашке.

Марица Старчевић ноћима није могла да спава од вашки у коси које су се толико намножиле да су се завлачиле под кожу. Дошла је мојој сестри плачући и молила да јој некако помогне. Кад ју је ошишала прокувала је луг из шпорета и том лукшијом добро јој наквасила главу. Некаквим старим ножем једноставно јој је стругала кожу са главе заједно са вашкама. Чистом водом јој је опрала главу а дјевојчица је убрзо заспала и дуго спавала. Кожа на глави је зарасла за неколико дана.

Ово сам често причао у кругу моје породице. Једног дана сванула је пјесма "Истргнута марама", коју је дирнут мојим причама написао мој унук Аљоша. Прочитаће то и његов унук и рећи ће да се тако нешто више никада не би смјело поновити.

ИСТРГНУТА МАРАМА

Марама је блиједожута
с главе мајке истргнута ...

Какав лелек, каква дрека
брижне мајке и дјетета,
ко отима чедо њено
у љубави одгојено.

Дијете плаче иза жице
одвојено од мајчице руке
шири све од блата
само виче мама. тата;
задње што од мајке оста
марама је блиједожута
с њене главе истргнута.

Ко то има право? Људи!
Одвојити дијете с груди!
Ко је мог'о, ко је смио
па је дијете одвојио
од постеље и од мајке
и од оца и од тете?
Јадно дијете!

Оно сједи уплакано
у логору изгубљено
са хиљаде дјеце друге
што их муче исте туге.

Гдје је овдје разум, људи?
Гдје је право тог дјетета,
реците ми људи, "људи"!

Марама је блиједожута
с главе мајке истргнута ...

МИЛОШ МИЛИНОВИЋ

СТРАНИЦЕ ИСПИСАЛИ ЈУНАЦИ КЊИГЕ

(Уз књигу Драгоја Лукића „Рат и деца Козаре“, друго, допуњено издање „Народне књиге“, Београд, 1984)

- Иако сам тридесет година истраживао све што се у прошлом (Другом свјетском рату) догађало са дјецом, чини ми се да сам тек на почетку - рекао нам је Драгоја Лукић, бивши мали логораш, родом из Милошевог Брда у градишкој општини, с којим смо разговарали послје промоције књиге „Рат и деца Козаре“ у Београду 1984.

Ако се и даље будемо односили према овој теми, препуштајући усамљеним истраживачима да се баве њоме, нећемо досегнути дно козарске трагике. Три деценије послје појаве овог издања, нажалост, морамо рећи да се ништа није промијенило у смислу Лукићевих очекивања. За живота је успио да прикупи, уреди и објави два тома књиге „Били су само деца“ у чијој другој свесци су дата имена 19.432 уморене дјеце у систему јасеновачких логора.

Књига „Рат и деца Козаре“, аутора Драгоје Лукића, друго је допуњено издање „Народне књиге“, Београд, 1984. Штампану у пет хиљада примјерака, на већем формату и укусно опремљену, ову јединствену публикацију „дописивали су њени јунаци“ – дјеца Козаре. Далеко од тога да је њиховим исповијестима све речено. То и није могуће, јер многа свједочења и данас чекају у предворју историје козарске епопеје.

Био сам почашћен позивом да присуствујем промоцији овог изузетно важног дјела у Дому издавача у Београду, 1984. године. Међу више од три стотине људи, млађе и старије генерације, били смо Милутин

Вујић, тада активни професор и ја, бивши мали логораши, слушајући прегршти узбудљивих ријечи о бескрајној причи дјецe страдалника и народа Козаре, чије поруке су уткане у ову књигу. И сами смо дио ње, са својим скромним прилозима о времену зла које је пустошило крајевима настањеним православним живљем.

Говорио је Осман Карабеговић, ратни комесар Козарског одреда, подсећајући на усамљенички истраживачки напор Драгоја Лукића да сакупи и уреди исповијести јунака ових прича, који су се отели свирепости и афирмисали се као "пјесници, сликари, глумци, научници, угледни стручњаци, универзитетски професори, новинари, високе војне старјешине... и питајући се „какве је све таленте са Козаре прекинула насилна смрт окрутног непријатеља?“

У разговору тим поводом са Драгојом Лукићем за „Глас“, који је те године у фебруару кренуо у свакодневни сусрет са својим читаоцима, аутор каже:

- „Скромно издање књиге „Рат и деца Козаре“ угледало је свијет још 1979. Већ тада ју је јавност свесрдно пригрлила, што ми је било најдраже признање - потврђено и званично - Првом наградом СУБНОР-а Југославије – „4. јул“.

Пет година касније писац се у много чему изнова јавља. Питамо га због чега?

- Иако тридесет година истражујем све што се у прошлом рату догађало с дјецом, чини ми се да сам још увијек на самом почетку. Из тих разлога сам, вјероватно, прво издање сматрао отвореним. Исто осјећање имам и сада над страницама његовог обновљеног и допуњеног издања, јер мислим да сам још увек на почетку расвјетљавања козарске епопеје. И што више упознајем ту голготу и тежину невоља јунака моје књиге, откривам све већи број судбина и долазим до увјерења да је за потпуније сагледавање козарске епопеје, била управо битка за дјецу.

- Налазите да је у дубљем сагледавању трагике дјецe потпуније објашњење и догађаја на Козари?

- Свакако. Партизани, жене, старци, цијели козарски народ, водио је гигантску борбу за своју дјецу. Зато и наглашавам да се без дубљег сагледавања и понирања у трагичне судбине 23 хиљаде дјецe, која су љета 1942. године истргнута из крила

планине и стрпана у усаташке логоре, тешко може објаснити величина свега што се тада дешавало на Козари и у њеној околини.

- Тиме као да истичете већ речену мисао да је тема неистражена, иако сте се њоме бавили дуго и дали значајан допринос њеном расвјетљавању!

- *Сâм мало могу и зато имам право да будем критичан. Ако радимо као што смо до сада радили, проћи ће још много година а ми нећемо досегнути дно трагедије. Ја сам могао да укажем само на ту најстравичнију страну рата, у којем ни деца у колијевци нису била поштеђена. Као хроничар, успио сам да испишем само прве странице голготе, какву историја не памти. Рекао бих још да књигу не дописујем и проширујем само ја, већ сви који су имали срећу да преживе пакао. Тако моја књига није само моја истина, већ и истина свих јунака, који су доживели најтежу судбину.*

- Чини се да сте стално на раскршћу и пред дилемом куда даље!

- *Са књигом пред собом у којој је ријеч смрт чешће исписивана него реч живот, осјећам немир под теретом задатака које ми она намеће, јер се њеним јунацима примакло вријеме када треба да се повуку са друштвене сцене. Да ли ће се још стићи до свих оних који су у суровој стварности Старе Градишке, Јасеновца, Сиска, Јастребарског, Сајмишта и других стратишта научили шта је национална мржња и куда она води – питања су која не дозвољавају миран сан. Са многима од њих доживио сам сва страдања Козаре и логорске патње, али неки од њих нису били у стању да свједоче. Једни су могли да говоре одмах, другима је било потребно више времена да савладају бол и проговоре кад су постали зрели људи и стекли своју дјецу. Неки, чини ми се, немају снаге ни данас да испричају своју причу. Можда ће баш они касније проширити ову књигу.*

- Ваша књига је јединствен уџбеник за часове историје!

- *Имао сам прилику да на више мјеста и у различитим крајевима у земљи учествујем у представљању првог издања и говорим о теми коју оно тумачи. Реакција људи је увијек иста, било да се односи на људе у касарнама, школама, творницама*

или мјесним заједницама. Наша казивања доживјели су као личну бол. И представљање другог, обновљеног издања у Београду није ме изненадило. Али, као човјека који је нешто више утонуо у ту материју, збуњује ме и изненађује чињеница да наши људи, посебно омладина и ученици, готово ништа не знају о тој трагедији, једној од највећих трагедија дјецe у Другом свјетском рату.

- Чиме ту чињеницу објашњавате?

- Личним запажањем које ме не вара. Пажљиво сам погледао више пута школску лектуру. О трагици козарске деце, бар до сада, нисам нашао ни један редак. Ове теме нема ни у нашим историјама. О њој се шкрто говори и на скуповима, гдје се, иначе, говори о Другом свјетском рату код нас и у свијету.

- Зар подсјећање на дневник Ане Франк није побудило и мисао на многе неисписане дневнике малих паћеника с Козаре?

- Нажалост, не. Неки знају за дневник Ане Франк. Знају и за болну свешчицу десетогодишње Тање Савичеве, са исписаним именима њених најмилијих, умрлих од глади, која се чува као реликвија на Пискарјевском гробљу у Лењинграду (Санкт Петербургу) током опсаде њемачке војске овог града ратних година. О томе ученици ништа не знају, јер им није говорила учитељица, нити су имали гдје да прочитају.

За живота Драгоје Лукић је успио да прикупи, уреди грађу за штампу и објави књигу „Били су само деца“, у два тома, дајући у другом списак имена и презимена 19.432 уморена дјетета у систему усташких јасеновачких логора. Дата су имена родитеља и мјеста одакле су, подручја проширене НДХ са Босном и Херцеговном и Сремом, с националном припадношћу жртава, међу којима су далеко најбројнија дјеца српске нације.

Његовом критичком односу према овој болној теми, израженом прије тридесет година, да се истраживање не препусти вољи појединаца, него да буде организовано и уз подршку друштва, могуће је да досегнемо дно козарске трагедије. У противном – не. Данас са жаљењем морамо рећи да се ништа није промијенило у смислу његових очекивања. Пише да у уџбеницима за школе није пронашао ни један редак о страдању дјеце. Шта да кажемо? И данас је тако. Образовне установе су незаинтересоване: школе и универзитети

немају појма, или мало знају о Диани Будисављевић, српској добротворки, иницијатору избављења дјеце из усташких логора: око 12.000 дјечака и дјевојчица, хуманитарци предвођени овом хероином и професором Камилом Бреслером, извукли су из бодљикаве жице, транспортовали и смјестили у прихватне центре Загреб, Јастребарског, Сиска. Сви, нажалост, нису преживјели ужасавајуће услове боравка у казаматима, али чињеница да је од смрти отето око девет хиљада дјеце захваљујући даноноћној бризи љекара, медицинских сестара, његоватељица и ученица из школе у Рудама, које је на позив проф. Бреслера, довела у Јастребарско њихова управница Татјана Маринић, говори о подвигу ових људи.

Кад је НДХ издала декрет о „стриктно одређеним мјестима за боравак дјеце“, ми нисмо имали ништа: ни простор ни средства, ни особље које ће се бринути о напаћеној дјечи, записао је Камило Бреслер. Били смо принуђени да их смјештамо у неусловне објекте, само да не буду у немилости усташа.

Знали смо да трајније збрињавање и опорављене дјеце није у прихватилиштима, већ у њиховој колонизацији, рећи ће госпођа Будисављевић. Одраслије смо расељавали по селима Подравине и Славоније, а мале и нејаке у долове градских породица на "прехрану". У тој фази наше битке за голи живот дјеце, око пет хиљада њих добило је своје уточиште у породицама, чиме је „положен камен темељац широкој акцији хуманитараца“ у бризи за угрожене мале животе.

Диана Будисављевић и проф. Камило Бреслер били су послје рата заборављени. Тек након објављивања њеног Дневника 2003. године, ликови ових српских добротвора почињу да израђају из „скривене повијести“ Хрватске. Диану је посмртно одликовала Српска православна црква Орденом „Царица Милица“, а држава Србија медаљом за храброст „Милош Обилић“. Српско народно вијеће Хрватске установило је повељу „Диана Будисављевић“ која се сваке године додјељује некој заслужној грађанки за хуманитарни рад.

Познато је да је највише дјеце с подручја гдје су живјели Срби, било у усташким логорима. То је нејач из ондашње Босанске крајине. Осим Градишке и Козарске Дубице, које су одлучиле да улицама дају име Диане Будисављевић, не знамо за друге да су нешто слично учинили.

Пишући свој извјештај о спасавању козарске дјеце у току рата, професор Камило Бреслер на првој страници тих записа оставио је посвету:

„Госпођи Диани Будисављевић, иницијатору спаса козарске дјеце, у топлом сјећању на тешке дане 1942. године, са искреним и дужним поштовањем!

Загреб, 04.02.1947. Проф. К.Бреслер“

О Оскару Шиндлеру, судетском Нијемцу, политичком профитеру који је у нацистичку партију ушао због привилегија у стицању богатства а све зарад спасавања Јевреја, које је запошљавао у својој фабрици у Кракову, спасавајући их тако од нацистичких прогона и уништења, прочуло се широм свијета. О њему је снимљен и играни филм „Шиндлерова листа“ по роману Томаса Кенелија, а његови избављеници су се побринули да ужива поштовање за живота и добије пензију Аденаурове Њемачке. Одликовања су била додатна признања која су пратила заслуге достојне његовог хуманог чина.

Диана је била и остаће велика српска добротворка, којом би се поносила свака нација. Она је највише задужила Србе. А чиме су јој се одужили, првенствено ови прекодрински?

МИЛОШ ЛАЗИЋ

БИОГРАФИЈА ЈЕДНОГ РАТНОГ СИРОЧЕТА ИЗ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Ја сам Лазич Милош, село Влашковци, општина Босанска/Козарска Дубица, од оца Ђорђа и мајке Марте рођене Видовић из села Гуњеваца. Породица је била сиромашног стања. Отац је имао три брата па су се одијелили и њега је припало 30 дулума земље више зарасло у коров и шуму, па се све то морао крчити да би се добила плодна земља за обраду. Породили су седморо дјеце, троје мушке и четворо женске и то: Душана, Николу и мене, а сестре Саву, Зорку, Марију и Милеву. Браћа су била доста старија па су помагали оцу и мајци, а сестре мајки Марти..

Мјештани села кажу да је отац Ђорђе био школован. У то вријеме ишло се у школу у село Међувође, носио је скемлију за сједење а једно дрво за огрјев јер тако је свако дијете морало. Радио је у селу као земљорадник, а изнад његове земље била је црква у селу Влашковцима. На Малу Госпојину долазио је свештеник Благоја Шиљеговић из села Међувођа да одржи молитву и тада је било доста мјештана, момака, дјевојака, дјеце и старијих особа. Отац Ђорђе је служио у цркви са оцем Благојем као помоћник. Отац Благоја у село је долазио на бијелом коњу и прво посјетио Ђорђа, јер је он држао кључ од цркве.

Све је то текло нормално док нас није почео Други свјетски рат. Прво што нам се десило према сазнању мјештана, дошли су из Дубице и околних села непријатељи и разорили цркву у селу. Остала је каса са новцем мјештана, а они који су знали сугерисали су мом оцу да је измјесту у центар села као би је сачували јер је то благо сеоско. Моје родно село окруживала су сусједна села са хрватским живљем:

Парнице, Бијелаци и Маглајци. Како је вријеме одмицало и почињао рат, у селу је било мјештана који нису ни слутили да ће се ускоро морати селити са својих огњишта. Били смо окружени муслиманима и Хрватима који су добро познавали људе у селу. Груписали су се и почели уништавати наше куће, палили су их. Моја кућа је била на удари зато што је отац служио свештеника, а најближа из правца Дубице и села Крушковац. Оца су ми мобилисали и послали у рат. Остали су само сестре и мајка на огњишту које је три пута паљено од непријатеља. Како смо били окружени непријатељима, у селу су, се морале ангажовати старије жене како би обавјештавале о уласку непријатеља у који су палили и убијали све што је остало.

Има једна истинита прича у којој Душан Симатовић говори да је дошао код разрушене цркве и у правцу Дубице командовао из гласа "Напријед, десно крило!" како би спријечио долазак непријатеља у село. И поред покушаја мјештана да сачувају село, непријатељи су се удружили са Нијемцима и натјерали мјештане свих села да напусте огњишта и крену према Козари. Мајка Марта је кренула са сестрама. У наручју је држала најмлађу Милеву која је умрла на путу у селу Кошућа. У истом селу срели смо оца. Заједно са мајком вратио се у село Влашковце и сахранио сестру Милеву, те су се вратили нама. Заједно смо наставили пут према Козари. Стигли смо у Козару која је била пуна жена, дјеце и стараца, па и стоке, ко је успио да је поведе. Козара је била пуна људи и стада оваца.

Непријатељ је кренуо једним нападом из ваздуха и почео бацати бомбе. Сјећам се стравичног призора: врисак дјеце и жена и стада оваца како лете у небо. Били смо на висини и посматрали села како горе. Мајка нам је показивала гдје је наше село и да оно гори.

Провели смо извјесно вријеме у Козари а непријатељ нас је окружио и зарабио те нас потјерао у логоре. Тако заробљени упућени смо ка Дубици, на дрвени мости који је дијелио Дубицу од Хрватске. На том мосту било је препуно дјеце и мајки, а поред нас усташе са пушкама који нас тјерају да се брже крећемо. Пребачени смо у Церовљане код жељезничке станице, у сабирни центар, гдје је почело разврставање дјецу на једну страну, мајке на другу, а остале су одводили само они то знају куда. Натјерали су ме да уђем у Г кола односно вагон који је превозио у логор Јастребарско. Стигли смо на пољопривредно добро које је окружено зградама. На том пољопривредном добру затекао сам доста дјеце који су стигли прије нас. Сјео сам поред зида а остала дјеца су ми пришла и питала: ко сам и одакле сам? Ништа не

одговарам, посматрам редове дјеце која чекају храну од једне жене која им кутлачом дијели. Дјеца гладна у редовима се гурају, а жена незадовољна преста да дијели храну, удари дјете и крв потече. Видјевши шта се ради дјецци остао сам без хране, било ми је тешко, топлота која се ширила око мене бацила ме је у несијест тако да се даље не сећам шта је било са дјецом. Када сам се опаравио и прогледао, лежао сам на даскама окружен другом дјецом, а између нас је био пролаз за особље како би дошли до оне дјеце која су покрај нас. Гледам, стрији човјек гура дрвене тачке са два дрвена ступца а из тачки ноге вире. Тада сам схвати да су то мртва дјеца, које старац негдје одвази. Одвозио је мртву дјецу и на зиду биљежио колико мушких, колико женских, о овоме сам сазнао у једном прочитаном чланку о логору Јастребарско.

Нисам у том логору био дуго, колико ме сјећање служи касније сам пребачен у Јастребарско. У том логору је било већина мушке и одрасле дјеце. Једне ноћи пред свануће пробудила ме пуцњава, стигли су у логор војници који су наредили да са собом понесемо ћебе. Снажнија дјеца су узела ћебе и понијела са собом, а ја га нисам могао понијети. Старија дјеца су ишла нешто брже са војницима а ја сам заостај, ишао сам задњи. Иза мене је био војник који је пуцао назад. Изашао сам из логора. Прошли смо кроз једну шуму, стигли на једно узвишење ван села, на којем смо се сви окупили.

Преспавали смо једну ноћ на брду. Дјеца која су имала ћебад прострла су их групама, а ја нисам имао ћебе. Увукао сам се међу дјецу и тако прспавао ноћ. Ујутро како сам се касно пробудио видао сам дјецу како су се расула по селима, једни иду, носе и једу храну. Ја немам никог познатог, а та дјеца имају већ своје друштво. Друже се, причају, а ја само гледам. Шта да радим, крећем и ја на терен, идем у село тражити млијека. Тада успут срећем два човјека који носе снопове комуше и по томе сазнајем да јесен. Питам те људе, идем тражити да једем нешто, а на то ми један јачим гласом рече: "Сад су били једни, нема више!" Стао сам и нисам више ишао и вратио сам се на пољану међу дјецу. И даље сам гледао како они једу. Одјутрило је, сунце је високо, војника нема, сами смо. Вјероватно су војници у засједи. Кад одједанпут иде камион који вози дрвене кутије пуне коцке шећера. Нас дјецу ставише у редове да сваком по мало дају шећера. Стојим и ја тако, гледам како дјеца једу коцке. Топло је, сунце грије, а колана дјеце преда мном, има их доста. Више се ничег не сјећам. Не знам шта се дешавало са мном. Пробудио сам се у болници. Гдје је та

болница не знам, вјероватно ме је ошамутило сунце, био сам гладам и то је то.

Провео сам неко вријеме у болници, а након тога дјецу су распоредили по селима. Ја сам са дјецом у селу Хлебине код Копривнице. Када смо дошли у то село, нас су смјестили у један дом и онда су позвали сељаке да дођу и узму себи по које дијете. Сељаци су узимали већу дјецу да могу радити, а мене није хтио нико. Сва дјеца су покупљена, а ја сам остао сам, тако да ме један жандарм, који је требао да иде кући, упратио на леђе - крке и кренуо носити по кућама како би ме негдје смјестио. Донио ме је у дургу кућу од дома и рекао газди: "Нека га до јутра, ја ћу доћи по њега сутра". Бла је то породица Хорват Томе и жене Марице у селу Хлебине. Они су ме примили. Легао сам на клупу и заспао. Газда Тома и Марица када су ме видјели рекли су: Њега не дамо никоме.

Код њих сам остао до ослобођења. Касније није долази жандарм да ме одведе. Причала ми је газдарица да су га убили и било ми га је жао. Радио сам код тих газда. Звао сам их татом и мамом и они су то прихватили. Тамо сам пошао и у школу, у први разред. Било је у селу још дјеце са Козаре, а ја за њих нисам знао. И онда једне прилике играм се у општинском дворишту са дјецом, а они су били Личани, како сам чуо, а била је мати са њима и становали су у једној шупи. Играм се шпекулама, то је била та игра. Кад у једном моменту иде старија жена, на леђима носи торбицу извезену разним бојам, а ја у шали кажем: "Ово је моја мама". Долази жена код нас дјеце, а на прозору гледа мати те дјеце како се ми играмо и посматра ту жену.

Прилази старија жена и каже: "Помоз Бог, дјецо!" а ми гледамо. Мајка оне дјеце њој одговара: "Бог помагао!" У моменту жена каже: „Ја тражим свог сина“, а мајка дјеце пита: "Како се зове?" А она одговара: Милош Лазић. На сав глас мајка оне дјеце каже: "Ево га!" Старица од нас петоро дјеце не зна које је то дијете, јер смо сви истога узраста. Жена уморна од пјешачења одмах спусти торбу мислећи да ја ту живим. Мајка оне дјеце каже: „Није он овдје, он има дургу кућу.“ Тако ја мајку водим кући код Томе и Марице Хорват, а није то далеко, друга кућа од општинског дворишта. Изађемо из општинског дворишта на главни пут, видим пред кућом стоји Томо Хорват и кажем ја мами: „Ено мога тате!“ а она мени: "Е, моја рано, није то твој тата!" Прилазимо Томи и ја кажем: „Тата, ово је моја мама.“ У међувремену Томо је испраћао сестру у Копривницу, а са њом је отишла мама Марица која ће касније доћи.

Ушли смо у двориште куће Хорват која је ограђена високом. Била је дугачка око двадесет метара и све је повезано, кухиња, спаваћа соба, штала, а то све повезује ходник. Ушли смо у кухињу, мајка једва дочекала да се спусти од дугог пјешачења. Каже да ме тражи петнаест дана. Ишла је у Загреб па су јој рекли у Црвеном крсту да се ја налазим у копривничком округу. Распитивала се гдје све има козарске дјеце и тако дошло у село Хлебине. Дошла је и друга мама Марица, па сам је упознао са рођеном мајком. И другој мами је било драго када сам нашао свог родитеља. Сваког дана навече сједио сам у крилу маме Марице и у руци држао молитвени вијенац и молио се за здравље мојих родитеља, јер нисам знао да имам иког свог живог.

Касније ми је причала мама Марија да има двије сестре, Зору и Марију, а за друге не зна ништа. Живе у селу Влашковцима, немају куће. Оплели су себи салаш од прућа и тамо спавају.

Није била мама дуго, вратила се у Босну, својој кући, у село Влашковце, а ја сам остао. Нисам ни планирао ићи са мамом, овдје ми је било лијепо. Добијао сам писма из Босне од сестара, у којима пишу да им дођем и критикују маму што ме није довела. Кажу јој да ту има комшиница Петра три сина, а она неће да им доведе њиховог брата. Писма која су долазила нису знали читати јер су писана ћирилицом, па су тражили човјека у селу који то зна.

Тако је вријеме пролазило, ишао сам са татом и мамом радити у пољу. И једном приликом купили смо сијено близу ријеке Драве. Тата је свезао краве за врбе покрај ријеке. Нава лиле муве и обадови на краве. Оне се откинуле, упале у ријеку и отпливале на другу обалу. Драва је доста широка и није било друге, тата је ишао на мост да би дотјерао краве и тако смо успјели отићи кући. Било је лијепих и ружних догађаја, не бих сада о томе. Једно сам поређење имао када сам гледао филм „Салаш у Малом Риту“ у којем сам видео себе и свој боравак код газде Хорвата. Ти људи нису имали дјеце па сам ја за њих био све. Вољели ме и планирали цијело имање да препишу мени. Није се то остварило, а можда ни сам не бих пристао.

У међувремену дошло је наређење од власти да се покупе сва дјеца са Козаре и одведу у одмаралиште Ловран код Опатије. Тако сам отишао у Ловрен са осталом дјецом. Тамо сам провео дуже вријеме и ишао у школу. У школи на једној страни учионице била су дјеца која говоре српски а на другој дјеце која говоре италијански. Хотел у који сам био смјештен налазио се на самој обали мора. Могао сам да видим море и бродове који плове. Било ми је и ту лијепо, али се и то морало

расформирати јер је и требало у друге сврхе. Дјеца су распоређена по општинама, мене су послали у Бос. Градишку, а онда су ме преселили у Бос. Дубицу. Први пут долазим у родно село, упознајем сестре, мајку сам познавао, окупила се родбина и комшије да ме виде. Живот иде даље, остајем у дому, настављам школовање, обилазим село Влашковце, своје сестре и мајку и осталу родбину. Сада је то моја мала биографија а може бити и дужа а то је за сада.

Ја сам ратно сироче Другог свјестког рата, има нас доста, који су живи и сваке године се састајемо у Дубици. Обилазимо мјеста гдје смо били у дому, а обиђемо и гробље у Градини.

Село Влашковци, јуни 2012. године

РАДОВАН ГРГИЋ¹

ТИПИЧНА КОЗАРСКА ПРИЧА ИЗ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

I

Како је несрећа почела

Рат ме затекао у трећој години живота и, мада су дјеца некад раније сазријевала, мене је рат у само неколико мјесеци од обичног и веселог дјетета претворио у опрезног, замишљеног и одраслог човјека. Ја сам само пуким случајем све оно успио преживјети, али многи моји, и многа дјеца Козаре, то нису.

Наша породица је у засеоку Гргићи, села Раковица, живјела у два одвојена велика домаћинства. У првој кући, већој, дугачкој 14 а широкој седам метара, оштрог крова и покривеној цријепом, потпођеној на половини даском, зидова прво оплетених прућем а затим облијепљених мјешавином глине, креча и сламе, живио је газда куће, деда Марко и његова жена - наша баба Јока. Мој отац Перо, са женом Стаком и нас троје дјеце, имао је малу, дрвену, даском покривеном зградицу величине 3,5 са 3,5 метра у којој смо ми сви, само спавали. У нашој зградици је, поред кревета, стало још само неколико сандука са постељином и личним стварима. Јели смо сви заједно у великој кући, у просторији у којој се ложила ватра и са рогова крова висиле објешене вериге. Ту се причало, сједило и планирало на некаквим малим клупама сличним сећијама. Јело се најчешће из једне, велике дрвене здјеле, кусајући свако за себе

¹ Типичну козарасу причу казује Радован Гргић, рођен 16. јула 1939. године у селу Раковица, општина Босанка/Козарска Дубица, од оца Пере и мајке Стаке, као њихово друго од троје дјеце.

дрвеном кашиком. Дјеца су сједила одвојено од старијих. У нашем домаћинству баба је кувала за све нас. У другој кући је живио стриц Божо и стрина Грозда са њихове троје дјеце. Кућа је такође била покривена пријепом, нешто мања, дужине око 12 метара са подрумом на једној страни. Имаће је још имало шталу, свињац, кокошињац, качару, оставе, курузане ... кажу око 12 покривених објеката.

Почело је почетком љета 1941. године, тихо и некако стидљиво. Неки младићи из села, а међу њима и мој брат од стрица Мирко (Мито), који је живио у нашем домаћинству, побјегли су због нечега у шуму. Из села су већ неки, причало се, отишли у четнике. Али, четничка се није дуго задржала на Козари. Заправо, не сјећам се уопште да су и постојале четничке јединице. Да сам их видио или да се о њима говорило. Зна да се убрзо спомињу само партизани и војска.

Деда Марко је био узнемирен доласком овог новог стања и понашања, али ништа није могао учинити. Можда је предосјећао зло. Никако није могао схватити шта се то у свијету дешава и шта су то млади људи сазнали, иако удаљени више десетина километара од прве жељезничке станице и било ког града. О свему томе се по селу није много причало. Ми дјеца смо једино осјетили недостатак тих младића који су нас често завађал, а када би у томе претјерали, они исти су нас мирили дајући нам љешнике, орахе или јабуке да не бисмо плакали.

У мојој породици се живот нормално одвијао. Деда је свако вече распоређивао ко ће шта радити сутрадан, а ми дјеца смо испуњавали своје-дјечије задатке. Пазили смо да јастреб не однесе неку кокош или да стока не зађе у ограђен простор властите или комшијске баште, за шта би нас тада баба Јока страшно грдила.

II

Три пута преварени

У прољеће 1942. по селу се прочуо глас да долази Њемачка војска и да је најбоље, када дођу у село, да сви људи-кућне старјешине узму бијелу мараму или крпу, да машу пред њима као знак предаје и да им се ништа неће десити. Већина људи који су тада били у селу за то су се спремили, а са њима и мој отац Перо. Ово је била прва превара нашег народа. Селом је, заиста, недуго затим, прошла група њемачких војника и већину сеоских мушкараца спровела без много

буке и било каквог отпора према Дубици. Одатле су, то сада знам, отишли за логоре Јасеновац, Градишку, Земун, Бањицу, а неки и даље, у европске логоре.

Куда је тада отишао мој отац Перо никада нисмо поуздано сазнали. Причао нам је један човјек који се вратио послје рата из заробљеништва да је отац био у логору у Земуну и да су га одатле са групом људи депортовали у Норвешку. Тамо су, како је рекао, по цијели дан радили тешке послове. Један пут су, према његовом причању, околни норвешки сељаци тим људима донијели храну. Мој отац се, наводно, најео, заспао и више се није пробудио.

Ја нисам запамтио очев лик.

Деда Марко је стално био против предаје било коме. Да ли је његово искуство служења војске у Краљевини Југославији или неки други инстинкт томе допринио не знам, али деда се први пут сакрио у близини куће, у шумарак и тако остао у селу.

Недуго послје првог таласа депортовања, тог раног љета 1942. године, наступила је друга превара. Речено је да приликом проласка војске све оне које нађу да раде на њиви, неће дирати. Сада је стриц Божо повјеровао томе. Окопавао је кукурузе са рођаком када су путем наишле усташе. На лицу мјеста су их убиле гађајући их како какву дивљач у лову. Стрина Грозда, жена му, нашла га је мртвог на њиви. Она га је и донијела на себи и сахранила у нашем сеоском гробљу. Стриц Божо је једини од четворице одраслих Гргића моје куће коме знамо гроб.

Љето је. Све се више из Козаре чују пуцњеви. Рат се разбуктава. У село стиже такозвана казнена експедиција. Претресају куће. Деда Марко, већ рекох, није био вољан да их чека у кући. Баба Јока је почела плакати, бојећи се за шесторо нејачи (по двоје рођених 1936, 1939. и 1940. године), јер ако њега не нађу, она се бојала да ће их све побити. То је деду определијелило тада да се више не крије, него је усташе сачекао мирно, испред своје куће. Како је стрина Грозда касније причала, усташа који му је пришао наглас је рекао да је овај стари дебео и да ће бити добар за производњу сапуна.

Колико год су се мајке трудиле да не схватимо шта се све дешава, да нас поштеде и заштите, ми смо тада видјели да одједном немамо оца, деду, стрица и брата од стрица. Куда су отишли, ко су ти људи са пушкама и зашто их воде и гурају, када ће се неко до њих вратити...

нико нам није могао рећи. Моја мати и стрина сада остадоше са бабом Јоком саме са нас шесторо дјеце.

Послије другог таласа одвођења, више нико војску није чекао код куће и чим би се чуло да долази неко наоружан, мајке би се склањале са дјецом у оближње шуме. Једном нас је осамнаесторо, махом мале дјеце и жена, лежало скривено у пољу засађеном кромпиром чије су стабљике већ биле добро нарасле. Мајке су везале уста најмлађој дјечи да не би плакала, а биле су их спремне и угушити да не би открили остале. Увијек смо чекали тако скривени ноћ и одлазак војске из села, када бисмо се враћали својим кућама. А када смо тог предвечерја пришли кући, затекосмо комшиницу Радосаву, дјевојку од 17 година, како плаче. Пред њеним очима, и млађом сестром и братом, усташе су јој убиле оца, мајку и брата од петнаест година.

Тада смо и ми, мали, схватили да се неко велико зло дешава.

Наставили смо да бјежимо у оближње шуме од сваке најаве војске. Наилазили би понекад и Черкези на коњима. Они су били посебно сурови.

Посљедња масовна егзекуција извршена је над 19 људи у Поповића гају (око километар од наше куће) када је стрељан наш деда по мајци и ујак.

Смрт одавно није случајност, већ свакодневна појава, па се само чекало ко ће и када бити ухваћен. Ловили су нас и убијали гдје год би кога ухватили или затекли.

Моје село Раковица и околина испод овог дијела Козаре (села Војскова, Сјеверовци, Пуцари, Јабланица, ...) то љето 1942. године готово су потпуно „очишћена“ од мушких глава старијих од десет година. То, очито, није било довољно за усташке челнике, па се наставило са смишљеним исељавањем остатка народа из овог краја.

Убрзо је дошла наредба да се сви спремимо и кренемо према Дубици. Речено је да се узму кола, ствари и дјеца и да се што прије крене. Села су несигурна за живот, и треба народ да се склони на нека сигурнија мјеста. Трећа, гнусна и планирана превара.

Мајка, стрина и бака су упрегле двоја кола, ставила велике сепете у којима се понио кукуруз, храна и све што се могло понијети од одјеће. Била је нада да ћемо се заиста склонити док престану борбе. Дио народа из села је побјегао у Козару, у збјегове, партизанима. Ако је ко имао куд другдје, отишао је. Куће и имања су остали пусти.

Када смо прилазили Босанској Дубици рекоше нам да је у згради општине наш деда и да га можемо видјети. Иако мали, сјећам се да смо тада кроз решетке гледали групу збијених, озбиљних лица у подруму општине, који су само прије неколико дана били у селу. Моја мајка и стрина су успјеле да поразговарају кроз решетке са дедом, и да му дадну дувана. Он је тада рекао мајкама да само чувају дјецу и да се не раздвајају. Сутрадан су сви људи из подрума, према нашем каснијем сазнању, одведени у логор Јасеновац.

Народу пристиглом са Козаре је у граду наређено да оставе кола и ствари и да крену према Церовљанима, најближој жељезничкој станици. Волови и коњи са пуним колима остадоше усташама, а мајке, као и многе, са завежљајем и дјецом кренуше пјешке пут жељезничке станице. Мој рођени брат је причао да је гледао како муслимани грабе наше ствари са кола. Каква отимачина, каква лаж, каква наивност! Готово све што смо имали вриједно довели смо у Дубицу и оставили. Нама дјеци је било јако жао што нам остају наши љубимци, коњи, волови, кола. Али, одлука да останемо заједно, односно да послушамо дедин савјет и да се не раздвајамо, сигурно нас је спасила од још веће трагедије. Многе мајке су тада у том метежу одвајали од дјецe, дјецу су већином упућивали у логор Јастребарско, а жене на рад. Ми смо остали скупа.

Када смо дошли у Церовљане на жељезничку станицу, била је велика гужва. Народ је био уплакан и избезумљен. Угурали су нас некако у вагоне за стоку и упутили према Подравској Слатини.

Прво смо били смјештени у логору код Дравограда. Логор је био жицом ограђен простор око неколико великих и дугачких штала. Са стране су биле јасле у којима смо ми дјеца спавали, а одрасли су лежали око нас, већ како би се ко снашао. Мајке су свакодневно одлазиле на рад, а ми, дјеца, остајали би у жици и највише гледали објешени по огради, како мимо логора пролазе кола натоварена сијеном, житом или стоком.

Живот у логору, у тим условима, могла су преживјети само она здрава и јака дјеца, а на моју срећу ја сам био тај. Најмађе стринино дијете, цурица од непуне двије године, то није издржала. Сахрањена је тамо у гробљу, у које су сваки дан довозили лешеве дјецe. Ту се разболи брат стричевић од тифуса. Не знам чиме и како су га лијечиле, али сам сигуран да само захваљујући упорности стрине и мајке, ту у логору касног љета 1942. године, он је успио да преживи тифус.

Сјећам се да је једном са једних кола која су некуда журила спала мисирача (бундева) и скотрљала се према жици. Ја сам то видио и успио је некако први дохватити и брзо потрчати у унутрашњост логора према старијем брату, тако да ми мој изненадни плијен нико није успио отети. Мајке су мисирачу послуже кувале или пекле, не сјећам се више, али знам да смо се сви добро почастили. Како је то било слатко, још увијек се сјећам тог осјећаја.

На сред логора биле су у ку'рузане којима су сједили „добročинитељи“ који би увече дијелили породицама по комад хљеба дневно и некакву чорбу од репе - тек толико да се преживи.

Након неког времена су нас распоредили по кућама у околини Подравске Слатине. Ту су одвајали дјецу старију од пет година и давали их по кућама да раде око стоке. Два старија брата са непуних седам године, отишла су у једну кућу, а стрина са кћерком у другу. Мати је са сестром од тек две године и са мном распоређена у трећу. Живот по кућама је био различит. Ако је неко имао среће да добије доброг газду или уколико им је неко од породице био у партизанима, они су чували и пазили српске мајке са дјецом. Нас троје нисмо имали среће. Додијељени смо на рад у кућу једног окорјелог усташе. Мајку је свакодневно малтретирао тешким пословима, а зиму 1942/4. смо преспавали скоро под ведрим небом, на улазном трему куће, тамо гдје обично спавају мачке или кућни пси. Мајка је још тамо почела да оболева од сушице (туберкулозе), спавала је све вријеме на ледјима, а сестра и ја на њој како се не бисмо прехладили у тако тешким условима.

Борбе су на Козари у прољећа 1943. године утихнуле и створили су се услови да се оно народа што је преживјело врати својим кућама. Вијест се пронијела селом у ком смо ми били, да ћемо се убрзо враћати кућама. Радост, неописива. Живнули смо у нади да ће се и они старији – мушкарци који су отјерани ко зна куд, што прије вратити. За повратак изгнаника из нашег села дошла је нека жена, не знам одакле, али је само наредила да се брзо почнемо спремати и да идемо кући. Ми дјеца смо били посебно весели.

III

Повратак у село

Поново воз, поново вагони за стоку, Церовљани и пјешке ка Дубици, а од ње још 14 километара према Раковици. Иако је речено да је у селима мир, проблем је био проћи кроз Дубицу. Била је пуна усташа и муслимана који су им били савезници а којих смо се сви заједно јако бојали. Ишли смо опрезно кроз град, мимо главних праваца и ноћу. У тишини. Наш брат Мито, који је био у партизанима, са његовом рођеном сестром дочекали су нас на самом уласку у село. Ја сам са непуних пет година све ово сам препјешачио. Сви су се наједном радовали доласку кући, заборавивши кроз шта смо све прошли. Мајке су се распитивале за мужеве, браћу, за „наше главе“, али нико није знао ништа поуздано.

Како смо дошли кући, затекли смо праву пустош, без игде ичега неопходног за живот. Кућа није била запаљена, али у њој није било ничега, ни прозора, све је покрадено и уништено. Стрина здрава и добар познавалац сеоских послова, почела је са мајком, бабом и нама дјецом сређивати кућу. Стрина је из своје кућа прешла у нашу, већу. Сви заједно осјећали смо се много сигурније, а и мајка је била већ подобро болесна.

Једног дана стрина и мајка су отишле у шуму да насијеку дрва и у шуми нађу двије вреће пуне пушака, које је оставио ко зна ко. Обавјестиле су стрининог брата који је био у партизанима и они су једне ноћи дошли по то. Видјевши двије жене, бабу и петоро мале дјеце, партизани су обећали да ће, чим буду дошли до некакве краве, довести је, да се могу прехранити дјеца. И убрзо су то урадили, а нашој срећи није било краја када нам је у кућу дошла Цвјетуља. Мала, сива, босанска крава била је за нас право благо. Са нама је Цвјетуља остала и после рата. Стрина задржа неку малу пушку себи. Ни сама није знала каква је и како она функционише, али, некако ју је то чинило сигурнијом. Али гдје год би је оставила, ми дјеца бисмо је пронашли. На тавану, под зградицом, стрина би је закопавала и под свињац, али браћа би је увијек нашла. Једно вече, љута на њих, узела је пушку и онако пребацујући је из руке у руку, пушка је опалила и пробила цријеп на крову куће. Толико смо се сви преплашили да је пушка исто вече отишла у Козару партизанима.

Полако се живот враћао у село, али се морало добро пазити, јер су усташе често долазиле да пљачкају. Чим би се од Пуцара, односно од Дубице, чуло да иде каква војска или уколико би се са оближњег брда видјела ватра као упозорење, народ би бјежао према шуми у Козару. Усташе се више нису смјеле дуго задржавати у селима, не дај Боже заноћити или залазити дубље у шуму. Бојали су се партизана. А нисмо ни ми више били наивни. Нико се више жив не би предао њима у руке.

На жалост, мајка је била све болеснија. Умрла је у зиму 1944. године. Стрина је нас дјецу одвела у комшилук да не гледамо њену сахрану. Сјећам се добро да смо нас троје загрљени непрестано плакали. Мајка се не може одвојити ни онда када престане да дише. Смрт мајке тешко је погодила и бабу (свекрву) Јоку, која је двије седмице послје ње умрла од туге. Од осам чланова моје куће, те зиме 1944. остадосмо само нас троје дјеце, Рајко у осмој, ја од шестој и Смиља у трећој години живота. Иза мајке нам је остао за успомену и један дукат. Дукат, којег је мати сачувала кроз сву голготу потуцања кроз логоре и у збјеговима, држећи га скривеног у чвору рупца (мараме). Чувала га је за нека тежа времена. Зар су могла бити тежа?

Стрина Грозда ни тада није поклекла. Окупила нас је свих петоро око себе и наставила борбу за живот. У случају да наиђе војска, Рајко и Миладин, старија браћа, имали су задатак да пазе на краву. Зора и ја на кокоши или ако бисмо имали шта друго, а стрина је бринула о кући и о најмлађој сестри Смиљи.

И заиста, једног дана јавише да од Дубице иде војска и да треба бјежати у Козару. Сигурно су намјерили да покупе у селу што има - стоку, храну. Браћа су повели нашу светињу, Цвјетуљу према Козари, а за њима сам кренуо и ја са сестром. Стрина је остала са најмлађим дјететом да сакрије што смо до тада стекли. Нисмо прешли много, сестра се предомисли и врати кући, а ја наставим сам да нађем браћу. Нисам их видио, па сам се приклонио једној групи сељака. Стигли смо у шуму и полијегали по лишћу. Тако уморан одмах сам заспао. Очекивао сам да ће стрина са дјецом у међувремену стићи. Прошао је тако један дан, и други, њих нема. Неко ми тамо у групи и даде нешто да поједем, али ја никог не познајем. Нити смијем куда ићи нити познам кога. Пред крај другог дана, прочу се глас да се војска вратила у Дубицу. Народ крену кућама, а ја нисам ни знао гдје сам. Имао сам ипак срећу, јер сам на самом изласку из шуме препознао кућу наше тетке. Чим сам то видио, потрчао сам. А баш ту, у кући је била стрина

са осталом дјецом, која кад ме угледа поче од радости плакати. Почех и ја плакати, али тако јако да ме никако нису могли умирити. Све док ми тетка није донијела комад хљеба и ко зна откуда сачуван режњић сланине.

Те 1944. године стигла је и лоша вијест да је мој брат од стрица Мито погинуо у партизанима негдје у нападу на непријатељски бункер. Његовом смрћу остали смо без мушке заштите.

Завршио се рат.

Понеко се у заселак Гргића вратио жив из партизана или избјегливштва. Од десет формираних породица у засеоку Гргића, вратила се само једна глава фамилије. Лазо Гргић, првоборац, Козарски одред. То љето смо сва дјеца из села, ко зна колико пута трчали према путу који је водио од Дубице, очекујући да ће нам се вратити отац или деда. И данас када погледам низ тај пут, помислим да би се ко могао вратити...

IV

Опет у логору...

Стрина лџа је била да идемо у школу. Старији брат и ја смо отишли у дом за ратну сирочад у Бању Луку. Дошли смо камионима са церадом и смјестили су нас у једну салу у данашњој згради администрације града Бања Лука. Домови у Бањој Луци су били пуни, па је оглашено да долазе дјеца без родитеља са Козаре и да народ дође и прихвати неког од њих. Наједном се у салу појавише муслиманке са ферецом, што је мога брата јако преплашило. Узео ме је за руку, онако нижег од себе и округлог лица, и зејдно нас сакрио у WC. Бојао се да нас не раставе. Фереце га подсјетише на ратну ситуацију у Дубици пред одлазак у логор. Како више нико није долазио да узме дјецу, ми изађосмо, па нас, онако посљедње, додијелише у Предграђе, у близини Жељезничке станице. Била је то кућа до куће. Ја сам био у кући у којој је било још петоро дјеце и ту је било прилично тешко живјети. Брат је у Бањалуци завршио први разред основне школе. Када је школска година завршила, тражили смо да нас пусте да идемо на село да тамо помогнемо својима. И заиста, једно јутро је дошао камиончић, потрпао нас и умјесто да идемо кући, одвео нас у дом у Босанској Градишци. А ту су услови били ужасни. Узели су нам све

ствар, а ми смо у некаквим гађама били читаве дане у простору ограђеном жицом. Било је то у љето 1946. године. Ту нас је видјела једна наша жена из села која нас је препознала и дојавила стрини да смо ми опет у логору у Градишци. Стрина је одмах послала сестру стричевку Анку да пјешке иде за Градишку да нас доведе. Анка је из наше куће, удала се уз рат, муж јој је погинуо у партизанима, а дијете јој је умрло у логору, па се вратила да живи са нама. Око 40 километара пјешке по нас, па заједно назад. А када нас је довела кући били смо пресрећни. Тешко се живјело, али смо бар сви били заједно. Четири разреда сам завршио у селу, малу матуру у Дубици, а послије и бањолучку гимназију. На Технолошком факултету у Београду дипломирао сам 1964. године.

Увијек по домовима, али свако љето на селу. Просто смо летјели да помогнемо стрини и двјема сестрама које су остале на кућишту. Мало се причало о рату а више се размишљало о будућности и пословима који су нас чекали.

Када данас, о неким стварима размислим, гдје смо све били, гдје заноћили, шта смо све јели, и како изгледали, питам се, како смо све то издржали? Мислим да ме је спасило моје здрављ, али и међусобно помагање нас дјеце. Брат ми је био велики ослонац и узор, сестра разум и брига, а стрина сигурна заштита.

... а како ли је она све то издржала? Мужа је сама сахранила, једно дијете изгубити у логору, друго излијечила од тифуса, пригрлила нас још троје и подигла свих петоро заједно у таквим условима и у људе нас претворила!

Не знам како је издржала, заиста, али знам да је стрина до своје смрти 1992. године, уосталом као и готово све жене са Козаре које су преживјеле рат, носиле само црнину.

За мужем, за братом, за оцем, ... за злим временом.

Бања Лука, октобра 2012. године

ЗАКЉУЧЦИ

ЗАКЉУЧЦИ

Првог округлог стола „Злочини геноцида Независне Државе Хрватске на Козари и Поткозајру у Другом свјетском рату“, одржаног 19.05.2012. године на Козари

На округлом столу „Злочини геноцида Независне Државе Хрватске на Козари и Поткозајру у Другом свјетском рату“, одржаном 19.05.2012. године на Козари, учествовало је 50 учесника разних профила друштвених и научних радника, бораца НОР-а, преживјелих логораша, новинара и других заинтересованих за овај скуп. На скупу је говорило 30-ак учесника, већином свједока и преживјелих страдалника овог незапамћеног злочина под окриљем Независне Државе Хрватске у Другом свјетском рату. Њемачки окупатори и усташе су извршили незапамћене злочине на лицу мјеста и одводећи Србе у злогласне логоре Јасеновац, Стара Градишка, Сајмиште и друга стратишта. У тим логорима је страдало око 70 000 Срба са Козаре од чега 14 000 дјеце узраста од колијевке до 15 године живота. Страдали су само због тога што су бранили своја огњишта и припадали другој вјери и нацији, недужни, „криви“ само зато што су били живи. Након великог броја саопштења, свједочења и дискусије, једногласно су усвојени следећи закључци:

објавити зборник саопштења, сјећања и докумената са Округлог стола о злочинима геноцида НДХ на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату на српском и енглеском језику;

формирати одбор за припрему, лекторисање и штампање ових докумената како би истина отишла у свијет и била доступна млађим генерацијама ових и ширих простора;

подржати остале округле столове са истом темом у Републици Српској и читавој Босни и Херцеговини;

радити на заштити споменика и спомен-обилежја страдалницима из НОР-а на простору Републике Српске и дијеловима Федерације БиХ;

стално подстицати и подржавати објављивање научних, историографских, етнографских, публицистичких и књижевних

дјела о Козари, Поткозарју и шире на просторима Републике Српске и БиХ;

успоставити стални контакт и сарадњу са установама које се брину о очувању споменика и писане грађе о невиним жртвама српског, јеврејског и ромског народа, као што су Меморијални центар на Козари, Доњој Градини, Шушњару, Шумарице код Крагујевца, Музеј геноцида Београд, Јад Вашем, Удружење „Јасеновац – Доња Градина“ Бања Лука, Међународним комисијама и другим институцијама и удружењима са истим или сличним програмима;

радити на стварном попису жртава геноцида НДХ у Другом свјетском рату на простору осам поткозарских општина;

иницирати ресорно Министарство просвјете и Педагошки завод Републике Српске да у школске програме уђе и програм школе у природи на Козари, Доњој Градини, Сутјесци, Грмечу и сличним просторима значајним из историје НОБ-а;

представници организационих одбора ће са кључцима овог Округлог стола упознати одговарајуће институције и личности Републике Српске;

све прилоге за Зборник доставити до краја септембра 2012. године у удружење „Јасеновац-Доња Градина“ Бања Лука.

БЕСПЛАТАН ПРИМЈЕРАК
BESPLATAN PRIMJERAK